शास्त्रविशारदजैनाचार्यश्रीविजयधर्मसूरिगुरुभ्यो नमः ।

॥ अर्हम् ॥

श्रीयशोविजयजैनग्रन्थमाला [२५]

श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपादविरचितम्—

विशेषावश्यकभाष्यम् ।

मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितया शिष्यहितानाम्न्या बृहद्वृत्त्या विभूषितम् ।

(प्रथमो विभाग)

राजधन्यपुरनिवासिना श्रेष्ठिवर्यत्रिकमचन्द्रतनुजनुषा श्रावकहरगोविन्देन परिष्कृत्य संशोधितम् ।

Printed and Published by Shah Harakhchand Bhurabhai
at The Dharmabhyudaya Press, Benares city
वीरसंवत् २४३७ ।

॥ अर्हम् ॥

श्रीविजयधर्मसूरिगुरुभ्यो नमः ।

श्रीविशेषावश्यकभाष्यम् ।

शिष्यहिताख्यया बृहद्व्याख्यया समुल्लसितम् ।

श्रीसिद्धार्थनरेन्द्रविश्रुतकुलव्योमप्रवृत्तोदयः सद्बोधांशुनिरस्तदुस्तरमहामोहान्धकारस्थितिः ।
दृप्ताशेषकुवादिकौशिककुलप्रीतिप्रणोदक्षमो जीयादस्खलितप्रतापतरणिः श्रीवर्धमानो जिनः ॥ १ ॥

येन क्रमेण कृपया श्रुतधर्म एष आनीय मादृशजनेऽपि हि समर्पितः ।
श्रीमत्सुधर्मगणभृत्प्रमुखं नतोऽस्मि तं सूरिसङ्घमनघं स्वगुरूंश्च भक्त्या ॥ २ ॥

आवश्यकप्रतिनिबद्धगभीरभाष्यपीयूषजन्मजलधिर्गुणरत्नराशिः ।
ख्यातः क्षमाश्रमणतागुणतः क्षितौ यः सोऽयं गणिर्विजयते जिनभद्रनामा ॥ ३ ॥

यस्याः प्रसादपरिवर्धितशुद्धबोधाः पारं व्रजन्ति सुधियः श्रुततोयराशेः ।
सानुग्रहा मयि समीहितसिद्धयेऽस्तु सर्वज्ञशासनरता श्रुतदेवताऽसौ ॥ ४ ॥

इह चरणकरणक्रियाकलापतरुमूलकल्पं सामायिकादिषडध्ययनात्मकश्रुतस्कन्धरूपमावश्यकं तावदर्थतस्तीर्थकरैः, सूत्रतस्तु गणधरैर्विरचितम् । अस्य चातीव गम्भीरार्थतां सकलसाधुश्रावकवर्गस्य नित्योपयोगितां च विज्ञाय चतुर्दशपूर्वधरेण श्रीमद्भद्रबाहुस्वामिनैतद्व्याख्यानरूपा " आभिणिबोहिअनाणं सुयनाणं चेव ओहिनाणं च " इत्यादिप्रसिद्धग्रन्थरूपा निर्युक्तिः कृता । तन्मध्ये च सामा-

१ स रूपावं । २ स 'गभीरा । ३ आभिनिबोधिकज्ञानं (मतिज्ञान) श्रुतज्ञानं चैवावधिज्ञानं च । ४ घ स्वरूपा ।

यिकाध्ययननिर्युक्तिं विशेपत एवातिवहुविचारदुर्विज्ञेयार्थामतिशयोपकारिणीं चावगम्य केवलामृतरसस्यन्दिवाग्विलासैः श्रीमज्जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपूज्यैस्तदर्थव्याख्याऽऽत्मकमेव 'कयपवयणप्पणामो' इत्यादिगाथासमूहस्वरूपं भाष्यमकारि। तस्य च यद्यपि श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपूज्यैः, श्रीकोट्याचार्यैश्च वृत्तिर्विहिता वर्तते, तथाऽप्यतिगम्भीरवाक्यात्मकत्वात्, किञ्चित्संक्षेपरूपत्वाच्च दुःषमानुभावतः प्रज्ञादिभिरपचीयमानानां किमपिविस्तराभिधानरुचीनां शिष्याणां नाऽसौ तथाविधोपकारं सांप्रतमाधातुं क्षमा; इति विचिन्त्य मुत्कलतरवाक्यप्रबन्धरूपा किमपिविस्तरवती च मन्दमतिनाऽपि मया मन्दतममतिशिष्यावबोधार्थं, श्रुताभ्याससंपादनार्थं च वृत्तिरियमारभ्यते।

तत्र चादौ तावद् विघ्नविनायकोपशमहेतोर्मङ्गलार्थं, शिष्यप्रवृत्तिनिमित्तमभिधेयाद्यभिधानार्थं चाह भाष्यकारः—

कयपवयणप्पणामो[2] वोच्छं चरण-गुणसंगहं सयलं। आवस्सयाणुओगं गुरूवएसाणुसारेणं ॥ १ ॥

व्याख्या— 'वोच्छं' इति क्रिया, वक्ष्येऽभिधास्य इत्यर्थः। कम्? इत्याह— 'आवस्सयाणुओगं ति' अवश्यं कर्तव्यमावश्यकं सामायिकादिरूपम्, क्वचित् 'आवासयाणुओगं' इति पाठः, तत्राऽपि आ समन्ताज्ज्ञानादिगुणैः[3] शून्यं जीवं वासयति तैर्युक्तं करोतीत्यावासकं सामायिकादिरूपमेव, तस्य वक्ष्यमाणशब्दार्थोऽनुयोगो व्याख्यानं विधि-प्रतिषेधाभ्यामर्थप्ररूपणमित्यर्थः, तम्। किंविशिष्टः सन्? इत्याह— 'कयपवयणप्पणामो त्ति' प्रोच्यन्तेऽनेन, अस्मात्, अस्मिन् वा जीवादयः पदार्था इति प्रवचनम्; अथवा प्रशब्दस्याऽव्ययत्वेनाऽनेकार्थद्योतकत्वात् प्रगतं जीवादिपदार्थव्यापकं, प्रधानं, प्रशस्तम्, आदौ वा वचनं प्रवचनं द्वादशाङ्गं गणिपिटकम्; आदित्वं चाऽस्य विवक्षिततीर्थकरापेक्षया द्रष्टव्यम्, "नमस्तीर्थाय" इति वचनात् तीर्थकरेणाऽपि तन्नमस्करणादिति। अथवा जीवादितत्त्वं प्रवक्तीति प्रवचनमिति व्युत्पत्तेर्द्वादशाङ्गम्, गणिपिटकोपयोगानन्यत्वाद् वा चतुर्विधश्रीश्रमणसङ्घोऽपि प्रवचनमुच्यते। कृतो विहितो यथोक्तप्रवचनस्य प्रणामो नमस्कारो येन मया सोऽहं कृतप्रवचनप्रणामः। किंस्वरूपमावश्यकानुयोगम्? इत्याह— 'चरण-गुणसंगहं ति' चर्यते मुमुक्षुभिरासेव्यत इति चरणम्, अथवा चर्यते गम्यते प्राप्यते भवोदधेः परकूलमनेनेति चरणं व्रत-श्रमणधर्मादयो मूलगुणाः, गुण्यन्ते संख्यायन्त इति गुणाः पिण्डविशुद्ध्याद्युत्तरगुणरूपाः, चरणं च गुणाश्च चरणगुणाः; अथवा चरणशब्देन सर्वतो देशतश्च चारित्रमिह विवक्षितम्, गुणशब्देन तु दर्शनज्ञाने, ततश्च चरणं च गुणौ च चरणगुणाः, तेषां संगृहीतिः संग्रहश्चरणगुणसंग्रहः, तम्। स च देशतोऽपि भवतीत्याह— सकलं परिपूर्णम् ॥

१ ख. 'भव्यानां'। २ कृतप्रवचनप्रणामो वक्ष्ये चरणगुणसंग्रहं सकलम्। आवश्यकानुयोगं गुरूपदेशानुसारेण ॥ १ ॥ ३ घ. 'समन्ततो ज्ञा'।

आह– नन्वावश्यकानुयोगस्तावदावश्यकव्याख्यानम्, चरण गुणसग्रहस्तु ज्ञान दर्शन चारित्रसंगृहीतिरूप', ततोऽत्यन्त भिन्नाधिकरणत्वात् कथमनयो सामानाधिकरण्यम् ?। सत्यम्, किन्तु "सामाइअ च तिविह सम्मत्तं सुअ तहा चरित्त च" इत्यादिवक्ष्यमाणवचनादेकोऽपि सामायिकानुयोगस्तावत् सपूर्णचरण-गुणसग्राहक, किं पुन सकलावश्यकानुयोग. ?। ततश्च सपूर्णचरण-गुणसग्रहयुक्तत्वादावश्यकानुयोगोऽपि सपूर्णचरण–गुणसग्रहत्वेनोक्त, यथा दण्डयोगाद् दण्ड पुरुष, इत्यदोष'। अथवा चरण–गुणानां सग्रहो यत्रावश्यकानुयोगेऽसौ चरण गुणसग्रह इति बहुव्रीहिपक्षे प्रेर्यमेव नास्ति, केवलमस्मिन् पक्षे सकलमिति विशेषणमावश्यकानुयोगस्य चरण गुणसग्रहसपूर्णत्वापेक्षयैव द्रष्टव्यमिति, एतच कष्टगम्यमित्युपेक्ष्यते ॥

आह–ननु यदि "सामाइअ च तिविह" इत्यादिवक्ष्यमाणवचनात् सामायिकस्य सपूर्णचरण गुणसग्राहकत्वम्, तर्हि तदनुयोगस्य तद्रूपत्व किमायातम् ?। नैतदेवम्, सामायिक हि व्याख्येयम्, अनुयोगस्तु व्याख्यानम्, व्याख्येय-व्याख्यानयोश्चैकाभिप्रायत्वादिहाऽभेदेन विवक्षितत्वाददोष, इत्यलमतिचर्चयेति ॥

अनेन च सपूर्णचरण गुणसग्रहलक्षणेन स्वरूपविशेषणेनाऽऽवश्यकानुयोगस्य महार्थतां दर्शयति भाष्यकार' ॥

आह– ननु यदि त्वयाऽऽवश्यकानुयोग' स्वमनीषिकया वक्ष्यते, तदाऽनादेय एवाय प्रेक्षावताम्, छद्मस्थत्वे सति स्वतन्त्रतयाऽभिधीयमानत्वात्, रथ्यापुरुषवाक्यवत्, इति परवचनमाशङ्क्य तदुपन्यस्तहेतोरसिद्धतामुपदर्शयन्नाह– 'गुरूवएसाणुसारेण ति' गृणन्ति तत्त्वमिति गुरवस्तीर्थकर–गणधरादय', तेषामुपदेशो भणनम्, तदनुसारेण तत्पारतन्त्र्येणाऽऽवश्यकानुयोगमह वक्ष्ये, न तु स्वमनीषिकया, अत' स्वतन्त्रतयाऽभिधीयमानत्वादित्यसिद्धो हेतुरिति भाव'। यो हि च्छद्मस्थः सन् परमगुरूपदेशानपेक्ष स्वतन्त्रमेव वक्ति रथ्यापुरुषस्येव, तस्य वचोऽनादेयमिति वयमपि मन्यामहे, केवल तदिह नास्ति, परमगुरूपदेशानुसारेणैवाऽऽवश्यकानुयोगस्य मयाऽभिधीयमानत्वादिति। तदेव कृतप्रवचनप्रणामो गुरूपदेशनिश्रया सकलचरण-गुणसग्रहरूपमावश्यकानुयोगमह वक्ष्य इति पिण्डार्थ ॥

आह–ननु श्रीमद्भद्रबाहुप्रणीता सामायिकनिर्युक्तिरिह भाष्ये व्याख्यास्यते, तत्कथमिदमावश्यकानुयोगोऽभिधीयते ?। नैतदेवम्, अभिप्रायाऽपरिज्ञानात्, तथाहि–सामायिकस्य षड्विधावश्यकैकदेशत्वादावश्यकरूपता तावद् न विरुध्यते, तन्निर्युक्तिस्तु तद्व्याख्यानरूपैव, व्याख्येय व्याख्यानयोश्चैकाभिप्रायत्वादेकत्वमित्यनन्तरमेवोक्तम्। तस्मात् सामायिकस्य तन्निर्युक्तेश्च सर्वस्याऽप्याव

१ सामायिक च त्रिविध सम्यक्त्व श्रुत तथा चारित्र च।

२ 'अत्राऽनुस्वारलोप, आर्षत्वात्' इत्यावश्यकनिर्युक्तिटीकायामस्या एव गाथाया विवरण श्रीमन्मलयगिरिसूरि। ३ घ 'साप्यसा'।

स्याता, सर्वोऽपि च ग्रन्थोऽयमनेनोल्लेखेन व्याख्यास्यत इति प्रतिपत्तव्यम् । न च वक्तव्यम्–येषां महामतिपूर्वपुरुषवचनैरर्थाववोधो न संपद्यते, तेषां मन्दबुद्धेरेतो वचनेन कथमस्य संपत्स्यते ? इति, यतो जायत एव समानशीलवचनैः समानशीलानामर्थप्रतिपत्तिः, यदाह—

" गामिल्लुयाण गामिल्लुएहिँ मिच्छाण होंति मिच्छेहिं । सम्म पडिवत्ताओ अत्थस्स न विवुहभणिएहिं ॥ १ ॥

निअभासाए भणंते समाणसीलम्मि अत्थपडिवत्ती । जायइ मंदस्स वि न उण विविहसक्कयपबंधेहिं " ॥ २ ॥

इत्यलमतिबहुभाषितेन ॥ इति गाथार्थः ॥ १ ॥

आवश्यकानुयोगोऽत्राऽभिधास्यत इत्युक्तम्, किं पुनरस्य फलादिकं, यदवगम्य वयं तच्छ्रवणादौ प्रवर्तामहे ?, इति प्रेक्षावच्छिष्यवचनमाशङ्क्याऽऽवश्यकानुयोगस्य फलादीन्यभिधित्सुस्तत्संग्रहपरां द्वारगाथामाह–

तस्स फल-जोग-मंगल-समुदायत्था तहेव दाराइं । तब्भेय-निरुत्त-क्कम-पओयणाइं च वच्चाइं ॥ २ ॥

व्याख्या–तस्येत्यावश्यकानुयोगस्य, प्रेक्षावतां प्रवृत्तिनिमित्तं फलं मोक्षप्राप्तिलक्षणं तावदत्र ग्रन्थे वक्तव्यम् । ततोऽस्य योगः शिष्यप्रदाने सम्बन्धोऽवसरः प्रस्तावो वाच्यः । आवश्यकानुयोगे च क्रियमाणे किं मङ्गलमित्येतदपि निरूपणीयम् । सामायिकाद्यध्ययनानां 'सावज्जजोगविरई उक्कित्तण गुणवओ य पडिवत्ती' इत्यादिगाथया समुदायार्थश्च सावद्ययोगविरत्यादिकोऽभिधानीयः । फलं च योगश्च मङ्गलं च समुदायार्थश्चेति समासः । 'तहेव दाराइं ति' तथा द्वाराणि चोपक्रमनिक्षेपादीनि कथनीयानि । तेषां द्वाराणां भेदो वक्तव्यः, तद्यथा–आनुपूर्वी-नाम-प्रमाण-वक्तव्यताऽर्थाधिकार-समवतारभेदादुपक्रमः षोढा, ओघनिष्पन्न-नामनिष्पन्न-सूत्रालापकनिष्पन्नभेदाद् निक्षेपस्त्रिधा, सूत्र-निर्युक्तिभेदादनुगमो द्विधा, नैगमादिभेदाद् नयाः सप्तविधाः इत्यादि । उपक्रमणमुपक्रमः, निक्षेपणं निक्षेपः इत्यादि । निरुक्तं च शब्दव्युत्पत्तिरूपं भणनीयम् । तथा 'कम त्ति' तेषामुपक्रमादिद्वाराणां प्रथममुपक्रम एव ततो यथाक्रमं निक्षेपादय एव, इत्येवंरूपो योऽसौ नियतः क्रमः स युक्त्याऽभिधानतो निर्देष्टव्यः, युक्तिं चात्रैव वक्ष्यति, तद्यथा–नानुपक्रान्तं निक्षिप्यते, नाऽ-

१ ग्रामीणानां ग्रामीणैर्म्लेच्छानां भवन्ति म्लेच्छैः । सम्यक् प्रतिपत्तयोऽर्थस्य न विबुधभणितैः ॥ १ ॥
निजभाषया भणति समानशीलेऽर्थप्रतिपत्तिः । जायते मन्दस्यापि न पुनर्विविधसंस्कृतप्रबन्धैः ॥ २ ॥

२ घ 'हुन्ति'। २ घ पडिवत्ताओ'। ४ घ विवुद्द'।

५ तस्य फलं योगो मङ्गलं समुदायार्थस्तथैव द्वाराणि । तद्भेदनिरुक्तक्रमप्रयोजनानि च वाच्यानि ॥ २ ॥

६ सावद्ययोगविरतिरुत्कीर्तनं गुणवतश्च प्रतिपत्तिः ।

निक्षिप्तमनुगम्यत इत्यादि। तथोपक्रमादिद्वाराणामेव प्रयोजनं शास्त्रोपकाररूपं नगरदृष्टान्तेन वाच्यम्, यथा सप्राकारं महानगरं किमप्यकृतद्वारं लोकस्याऽनाश्रयणीयं भवति, एकादिद्वारोपेतमपि दुःखनिर्गमप्रवेशं जायते, चतुर्द्वारोपेतं तु सर्वजनाभिगमनीयं सुखनिर्गमप्रवेशं च संपद्यते; एवं शास्त्रमप्युपक्रमादिचतुर्द्वारयुक्तं सुबोधम्, सुखाचिन्तन-धारणादिसंपन्नं च भवतीति। एवमुपक्रमादिद्वाराणां सुखावबोधादिरूपः शास्त्रोपकारः प्रयोजनमिह वक्ष्यत इति भावः। भेदश्च निरुक्तं च क्रमश्च प्रयोजनं चेति द्वन्द्वं कृत्वा पश्चात् तेषामुपक्रमादिद्वाराणां भेद-निरुक्त-क्रम-प्रयोजनानीत्येवं षष्ठीतत्पुरुषसमासो विधेयः। चः समुच्चये। वाच्यानीति यथायोगमर्थतः सर्वत्र योजितमेव। इति द्वारगाथासंक्षेपार्थः॥ २॥

विस्तरार्थं तु भाष्यकार एव दिदर्शयिषुः "यथोद्देशं निर्देशः" इति कृत्वा प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थमावश्यकानुयोगफलप्रतिपादिकां तावद् गाथामाह—

नाण-किरियाहिं मोक्खो तम्मयमावस्सयं जओ तेण। तव्वक्खाणारम्भो कारणओ कज्जसिद्धि त्ति॥ ३॥

व्याख्या—ज्ञानं च सम्यगवबोधरूपम्, क्रिया च तत्पूर्वकसावद्या-ऽनवद्ययोगनिवृत्ति-प्रवृत्तिरूपा ज्ञानक्रिये, ताभ्यां तावद् मोक्षोऽशेषकर्ममलकलङ्काभावरूपः साध्यते, इति सर्वेषामपि शिष्टानां प्रमाणसिद्धमेव, दर्शनस्य ज्ञान एवाऽन्तर्निहितत्वादिति। यदि नाम ज्ञान-क्रियाभ्यां मोक्षः, तर्हि आवश्यकानुयोगस्य किमायातम्, येन फलवत्तया प्रेक्षावतां तत्र प्रवृत्तिः स्यात्?; इत्याह—तन्मयमावश्यकम्—ताभ्यां ज्ञान-क्रियाभ्यां निर्वृत्तं तन्मयं ज्ञान-क्रियास्वरूपमावश्यकम्, तत्कारणत्वात्; इति भावः। यथा ह्यायुर्वृद्धिकारणत्वेनोपचाराल्लोके घृतमायुरुच्यते, नड्वलोदकं पादरोगः कारणत्वात् तथैवाऽभिधीयते, एवं प्रस्तुतानुयोगविषयीकृतं सामायिकादिषडध्ययनसूत्रात्मकमावश्यकमपि सम्यग्ज्ञान-क्रियाकारणत्वात् तत्स्वरूपमेव, तदध्ययन-श्रवण-चिन्तन-तदुक्ताचरणप्रवृत्तानामवश्यं सम्यग्ज्ञान-क्रियाप्राप्तेः। तस्मादुक्तन्यायेन ज्ञान-क्रियाऽऽत्मकं यत आवश्यकम्, अतस्तस्याऽऽवश्यकस्य व्याख्यानमनुयोगस्तद्व्याख्यानं तस्याऽऽरम्भः प्रेक्षावता क्रियमाणो न विरुध्यते, आवश्यकात् सम्यग्ज्ञान-क्रियाप्राप्तिद्वारेण मोक्षलक्षणफलसिद्धेः॥

नन्वित्थं तर्हि आवश्यकात् सम्यग्ज्ञान-क्रियाप्राप्तिः, ताभ्यां च मोक्षलक्षणफलसिद्धिः, इत्येवमावश्यकस्यैव पारम्पर्येण मोक्षात्मकं फलं स्यात्, न पुनस्तदनुयोगस्य; फलचिन्ता त्वस्यैवेह प्रस्तुता, इति चेत्। सत्यम्, किन्त्वावश्यकं व्याख्येयम्, तद्व्याख्यानं चानुयोगः, व्याख्याने च व्याख्येयगत एव सर्वोऽभिमानः प्रकटीक्रियते; अतो व्याख्येयस्य यत्फलम्, व्याख्यानस्य तत्

१ ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षस्तन्मयमावश्यकं यतस्तेन। तद्व्याख्यानारम्भः कारणतः कार्यसिद्धिरिति॥ ३॥

सुतरामपरोयम्, तयोरेकाभिप्रायत्वात्। तस्माद् मोक्षलक्षण फलमभिवाञ्छताऽऽवश्यकानुयोगेऽवश्य प्रवर्तितव्यमेव, ततोऽपि ज्ञान क्रियाप्राप्ते, ताभ्यां च मोक्षफलसिद्धिरिति ॥

यदि नामावश्यकानुयोगतो ज्ञान क्रियाऽवाप्ति, ताभ्या च मोक्षसिद्धि', तथापि किमिति तत्र प्रवर्तितव्यम्, न पुनर्यत्र कुत्रचित् षष्टितन्त्रादौ ?, इत्याह– कारणात् कार्यसिद्धि, नाऽकारणादिति कृत्वा, कारणे हि सुविवेचिते प्रवर्तमाना प्रेक्षावन्त समीहितमप्रतिहत कार्यमासादयन्ति, नाऽकारणे, अन्यथा तृणादपि हिरण्य मणि मौक्तिकाद्यवाप्ते' सर्व विश्वमदरिद्र स्यात्। कारण च पारम्पर्येणावश्यकानुयोग एव मोक्षस्य, न षष्टितन्त्रादिकम्, ज्ञान क्रियाजननद्वारेण तस्य मोक्षससाधकत्वात्, इतरस्य तु पारम्पर्येणाऽपि तदसाधकत्वात् ॥ इति गाथार्थ ॥ उक्त फलद्वारम् ॥ ३ ॥

अथ योगद्वारमभिधित्सुराह—

भव्वस्स मोक्खमग्गाहिलासिणो ठियगुरूवएसस्स। आईए जोग्गमिण बाल-गिलाणस्स वाऽऽहार ॥ ४ ॥

व्याख्या–यदादौ प्रतिज्ञातम्– शिष्यप्रदानेऽस्य योगोऽवसरो वाच्य इति। तत्राह– समस्तद्वादशाङ्ग्यध्ययनकालस्यादौ प्रथममिद षड्विधमावश्यक योग्यमुपदिशन्ति मुनय', शेषसमग्रश्रुतप्रदानकालस्यादौ प्रथममेवाऽऽवश्यकप्रदानस्याऽवसर इति भाव'। कस्य पुनरिदमावश्यक योग्यमादिशन्ति मुनय ?, इत्याह– भव्यस्य मुक्तिगमनयोग्यस्य जन्तोः। स च कश्चिद् दूरभव्योऽसजातमोक्षमार्गाभिलाषोऽपि भवति, तद्व्यवच्छेदार्थमाह– मोक्षमार्ग सम्यग्ज्ञान-दर्शन चारित्ररूपस्तमुत्तरोत्तरविशुद्धिरूपमभिलषितु शीलमस्य स तथा तस्य। अथ चैवविधोऽपरिणतगुरूपदेशोऽपि स्यात्, तन्निरासार्थमाह– स्थित कर्तव्यतया परिणतो गुरूपदेशो यस्याऽसौ स्थितगुरूपदेशस्तस्य। किं यथायोग्यमुपदिशन्ति ?, इत्याह– बालग्लानयोरिवाऽऽहार यथोपदिशन्ति, भिषज इति गम्यते। इदमुक्त भवति– यथाऽऽदौ बालस्य कोमल-मधुरादिकम्, ग्लानस्य च पेया मुद्ग-यूषादिक तत्कालोचितमुत्तरोत्तरबलपुष्ट्यादिहेतुमाहार योग्य भिषज समुपदिशन्ति, तथेहापि भव्यादिविशेषणविशिष्टस्य जन्तोरादाविदमेवाऽऽवश्यकमुत्तरोत्तरगुणवृद्धिहेतुभूत योग्यमुपदिशन्ति तीर्थकर-गणधरा इति। आवश्यकस्य चादौ शिष्यप्रदानावसरे प्रतिपादिते तदनुयोगस्याऽसौ प्रतिपादित एव द्रष्टव्य, तयोरेकत्वस्याऽनन्तरमेवाऽऽख्यातत्वात् ॥ इति गाथार्थ ॥ ४ ॥

आह– ननु यस्य भव्यादिविशेषणविशिष्टस्याऽऽदौ योग्यमिदमावश्यकम्, तस्मै योग्यमित्येतावन्मात्रमेन ज्ञात्वा तद् ददत्या-

1 भव्यस्य मोक्षमार्गाभिलाषिण स्थितगुरूपदेशस्य। आदौ योग्यमिद बाल-ग्लानयोरिवाऽऽहारम् ॥ ४ ॥

नार्याः, आहोस्विदन्योऽपि तत्र कश्चिद् विधिरपेक्षणीयः ? । इति शिष्यवचनमाशङ्कयाऽस्मिन्नेव योगद्वारे तद्दाननिगमनादि किञ्चिदिङ्गितः
प्रासङ्गिकमभिधित्सुराह—

कैयपंचनमोक्कारस्स दिन्ति सामाइयाइयं विहिणा । आवारायमायरिया कमेण तो सेसयसुयं पि ॥ ५ ॥

व्याख्या– भव्यादिविशेषणविशिष्टस्यापि शिष्यस्य कृतपञ्चनमस्कारस्य चतुर्थ्यर्थे षष्ठी– कृतपञ्चनमस्काराय मङ्गलार्थमुच्चा-
रितपञ्चनमस्कृतिमङ्गलायेत्यर्थः । सामायिकादिकमावासकं विधिना प्रशस्तं द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावरूपेण, प्रशस्तादिगभिमुखत्वगवस्थापनादि-
रूपेण च समयोक्तेन ददत्याचार्याः, न पुनर्योग्यमित्येतावन्मात्रकमेव ज्ञात्वेति भावः । तत ऊर्ध्वमस्मै किं न किञ्चिद् ददति ?, इत्याह–
क्रमेण ततः शेषकमप्याचारादि श्रुतं प्रयच्छन्ति यावच्छ्रुतोदधेः पारम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ५ ॥

आवश्यकानुयोगप्रदानेऽप्ययमेव विधिरित्यावेदयितुमाह—

तेणेव याऽणुओगं कमेण तेणेव याऽहिगारोऽयं । जेण विणेयहियत्थाय थेरकप्पक्कमो एसो ॥ ६ ॥

चकारोऽपिशब्दार्थः, भिन्नक्रमश्च; ततस्तेनैव पञ्चनमस्कारकरणादिना क्रमेणाऽनुयोगमपि सूत्रव्याख्यानरूपम्, ददत्याचार्या
इति वर्तते, अनयोश्च सूत्रप्रदानक्रमा-ऽनुयोगप्रदानक्रमयोर्मध्ये तेनैव प्रस्तुतगाथाप्रक्रान्तेनाऽनुयोगप्रदानक्रमेणाऽयमस्मदभिमतोऽधिकारः,
अनुयोगस्यैवेह प्रस्तुतत्वात्, इति भावः । कुतः पुनरिहानुयोगप्रदानक्रमेणैवाऽधिकारः ?, इत्याह– येन कारणेन विनेयहितार्थं शिष्यव-
र्गस्योत्तरोत्तरगुणप्राप्तिमपेक्ष्येत्यर्थः, स्थविराणां गच्छवासिनां साधूनां योऽसौ कल्पः समाचारविशेषस्तस्यैषोऽनन्तरगाथावक्ष्यमाणलक्षणः
क्रमः परिपाटीरूपः, तेन कारणेनाऽनुयोगप्रदानक्रमेणैवेहाऽधिकारोऽयमिति ॥ ६ ॥

कः पुनरसौ स्थविरकल्पक्रमः ? इत्याह–

पैव्वज्जा-सिक्खावयम-ऽत्थग्गहणं च अनिअओ वासो । निष्फत्ती य विहारो सामायारीठिई चेव ॥ ७ ॥

इह स्थविराणामयं क्रमो यदुत–प्रथमं तावद् योग्याय विनीतशिष्याय विधिवद्दापिताऽऽलोचनाय प्रशस्तेषु द्रव्यादिषु स्वयं

१ कृतपञ्चनमस्काराय ददति सामायिकादिकं विधिना । आवासकमाचार्याः क्रमेण ततः शेषकश्रुतमपि ॥ ५ ॥
२ तेनैव चानुयोगं क्रमेण तेनैव चाऽधिकारोऽयम् । येन विनेयहितार्थं स्थविरकल्पक्रम एषः ॥ ६ ॥
३ प्रव्रज्या–शिक्षापदम-ऽर्थग्रहणं चानियतो वासः । निष्पत्तिश्च विहारः सामाचारीस्थितिश्चैव ॥ ७ ॥

गुणसुस्थितेन गुरुणा विधिनैव प्रव्रज्या प्रदातव्या। ततः शिक्षापदमिति शिक्षायाः पदं स्थानं शिक्षापदम्, शिक्षैव वा पदं स्थानं शिक्षापदम्; विधिना प्रव्रजितस्य शिष्यस्य ततः शिक्षाऽधिकारो भवतीत्यर्थः। सा च शिक्षा द्विविधा–ग्रहणाशिक्षा, आसेवनाशिक्षा च। तत्र द्वादश वर्षाणि यावत् सूत्रं त्वयाऽध्येतव्यमित्युपदेशो ग्रहणाशिक्षा, आसेवनाशिक्षा तु प्रत्युपेक्षणादिक्रियोपदेशः। आह च–

" सा पुण दुविहा सिक्खा गहणे आसेवणे य नायव्वा। गहणे सुत्ताहिज्झण आसेवण तिप्पकप्पाई " ॥ १ ॥

अन्ये तु– शिक्षाशब्दाद् व्रतमिति पदं पृथक् कृत्वा व्रतमिति कोऽर्थः?–शिक्षाऽनन्तरं रात्रिभोजनविरमणषष्ठेषु पञ्चसु महाव्रतेषूपस्थाप्यते शिष्यः, इत्येतदपि द्वितीयं व्याख्यानं कुर्वन्ति। एतच्च कल्पचूर्ण्यां चिरन्तनटीकायां च न दृष्टम्, इत्यस्माभिरुपेक्षितम्। ततः सूत्रेऽधीते यद् विनेयः कार्यते, तदाह–'अत्थगहणं च त्ति' द्वादश वर्षाण्यधीतसूत्रः सन्नसावर्थग्रहणं कार्यते–तस्य पूर्वाधीतसूत्रस्य द्वादश वर्षाणि यावदेषोऽर्थं ग्राह्यत इत्यर्थः। यथा हि हलशकटवहनाद्यैर्मुक्तो बुभुक्षितो बलीवर्दः प्रथमं तावच्छोभनमशोभनं वा तृणादिकमास्वादमनवगच्छन्नपि सर्वमभ्यवहरति, पश्चाच्च रोमन्थावस्थायां तदास्वादमवगच्छति, एवं विनेयोऽर्थमनवबुध्यमानोऽपि द्वादश वर्षाणि सर्वं सूत्रमधीते, अर्थावगमाभावे च तत् तस्याऽनास्वादं भवति, अर्थग्रहणावस्थायां तु तदवगमात् सुस्वादमाप्यायकं च जायते, अतोऽधीतसूत्रेण द्वादश वर्षाण्यवश्यमर्थः श्रोतव्यः। यथा वा कृषीवलः शाल्यादिधान्यं प्रथमं वपति, ततः पालयति, लुनाति, मलति, पुनीते, गृहमानयति, पश्चात्तु निराकुलचित्तस्तदुपभोगं करोति, तदभावे वपनादिपरिश्रमस्य निष्फलत्वप्रसङ्गात्; एवं शिष्योऽपि सूत्रमधीत्य यदि तदर्थं न शृणुयात्, तदा तदध्ययनप्रयासो विफल एव स्यात्, तस्मात् सूत्राध्ययनानन्तरमवश्यमेव द्वादश वर्षाणि तदर्थः श्रोतव्यः। तस्माद् यत एव स्थविरकल्पक्रमो यदुत–प्रथमं प्रव्रज्या, ततः सूत्राध्ययनम्, ततोऽप्यर्थग्रहणमिति, अतोऽनुयोगप्रदानक्रमेणैवेहाऽधिकार इत्येवं प्रस्तुतमभिसंबध्यते। सूत्राध्ययनानन्तरभावी हि तदर्थव्याख्यानरूपः स्थविरकल्पक्रमदृष्टोऽनुयोग एवावश्यकस्य शास्त्रकृता वक्तुमारब्धः, अतः सूत्राध्ययनकालस्यातिक्रान्तत्वेनेह विवक्षितत्वादनुयोगस्यैवाऽभिधित्सितत्वात् तत्प्रदानक्रमेणैवाऽधिकार इति भावः। एतावच्चाऽस्यां गाथायां प्रकृतोपयोगि। यत्पुनरन्यद् व्याख्यास्यते– ' अनिअओ वासो निष्फत्ती य विहारो' इत्यादि, तत् प्रासङ्गिकमित्यवगन्तव्यम्। तत्र 'अनिअओ वासो त्ति' ततोऽस्य गृहीतसूत्रार्थस्य शिष्यस्याऽनियतो वासः क्रियते, ग्रामनगरसंनिवेशादिष्वनियतनिवासेनैव गृहीतसूत्रार्थः शिष्यो यद्याचार्यपदयोग्यः, तदा जघन्यतोऽपि सहायद्वयं दत्त्वाऽऽत्मत्-

१ क 'गुणसुस्थितेन। ख ग गुणस्थितेन'।

२ सा पुनर्द्विविधा शिक्षा ग्रहणमासेवनं च ज्ञातव्ये। ग्रहणं सूत्राध्ययनमासेवनं त्रिप्रकल्पादि ॥ १ ॥ ३ क ख ग ततो।

तीयो द्वादश वर्षाणि यावद् नानादेशदर्शनं नियमेन कार्यत इत्यर्थः, आचार्यपदानर्हस्य त्वनियमः । आचार्यपदार्होऽपि किमिति देशदर्शनं कार्यते ? इति चेत् । उच्यते– स हि नानादेशेषु पर्यटंस्तीर्थकराणां जन्मादिभूमीः पश्यति; ताश्च दृष्ट्वाऽत्र जाताः, इह दीक्षां प्रतिपन्नाः, अस्मिंश्च देशे निर्वृता भगवन्तः, इत्याद्यध्यवसायतो हर्षातिरेकात् तस्य सम्यक्त्वस्थैर्यं भवति, अन्येषां च स पश्चात् तत्स्थिरतामुत्पादयति, श्रुतातिशायिनश्चाचार्यादीन् नानास्थानेषु पश्यतः सूत्रार्थेषु सामाचार्यां चाऽस्य विशेषोपलम्भो भवति, नानादेशभाषासमाचारांश्चैष बुध्यते, ततश्च तत्तद्देशजानामपि विनेयानां तत्तद्भाषया धर्मं कथयति, ततः प्रतिबोध्य तान् प्रव्राजयति, पूर्वप्रव्रजितास्तु तदुपसंपदं प्रतिपद्यन्ते, निःशेषास्वद्भाषासमाचारकुशलोऽयमिति शिष्याणां तदुपरि प्रीतियोगश्च जायते, इत्यादिगुणदर्शनादनियतवासः । 'निष्फत्ती य त्ति' एवं चानियतवासेन द्वादश वर्षाणि पर्यटतस्तस्याऽऽचार्यपदार्हशिष्यत्वेनाऽऽत्मनो निष्पत्तिर्भवति, अन्येषां च प्रभूतशिष्याणां तदन्तिके निष्पत्तिर्जायत इति । 'विहारो त्ति' एवं शिष्यत्वेन निष्पत्तौ, सूरिपदे च प्राप्ते, स्वपरोपकारकरणेन दीर्घे च पर्याये परिपालिते, अन्यस्मिंश्च योग्यशिष्ये आचार्यपदे व्यवस्थापिते, ततोऽनन्तरं विहरणं विशेषेण भगवदभिहितमार्गे पराक्रमणं विहारो विशेषानुष्ठानरूपोऽनेन कर्तव्यः । स च द्विविधः– भक्तपरिज्ञे-ङ्गिनी-पादपोपगमनलक्षणमभ्युद्यतमरणम्, जिनकल्प-परिहारविशुद्धिककल्प-यथालन्दिककल्पप्रतिपत्तिर्वा । अस्मिंश्च द्विविधेऽपि विहारे सामाचारी ज्ञात्वाऽनुष्ठेया । सा चाऽऽद्ये मरणलक्षणे विहारे–

"निप्फाइआ य सीसा सउणी जह अण्डगं पयत्तेण । बारससंवच्छरियं सो संलेहं अह करेइ ॥ १ ॥

चत्तारि विचित्ताइं विगईनिज्जूहिआइं चत्तारि । संवच्छरे उ दोन्नि उ एगन्तरियं च आयामं ॥ २ ॥

नाइविगिट्ठो य तवो छम्मासे परिमियं च आयामं । अन्ने वि य छम्मासे होइ विगिट्ठं तवो कम्मं ॥ ३ ॥

वासं कोडिसहिअं आयामं कट्टु आणुपुव्वीए । गिरिकन्दरं तु गन्तु पायवगमणं अह करेइ " ॥ ४ ॥

इत्यादिका ज्ञातव्या । द्वितीये तु विहारे जिनकल्पादिप्रतिपत्तौ सामाचारी निर्दिश्यते–तत्र जिनकल्पादि प्रतिपित्सुनाऽऽदावेव पूर्वापररात्रकाले तावदिदं चिन्तनीयम्–विशुद्धचारित्रानुष्ठानेन कृतं मयाऽऽत्महितम्, शिष्याद्युपकारतः परहितं च, निष्पन्नाश्चेदानीं मम

1 निष्पादिताश्च शिष्याः शकुनी यथाऽण्डकं प्रयत्नेन । द्वादशसंवत्सरिकं स संलेखनामथ करोति ॥ १ ॥
चत्वारि विचित्राणि विकृतिनिर्यूहितानि चत्वारि (वर्षाणि) । संवत्सरौ तु द्वौ एकान्तरितं चाऽऽचाम्लम् ॥ २ ॥
नातिविकृष्टं च तपः षण्मासान् परिमितं चाऽऽचाम्लम् । अन्यानपि च षण्मासान् भवति विकृष्टं तपः कर्म ॥ ३ ॥
वर्षं कोटिसहितं आयामं कृत्वाऽऽनुपूर्व्या । गिरिकन्दरां तु गत्वा पादपगमनमथ करोति ॥ ४ ॥

गच्छपरिपालनक्षमा शिष्या', ततो विशेषेणैव सांप्रतं ममाऽऽत्महितमनुष्ठातुमुचितमिति । विचिन्त्य चेद् सति परिज्ञाने आत्मीयमायु'-शेषं स्वयमेव पर्यालोचयति, तदभावेऽन्यमतिशयिनमाचार्यादिकं पृच्छति, तत्र स्तोके स्वायुषि भक्तपरिज्ञादीनामन्यतरद् मरणं प्रतिपद्यते । अथ दीर्घमायु, केवलं जङ्घाबलपरिक्षीणं, तदा वृद्धवासं स्वीकुरुते, पुष्टायां तु शक्तौ जिनकल्पादिप्रतिपत्तिमुररीकरोति । तत्र जिनकल्पं प्रतिपित्सुना प्रथममेव तावत् पञ्चभिस्तुलनाभिरात्मा तोलनीयः, तद्यथा–

"तवेण सत्तेण सुत्तेण एगत्तेण बलेण य । तुलणा पचहा वुत्ता जिणकप्प पडिवज्जओ" ॥ १ ॥

तुलना, भावना, परिकर्म चेत्येकार्थानि । तत्राऽऽचार्योपाध्याय प्रवर्तक-स्थविर-गणावच्छेदकलक्षणाः प्रायः पञ्चैव जना' प्रशस्ताभिरेताभिः पञ्चभिर्भावनाभिर्जिनकल्पं प्रतिपित्सवः प्रथममेवाऽऽत्मानं भावयन्ति । अप्रशस्तास्तु- कन्दर्प-देवकिल्बिषका-ऽऽभियोगिका-ऽसुर-सम्मोहस्वरूपाः पञ्च भावनाः सर्वथा दूरतः परित्यजन्ति । तत्र तपसाऽऽत्मानं भावयंस्तथा बुभुक्षां पराजयते यथा देवाद्युपसर्गादिनाऽनेषणादिकरणतो यदि षण्मासान् यावदाहारं न लभते, तथापि न बाध्यते । सत्त्वभावनया तु भयं पराजयते, तत्र भयजयार्थं रात्रौ सुप्तेषु शेषसाधुषूपाश्रय एव कायोत्सर्गं कुर्वतः प्रथमा सत्त्वभावना भवति, द्वितीयादिकास्तूपाश्रयबाह्यादिप्रदेशेषु । आह च–

"पढमा उवस्सयम्मि बीया बाहिं तइया चउक्कम्मि । सुण्णहरम्मि चउत्थी अह पचमिया मसाणम्मि" ॥ १ ॥

सूत्रभावनया तु स्वनामवत् सूत्रं परिचितं तथा करोति यथा रात्रौ दिवा चोच्छ्वसमाणस्तोकलवमुहूर्तादिकं कालं सूत्रपरावर्तनानुसारेणैव सर्वं सम्यगवबुध्यते । एकत्वभावनया चाऽऽत्मानं भावयन् सङ्घाटिकसाध्वादिना सह पूर्वप्रवृत्तानालाप सूत्रार्थ-सुखदु'-खादिप्रश्न–मिथः कथादिव्यतिकरान् सर्वानपि परिहरति, ततो बाह्यममत्वे मूलत एव व्यवच्छेदिते पश्चाद् देहोपध्यादिभ्योऽपि भिन्नमात्मानं पश्यन् सर्वथा तेष्वपि निरभिष्वङ्गो भवति । बलभावनायां बलं द्विविधम्– शारीरम्, मानसधृतिबलं च । तत्र शारीरमपि बलं जिनकल्पार्हस्य शेषजनातिशायिकमेष्टव्यम्, तपःप्रभृतिभिस्त्वपकृष्यमाणस्य यद्यपि शारीरं बलं तथाविधं न भवति, तथापि धृतिबलेनाऽऽत्मा तथा भावयितव्यो यथा महद्भिरपि परीषहोपसर्गैर्न बाध्यते । एताभिः पञ्चभिर्भावनाभिर्भाविताऽऽत्मा जिनकल्पिकप्रतिरूपो गच्छेऽपि प्रतिवसन्नाहारादि परिकर्म प्रथममेव करोति, तत्राहारे तृतीयपौरुष्यामवगाढायां वल्लचणकादिकमन्तं प्रान्तं रूक्षं च–

१ तपसा सत्त्वेन सूत्रेणैकत्वेन बलेन च । तुलना पञ्चधोक्ता जिनकल्पं प्रतिपद्यमानस्य ॥ १ ॥

२ प्रथमा उपाश्रये द्वितीया बहिस्तृतीया चतुष्के । शून्यगृहे चतुर्थी अथ पञ्चमी श्मशाने ॥ १ ॥

३ ग सुन्नअगारे । ४ ख घ छ मनोधृतिबलम् । ५ क ग जनातिशायक ।

"संसंट्ठमसंसट्ठा उद्धड तह होइ अप्पलेवा य । उग्गहिआ पग्गहिआ उज्झिअधम्मा य सत्तमिया" ॥ १ ॥

एतासां सप्तानां पिण्डैषणानां मध्ये आद्यद्वयवर्जं शेषपञ्चानां मध्यादन्यतरैषणाद्वयाभिग्रहेणाऽऽहारं गृह्णाति– एकया भक्तम्, अपरया त्वेषणया पानकमिति । एवमाद्यागमोक्तविधिना गच्छान्तर्गतः पूर्वमेवाऽऽत्मानं परिकर्म्य ततो जिनकल्पं प्रतिपित्सुः सङ्घं मीलयति, तदभावे स्वगणं तावदवश्यमाह्वयते । ततस्तीर्थकरसमीपे, तदभावे गणधरसंनिधाने, तदसत्त्वे चतुर्दशपूर्वधरान्तिके, तदसंभवे दशपूर्वधराभ्यर्णे, तदलाभे तु वटा-ऽश्वत्था-ऽशोकवृक्षादीनामासत्तौ जिनकल्पमभ्युपगच्छति । निजपदव्यवस्थापितं सूरिम्, सबालवृद्धं गच्छम्, विशेषतः पूर्वविरुद्धांश्च क्षमयति, तद्यथा–

"जइ किंचि पमाएणं न सुट्ठु भे वट्टिअं मए पुव्विं । तं भे ! खामेमि अहं निस्सल्लो निक्कसाओ य ॥ १ ॥

आणंदमंसुपायं कुणमाणा ते वि भूमिगयसीसा । खामंति ते जहरिहं जहारिहं खामिआ तेणं ॥ २ ॥

खामेंतस्स गुणा खलु निस्सल्लयविणयदीवणा मग्गे । लाघविय एगत्त अप्पडिबन्धो अ जिणकप्पो" ॥ ३ ॥

निजपदस्थापितसूरिप्रभृतीनामनुशास्तिं प्रयच्छति, तद्यथा–

"पालेज्ज सगणमेय अप्पडिबद्धो य होज्ज सव्वत्थ । ऐसो हु परंपरओ तुमं पि अंते कुणसु एवं" ॥ १ ॥

---

१ संसृष्टासंसृष्टे उद्धृता तथा भवत्यल्पलेपा च । उद्गृहीता प्रगृहीता उज्झितधर्मा च सप्तमी ॥ १ ॥

संसृष्टाभ्या तत्परण्टिताभ्या हस्तपात्राभ्यां भिक्षा ससृष्टा, असंसृष्टाभ्यां तु ताभ्यामसंसृष्टा, स्थाल्यादिभ्य स्वार्थं भोजनाय उत्क्षिप्ता उद्धृता, निर्लेपं पृथुकादि तत्स्वरूपाऽल्पलेपा, भोजनकाले शरावाद्याहितभोज्यवस्तुमध्यादुत्पाटिता, भोजनार्थं करोपात्तभोज्यमध्याद् दातुमिष्टा प्रगृहीता, अन्याऽनभिलष्यमाणा परित्यज्यमानभक्ताद्यन्नरूपा उज्झितधर्मा इति ।

२ यदि किञ्चित् प्रमादेन न सुष्ठु युष्माकं वर्तितं मया पूर्वम् । त भगवन् ! क्षमयाम्यहं नि शल्यो निष्कषायश्च ॥ १ ॥

आनन्दाश्रुपातं कुर्वाणास्तेऽपि (साधव) भूमिगतशीर्षाः । क्षमयन्ति ते यथार्हं यथार्हं क्षमितास्तेन ॥ २ ॥

क्षमयतश्च गुणाः खलु निःशल्यकविनयदीपना मार्गे । लाघवमेकत्वमप्रतिबन्धश्च जिनकल्प ॥ ३ ॥

३ पालये स्वगणमेतमप्रतिबद्धश्च भवेः सर्वत्र । एष खलु परम्परकस्त्वमप्यन्ते कुर्या एवम् ॥ १ ॥

४ "एष च परम्परकः शिष्याचार्यक्रमो यदव्यवच्छित्तिकारकं शिष्यं निष्पाद्य शक्तौ सत्यामभ्युद्यतविहारः प्रतिपत्तव्यः, त्वमप्यन्ते शिष्यनिष्पादनादिकार्यपर्यवसाने एवमेव कुर्याः" इति बृहत्कल्पभाष्यटीकायां श्रीक्षेमकीर्तिसूरिः ।

पुव्वपउत्त विणय मा हु पमाएह् विणयजोग्गेसु । जो जेण पगारेण उवजुज्जइ त च जाणाहि ॥ २ ॥
ओमो समराइणिओ अप्पतरसुओ य मा एण तुब्भे । परिभवह एस तुम्हवि विरेसओ सपय पुज्जो ॥ ३ ॥
इत्यादिशिक्षां दत्त्वा गच्छाद् विनिर्गते चक्षुर्गोचरातीते तस्मिन्नानन्दिता. साधव' प्रतिनिवर्तन्ते । उक्त च–
''पक्खीव पत्तसहिओ सभडगो वच्चए निरवइक्खो । धीरो घणवन्दाओ च नीहरिओ विज्जुपुजो व्व ॥ १ ॥
सीहम्मि व मन्दरक दराओ गच्छा विणिग्गए तम्मि । चक्खुविसयमइगए अ इति आणदिआ साहू ॥ २ ॥
आभोएउ खेत्त निव्वाघाएण मासनिव्वाहिं । गतूण तत्थ विहरे साहू पडिवन्नजिणकप्पो'' ॥ ३ ॥

एष च प्रतिपन्नजिनकल्पो यत्र ग्रामे मासकल्प चतुर्मासक वा करिष्यति, तत्र षड् भागान् कल्पयति । ततश्च यत्र भागे एकस्मिन् दिने गोचरचर्यायां हिण्डितस्तत्र पुनरपि सप्तम एव दिवसे पर्यटति, भिक्षाचर्या ग्रामान्तरगमन च तृतीयपौरुष्यामेव करोति । चतुर्थपौरुषी च यत्राऽवगाहते, तत्र नियमादवतिष्ठते । भक्त पानक च पूर्वोक्तैषणाद्वयाभिग्रहेणाऽलेपकृदेव गृह्णाति । एषणादिविषय मुक्त्वा न केनापि सार्ध जल्पति, एकस्यां च वसतौ यद्यप्युत्कृष्टत सप्त जिनकल्पिका प्रतिवसन्ति, तथापि परस्पर न भाषन्ते । उपसर्गपरीषहान् सर्वानपि सहत एव, रोगेषु चिकित्सां न कारयत्येव, तद्वेदनां तु सम्यगेव विषहते, आपातसलोकादिदोषरहित एव स्थण्डिले उच्चारादीन् करोति, नाऽस्थण्डिले,

''[3]अममत्तअपरिकम्मा नियमा जिणकप्पियाण वसहीओ । एमेव य थेराण मोत्तूण पमज्जण एक'' ॥ १ ॥

---

१ पूर्वप्रवृत्त विनय मा खलु प्रमादयेर्विनययोग्येषु । यो येन प्रकारेण उपयुज्यते त च जानीहि ॥ १ ॥
अवम समरात्निकोऽल्पतरश्रुतश्च मा एन यूयम् । परिभवत एष युष्माकमपि सांप्रत पूज्यः ॥ ३ ॥
" ये च ते बहुश्रुतपर्यायज्येष्ठादयो विनययोग्या गौरवार्हास्तेषु पूर्वप्रवृत्त यथोचित विनय मा प्रमादये –प्रमादेन परिहारये, यश्च साधुर्येन सप स्वाध्याय–वैयावृत्त्यादिना प्रकारेणोपयुज्यते–निरा प्रत्युपयोगमुपयाति, त च जानीहि–त तथैव प्रवर्तयेरित्यर्थ । अथ साधूनामनुशिष्टिं प्रयच्छति–' ओमो ' अवमोऽय, समरात्निकोऽयम् अल्पश्रुता वाऽयमस्मदपेक्षया, अत किमर्थमस्याऽस्मानिर्देन वय कुर्महे ? इति मा यूयमेन परिभवत, यत एष युष्माक सांप्रतमस्मत्स्थानीयत्वाद् गुरुतरगुणाधिकत्वाच विशेषत पूज्य, न पुनरवमानातुमुचित इति भाव " इति बृहत्कल्पस्यैतस्या एव गाथाद्वयस्य टीकायां श्रीक्षेमकीर्तिसूरि ।
२ पक्षीव पत्रसहित सभाण्डक (सपात्रक) व्रजति निरपेक्ष । धीरो घनवृन्दाच्च नि सृतो विद्युत्पुञ्ज इव ॥ १ ॥
सिंहे इव मन्दरक दराया गच्छाद् विनिर्गते तस्मिन् । चक्षुर्विषयमतिगते च यान्त्यानन्दिता साधव ॥ २ ॥
आभोग्य (विज्ञाय) क्षेत्र निर्व्याघातेन (विघ्नाभावेन) मासनिर्वाहि (मासनिर्वहणसमर्थ) । गत्वा तत्र विहरेत् साधु प्रतिपन्नजिनकल्प ॥ ३ ॥
३ अममत्वाऽपरिकर्माणो नियमाज्जिनकल्पिकानां वसतय । एवमेव च स्थविराणां मुक्त्वा प्रमार्जनमेकम् ॥ १ ॥

इति वचनात् परिकर्मरहितायां वसतौ तिष्ठति, यद्युपविशति तदा नियमादुत्कुदुक[1] एव, न तु निषद्यायाम्, औपग्रहिकोपकरणस्यैवाऽभावादिति । मत्तकरि-व्याघ्र-सिंहादिके च संमुखे समापतत्युन्मार्गगमनादिना ईर्यासमितिं न भिनत्ति, इत्याद्यन्याऽपि जिनकल्पिकानां सामाचारी समयसमुद्रादवगन्तव्या । 'ठिई चेव त्ति' तथा पूर्वोक्ते द्विविधेऽपि विहारे स्थितिः श्रुतसंहननादिका ज्ञातव्या, तथाहि– जिनकल्पिकस्य तावज्जघन्यतो नवमस्य पूर्वस्य तृतीयमाचारवस्तु, उत्कर्षतस्त्वसंपूर्णानि दश पूर्वाणि श्रुतं भवति। प्रथमसंहननो वज्रकुड्यसमानाऽवष्टम्भश्चायं भवति । स्वरूपेण पञ्चदशस्वपि कर्मभूमिषु, संहृतस्त्वकर्मभूमिष्वपि भवति । उत्सर्पिण्यां व्रतस्थस्तृतीयचतुर्थारकयोरेव; जन्ममात्रेण तु द्वितीयारकेऽपि, अवसर्पिण्यां तु जन्मना तृतीयचतुर्थारकयोरेव, व्रतस्थस्तु पञ्चमारकेऽपि; संहरणेन तु सर्वस्मिन्नपि काले प्राप्यते। प्रतिपद्यमानकः सामायिक-च्छेदोपस्थापनीयचारित्रयोः, पूर्वप्रतिपन्नस्तु सूक्ष्मसंपराय– यथाख्यातचारित्रयोरप्युपशमश्रेण्यामवाप्यते । प्रतिपद्यमानानामुत्कृष्टतः शतपृथक्त्वम्, पूर्वप्रतिपन्नानां तु सहस्रपृथक्त्वं जिनकल्पिकानां लभ्यते । जिनकल्पिकः प्रायोऽपवादं नाऽऽसेवते, जङ्घाबलपरिक्षीणस्त्वविहरमाणोऽप्याराधकः । आवश्यिकी–नैषेधिकी–मिथ्यादुष्कृत–गृहिविषयपृच्छो-पसंपल्लक्षणाः पञ्च सामाचार्योऽस्य भवन्ति, न त्विच्छादयः। अन्ये त्वाहुः–आवश्यिकी–नैषेधिकी–गृहस्थोपसंपल्लक्षणास्तिस्र एव भवन्ति, आरामादिनिवासिन ओघतः पृच्छादीनामप्यसंभवादिति । लोचं चाऽसौ नित्यमेव करोति, इत्येवमाद्यपराऽपि स्थितिर्जिनकल्पिकानामागमादवसेया । परिहारविशुद्धिककल्प-सामाचार्यादिवक्तव्यताऽत्रैव ग्रन्थे पुरस्ताद् वक्ष्यते । यथालन्दिकानां तु "तवेण सत्तेण सुत्तेण" इत्यादिका भावनादिवक्तव्यता यथा जिनकल्पिकानाम्; यस्तु विशेषः स लेशतः प्रोच्यते–तत्रोदकार्द्रः करो यावता शुष्यति, तत आरभ्योत्कृष्टतः पञ्च रात्रिन्दिवानि यावत्कालोऽत्र समयपरिभाषया लन्दमित्युच्यते । ततश्च पञ्चरात्रिन्दिवलक्षणस्योत्कृष्टस्य लन्दस्यानतिक्रमेण चरन्तीति यथालन्दिकाः। पञ्चको हि गणोऽमुं कल्पं प्रतिपद्यते, ग्रामं च गृहपङ्क्तिरूपाभिः षड्भिर्वीथीभिर्जिनकल्पिकवत् परिकल्पयन्ति, किन्त्वेकैकस्यां वीथ्यां पञ्च पञ्च दिनानि पर्यटन्तीत्युत्कृष्टलन्दिचारिणो यथालन्दिका उच्यन्ते । एते च प्रतिपद्यमानका जघन्यतः पञ्चदश भवन्ति; उत्कृष्टतस्तु सहस्रपृथक्त्वम्; पूर्वप्रतिपन्नास्तु जघन्यतः कोटिपृथक्त्वम्, उत्कृष्टतोऽपि कोटिपृथक्त्वं भवन्ति। एते च यथालन्दिका द्विविधा भवन्ति–गच्छे प्रतिबद्धाः, अप्रतिबद्धाश्च; गच्छे च प्रतिबन्धोऽमीषां कारणतः, किञ्चिदश्रुतस्याऽर्थस्य श्रवणार्थमिति मन्तव्यमिति। पुनरेकैकशो द्विविधाः– जिनकल्पिकाः, स्थविरकल्पिकाश्च। ये जिनकल्पं प्रतिपत्स्यन्ते ते जिनकल्पिकाः, ये तु पुनरपि स्थविरकल्पं समाश्रयिष्यन्ते ते स्थविरकल्पिकाः। एतेषां च स्थविरकल्पिक-जिनकल्पिकभेदाभिन्नानां यथालन्दिकानां परस्परमयं विशेषः, यदाह–

[1] स. ग. 'दुत्कुडक'।

''थेराण नाणत्त अतरत अप्पिणन्ति गच्छस्स । गच्छे निरवज्जेण करेन्ति सव्व पि परिकम्म ॥ १ ॥
एक्केकपडिग्गहगा सप्पाउरणा हवति थेरा उ । जेसिं उण जिणकप्पे न य तेसिं वत्थपायाणि ॥ २ ॥
निप्पडिकम्मसरीरा अवि अच्छिमल पि नेअ अवणिंति । विसहति जिणा रोग कारिंति कयाइ न तिगिच्छ ॥ ३ ॥

इत्यल विस्तरेण, तदर्थिना तु कल्पग्रन्थोऽन्वेषणीय इति । तस्माद् यत प्रव्रज्या शिक्षापदानन्तरमर्थग्रहण विधेयम्, ततोऽर्थव्याख्यारूपेणाऽनुयोगेनाऽयमधिकार' सूत्राध्ययनकालस्यातिक्रान्तत्वेन तस्यैवेह प्रस्तुतत्वादिति स्थितम् ॥ इति गाथार्थ' ॥ ७ ॥

आह– कृतपञ्चनमस्काराय शिष्याय सामायिकादिश्रुत दद्यादाचार्यो, तेनैव च क्रमेणाऽनुयोगमित्युक्तम्, यदि नामैवमुक्त ततः किम् ?, इत्याह–

आईए[2] नमोक्कारो जइ पच्छाऽऽवासय तओ पुव्व । तस्स भणिएऽणुओगे जुत्तो आवसयस्स तओ ॥ ८ ॥

यदीत्यभ्युपगमे, यत्रादौ नमस्कारो दीयते तत' पश्चात् सामायिकाद्यावश्यकम्, ततस्तर्ह्येतदनेन न्यायेनाऽऽपतित यदुत– पूर्व प्रथम तस्य नमस्कारस्य भणिते कृतेऽनुयोगे व्याख्याने ततो युक्त' कर्तुमावश्यकस्याऽनुयोग, व्याख्येयाऽनुरोधेनैव हि व्याख्यान प्रवर्तते, व्याख्येयस्य चावश्यकस्यादौ नमस्कारो देयत्वेन भवद्भिरभ्युपगम्यते, अतस्तस्यानुयोगे कृते आवश्यकस्याऽसौ कर्तुमुचितः, तत आद्यगाथायां 'नमोक्काराणुओगपुव्वय आवस्सयाणुओग वोच्छ'[3] इति वक्तु युक्तमिति भाव' ॥ इति गाथार्थः ॥ ८ ॥

अत्रोत्तरमाह—

सो[4] सव्वसुअक्खन्धब्भन्तरभूओ जओ तओ तस्स । आवासयाणुओगादिगहणगहिओऽणुओगो वि ॥९॥

स नमस्कार' सर्वेषामप्यावश्यक–दशवैकालिको–त्तराध्ययनादिश्रुतस्कन्धानामभ्यन्तर्भूतोऽन्तर्गतो यतः, ततस्तस्य नमस्कार-

---

1 स्थविराणां नानात्वम नुव तमर्पयन्ति गच्छस्य । गच्छे निरवद्येन कुर्वन्ति सर्वमपि परिकर्म ॥ १ ॥
एकैकप्रतिग्रहका सप्रावरणा भवन्ति स्थविरास्तु । येषां पुनर्जिनकल्पो न च तेषां वस्त्रपात्राणि ॥ २ ॥
निष्प्रतिकर्मशरीरा अप्यक्षिमलमपि नैवाऽपनयन्ति । विषहन्त जिनाः (जिनकल्पिकाः) रोग कारयन्ति न कदापि चिकित्साम् ॥ ३ ॥
2 आदौ नमस्कारो यदि पश्चादावश्यक तत पूर्वम् । तस्य भणितेऽनुयोग युक्त आवश्यकस्य ततः ॥ ८ ॥
3 नमस्कारानुयोगपूर्वकमावश्यकानुयोग वक्ष्ये ।
4 स सर्वश्रुतस्कन्धाभ्यन्तरभूतो यतस्ततस्तस्य । आवश्यकानुयोगादिग्रहणगृहीतोऽनुयोगोऽपि ॥ ९ ॥

स्य, आदिशब्दो भिन्नक्रमे, आवश्यकादिश्रुतस्कन्धानुयोगग्रहणगृहीतोऽनुयोगोऽपि, न केवलमावश्यकादिश्रुतस्कन्धग्रहणेन तदन्तर्गतत्वाद् नमस्कारः स्वरूपेण गृह्यते, किन्त्वावश्यकादिश्रुतस्कन्धानुयोगग्रहणेन नमस्कारानुयोगोऽपि गृह्यत इत्यपिशब्दार्थः, ततश्चावश्यकानुयोगं वक्ष्य इत्युक्तेन नमस्कारानुयोगोऽपि भणनीयत्वेन प्रतिज्ञातो द्रष्टव्य इति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ ९ ॥

कथं पुनर्नमस्कारस्य सर्वश्रुतस्कन्धाभ्यन्तरता विज्ञायते ?, इत्याह–

तेस्स[1] पुणो सव्वसुयब्भंतरया पढममंगलग्गहणा । जं च पिहो न पढिज्जइ नंदीए सो सुयक्खंधो ॥१०॥

तस्य च नमस्कारस्य, सर्वाणि च तानि श्रुतानि चाऽऽवश्यकश्रुतस्कन्धादीनि तदभ्यन्तरता प्रतीयते । कुतः ?, इत्याह– सकलमाङ्गलिकवस्तुनः प्रथमं च तन्मङ्गलं च प्रथममङ्गलं तदध्यवसायेन सर्वश्रुतस्यादौ ग्रहणं प्रथममङ्गलग्रहणं तस्मात् ; इदमुक्तं भवति– "मेङ्गलाणं[2] च सव्वेसिं पढमं हवैइ[3] मङ्गलं" इति वचनात् प्रथममङ्गलत्वाभिप्रायेण सर्वश्रुतानामादौ नमस्कारस्य ग्रहणात् तदभ्यन्तरता प्रतीयत एव । कारणान्तरमप्याह– 'जं चेत्यादि' यद् यस्माच्चाऽसौ नमस्कारो नन्द्यध्ययने आवश्यक-दशवैकालिकादिश्रुतस्कन्धवत् तेभ्यः पृथक् 'सुअक्खंधो त्ति' श्रुतस्कन्धत्वेन न पठ्यते, येनाऽस्य पृथक् तेभ्यः श्रुतस्कन्धरूपता स्यात् , श्रुतरूपश्चाऽसौ, ततः पृथक् श्रुतस्कन्धत्वाभावे सामर्थ्यात् सर्वश्रुताभ्यन्तरतैवाऽस्य न्याय्या । तस्माद् नन्द्यध्ययनेऽप्यस्य श्रुतस्कन्धत्वेन पृथगनुपादानं सर्वश्रुताभ्यन्तरताज्ञापनार्थमेव ॥ इति गाथार्थः ॥ १० ॥

यतश्चैवं नन्द्यां श्रुतस्कन्धत्वेन पृथगनुपादानात् सर्वश्रुताभ्यन्तरत्वेन ज्ञापितोऽसौ नमस्कारः, तत एवैतत् कृतं भद्रबाहुस्वामिना । किम् ?, इत्याह–

तेणं[4] चिय सामाइयसुत्ताणुगमाइओ नमोक्कारं । वक्खाणेउं गुरवो वयंति सामाइयसुयत्थं ॥ ११ ॥

येनैवोक्तन्यायेन नन्द्यामसौ सर्वश्रुताभ्यन्तरतया ज्ञापितः, तेनैव कारणेन सामायिकसूत्रानुगमस्यादौ नमस्कारं व्याख्याय गुरवो भद्रबाहुस्वामिनो वदन्ति-अर्थव्याख्यानद्वारेण प्रकटयन्ति सामायिकश्रुतार्थम् । यदि हि पृथगसौ श्रुतस्कन्धः स्यात् तदा "आवस्सयस्स[5]

---

१ तस्य पुनः सर्वश्रुताभ्यन्तरता प्रथममङ्गलग्रहणात् । यच्च पृथग् न पठ्यते नन्द्यां स श्रुतस्कन्धः ॥ १० ॥
२ मङ्गलानां च सर्वेषां प्रथम भवति मङ्गलम् । ३ क. घ. छ 'होइ' ।
४ तेनैव सामायिकसूत्रानुगमादितो नमस्कारम् । व्याख्यानय्य (व्याख्याय) गुरवो वदन्ति सामायिकसूत्रार्थम् ॥ ११ ॥
५ आवश्यकस्य दशवैकालिकस्य तथोत्तराध्ययना-ऽऽचाराङ्गयोः, सूत्रकृताङ्गे निर्युक्तिम् ॥

दसकालिअस्स तह उत्तरज्झमा ऽऽयारे, सूयगडे निज्जुत्ति" इत्यादिग्रन्थे आवश्यकस्य निर्युक्तिं प्रतिज्ञाय नमस्कारस्य निर्युक्तिकरणमसगतमेव स्यात्, तस्मात् तत्करणादेव सर्वश्रुताभ्यन्तरताऽस्य प्रतीयते। अतो व्यवस्थितमिदम्– आवश्यकानुयोगप्रतिज्ञाभिधानेनैव नमस्कारानुयोग सगृहीत एव, करिष्यते च नमस्कारनिर्युक्तिव्याख्यानावसरे भाष्यकारोऽपि तदनुयोगम्; इत्यल विस्तरेण ॥ इति गाथार्थ ॥ तदेव समसङ्गमभिहित योगद्वारम् ॥ ११ ॥

अथ तृतीय मङ्गलद्वारमधिकृत्याऽऽह–

बहुविग्घाइ सेयाइ तेण कयमगलोवयारेहिं । घेत्तव्वो सो सुमहानिहिव्व जह वा महाविज्जा ॥ १२ ॥

"श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि" इति वचनाद् येन बहुविघ्नानि श्रेयांसि भवन्ति तेन कारणेन परमश्रेयोरूपत्वात् कृतमङ्गलोपचारैरेव स आवश्यकानुयोगो ग्रहीतव्य' । किंवत् ?, इत्याह– शोभनमहारत्नादिनिधिवद्, महाविद्यावद् वा ॥ इति गाथार्थ'॥१२॥

तत् पुनस्त मङ्गल शास्त्रस्येष्यते ?, इत्याह–

त मगलमाईए मज्झे पज्जन्तए य सत्थस्स । पढम सत्थत्थाऽविग्घपारगमणाय निद्दिट्ठ ॥ १३ ॥

तद् मङ्गल शास्त्रस्यादौ क्रियते, तथा मध्ये, पर्यन्ते चेति । अथैकैकस्य करणफलमाह– प्रथममङ्गल तावच्छास्त्रार्थस्याऽविघ्नेन पारगमनाय निर्दिष्टम् ॥ इति गाथार्थ ॥ १३ ॥

तस्सेव य थेज्जत्थ मज्झिमय, अतिम पि तस्सेव । अव्वोच्छित्तिनिमित्त सिस्सपसिस्साइवसस्स ॥१४॥

तस्यैव शास्त्रस्य प्रथममङ्गलकरणाऽनुभावादविघ्नेन परम्परामुपागतस्य स्थैर्यार्थं स्थिरताऽऽपादनार्थं मध्यम मङ्गलम्, निर्दिष्टमिति वर्तते, 'अन्तिम पीति' अन्त्यमपि मङ्गल तस्यैव शास्त्रार्थस्य मध्यममङ्गलसामर्थ्येन स्थिरीभूतस्याऽव्यवच्छित्तिनिमित्तम्, कस्य, योऽसौ शास्त्रार्थ ?, इत्याह– शिष्यप्रशिष्यादिवशगतस्येत्यर्थ. । शिष्यप्रशिष्यादिवशे शास्त्रार्थस्याऽव्यवच्छेदनिमित्त चरममङ्गलमिति भावः ॥ इति गाथार्थ' ॥ १४ ॥

१ बहुविघ्नानि श्रेयांसि तेन कृतमङ्गलोपचारैः । ग्रहीतव्य स सुमहानिधिरिव यथा वा महाविद्या ॥ १२ ॥
२ तद् मङ्गलमादौ मध्ये पर्यन्तके च शास्त्रस्य । प्रथम शास्त्रार्थाऽविघ्नपारगमनाय निर्दिष्टम् ॥ १३ ॥
३ तस्यैव च स्थैर्यार्थं मध्यमकम्, अन्तिममपि तस्यैव । अव्यवच्छित्तिनिमित्त शिष्यप्रशिष्यादिवशस्य ॥ १४ ॥

२

अत्राह–

[1]मंगलकरणा सत्थं न मंगलं, अह च मंगलस्सावि । मंगलमओऽणवत्था न मंगलममंगलत्ता वा ॥१५॥

प्रेरकः प्राह– भो आचार्य ! त्वदीयं शास्त्रं न मङ्गलं प्राप्नोति । कुतः ?, इत्याह– मङ्गलकरणात् अमङ्गले हि मङ्गलमुपादीयते, यत्तु स्वयमेव मङ्गलं तत्र किं मङ्गलविधानेन ?, न हि शुक्लं शुक्लीक्रियते, नापि स्निग्धं स्नेह्यते; तस्माद् तन्मङ्गलोपादानान्यथानुपपत्तेः शास्त्रं न मङ्गलम् । अथ मङ्गलं शास्त्रम्, मङ्गलस्याऽपि सतस्तस्याऽन्यद् मङ्गलं क्रियत इत्यभ्युपगम्यते; अत एवं सति तर्ह्यनवस्था– मङ्गलानामवस्थानं न क्वचित् प्राप्नोति, तथाहि– यथा मङ्गलस्याऽपि सतः शास्त्रस्याऽन्यद् मङ्गलमुपादीयते, तथा मङ्गलस्याऽपि तद्रूपस्य सतोऽन्यद् मङ्गलमुपादेयम्, तस्याऽप्यन्यत्, अपरस्याऽप्यन्यत्, इत्येवमनवस्था आपतन्ती केन वार्यते ? । अथ शास्त्रे यदुपात्तं मङ्गलं तस्यान्यमङ्गलकरणाभावत इयं नेष्यते । तत्र दूषणमाह– ' न मङ्गलमिति ' शास्त्रमङ्गलीकरणार्थमुपात्तमङ्गलस्याऽनवस्थाभयेनाऽन्यमङ्गलाकरणेन तद् मङ्गलं न स्यात्, अन्यमङ्गलाभावात्, शास्त्रवत्, इत्यर्थः; इदमुक्तं भवति– यदि मङ्गलस्याऽपरमङ्गलविधानाभावेनाऽनवस्था नेष्यते, तर्हि यथा मङ्गलमपि शास्त्रमन्यमङ्गलेऽकृते मङ्गलं न भवति, तथा मङ्गलमप्यन्यमङ्गलेऽविहिते मङ्गलं न भवेत्, न्यायस्य समानत्वात् । तथा च किमनिष्टं स्यात् ?, इत्याह– अमङ्गलता मङ्गलाभावः– शास्त्रे यद् मङ्गलमुपात्तं तदन्यमङ्गलशून्यत्वाद् न मङ्गलम्, तस्य च मङ्गलत्वाभावे शास्त्रमपि न मङ्गलम्, इति व्यक्त एव मङ्गलाभाव इति भावः । वाशब्दः पक्षान्तरसूचकः– अनवस्था, मङ्गलाभावो वेत्यर्थः ॥ इति गाथार्थः ॥ १५ ॥

अत्रोत्तरमाह–

[2]सत्थत्थन्तरभूयम्मि मंगले होज्ज कप्पणा एसा । सत्थम्मि मंगले किं अमंगलं काऽणवत्था वा ? ॥ १६ ॥

शास्त्रादावश्यकादेरर्थान्तरभूते भेदवति मङ्गले उपादीयमाने भवेद् घटेत परेण विधीयमाना '[3]मंगलकरणा सत्थं न मंगलं' इत्यादिका कल्पना दोषोत्प्रेक्षालक्षणा; शास्त्रे त्वावश्यकादिके परममङ्गलस्वरूपेऽभ्युपगम्यमाने, तद्भिन्ने मङ्गले चाऽनुपादीयमाने हन्त ! किममङ्गलम्, का वाऽनवस्था त्वया प्रेर्यते ?। तस्मादाकाशरोमन्थनमेव परस्य दोषोद्भावनमिति भावः । आह– यदि शास्त्रं स्वयमेव

१ मङ्गलकरणाच्छास्त्रं न मङ्गलम्, अथ च मङ्गलस्याऽपि । मङ्गलसतोऽनवस्था न मङ्गलममङ्गलत्वाद् वा ॥ १५ ॥

२ शास्त्रार्थान्तरभूते मङ्गले भवेत् कल्पनैषा । शास्त्रे मङ्गले (मङ्गलरूपे) किममङ्गलं काऽनवस्था वा ? ॥ १६ ॥ ३ गाथा १५ ।

मङ्गलम् , तर्हि 'त मगलमाईए' इत्यादिवचनात् मङ्गल तत्र किमित्युपादीयते ?। सत्यम् , किन्तु 'सीसमइमगलपरिग्गहत्थमेत्तं तदभिहाण' इत्यादिना वक्ष्यते सर्वमत्रोत्तरम् , मा त्वरिष्ठा ॥ इति गाथार्थ. ॥ १६ ॥

अथ समर्थवादितयाऽर्थान्तरभूतत्वमपि मङ्गलस्याऽभ्युपगम्य समर्थयन्नाह–

अत्थतरे वि सइ मगलम्मि नामगला-ऽणवत्थाओ । स-पराणुग्गहकारिं पईव इव मगल जम्हा ॥ १७ ॥

शास्त्रादर्थान्तरे भेदवत्यपि मङ्गलेऽभ्युपगम्यमाने सति नाऽमङ्गलता शास्त्रस्य, नाऽप्यनवस्था । कुत ?, इत्याह– यस्मात् स्व परानुग्रहकारि मङ्गलम् , प्रदीपवत्–यथा हि प्रदीप आत्मान प्रकाशयमान. स्वस्याऽनुग्राहको भवति, गृहोदरवर्तिनस्तु घटपटाद्यर्थानाविष्कुर्वाण परेषामनुग्राहक सपद्यते, न तु स्वप्रकाशे प्रदीपान्तरमपेक्षते, यथा च लवण रसवत्यामात्मनि च सलवणतामुपदर्शयत् स्वपरानुग्राहक भवति, न त्वात्मन. सलवणताया लवणान्तरमपेक्षते । एवमर्थान्तरभूत मङ्गलमपि निजसामर्थ्याच्छास्त्रे स्वात्मनि च मङ्गलतां व्यवस्थापयत् स्व परानुग्राहक भवति । ततो मङ्गलाद् मङ्गलरूपताप्राप्तौ शास्त्रस्य तावद् नाऽमङ्गलता । यदा च मङ्गलमात्मनो मङ्गलरूपतायां मङ्गलान्तर नापेक्षते, तदाऽनवस्थाऽपि दूरोत्सारितैव ॥ इति गाथार्थ. ॥ १७ ॥

पुनरन्यथा पर प्रेरयति–

मंगलतियतराल न मगलमिहत्थओ पसत्त ते । जइ वा सव्व सत्थ मगलमिह कि तियग्गहण ? ॥१८॥

इह मङ्गलविचारप्रक्रमे, अर्थतोऽर्थापत्त्या एतत् ते तव आचार्य ! प्रसक्त प्राप्तम् । किं तत् ?, इत्याह– मङ्गलानामादि–मध्या-ऽवसानलक्षण त्रिक मङ्गलत्रिक तस्याऽन्तरालद्वयलक्षणमन्तराल न मङ्गलमिति । यदा हि "त मगलमाईए मज्झे पज्जतए य सत्थस्स' इत्यादिवचनादादिमध्यावसानलक्षणेषु त्रिष्वेव नियतस्थानेषु मङ्गलमुपादीयते, तदा तदन्यासमन्तरालद्वयमर्थापत्त्यैवाऽमङ्गल प्राप्नोतीति भावः । पर एवाह– यदि वा सिद्धान्तवादिन् ! एव ब्रूयास्त्व यदुत– सर्वमेव शास्त्र मङ्गलमिति प्रागेवोक्तम् , अत' किमत्र प्रेर्यते ? । हन्त ! तर्हि ' त मगलमाईए ' इत्यादिना किमिह मङ्गलत्रिकग्रहण कृतम् ?। न हि सर्वस्मिन्नपि शास्त्रे मङ्गले ' आदौ मध्येऽवसाने च मङ्गलम् ' इत्युच्यमान युक्तियुक्तत्वमनुभवति। तस्मादपान्तरालद्वयस्याऽमङ्गलत्व वा प्रतिपद्यस्व, मङ्गलत्रयग्रहण वा मा कृथा इति भाव. ॥ इति गाथार्थ. ॥ १८ ॥

---

१ गाथा २० । २ अथान्तरेऽपि सति मङ्गले नामङ्गलाऽनवस्थ । स्व परानुग्रहकारि प्रदीप इव मङ्गल यस्मात् ॥ १७ ॥

३ मङ्गलत्रिकान्तराल न मङ्गलमिहाऽथत प्रसक्त ते । यदि वा सर्वं शास्त्र मङ्गलमिह किं त्रिकग्रहणम् ? ॥ १८ ॥ ४ गाथा १३ ।

आचार्यः प्राह–

सत्थे तिहा विहत्ते तदन्तरालपरिकप्पणं कत्तो ? । सव्वं च निज्जरत्थं सत्थमओऽमंगलमजुत्तं ॥१९॥

बुद्ध्या शास्त्रे त्रिधा विभक्ते तस्य शास्त्रस्यान्तरालं तदन्तरालं तस्य परिकल्पनं कुतः संभवति ?– न कुतश्चिदित्यर्थः । यथा हि संपूर्णे मोदकादिवस्तुनि त्रिखण्डे विकल्पितेऽन्तरालं न संभवति; तथाऽत्रापि, इति कस्याऽमङ्गलता स्यात् ? इति । यदि नाम शास्त्रं त्रिधा विभक्तम्, तथापि कथं तस्य सर्वस्याऽपि मङ्गलता ? इत्याह– सर्वं चावश्यकादि शास्त्रं निर्जरार्थं कर्मापगमरूपा निर्जरा अर्थः प्रयोजनमस्येति निर्जरार्थम् ; तथा च सति तपोवत् स्वयमेव मङ्गलमिदमिति सामर्थ्याद् गम्यते । यदि नाम निर्जरार्थत्वात् तपोवत् स्वयमेवाऽऽवश्यकादिशास्त्रं मङ्गलम् ; ततः किम् ?, इत्याह–अतोऽमङ्गलमयुक्तम्, यतः सर्वमेव शास्त्रं मङ्गलम्, अतो मङ्गलात्मनि तस्मिंस्त्रिधा विभक्ते यदुच्यते 'अपान्तरालद्वयममङ्गलम्' तदयुक्तमित्यर्थः । यदि हि शास्त्रं स्वयं मङ्गलं न भवेत् तदाऽन्यमङ्गलाऽव्याप्तत्वात् क्वापि तदमङ्गलं भवेत्, यदा तु सर्वमपि स्वयमेव तद् मङ्गलम्, तदा क्वापि तस्याऽमङ्गलता न युक्तेति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ १९ ॥

अथ प्रेरकः प्राह—

जइ[2] मंगलं सयं चिय सत्थं तो किमिह मंगलग्गहणं ? । सीसमइमंगलपरिग्गहत्थमेत्तं तदभिहाणं ॥२०॥

यदि हि स्वयमेव शास्त्रं मङ्गलमिष्यते तदा '[3]तं मंगलमाईए मज्झे' इत्यादिवचनात् किमिह मङ्गलग्रहणं क्रियते ?, स्वत एव मङ्गले मङ्गलविधानस्याऽनर्थकत्वादिति भावः । इति परेण प्रेरिते गुरुराह– 'सिस्सेत्यादि' शिष्यस्य मतिः शिष्यमतिस्तस्या मङ्गलपरिग्रहः सोऽर्थः प्रयोजनमस्य तत् तथा तदर्थमेव शिष्यमतिमङ्गलपरिग्रहार्थमात्रं तदभिधानं मङ्गलाभिधानमित्यर्थः; इदमुक्तं भवति– शास्त्रादनर्थान्तरभूतमेव मङ्गलमुपादीयते, नाऽर्थान्तरमिति प्रागेवोक्तम्, नन्दिर्हि मङ्गलत्वेनाऽभिधास्यते, सा च पञ्चज्ञानात्मिका, ततः शास्त्राण्यावश्यकादीनि सर्वाण्यपि श्रुतज्ञानरूपतया नन्द्यन्तर्गतान्येव, नन्दिरपि श्रुतरूपत्वेनाऽऽवश्यकादिशास्त्रान्तर्गतैव । तस्माद् नन्देर्मङ्गलत्वेनाऽभिधाने शास्त्रान्तर्गतमेव मङ्गलमभिहितं भवति । तत्रापि नाऽमङ्गलस्य सतः शास्त्रस्य मङ्गलताऽऽपादनार्थं तदभिधानम्,

१ शास्त्रे त्रिधा विभक्ते तदन्तरालपरिकल्पनं कुतः ? । सर्वं च निर्जरार्थं शास्त्रमतोऽमङ्गलमयुक्तम् ॥ १९ ॥

२ यदि मङ्गलं स्वयमेव शास्त्रम्, तदा किमिह मङ्गलग्रहणम् ? । शिष्यमतिमङ्गलपरिग्रहार्थमात्रं तदभिधानम् ॥ २० ॥ ३ गाथा १३ ।

किन्तु शिष्यमतिमङ्गलपरिग्रहार्थम्, शिष्यो हि तस्मिन्नभिहिते 'मङ्गलमेतच्छास्त्रम्' इत्येव स्वमतौ तन्मङ्गलतापरिग्रह करोतीति भाव ॥ इति गाथार्थ ॥ २० ॥

आह– किं मङ्गलमपि मङ्गलबुद्ध्या गृहीतमेव स्वकार्य करोति, नान्यथा ?। एवमेतत्, इत्याह–

[1]इह मगल पि मगलबुद्धीए मगल जहा साहू । मगलतियबुद्धिपरिग्गहे नि नणु कारण भणिअ ॥२१॥

इह लोके, मङ्गलमपि सद् वस्तु मङ्गलबुद्ध्या गृह्यमाणमभिनन्द्यमान वा मङ्गल भवति । यथा साधु', साधुर्हि स्वय मङ्गलभूतोऽपि तद्बुद्ध्या गृह्यमाण एव प्रशस्तचेतोवृत्तेर्भव्यस्य मङ्गलकार्य करोति, अमङ्गलबुद्ध्या तु गृह्यमाण मङ्गलमपि तत्कार्य न करोति, यथा स एव साधु• कालुष्योपहतचेतोवृत्तेरभव्यस्य । अत्राह–कश्चित्—नन्वेव सत्यऽमङ्गलमप्यसाध्वादिक मङ्गलबुद्ध्या गृह्यमाण तत्कार्य करिष्यति, न्यायस्य समानत्वात्। तदयुक्तम्, असाधोः स्वतो मङ्गलरूपताया अभावात्, सत्यमणिर्हि सत्यमणितया गृह्यमाणो ग्रहीतुर्गौरवमापादयति, न त्वसत्यमणिः सत्यमणितया, इत्यल प्रसङ्गेन । आह– यद्येवम्, तर्ह्येकमेव मङ्गलमस्तु, तेनापि हि शिष्यमतिमङ्गलपरिग्रह• सेत्स्यति, किं मङ्गलत्रयकरणेन ?, इत्याह– 'मगलतियेत्यादि' मङ्गलत्रये हि कृते शिष्यस्य बुद्धौ तत्परिग्रहो भवति । तेनाऽपि किमिति चेत् ?, इत्याह– ननु तत्रापि 'पढम सत्थत्थाविग्घपारगमणाय निद्दिट्ठ' इत्यादिना कारण निमित्त प्रागेव भणित किमिति विस्मार्यते ?। न च वक्तव्यमेकेनैव मङ्गलेन तत् कारणत्रय सेत्स्यति, यतो यथैव शास्त्र मङ्गलमपि सद् मङ्गलबुद्धिपरिग्रहमन्तरेण मङ्गल न भवति साधुवत्, तथा शास्त्रस्याऽऽदि–मध्या–ऽवसानानि मङ्गलरूपाण्यपि मङ्गलबुद्धिपरिग्रह विना न मङ्गलकार्य कुर्वन्ति, इति मङ्गलत्रयाभिधानम् ॥ इति गाथार्थः ॥ २१ ॥

तदेव मङ्गलाभिधानमुपपत्तिभिर्व्यवस्थाप्य मङ्गलशब्दार्थ निरूपयितुमाह–

[2]मगिज्जएऽधिगम्मइ जेण हिअ तेण मगल होइ । अहवा मगो धम्मो त लाइ तय समादत्ते ॥२२॥

'अगि-रगि-लगि वगि-मगि' इत्यादौ मगिर्गत्यर्थो धातुः, अतस्तस्याऽलच्प्रत्ययान्तस्य मङ्ग्यतेऽधिगम्यते साध्यते यतो हितमनेन तेन कारणेन मङ्गल भवति । अथवा मङ्ग इति धर्मस्याऽऽख्या, 'ला आदाने' धातुः, ततश्च मङ्ग लाति समादत्ते इति मङ्गल

1 इह मङ्गलमपि मङ्गलबुद्ध्या मङ्गल, यथा साधु । मङ्गलत्रिकबुद्धिपरिग्रहेऽपि ननु कारण भणितम् ॥ २१ ॥ २ गाथा १३ ।

2 मङ्ग्यतेऽधिगम्यते येन हित तेन मङ्गल भवति । अथवा मङ्गो धर्मस्त लाति तक समादत्ते ॥ २२ ॥

धर्मोपादानहेतुरित्यर्थः ॥ इति गाथार्थः ॥ २२ ॥

[1]अहवा निवायणाओ मंगलमिट्ठत्थपगइपच्चयओ । सत्थे सिद्धं जं जह तयं जहाजोगमाओज्जं ॥ २३ ॥

अथवा निपातनाद् मङ्गलमिति साध्यते । कथम् ?, इत्याह–इष्टार्थप्रकृतिप्रत्ययतः, तत्रेष्टो विवक्षितोऽर्थो यासां ता इष्टार्थाः प्रकृतयः; तद्यथा–'मकि मण्डने' 'मन ज्ञाने' 'मदी हर्षे' 'मुद मोद-स्वप्न गतिषु' 'मह पूजायाम्' इत्येवमादि; प्रत्ययस्त्वेतासां प्रकृतीनां सर्वत्र 'अलच्' एव विधीयते, ततो मङ्गलमिति रूपं निपात्यते । व्युत्पत्तिस्त्वेवम्–मङ्क्यतेऽलंक्रियते शास्त्रमनेनेति मङ्गलम्, तथा मन्यते ज्ञायते निश्चीयते विघ्नाभावोऽनेन, तथा माद्यन्ति हृष्यन्ति मदमनुभवन्ति, मोदन्ते, शेरते विघ्नाभावेन निष्प्रकम्पतया सुप्ता इव जायन्ते, शास्त्रस्य पारं गच्छन्त्यनेनेति, तथा मह्यन्ते पूज्यन्तेऽनेनेति मङ्गलमिति । एवमादि व्याकरणशास्त्रे यद् यथा निपातनं सिद्धम्, तद् यथायोगं यथासंबन्धमत्र स्वधियाऽऽयोज्यं लक्षणज्ञैः ॥ इति गाथार्थः ॥ २३ ॥

[2]मं गालयइ भवाओ मंगलमिहेवमाइ नेरुत्ता । भासंति सत्थवसओ नामाइ चउव्विहं तं च ॥ २४ ॥

अथवा मां गालयति भवादिति मङ्गलं संसारादपनयतीत्यर्थः । इह मङ्गलविचारे एवमादि नैरुक्ताः शब्दविदः शास्त्रवशतो व्याकरणानुसारेण भाषन्ते मङ्गलशब्दार्थं व्याचक्षते । आदिशब्दात् शास्त्रस्य मा भूद् गलो विघ्नोऽस्मादिति मङ्गलम्, अथवा शास्त्रस्य मा भूद् गलो नाशोऽस्मिन्निति मङ्गलम्, सम्यग्दर्शनादिमार्गलयनाद् वा मङ्गलमित्यादि द्रष्टव्यम्, इत्यलं विस्तरेण । इह तत्त्व-पर्याय-भेदैर्व्याख्या, तत्र तत्त्वं शब्दार्थरूपम्, तत्तावद् निर्णीतम्। पर्यायास्तु मङ्गलं, शान्तिः, विघ्नविद्रावणमित्यादयः स्वयमेव द्रष्टव्याः। भेदांस्तु स्वयमेव निरूपयितुमाह–'नामाइ चउव्विहं तं चेति, तच्च मङ्गलं नामादिभेदतश्चतुर्विधं भवति । तद्यथा–नाममङ्गलम्, स्थापनामङ्गलम्, द्रव्यमङ्गलम्, भावमङ्गलं च ॥ इति गाथार्थः ॥ २४ ॥

तत्र नाम किमुच्यते ? इत्याशङ्क्य सामान्येन नाम्नस्तावल्लक्षणमाह—

[3]पज्जायाऽणभिधेयं ठिअमण्णत्थे तयत्थनिरवेक्खं । जाइच्छिअं च नामं जावदव्वं च पाएण ॥ २५ ॥

१ अथवा निपातनाद् मंगलमिष्टार्थप्रकृतिप्रत्ययतः । शास्त्रे सिद्धं यद् यथा तद् यथायोगमायोज्यम् ॥ २३ ॥

२ मां गालयति भवाद् मङ्गलमिहैवमादि नैरुक्ताः । भाषन्ते शास्त्रवशतो नामादि चतुर्विधं तच्च ॥ २४ ॥

३ पर्यायाऽनाभिधेयं स्थितमन्यार्थे (अन्वर्थे वा) तदर्थनिरपेक्षम् । यादृच्छिकं च नाम यावद्द्रव्यं च प्रायेण ॥ २५ ॥

यत् कस्मिंश्चिद् भृतकदारकादौ इन्द्राद्यभिधानं क्रियते, तद् नाम भण्यते। कथंभूतं तत्?, इत्याह– पर्यायाणां शक्र पुरन्दर-पाकशासन शतमख हरिप्रभृतीनां समानार्थवाचकानां ध्वनीनामनभिधेयमवाच्यम्, नामवत पिण्डस्य सम्बन्धी धर्मोऽय नाम्न्युपचरित', स हि नामवान् भृतकदारकादिपिण्ड' किलैकेन सकृतितमात्रेणेन्द्रादिशब्देनैवाऽभिधीयते, न तु शेषै. शक्र पुरन्दर पाकशासनादिशब्दै, अतो नामयुक्तपिण्डगतधर्मो नाम्न्युपचरित पर्यायानभिधेयमिति। पुनरपि कथभूत तन्नाम?, इत्याह– 'ठिअमण्णत्थे त्ति' विवक्षिताद् भृतकदारकादिपिण्डादन्यश्चासावर्थश्चाऽन्यार्थो देवाधिपादि, सद्भावतस्तत्र यत् स्थितम्, भृतकदारकादौ तु सकेतमात्रतयैव वर्तते, अथवा सद्भावत' स्थितमन्वर्थे– अनुगत' सबद्धः परमैश्वर्यादिकोऽर्थो यत्र सोऽन्वर्थ शचीपत्यादि.। सद्भावतस्तत्र स्थित भृतकदारकादौ तर्हि कथ वर्तते?, इत्याह– तदर्थनिरपेक्ष तस्येन्द्रादिनाम्नोऽर्थस्तदर्थ परमैश्वर्यादिस्तस्य निरपेक्षं सकेतमात्रेणैव तदर्थशून्ये भृतकदारकादौ वर्तते, इति पर्यायानभिधेयम्, स्थितमन्यार्थे, अन्वर्थे वा; तदर्थनिरपेक्ष यत् कचिद् भृतकदारकादौ इन्द्राद्यभिधान क्रियते तद् नाम, इतीह तात्पर्यार्थ'। प्रकारान्तरेणाऽपि नाम्न' स्वरूपमाह– यादृच्छिक चेति, इदमुक्त भवति– न केवलमनन्तरोक्तम्, किन्त्वन्यत्राऽवर्तमानमपि यदेवमेव यदृच्छया केनचिद् गोपालदारकादेरभिधान क्रियते, तदपि नाम, यथा डित्थो डवित्थ इत्यादि। इद चोभयरूपमपि कथभूतम्?, इत्याह– यावद् द्रव्य च प्रायेणेति– यावदेतद्वाच्य द्रव्यमवतिष्ठते तावदिद नामाऽप्यवतिष्ठत इति भाव'। किं सर्वमपि?, न, इत्याह– प्रायेणेति, मेरु द्वीप-समुद्रादिक नाम प्रभूत यावद्द्रव्यभावि दृश्यते; किञ्चित् त्वन्यथाऽपि समीक्ष्यते, देवदत्तादिनामवान्यानां द्रव्याणां विद्यमानानामप्यपरापरनामपरावर्तस्य लोके दर्शनात्। सिद्धान्तेऽपि यदुक्तम्– "नाम आवकहिअ ति" तत् प्रतिनियतजनपदादिसंज्ञामेवाऽङ्गीकृत्य, यथोत्तरा कुरव इत्यादि। तदेव प्रकारद्वयेन नाम्न स्वरूपमत्रोक्तम्, एतच्च तृतीयप्रकारस्योपलक्षणम्, पुस्तक पत्र चित्रादिलिखितस्य वस्त्वभिधानभूतेन्द्रादिवर्णावलीमात्रस्याऽप्यन्यत्र नामत्वेनोक्तत्वादिति। एतच्च सामान्येन नाम्नो लक्षणमुक्तम्, प्रस्तुते त्वेव योज्यते– यत्र मङ्गलार्थशून्ये वस्तुनि मङ्गलमिति नाम क्रियते, तद् वस्तु नाम्ना नाममात्रेण मङ्गलमिति कृत्वा नाममङ्गलमित्युच्यते। पुस्तकादिलिखित च यद् मङ्गलमिति वर्णावलीमात्रम्, तदपि नाम च तद् मङ्गल चेति कृत्वा नाममङ्गलमित्यभिधीयते॥ इति गाथार्थ.॥ २५॥

अथ सामान्येनैव स्थापनाया स्वरूपमाह–

जं पुण तयत्थसुन्न तयभिप्पाएण तारिसागार। कीरइ व निरागार इत्तरमियर व सा ठवणा॥ २६॥ ॥२३॥

१ नाम यावत्कथिकमिति। २ यत् पुनस्तदर्थशून्य तदभिप्रायेण तादृशाकारम्। क्रियते वा निराकारमित्वरमितरद् वा सा स्थापना॥ २६॥

सा स्थापनाऽभिधीयते, यत् किम् ?, इत्याह—यत् क्रियते इन्द्रादिस्थापनारूपतया विधीयते वस्तु, पुनःशब्दो नामलक्षणात् स्थापनालक्षणस्य वैसदृश्यद्योतकः । केन ?, इत्याह— तदभिप्रायेण तस्य सद्भूतेन्द्रस्याऽभिप्रायोऽध्यवसायस्तेन । कथंभूतं तद् वस्तु ?, इत्याह— तदर्थशून्यं स चाऽसावर्थश्च तदर्थः सद्भूतेन्द्रलक्षणस्तेन शून्यं तदर्थशून्यम् । पुनरपि कथंभूतम् ?, तादृशाकारं सद्भूतेन्द्रसमानाकारम्, वाशब्दस्य भिन्नक्रमत्वाद् निराकारं वा सद्भूतेन्द्राकारशून्यमित्यर्थः, चित्र-लेप्य-काष्ठ-पाषाणादिषु तादृशाकारं भवति, अक्षादिषु तु निराकारमित्यर्थः । पुनः किंभूतम् ?, इत्वरम्—अल्पकालीनम्, इतरद्वा यावत्कथिकम् । तत्रेत्वरं चित्राक्षादिगतम्, यावत्कथिकं तु नन्दीश्वरचैत्यप्रतिमादि; तदपि हि 'तिष्ठतीति स्थापना' इति स्थापनात्वेन समये निर्दिष्टमेव । तदिदमिह तात्पर्यम्—यद् वस्तु सद्भूतेन्द्रार्थशून्यं सत् तद्बुद्ध्या तादृशाकारं निराकारं वा, स्तोककालं यावत्कथिकं वा स्थाप्यते सा स्थापनेति । प्रकृते योजना त्वित्थं क्रियते—चित्रकर्मादिगतः परममुनिः स्थापनं स्थापना तया मङ्गलम्, स्थाप्यत इति वा स्थापना तया मङ्गलं स्थापनामङ्गलमिति व्यपदिश्यते ॥ इति गाथार्थः ॥ २६ ॥

अथ भाष्यकारः स्वयमेव नाम-स्थापनामङ्गलयोरुदाहरणमुपदर्शयन्नाह—

जह मंगलमिह नामं जीवा-ऽजीवो-भयाण देसीओ । रूढं जलणाईणं ठवणाए सोत्थिआईणं ॥ २७ ॥[1]

यथाशब्द उदाहरणोपन्यासार्थः । क यथा ?, इत्याह— जीवा-ऽजीवोभयानां ज्वलनादीनां देशीतो देशीभाषया मङ्गलमिति नाम रूढम्, तत्र जीवस्याऽग्नेर्मङ्गलमिति नाम रूढम्, सिन्धुविषयेऽजीवस्य दवरकवलनकस्य मङ्गलमिति नाम रूढम्, लाटदेशे जीवाजीवोभयस्य तु मङ्गलमिति नाम रूढं वन्दनमालायाः, दवरिकादीनामिहाऽचेतनत्वात्, पत्रादीनां तु सचेतनत्वाज्जीवाजीवोभयत्वं भावनीयम् । स्वस्तिकादीनां तु या स्थापना लोके तस्या रूढं स्थापनामङ्गलत्वमिति शेषः ॥ इति गाथार्थः ॥ २७ ॥

अथ द्रव्यलक्षणमाह—

दवए दुयए दोरवयवो विगारो गुणाण संदावो । दव्वं भव्वं भावस्स भूअभावं च जं जोग्गं ॥ २८ ॥[2]

'दु द्रु गतौ' इति धातुः, ततश्च द्रवति तांस्तान् स्वपर्यायान् प्राप्नोति मुञ्चति वेति तद् 'द्रव्यम्' इत्युत्तरार्धादानीय सर्वत्र संबध्यते, तथा द्रूयते स्वपर्यायैरेव प्राप्यते मुच्यते चेति द्रव्यम्, यान् किल पर्यायान् द्रव्यं प्राप्नोति तैस्तदपि प्राप्यते, यांश्च मुञ्चति तैस्तदपि

१ यथा मङ्गलमिह नाम जीवा-ऽजीवो-भयानां देशीतः । रूढं ज्वलनादीनां स्थापनायाः स्वस्तिकादीनाम् ॥ २७ ॥

२ द्रवति द्रूयते द्रोरवयवो विकारो (वा) गुणानां संद्रावः । द्रव्यं भव्यं भावस्य भूतभावं च यद् योग्यम् ॥ २८ ॥

मुच्यत इति भाव'। तथा द्रवति तांस्तान् पर्यायान् गच्छतीति द्रु' सत्ता तस्या एवाऽवयवो विकारो वेति द्रव्यम्, अवान्तरसत्तारूपाणि हि द्रव्याणि महासत्ताया अवयवो विकारो वा भवन्त्येवेति भाव. । तथा गुणा रूपरसादयस्तेषां सद्रवण सद्राव' समुदायो घटादिरूपो द्रव्यम् । तथा 'भव्व भावस्स त्ति-' भविष्यतीति भावस्तस्य भावस्य भाविनः पर्यायस्य यद् भव्य योग्य तदपि द्रव्यम्, राज्यपर्यायाऽर्हकुमारवत् । तथा भूतभाव चेति– भूत पश्चात्कृतो भाव. पर्यायो यस्य तद् भूतभाव तदपि द्रव्यम्, अनुभूतघृताधारत्वपर्यायरिक्तघृतघटवत् । चशब्दाद् भूतभविष्यत्पर्याय च द्रव्यमिति ज्ञातव्यम्, भूतभविष्यद्घृताधारत्वपर्यायरिक्तघृतघटवदिति । एतदपि भूतभाव तथा भूतभविष्यद्भाव च कथभूत सद् द्रव्यम् ?, इत्याह– यद् योग्यम्, भूतस्य भावस्य भूतभविष्यतोश्च भावयोरिदानीमसत्त्वेऽपि यद् योग्यमर्ह तदेव द्रव्यमुच्यते, नाऽन्यत्, अन्यथा सर्वेषामपि पर्यायानामनुभूतत्वादनुभविष्यमाणत्वाच्च सर्वस्याऽपि पुद्गलादेर्द्रव्यत्वप्रसङ्गात् ॥ इति गाथार्थ. ॥ २८ ॥

आह विनेय'– ननु सामान्येन द्रव्यलक्षणमवगतम्, पर द्रव्यमङ्गल किमभिधीयते ? इति प्रस्तुत निवेद्यताम्, इत्याह–

आगमओऽणुवउत्तो मंगलसद्दाणुवासिओ वत्ता । तन्नाणलद्धिसहिओ वि नोवउत्तो त्ति तो दव्व ॥ २९ ॥

इह द्रव्यमङ्गल तावद् द्विधा भवति– आगमत.– आगममाश्रित्य, नोआगमतश्च– नोआगममाश्रित्य, तत्राऽऽगमो मङ्गलशब्दार्थज्ञानस्वरूपोऽत्राऽभिमेत, तमाश्रित्य 'द्रव्य' द्रव्यमङ्गलमिति पर्यन्ते सबन्ध' । कोऽसौ ?, इत्याह– वक्ता मङ्गलशब्दार्थप्ररूपक'। किं सर्वोऽपि ?, न, इत्याह– अनुपयुक्त. तदुपयोगशून्य । किं विशिष्ट. ?, इत्याह– मङ्गलशब्दानुवासित. मङ्गलशब्दार्थज्ञानावरणक्षयोपशमसस्कारानुरञ्जितमना, तज्ज्ञानलब्धिमानिति यावत् । ननु यदि तज्ज्ञानलब्धिमांस्तर्हि किमिति द्रव्यम् ?, इत्याह– 'तन्नाणेत्यादि' तज्ज्ञानलब्धिसहितोऽपि मङ्गलशब्दार्थज्ञानावरणक्षयोपशमवानपि, नोपयुक्तस्तत्र मङ्गलशब्दार्थे यस्मादसौ, 'तो त्ति' तस्माद् द्रव्यमङ्गलम् । इदमुक्त भवति– 'अनुपयोगो द्रव्यम्' इति वचनाद् मङ्गलशब्दार्थं जानन्नपि तत्रानुपयुक्तस्त प्ररूपयस्तज्ज्ञानलब्धिसहितोऽप्यागमतो द्रव्यमङ्गलमेव ॥ इति गाथार्थ' ॥ २९ ॥

अत्राह कश्चित्– ननु कोऽयमागमो यमाश्रित्य द्रव्यमङ्गलमिदमभिधीयते ? । अत्रोच्यते– मङ्गलशब्दार्थज्ञानमत्राऽऽगम' । तर्हि प्रेर्यते, किम् ?, इत्याह–

१ ग भवत्येव । २ आगमतोऽनुपयुक्तो मङ्गलशब्दानुवासितो वक्ता । तज्ज्ञानलब्धिसहितोऽपि नोपयुक्त इति तस्माद् द्रव्यम् ॥ २९ ॥
३ क ख ग 'रूपो'। ४ ख माङ्गलशब्दार्थज्ञानवानपि ।

जइ नाणमागमो तो कह दव्वं दव्वमागमो कह णु ? । आगमकारणमाया देहो सद्दो यतो दव्वं ॥३०॥

यदि मङ्गलशब्दार्थज्ञानमागमः; तर्हि तद्वक्ताऽसौ कथं द्रव्यमङ्गलम् ?, आगमस्य भावमङ्गलत्वेन द्रव्यमङ्गलत्वानुपपत्तेः । अथ द्रव्यम्– द्रव्यमङ्गलमसौ तर्हि आगमः कथम् ? येनाऽऽगमत आगममाश्रित्येत्युच्यते; द्रव्ये आगमस्याऽभावात्, भावे वा भावमङ्गलत्वप्रसङ्गात् । तस्मादागमतो द्रव्यमङ्गलमिति दूरविरुद्धमिदम् । इति परेणोक्ते-आचार्यः प्राह– आगमेत्यादि, इदमुक्तं भवति– आगमत इत्युक्तेनैतद् भवता बोद्धव्यं यदुत– न साक्षादेवाऽऽगमोऽत्राऽस्ति, किं तर्हि ?, आगमस्य मङ्गलशब्दार्थज्ञानलक्षणस्य यत् कारणं निमित्तं तदेवेह विद्यत इत्यवगन्तव्यम् । किं पुनस्तदागमस्य कारणमिहाऽत्रसेयम् ?, इत्याह– अनुपयुक्तस्य वक्तुः संबन्धी आत्मा जीवो देहः शब्दश्च, जीवशरीरे हि तावदागमस्य कारणम्, तदाधारविरहितस्याऽऽगमस्याऽसंभवात् । शब्दोऽपि प्रत्याय्य शिष्यगताऽऽगमस्य कारणमेव, तमन्तरेण तस्याऽभावात् । यच्च कारणं तद् द्रव्यं भवत्येव "भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके, तद् द्रव्यम्" इत्यादिवचनात्, इत्याह– 'तो त्ति-' यत एवम्, तस्माद् द्रव्यं द्रव्यमङ्गलमिदमित्यर्थः । यद्यागमकारणमेवेह विद्यते, तर्हि कथमिदमागमो येनाऽऽगमतो द्रव्यमङ्गलं स्यात् ? इति चेत् । उच्यते– आगमस्य कारणभूता आत्मादयोऽपि कारणे कार्योपचारादागमत्वेनोच्यन्ते, भवति च कारणे कार्यव्यपदेशः, यथा–' तन्दुलान् वर्षति पर्जन्यः ' । तस्मादागमतो द्रव्यमङ्गलं न विरुध्यते ॥ इति गाथार्थः ॥ ३० ॥

अथ— "नत्थि नयेहिं विहूण सुत्त अत्थो य जिणमए किंचि । आसज्ज उ सोयारं नयेण य विसारओ बूया" ॥ १ ॥

इति वचनाज्जिनमते सर्वेऽपि पदार्था नयैर्विचारणीयाः, इत्यतो द्रव्यमङ्गलमपि नयैर्विचारयन्नाह–

एगो[3] मंगलमेगं णेगा णेगाइं णेगमनयस्स । संगहनयस्स एक्कं सव्वं चिय मंगलं लोए ॥ ३१ ॥

वक्ष्यमाणशब्दार्थस्य नैगमनयस्य मतेनैकोऽनुपयुक्तो मङ्गलशब्दार्थप्ररूपक एकं द्रव्यमङ्गलम्, अनेके त्वनुपयुक्तास्तत्प्ररूपका अनेकानि द्रव्यमङ्गलानि । अयं हि नयः सामान्यं विशेषांश्चाऽभ्युपगच्छत्येव, तत्र विशेषवादित्वपक्षे एकोऽनुपयुक्त एकं द्रव्यमङ्गलम्; अनेके त्वनुपयुक्ता अनेकानि द्रव्यमङ्गलानीत्युपपद्यत एव, विशेषाणां पृथग्भिन्नत्वादिति । संग्रहनयस्य तु वक्ष्यमाणस्वरूपस्य केवलसामान्यवादिनो मतेन

१ यदि ज्ञानमागमस्तस्मात् कथं द्रव्य, द्रव्यमागमः कथ नु ? । आगमकारणमात्मा देह शब्दो यतो द्रव्यम् ॥ ३० ॥

२ नास्ति नयैर्विहीनं सूत्रमर्थश्च जिनमते किञ्चित् । आसाद्य तु श्रोतारं नयेन च विशारदो ब्रूयात् ॥ १ ॥

३ एको मङ्गलमेकमनेकेऽनेकानि नैगमनयस्य । संग्रहनयस्यैक सर्वमेव मङ्गलं लोके ॥ ३१ ॥ ४ रा 'त्युच्यते' ।

सर्वस्मिन्नपि लोके एकमेव द्रव्यमङ्गलम्, सर्वेषां द्रव्यमङ्गलत्वसामान्यादव्यतिरिक्तत्वात्, व्यतिरेके चाऽद्रव्यमङ्गलत्वप्रसङ्गात्[1], सामान्यस्य च त्रिभुवनेऽप्येकत्वात् ॥ इति गाथार्थ ॥ ३१ ॥

एतदेवाह–

ऐक्क निच्च निरवयवमक्किय सव्वग च सामन्न । निस्सामन्नत्ताओ नत्थि विसेसो खपुप्फ व ॥ ३२ ॥

एकमद्वितीयत्वादेकसख्योपेत सामान्यम् । एकमपि क्षणिक स्यात्, तत्राह– नित्यमनपायि । नित्यमप्याकाशवत् सावयव स्यात्, तन्निरवयवत्वे सवितुरुदयाऽस्तमनाऽयोगात्, इत्यत्राह– निरवयवमनश, पूर्वापरकोटिशून्यत्वादिति । निरवयवमपि परमाणुवत् सक्रिय स्यात्, अत आह– अक्रिय क्रियारहितम्, परिस्पन्दविनिर्मुक्तत्वादिति । अक्रियमपि दिगादिवत् सर्वगत न स्यात्, अत्राह– सर्वग च सकललोकाऽऽव्याप्तसत्ताकम् । इदमित्थभूत सामान्यमेवाऽस्ति, न तु विशेष' कश्चनाऽपि विद्यते । कुत इत्याह– नि.सामान्यत्वात् सामान्यविरहितत्वात्, खपुष्पवत्, यच्चाऽस्ति तत् सामान्यविरहित न भवति, यथा घट । तस्मादेकस्माद् द्रव्यमङ्गलसामान्यादव्यतिरिक्तत्वाद् तद्व्यतिरेके चाऽद्रव्यमङ्गलताप्रसङ्गात् सामान्यस्य च त्रिभुवनेऽप्येकत्वादेकमेव सग्रहनयमते द्रव्यमङ्गलम्, इति स्थितम् ॥ इति गाथार्थ. ॥ ३२ ॥

अत्र विशेषवादिनयमतस्थित' कश्चिदाह– ननु कथमनेकानि द्रव्यमङ्गलानि न सभवन्ति ?, यथा हि वनस्पतिरित्युक्ते वृक्ष गुल्म लता वीरुदादयो विशेषा एव प्रतीयन्ते, न पुनस्तदतिरिक्त कश्चिद् वनस्पति., एवमिहाऽपि द्रव्यमङ्गलमित्युक्तेऽनुपयुक्ततत्स्वरूपकलक्षणा विशेषा एवाऽवगम्यन्ते, न तु तदधिक किञ्चित् सामान्यम्, अत' किं शून्य इवाऽस्मिन् जगत्येवमभिधीयते– 'निस्सामन्नत्ताओ नत्थि विसेसो खपुप्फ व' इति ?, इति विशेषवादिना प्रोक्ते सामान्यवादी सग्रह प्राह– ननु यत एव वनस्पतिरित्युक्ते वृक्षादयः प्रतीयन्ते, अत एव ते तदनर्थान्तरभूता, हस्तस्येवाऽङ्गुलय', इह यस्मिन्नुच्यमाने यत् प्रतीयते, तत् ततो व्यतिरिक्त न भवति, यथा हस्त इत्युक्तेऽङ्गुल्यादय. प्रतीयमाना हस्ताद् न व्यतिरिक्ताः, प्रतीयन्ते च वनस्पतिरित्युक्ते वृक्षादय, इत्यमी न वनस्पतिव्यतिरिक्ता', ततो न सामान्यादतिरिक्त' कोऽपि विशेष. समस्ति, इत्येकमेव सर्वत्र द्रव्यमङ्गलमिति । अथोपपत्त्यन्तरेणाऽपि सामान्यवाद्येव वृक्षादीनां सर्वेषामपि वनस्पतिसामान्यरूपतां समर्थयन्नाह–

१ एक नित्य निरवयवमक्रिय सर्वग च सामान्यम् । नि सामान्यत्वाद् नास्ति विशेष खपुष्पमिव ॥ ३२ ॥ २ रा 'पायम्' ।

चूओ[1] वणस्सइच्चिय मूलाइगुणो त्ति तस्समूहो व्व । गुम्मादओ वि एवं सव्वे न वणस्सइविसिट्ठे ॥३३॥

'चूतः' आम्रो वनस्पतिरेव वनस्पतिसामान्यं न व्यभिचरतीत्यर्थः, इति प्रतिज्ञा, मूल-कन्द-स्कन्ध-त्वक्-शाखा-प्रवाल-पत्र-पुष्प-फल-बीजादिगुणत्वादिति हेतुः, चूतसमूहवदिति दृष्टान्तः; इह यो यो मूलादिगुणः स स वनस्पतिसामान्यरूप एव, यथा चूतसमूहः, मूलादिगुणश्च चूतः, तस्माद् वनस्पतिसामान्यरूप एव, गुल्मादयोऽप्येवं वाच्याः, तथाहि– विशेषवादिना विशेषतयाऽभ्युपगम्यमानो गुल्मोऽपि वनस्पतिसामान्यरूप एव, मूलादिगुणत्वात्, गुल्मसमूहवत्, इति। एवमन्येषामपि लतादिविशेषाणां वनस्पतिसामान्यादव्यतिरिक्तत्वं साधनीयम् । तद्व्यतिरेके सर्वत्र मृन्मयत्वादिप्रसङ्गो बाधकं प्रमाणम् । तस्मात् सामान्यमेवाऽस्ति, न विशेषाः ॥ इति गाथार्थः ॥ ३३ ॥

किञ्च—

सामन्नाउ[2] विसेसो अन्नोऽणन्नो व होज्ज, जइ अण्णो। सो नत्थि खपुप्फं पिवऽणण्णो सामन्नमेव तयं ॥३४॥

भो विशेषवादिन्! सामान्याद् विशेषोऽन्यो वा स्यात्, अनन्यो वा ?, इति विकल्पद्वयम्। यद्याद्यो विकल्पः, तर्हि नास्त्येव विशेषः, निःसामान्यत्वात्, खपुष्पवत्– इह यद् यत् सामान्यविनिर्मुक्तं तत् तद् नास्ति, यथा गगनारविन्दम्, सामान्यविरहितश्च विशेषवादिना विशेषोऽभ्युपगम्यते, तस्माद् नास्त्येवाऽयमिति । अथाऽनन्य इति द्वितीयः[3] पक्षः कक्षीक्रियते, हन्त! तर्हि सामान्यमेवाऽसौ, तदनन्यत्वात्, सामान्यात्मवत्, यद् यस्मादनन्यत् तत् तदेव, यथा सामान्यस्यैवाऽऽत्मा, अनन्यश्च सामान्याद् विशेषः, इति सामान्यमेवाऽयमिति। यदि चाऽतिपक्षपातितया सामान्येऽपि विशेषोपचारः क्रियते, तर्हि न काँचित्[4] कचित् क्षतिः; न ह्युपचारेणोच्यमानो भेदस्तात्त्विकमेकत्वं बाधितुमलम्, तस्मात् सामान्यमेवाऽस्ति न विशेषः। इति संग्रहनयमतेन सर्वत्रैकमेव द्रव्यमङ्गलम्॥ इति गाथार्थः॥३४॥

तदेवं संग्रहेण स्वाभिमते सामान्ये प्रतिष्ठिते विशेषवादिनौ नैगमव्यवहारावाहतुः–

न[5] विसेसत्थंतरभूअमत्थि सामण्णमाह ववहारो । उवलंभववहाराभावाओ खरविसाणं व ॥ ३५ ॥

---

१ चूतो वनस्पतिरेव मूलादिगुण इति तत्समूह इव । गुल्मादयोऽप्येवं सर्वे न वनस्पतिविशिष्टाः ॥ ३३ ॥

२ सामान्याद् विशेषोऽन्योऽनन्यो वा भवेत्, यद्यन्यः । स नास्ति खपुष्पमिव, अनन्यः सामान्यमेव तत् ॥ ३४ ॥

३ क. 'द्वितीयपक्षः' । ४ क. 'कदाचित् क्षतिः' । ख ग. 'काचित् क्षति' ।

५ न विशेषार्थान्तरभूतमस्ति सामान्यमाह व्यवहारः । उपलम्भव्यवहाराभावात् खरविषाणमिव ॥ ३५ ॥

ननु भो सामान्यवादिन् ! भवताऽपि वनस्पतिसामान्य वकुलाऽशोक चम्पक-नाग पुन्नागा-ऽऽम्र-सर्जा ऽर्जुनादिविशेषेभ्योऽर्थान्तर वाऽभ्युपगम्येत, अनर्थान्तरं वा ? । यद्यर्थान्तरम्, तर्हि नास्त्येव तद् विशेषव्यतिरेकेण, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तस्योपलम्भव्यवहाराभावात्, खरविषाणवत् । क एवमाह ?, व्यवहारनय, उपलक्षणत्वाद् विशेषवादी नैगमश्च । एतौ हि लोकव्यवहारानुयायिनौ, तद्व्यवहारश्च मायो विशेषनिष्ठ एव, इति विशेषानेव समर्थयत इति भाव । अथानुपलब्धिलक्षणप्राप्त तदभ्युपगम्यते, तथाऽपि नास्ति, विशेषेभ्य' सर्वथाऽन्यत्वात्, गगनकुसुमवदिति । अथ विशेषेभ्योऽनर्थान्तर तदिति द्वितीयपक्ष, तर्हि विशेषा एव तत्, तेभ्योऽनर्थान्तरभूतत्वात्, विशेषाणामात्मस्वरूपवदिति । यदि च विशेषेष्वपि सामान्योपचार. क्रियते, तर्हि न काचित् क्षति', न ह्यौपचारिकमेकत्व तात्त्विकमनेकत्व बाधते ॥ इति गाथार्थ. ॥ ३५ ॥

एतदेव समर्थयते--

चूयाईएहिंतो[1] को सो अण्णो वणस्सई नाम ?। नत्थि विसेसत्थतरभावाओ सो खपुप्फ व ॥ ३६ ॥

चूतादिभ्यो विशेषेभ्योऽन्य को नाम वनस्पतिः, यो व्रण पिण्डी पादलेपादिके लोकव्यवहारे उपयुज्येत ? न कोऽपीत्यर्थ. । तस्मात् समस्तलोकसव्यवहारानुपयोगित्वाद् नास्ति सामान्यम्, खपुष्पवत् इति पूर्वोक्तमेवार्थ निगमनद्वारेणाह--'नत्थीत्यादि' तस्माद् नास्त्यसौ सामान्यवादिनाऽभ्युपगम्यमानो वनस्पतिः सद्रूपेभ्यो विशेषेभ्योऽर्थान्तरभावात् खपुष्पवत्, सद्रूपेभ्यो हि विशेषेभ्योऽर्थान्तर भवत् असद्रूपमेव भवति तथाभूत च नास्त्येव खपुष्पवत् ॥ इति गाथार्थ. ॥ ३६ ॥

किं पुन कारण येन नैगमव्यवहारौ विशेषान् समर्थयत' ?, इत्याह--

जं[2] नेगमववहारा लोअव्ववहारतप्परा सो य । पाएण विसेसमओ तो ते तग्गाहिणो दो वि ॥ ३७ ॥

यद् यस्माद् नैगमव्यवहारौ लोकव्यवहारतत्परौ, स च लोकव्यवहारस्त्यागाऽऽदानादिकः मायेण विशेषमयो विशेषनिष्ठ एव दृश्यते, सामान्यस्य व्रणपिण्ड्यादौ लोकेऽनुपयोगात् । 'वन' 'सेना' इत्यादौ कचित् कश्चित् कथञ्चित् सामान्यस्याऽपि दृश्यते उपयोग., इति मायोग्रहणम् । यत एवम्, तस्मात् तौ नैगमव्यवहारौ द्वावपि तद्ग्राहिणौ विशेषाभ्युपगमपरौ ॥ इति गाथार्थ' ॥३७॥

१ चूतादिभ्यः कः सोऽन्यो वनस्पतिर्नाम ? । नास्ति विशेषार्थान्तरभावात् स खपुष्पमिव ॥ ३६ ॥

२ यद् नैगमव्यवहारौ लोकव्यवहारतत्परौ, स च । प्रायेण विशेषमयस्तस्मात् तौ तद्ग्राहिणौ द्वावपि ॥ ३७ ॥

अत्र परः प्राह—

[1]तेसिं तुल्लमयत्ते को णु विसेसोऽभिहाणओ अन्नो ?। तुल्लत्ते वि इहं नेगमस्स वत्थंतरे भेओ ॥ ३८ ॥

तयोर्नैगमव्यवहारयोस्तुल्यमतत्वे उक्तन्यायेन विशेषवादितया सदृशाभिप्रायत्वे सति 'णु' वितर्के, अभिधानं नाम ततोऽन्यस्तद् वर्जयित्वाऽपरः को विशेषः ? न कश्चिदित्यर्थः । एको नैगमः; अपरस्तु व्यवहार इत्येवमनयोर्नामैव भिद्यते न त्वभिप्राय इति भावः । आचार्य आह– 'तुल्लत्ते' इत्यादि, इह विशेषाऽभ्युपगमे यद्यपि नैगमस्य व्यवहारेण सह तुल्यत्वं सदृशाभिप्रायत्वम्, तथापि तस्मिन् सत्यपि वस्त्वन्तरे सामान्यादिके भेदो नानात्वमस्त्येव ॥ इति गाथार्थः ॥ ३८ ॥

अथवा नैगमव्यवहारयोरनेन तुल्यमतत्वाऽऽख्यापनेन सामान्यविशेषग्राहकस्य नैगमस्य संग्रहव्यवहारनयद्वयेऽन्तर्भावः सूचितो द्रष्टव्य इति दर्शयन्नाह—

[2]जो सामण्णग्गाही स नेगमो संगहं गओ अहवा । इयरो ववहारमिओ जो तेण समाणनिद्देसो ॥३९॥

अथवेति प्रकारान्तरेण समाधानमुच्यत इत्यर्थः । तत्र नैगमस्तावत् सामान्यं मन्यते विशेषांश्च । ततो यः सामान्यग्राही नैगमः स संग्रहं-गतः प्राप्तोऽन्तर्भूत इति यावत्, इतरस्तु विशेषग्राही स व्यवहारनयमितः प्राप्तोऽन्तर्गतो यो नैगमनयस्तेन सह व्यवहारनयस्याऽयं समाननिर्देशः '[3]जं नेगमववहारा' इत्यादिना तुल्यनिर्देशः । ततश्च '[4]तेसिं तुल्लमयत्ते को णु विसेसो' इत्यादिना यदेकत्वं परेण प्रेरितं तदस्माकं न क्षतिमावहति, नैगमस्य संग्रहव्यवहारनयद्वयेऽन्तर्भावस्येष्टत्वेन सिद्धसाधनादिति भावः । यद्येवं नैगमः संख्यायास्त्रुट्यति, तथा च सति षडेव नयाः प्रसजन्तीति चेत् । मौत्सुक्यं भजस्व, सर्वमत्रार्थे पुरस्ताद् वक्ष्यामः ॥ इति गाथार्थः ॥ ३९ ॥

अथ ऋजुसूत्रनयमतेन द्रव्यमङ्गलं विचारयितुमाह–

[5]उज्जुसुअस्स सयं संपयं च जं मंगलं तयं एक्कं । नातीतमणुप्पन्नं मंगलमिट्ठं परक्कं व ॥ ४० ॥

---

1 तयोस्तुल्यमतत्वे को नु विशेषोऽभिधानतोऽन्य· ?। तुल्यत्वेऽपीह नैगमस्य वस्त्वन्तरे भेद· ॥ ३८ ॥

2 य· सामान्यग्राही स नैगमः सग्रह गतोऽथवा । इतरो व्यवहारमितो यस्तेन समाननिर्देशः ॥ ३९ ॥

3 गाथा ३७ । 4 गाथा ३८ ।

5 ऋजुसूत्रस्य स्वकं साम्प्रतं च यद् मङ्गलं तदेकम् । नातीतमनुत्पन्नं मङ्गलमिष्टं परकीयं वा ॥ ४० ॥

ऋजु अतीताऽनागतपरिहारेण परकीयपरिहारेण वाऽकुटिलं वस्तु सूत्रयतीति ऋजुसूत्रो नयस्तस्य स्वकमात्मीयमेव, तथा साम्प्रत न वर्तमानक्षणभाव्येव यद् द्रव्यमङ्गलं तदेवैकमभिमतम् । अनभिमतप्रतिषेधमाह—नातीतम्, अतिक्रान्तसमयभावि, नाऽप्यनुत्पन्नं भविष्यत्समयभावि द्रव्यमङ्गलम्, अस्येष्टम् । 'परग व' परकीय वा यद् द्रव्यमङ्गलं तदप्यस्य नेष्टम्, विवक्षितैकमङ्गापकस्याऽऽत्मानं विहाय यत् परस्मिन् वर्तते तदपि द्रव्यमङ्गलमसौ नेच्छतीत्यर्थः । मन्दमतिशिक्षावबोधार्थश्चाऽनभिमतप्रतिषेध, अन्यथा ह्यभिमते कथितेऽनभिमत मर्थापत्तितो गम्यत एव ॥ इति गाथार्थः ॥ ४० ॥

अमुमेवार्थ प्रयोगोपदर्शनद्वारेण समर्थयन्नाह—

नोतीतमणुप्पन्नं परकीयं वा पओअणाभावा । दिट्ठंतो खरसिंगं परधणमहवा जहा विफलं ॥४१॥

अतीतमनुत्पन्नं वस्तु नास्तीति प्रतिज्ञा, प्रयोजनस्य विवक्षितफलस्य तत्राऽभावात् सर्वप्रयोजनाऽकरणादित्यर्थ इत्यय हेतुः, दृष्टान्तस्तु खरशृङ्गम्, असत्त्वे चातीताऽनागतयोर्द्रव्यमङ्गलता दूरोत्सारितैव, धर्मिसत्त्व एव धर्माणामुपपद्यमानत्वादिति । द्वितीयप्रयोगः क्रियते— परकीयमपि यज्ञदत्तसम्बन्ध्यपि वस्तु देवदत्तापेक्षया नास्त्येव, प्रयोजनाऽकरणात् खरविषाणवदिति हेतुदृष्टान्तौ तावेव, अथवा यथा परस्य यज्ञदत्तस्य धनं देवदत्तापेक्षया विफलं प्रयोजनाऽसाधकं सद् नास्ति, तथा सर्वमपि परकीयं नास्तीति द्वितीयो दृष्टान्तः । इति कुतः परकीयस्याऽपि द्रव्यमङ्गलत्वम् ? ॥ इति गाथार्थ ॥ ४१ ॥

शब्द-समभिरूढै-वंभूतास्तु विशुद्धनयत्वादागमतो द्रव्यमङ्गलं नेच्छन्त्येव, कस्मात् ?, इत्याह—

जेणं नाणुवउत्तोऽणुवउत्तो वा न याणइ जम्हा । जाणंतोऽणुवउत्तोत्ति विंति सद्दादयोऽवत्थुं ॥ ४२ ॥

जम्हा इति यस्मात् जानन्नवबुध्यमानो 'मङ्गल' इति गम्यते, नानुपयुक्तो न तज्ज्ञानोपयोगशून्यो भवति, ज्ञायकस्य ज्ञानोपयोगनान्तरीयकत्वात् । अनुपयुक्तो वा तत्र न तज्जानीते न तस्य ज्ञायकोऽसौ व्यपदिश्यते, अज्ञायकत्वाभिमतवत्, काष्ठादिवद् वेत्यर्थ । तस्माज्जानन्ननुपयुक्तश्चेत्येतदप्यवस्तु असद्भाव-इति-यावत्,- एतद् ब्रुवते शब्दादयः शब्द समभिरूढै वंभूतनयाः ॥ इति गाथार्थः ॥ ४२ ॥

१ नातीतमनुत्पन्नं परकीयं वा प्रयोजनाभावात् । दृष्टान्त खरशृङ्गं परधनमथवा यथा विफलम् ॥ ४१ ॥

२ जानन् नाऽनुपयुक्त अनुपयुक्तो वा न जानाति यस्मात् । जानन्ननुपयुक्त इति ब्रुवते शब्दादयोऽवस्तु ॥ ४२ ॥

अत्राऽर्थे उपपत्तिमाह—

[1]हेऊ विरुद्धधम्मत्तणा हि जीवो व्व चेअणारहिओ । न य सो मङ्गलमिट्ठं तयत्थसुन्नोत्ति पावं व ॥४३॥

जानन्ननुपयुक्तश्चेत्येतदवस्तु इत्यस्यामनन्तरातिक्रान्तगाथापर्यन्तकृतप्रतिज्ञायामयं हेतुः। कः ?, इत्याह–'विरुद्धधम्मत्तणा हि त्ति' विरुद्धौ धर्मौ यत्र तत् तथा तद्भावस्तस्माद् विरुद्धधर्मत्वादिति। दृष्टान्तमाह– यथा जीवश्चेतनारहितः। इदमुक्तं भवति– यथा जीवश्चेतनारहितश्च, माता च वन्ध्या चेत्यादि विरुद्धधर्माध्यासादवस्तु, एवं ज्ञायकश्चाऽनुपयुक्तश्चेत्येतदप्यवस्त्वेव। भवतु वा ज्ञायकोऽनुपयुक्तश्च, तथापि नास्माकमसौ मङ्गलत्वेनेष्टः, तदर्थशून्यत्वाद् मङ्गलार्थशून्यत्वात्, पापवदिति। भावमङ्गलग्राहिणो ह्यमी कथं द्रव्यमङ्गलमिच्छन्ति ?, इति भावः। इति गाथार्थः ॥ ४३ ॥

तदेवं विचारितं नयैर्द्रव्यमङ्गलम्, तथा च सति समर्थितमागमतो द्रव्यमङ्गलम्। अथ नोआगमतस्तदभिधीयते। तच्च ज्ञशरीर-भव्यशरीर-तद्व्यतिरिक्तभेदात् त्रिधा। तत्र ज्ञशरीर-भव्यशरीरलक्षणभेदद्वयमाह–

[2]मंगलपयत्थजाणयदेहो भव्वस्स वा सजीवोत्ति। नोआगमओ दव्वं आगमरहिओ त्ति जं भणिअं ॥४४॥

'नोआगमओ दव्वं त्ति' नोआगमतो ज्ञशरीरं द्रव्यमङ्गलमित्यर्थः। कः ?, इत्याह– मङ्गलपदार्थज्ञस्य देहः, इदमुक्तं भवति– इह मङ्गलपदार्थः पूर्वं येन स्वयं सम्यग् विज्ञातः; परेभ्यश्च प्ररूपितः, तस्य संबन्धी जीवविप्रमुक्तः सिद्धशिलातलादिगतो देहोऽतीतकालनयानुवृत्त्याऽतीतमङ्गलपदार्थज्ञानाऽऽधारत्वाद् नोआगमतो द्रव्यमङ्गलमुच्यते। नोशब्दस्येह सर्वनिषेधवचनत्वात्; आगमस्य च सर्वथाऽत्राऽभावाद् नोआगमता द्रष्टव्या, अतीतमङ्गलपदार्थज्ञानलक्षणाऽऽगमपर्यायकारणत्वात् तु द्रव्यमङ्गलता, यथाऽतीतघृताधारपर्यायकारणत्वाद् रिक्तघृतकुम्भे घृतघटतेति। 'भव्वस्स व त्ति' वाशब्दो द्वितीयपक्षसमुच्चये, भव्यस्य च मङ्गलपदार्थज्ञानयोग्यस्य संबन्धी 'देहः' इति वर्तते, स जीवः सचेतनो नोआगमतो भव्यशरीरद्रव्यमङ्गलमित्यर्थः। इदमत्र हृदयम्– य इदानीं मङ्गलपदार्थं न जानीते, भविष्यति तु काले ज्ञास्यति; तस्य संबन्धी सचेतनो देहो भविष्यत्कालनयाऽनुवृत्त्या भविष्यन्मङ्गलपदार्थज्ञानाधारत्वाद् नोआगमतो भव्यशरीरद्रव्यमङ्गलमिति। अत्रापि नोशब्दस्य सर्वनिषेधपरत्वात्; आगमस्य चेदानीमभावाद् नोआगमता समवसेया। भविष्यत्काले

१ हेतुर्विरुद्धधर्मत्वाद् हि जीव इव चेतनारहितः। न च स मङ्गलमिष्टं तदर्थशून्य इति पापमिव ॥ ४३ ॥

२ मङ्गलपदार्थज्ञायकदेहो भव्यस्य वा सजीव इति। नोआगमतो द्रव्यमागमरहित इति यद् भणितम् ॥ ४४ ॥

मङ्गलपदार्थज्ञानलक्षणस्याऽऽगमस्य कारणत्वात् तु द्रव्यमङ्गलता, यथा भविष्यद्घृताधारपर्यायकारणत्वाद् रिक्तघृतकुम्भे घृतघटता । नोआगमत इत्येतद् विवृण्वन्नाह—'आगमरहिओ इत्यादि' नोशब्दस्य सर्वनिषेधवचनत्वाद् नोआगमत इत्यनेनैतदुक्तं भवति, किम् ?, इत्याह—मङ्गलपदार्थज्ञस्य भव्यस्य च सम्बन्धी अचेतन. सचेतनश्च देहो वर्तमानकाले सर्वथैवाऽऽगमरहितः ॥ इति गाथार्थ' ॥ ४४ ॥

तदेव सर्वनिषेधवचनत्वे नोशब्दस्यैवमुदाहरणमुपदर्शितम्, यदिवा देशनिषेधपरेऽपि नोशब्दे एतत् सवध्यत एवेति दर्शयन्नाह-

अहवा नो देसम्मि, नोआगमओ तदेगदेसाओ । भूयस्स भाविणो वाऽऽगमस्स ज कारण देहो ॥ ४५ ॥[1]

अथवा 'नो' इति नोशब्द' 'देसम्मि त्ति' देशनिषेधवचनो विवक्ष्यत इत्यर्थः। ततश्च नोआगमत इति कोऽर्थ' ?, इत्याह-तदेकदेशादागमैकदेशादागमैकदेशमाश्रित्य द्रव्यमङ्गलमित्यर्थ. । किं पुनस्तत् ? इति चेत् । मङ्गलपदार्थज्ञस्याऽचेतन', भव्यस्य तु सचेतनो देह इत्यनुवर्तमान सम्बध्यते । क' पुनरिहाऽऽगमस्यैकदेशो यमाश्रित्य नोआगमतो द्रव्यमङ्गलमिद स्यात् ? इति । अत्रोच्यते-यथोक्तो ज्ञ-भव्यशरीररूपो देह एवाऽत्राऽऽगमैकदेश' । ननु जडस्य देहस्य कथमागमैकदेशता ?, इति । अत्राह- 'भूयस्सेत्यादि' यद् यस्मादचेतनो देहो भूतस्याऽतीतस्य मङ्गलपदार्थज्ञानलक्षणस्याऽऽगमस्य कारण हेतु', सचेतनस्तु भव्यदेहो भाविनो यथोक्तस्याऽऽगमस्य कारणम्; तस्माद् निजकार्यस्याऽऽगमस्यैकदेशे वर्तत एव, कारण हि कार्यस्यैकदेशे वर्तत एव, यथा मृत्तिका घटस्य । अभेद एव घट मृत्तिकयोरिति चेत् । नैवम्, भेदाऽभेदयोरेव जैनैरिष्टत्वात्, यद् वक्ष्यति—

" नत्थि पुढवीविसिट्ठो घडो त्ति ज तेण जुज्जइ अणण्णो । ज पुण घडो त्ति पुव्व नासी पुढवी तओ अण्णो " ॥ १ ॥[2]

आह-ननु मङ्गलपदार्थज्ञानस्य परिणामिकारण जीव एव, ततस्तस्य स्वकार्यैकदेशे वृत्तिरस्तु; यथा मृत्तिकायाः, शरीर त्वागमस्य परिणामिकारण न भवति; अत कथ तस्य तदेकदेशवृत्तिता ? । सत्यम्, किन्तु "अण्णोण्णाणुगयाण इम च त च त्ति विभयणमजुत्तं, जह खीरपाणियाण" इत्यादिवचनात् ससारिणो जीवस्य शरीरेण सहाऽभेद एव व्यवह्रियते, अतो जीवस्य परिणामिकारणत्वे शरीरस्याऽपि तद् विवक्ष्यते, इत्यस्याऽऽगमैकदेशता न विरुध्यते । भवत्वेवम्, तथाप्यागमतो द्रव्यमङ्गल माग् यदुक्तं तेन सहाऽस्य को भेद' ?, तत्रापि हि "आगमकारणमाया देहो सद्दो य" इति वचनाच्छरीरमेव द्रव्यमङ्गलमुक्तम्, अत्रापि च तदेव, इति

१ अथवा नो देशे, नोआगमतस्तदेकदेशात् । भूतस्य भाविनो वाऽऽगमस्य यत् कारण देह ॥ ४५ ॥

२ नास्ति पृथिवीविशिष्टो घट इति यत् तेन युज्यतेऽनन्यः । यत् पुनर्घट इति पूर्वं नासीत् पृथिवी ततोऽन्यः ॥ १ ॥

३ अन्योऽन्याऽनुगतानामिद च तच्चेति विभजनमयुक्तम्, यथा क्षीरपानीययो । ४ गाथा ३० ।

कथं नैकत्वम् ? । सत्यम्, किन्तु प्रागुपयोगरूप एवाऽऽगमो नास्ति, लब्धितस्तु विद्यत एव, अत्र तूभयस्वरूपोऽपि नास्ति, कारणमात्रस्यैव सत्त्वात्, इति विशेषः ॥ इति गाथार्थः ॥ ४५ ॥

तदेवं दर्शितं ज्ञशरीर–भव्यशरीरलक्षणं नोआगमतो द्रव्यमङ्गलभेदद्वयम्, सांप्रतं ज्ञशरीर–भव्यशरीरव्यतिरिक्तस्वरूपं तत्तृतीयभेदमुपदर्शयन्नाह—

जाणय--भव्वसरीराऽइरित्तमिह दव्वमङ्गलं होइ । जा मङ्गल्ला किरिआ तं कुणमाणो अणुवउत्तो ॥ ४६ ॥

इह तावद् भावतः परमार्थतो मङ्गलं द्विविधम्--जिनप्रणीत आगमः, तत्प्रणीता मङ्गल्या प्रत्युपेक्षणादिक्रिया च । इतश्च पूर्वमागमतो नोआगमतश्च यद् द्रव्यमङ्गलमुक्तं तत्सर्वमागममङ्गलापेक्षमेव, ज्ञशरीर–भव्यशरीरव्यतिरिक्तं तु द्रव्यमङ्गलं मङ्गल्यक्रियामेवाऽऽश्रित्य भणिष्यत इति परिभावनीयम् । अथ गाथार्थो व्याख्यायते– तत्र ज्ञशरीर–भव्यशरीराभ्यां व्यतिरिक्तमिह द्रव्यमङ्गलं भवति । कः ?, इत्याह– अनुपयुक्तः, तां कुर्वाणो या । किम् ?, इत्याह–या प्रत्युपेक्षण–प्रमार्जनादिका मङ्गल्या क्रिया । इदमुक्तं भवति– योऽनुपयुक्तो जिनप्रणीतां मङ्गलरूपां प्रत्युपेक्षणादिक्रियां करोति, स नोआगमतो ज्ञशरीर–भव्यशरीरातिरिक्तं द्रव्यमङ्गलम्; उपयोगरूपोऽत्राऽऽगमो नास्तीति नोआगमता । ज्ञशरीर–भव्यशरीरयोर्ज्ञानापेक्षा द्रव्यमङ्गलता; अत्र तु क्रियापेक्षा, अतस्तद्व्यतिरिक्तत्वम्, अनुपयुक्तस्य क्रियाकरणात् तु द्रव्यमङ्गलत्वं भावनीयम्, उपयुक्तस्य तु क्रिया यदि गृह्येत तदा भावमङ्गलतैव स्यादिति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ ४६ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि प्रस्तुतमङ्गलमाह–

जं भूयभावमङ्गलपरिणामं तस्स वा जयं जोग्गं । जं वा सहावसोहणवन्नाइगुणं सुवण्णाइ ॥ ४७ ॥

तं पि य हु भावमङ्गलकारणओ मङ्गलं ति निद्दिट्ठं । नोआगमओ दव्वं नोसद्दो सव्वपडिसेहे ॥ ४८ ॥

नोआगमतो ज्ञशरीर–भव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यं द्रव्यमङ्गलमित्यर्थ इति द्वितीयगाथोत्तरार्धे संवन्धः । किं तत् ?, इत्याह– यद् भूतभावमङ्गलपरिणामम्, इह भावमङ्गलशब्देन चरणकरणक्रियाकलापोऽभिमेतः, तस्य परिणमनं परिणतिः प्रवृत्तिर्भावमङ्गल-

१ ज्ञायक–भव्यशरीरातिरिक्तमिह द्रव्यमङ्गलं भवति । या मङ्गल्या क्रिया तां कुर्वाणोऽनुपयुक्तः ॥ ४६ ॥
यद् भूतभावमङ्गलपरिणाम, तस्य वा यद् योग्यम् । यद् वा स्वभावशोभनवर्णादिगुण सुवर्णादि ॥ ४७ ॥

२ तदपि च यस्माद् भावमङ्गलकारणतो मङ्गलमिति निर्दिष्टम् । नोआगमतो द्रव्यं नोशब्दः सर्वप्रतिषेधे ॥ ४८ ॥

परिणाम', भूत' पूर्व सजातो भावमङ्गलपरिणामो यस्य तद् भूतभावमङ्गलपरिणामम्; सांमत तु तच्छून्यम्, तत्पुन कस्यापि शरीर जीवद्रव्य वा, तद् नोआगमतो ज्ञशरीर–भव्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्यमङ्गल योद्धव्यम् । 'तस्स वा जय जोग्ग ति' अथवा तस्य यथोक्तस्य भावमङ्गलपरिणामस्य यद् योग्यमर्ह शरीर जीवद्रव्य वा, तद् नोआगमतो ज्ञशरीर–भव्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्यमङ्गलम् । अथवा यत् स्वभावत एव शोभनवर्णादिगुण सुवर्णादिक वस्तु, आदिशब्दाद् रत्न- दध्य–ऽक्षत–कुसुम–मङ्गलकलशादिपरिग्रह; तदे- तज्ज्ञ– भव्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्यमङ्गलम् । ननु कथ तद् मङ्गलम् ?, इत्याह– 'त पीत्यादि' हुर्यस्मादर्थे, यस्मात् तदपि सुवर्णादिक कस्यापि भावमङ्गलकारणत्वाद् मङ्गल निर्दिष्टम् । यच्च कारण तद् "भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारण तु यल्लोके, तद् द्रव्यम्" इत्यादिवचनाद् द्रव्यतयाऽपि व्यपदिश्यते, अतो द्रव्यमङ्गल भवति । नोशब्द' सर्वप्रतिषेधे, आगमस्येह सर्वथैवाऽभावा- दिति । पूर्व ज्ञ भव्यशरीरयो॰ केवलमागमाभावापेक्ष द्रव्यमङ्गलत्वमुक्तम्, अत्र तु क्रियाऽभावमाश्रित्येति भावनीयम् ॥ इति गाथाद्व- यार्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तदेव प्रतिपादितमागमतो नोआगमतश्च द्रव्यमङ्गलम् । अथ भावमङ्गलमुच्यते, तस्य च लक्षण नाम स्थापना-द्रव्याणामिव भाष्यकृता केनापि कारणेन नोक्तम् । तचेत्थमवगन्तव्यम्–

"भावो विवक्षितक्रियाऽनुभूतियुक्तो हि वै समाख्यात । सर्वज्ञैरिन्द्रादिवदिहेन्दनादिक्रियाऽनुभवात्" ॥ १ ॥ इति ।

अत्राऽयमर्थः– भवन विवक्षितरूपेण परिणमन भावः, अथवा भवति विवक्षितरूपेण सपद्यत इति भाव' । कः पुनरयम् ?, इत्याह– वक्तुर्विवक्षिता इन्दन-ज्वलन जीवनादिका या क्रिया तस्या अनुभूतिरनुभवन तया युक्तो विवक्षितक्रियानुभूतियुक्त', सर्वज्ञै' समाख्यातः । क इव ?, इत्याह– 'इन्द्रादिवत्' स्वर्गाधिपादिवत्, आदिशब्दाज्ज्वलन– जीवादिपरिग्रह' । सोऽपि कथ भावः ?, इत्याह– 'इन्दनादिक्रियानुभवात्' इति, आदिशब्देन ज्वलन-जीवनादिक्रियास्वीकारः । विवक्षितेन्दनादिक्रियाऽन्वितो लोके प्रसिद्धः पारमार्थिकपदार्थो भाव उच्यते । भावश्चासौ मङ्गल च भावमङ्गलम्, भावतो वा परमार्थतो मङ्गल भावमङ्गलमिति प्रस्तुतयोजना ॥ एतदपि द्विविधम्– आगमतः, नोआगमतश्च । तत्राऽऽगमतस्तावदाह–

[1]मंगलसुयउवउत्तो आगमओ भावमंगल होइ । नोआगमओ भावो सुविसुद्धो खाइयाईओ ॥ ४९ ॥

मङ्गल च तच्छ्रुत च मङ्गलश्रुत मङ्गलशब्दार्थज्ञानमित्यर्थ', तस्मिन्नुपयुक्तो 'वक्ता' इति गम्यते, आगमतो भावमङ्गल भवति । ॥ ३५ ॥

1 मङ्गलश्रुतोपयुक्त आगमतो भावमङ्गल भवति । नोआगमतो भाव सुविशुद्ध क्षायिकादिकः ॥ ४९ ॥

अत्राह– ननु मङ्गलपदार्थज्ञानोपयोगमात्रेण कथं सर्वोऽपि वक्ता भावमङ्गलमुच्यते ?, तदुपयोगमात्रस्यैव तद्रूपताया युक्तिसंगतत्वात्, न ह्यग्निज्ञानोपयुक्तो माणवकोऽग्निरेव भवितुमर्हति, दाह–पाकादिक्रियाकरणप्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते– उपयोगः, ज्ञानं, संवेदनं, प्रत्यय इति तावदनर्थान्तरम्, अर्थाभिधानप्रत्ययाश्च लोके सर्वत्र तुल्यनामधेयाः, बाह्यः पृथुबुध्नोदराऽऽकारोऽर्थोऽपि घट उच्यते, तद्वाचकमभिधानमपि घटोऽभिधीयते, तज्ज्ञानरूपः प्रत्ययोऽपि घटो व्यपदिश्यत इत्यर्थः, तथा हि लोके वक्तारो भवन्ति–किमिदं पुरतो दृश्यते ?, घटः; किमसौ वक्ति ?, घटम्; किमस्य चेतसि स्फुरति ?, घटः । एवं च सति यद् घट इति ज्ञानं तदव्यतिरिक्तो ज्ञाता तल्लक्षणो गृह्यते, अन्यथा यदि ज्ञानज्ञानिनोरव्यतिरेको न स्यात् तदा ज्ञाने सत्यपि ज्ञानी नोपलभेत वस्तुनिवहम्, अतन्मयत्वात्, प्रदीपहस्तान्धवत्, पुरुषान्तरवद् वा । न चाऽनाकारं तज्ज्ञानम्, पदार्थान्तरवद् विवक्षितपदार्थस्याऽप्यपरिच्छेदप्रसङ्गात् । अपिच, घटादिज्ञान–तद्वतोर्व्यतिरेके बन्धाद्यभावः प्राप्नोति, यथा हि ज्ञाना-ऽज्ञान-सुख-दुःखादिपरिणामस्याऽन्यत्वे आकाशस्य बन्धादयो न भवन्ति, एवं जीवस्यापि न भवेयुरिति भावः ॥ आह– यदि घटोपयोगानन्यत्वाद् देवदत्तोऽपि घटः; अग्न्युपयोगानन्यत्वाच्च माणवकोऽप्यग्निः, तर्हि जलाहरण-दाह–पाकाद्यर्थक्रियाप्रसङ्गः । तदयुक्तम्, न हि सर्वोऽपि घटो जलाहरणं करोति, नापि समस्तोऽप्यग्निर्दाह–पाकाद्यर्थक्रियां साधयति, कोणेऽवाङ्मुखीकृतघटेन भस्मच्छन्नवह्निना च व्यभिचारात् । न चाऽसौ न घटः, नाग्निर्वा, लोकप्रतीतिबाधाप्रसङ्गात् । तस्माद् मङ्गलपदार्थज्ञानोपयोगाऽनन्यत्वादागमतस्तदुपयुक्तो भावमङ्गलमिति स्थितम् ॥ नोआगमतस्तु आगमस्य सर्वनिषेधमाश्रित्य सुविशुद्धः प्रशस्तः क्षायिक–क्षायोपशमिकादिको भावो भावमङ्गलम्, भाव एव मङ्गलं भावमङ्गलमिति कृत्वा । उपलक्षणव्याख्यानादागमवर्जज्ञानचतुष्टय–दर्शन–चारित्राणि च नोआगमतो भावमङ्गलतया वाच्यानि; भावतः परमार्थतो मङ्गलं भावमङ्गलमिति कृत्वा ॥ इति गाथार्थः ॥ ४९ ॥

प्रकारान्तरेणाऽपि नोआगमतो भावमङ्गलमाह–

अहवा[1] सम्मद्दंसण–नाण–चरित्तोवओगपरिणामो । नोआगमओ भावो नोसद्दो मिस्सभावम्मि ॥ ५० ॥

अथवा प्रतिक्रमण–प्रत्युपेक्षणादिक्रियां कुर्वाणस्य यो ज्ञान–दर्शन–चारित्रोपयोगपरिणामः, स नोआगमतो भावो भावमङ्गलं भवति । नोशब्दश्चाऽत्र मिश्रवचनः, यस्माद् नाऽसौ ज्ञान–दर्शन–चारित्रोपयोगपरिणामः केवल एवाऽऽगमः, चारित्रादेरपि सद्भावात्, नाऽप्यनागम एव, ज्ञानस्याऽपि विद्यमानत्वात्, इति मिश्रता ॥ इति गाथार्थः ॥ ५० ॥

1 अथवा सम्यग्दर्शन–ज्ञान–चारित्रोपयोगपरिणामः । नोआगमतो भावो नोशब्दो मिश्रभावे ॥ ५० ॥

अथाऽन्येन प्रकारेणाह—

अहवेह नमुक्काराइनाण-किरिआविमिस्सपरिणामो । नोआगमओ भण्णइ जम्हा से आगमो देसे ॥ ५१ ॥

अथवेह नोआगमतो भावमङ्गलाधिकारे नमस्करण नमस्कारोऽर्हदादिप्रणतिरित्यर्थ', स आदिर्येषां स्तोत्रादीनां ते नमस्कारादयस्तेषु ज्ञानोपयोगो नमस्कारादिज्ञानम्, क्रिया शिरसि करकमलमुकुलविधानादिका, नमस्कारादिज्ञान च क्रिया च नमस्कारादिज्ञानक्रिये ताभ्यां विमिश्रश्चासौ परिणामश्च । स किम् ?, इत्याह— 'नोइत्यादि' चैत्यवन्दनाद्यवस्थायां यो नमस्कारादिज्ञान-क्रियामिश्रितपरिणाम' स नोआगमतो भावमङ्गल भण्यत इत्यर्थ' । कुत' ?, इत्याह— यस्मात् 'से' तस्यैव भावत. परिणामस्याऽऽगमो नमस्कारादिज्ञानोपयोगलक्षणो देशे एकदेशेऽवयवे वर्तते, नोशब्दश्चैहैकदेशवचनः ॥ इति गाथार्थः ॥ ५१ ॥

तदेवमुपदर्शित नाम-स्थापना-द्रव्य-भावभेदतश्चतुर्विध मङ्गलम् । एतेषु च नामादिमङ्गलेष्वाद्यत्रयस्याऽन्योऽन्यमभेद पश्यन् परः प्रेरयति—

अभिहाण दव्वत्त तयत्थसुन्नत्तण च तुल्लाइ । को भाववज्जिआण नामाईण पइविसेसो ? ॥ ५२ ॥

भाववर्जितानां भावमेक वर्जयित्वा शेषाणां नामादीनां नाम स्थापना द्रव्याणामित्यर्थ', कः प्रतिविशेषः ? न कश्चिदित्यर्थः । कुत' ?, इति चेत् । उच्यते—यत एतानि त्रिष्वपि तुल्यानि। कानि पुनस्तानि ?, इत्याह— अभिधान तावद् नाम त्रिष्वपि तुल्यम्, नामवति पदार्थे, स्थापनायां, द्रव्ये च मङ्गलाभिधानमात्रस्य सर्वत्र भावात् । तथा द्रव्यत्वमपि त्रिष्वपि तुल्यम्, यतो "जस्स ण जीवस्स वा अजीवस्स वा मगल ति नाम कीरइ" इत्यादिवचनाद् नामनि तावद् द्रव्यमेवाऽभिसबध्यते, स्थापनायामपि "यत् स्थाप्यते" इति वचनाद् द्रव्यमेवाऽऽयोज्यते, द्रव्ये तु द्रव्यत्व विद्यत एव, इति त्रिष्वपि द्रव्यत्वस्य तुल्यता । तथा तदर्थशून्यत्व च भावार्थशून्यत्व च त्रिष्वपि समानम्, नाम स्थापना-द्रव्येषु भावमङ्गलस्याऽभावात् । तस्मादभिधान-द्रव्यत्व-भावार्थशून्यत्वानां समानत्वाद् नाम-स्थापना-द्रव्याणां परस्परमभेद', भावे तु तदर्थशून्यत्व नास्ति, इत्येतावताऽसौ नामादिभ्यो विशिष्यत इति भाव' ॥ इति गाथार्थ ॥५२॥

परेणैवमविशेषे प्रेरिते यो विशेष', तमभिधित्सु' सूरिराह—

---

१ अथवेह नमस्कारादिज्ञान-क्रियाविमिश्रपरिणामः । नोआगमतो भण्यते यस्मात् तस्याऽऽगमो देशे ॥ ५१ ॥
२ अभिधान द्रव्यत्व तदर्थशून्यत्व च तुल्यानि । को भाववर्जितानां नामादीनां प्रतिविशेषः ? ॥ ५२ ॥
३ यस्य ननु जीवस्य वाऽजीवस्य वा मङ्गलमिति नाम क्रियते ।

[1]आगारोऽभिप्पाओ बुद्धी किरिया फलं च पाएण । जह दीसइ ठवणिंदे न तहा नामे न दव्विंदे ॥ ५३ ॥

यथा स्थापनेन्द्रे आकारो लोचनसहस्र-कुण्डल-किरीट-शचीसंनिधान-करकुलिशधारण-सिंहासनाऽध्यासनादिजनितातिशयो देहसौन्दर्यभावो दृश्यते; तथा स्थापनाकर्तुश्च यथा सद्भूतेन्द्राभिप्रायो विलोक्यते; तथा द्रष्टुश्च यथा तदाकारदर्शनादिन्द्रबुद्धिरुपजायते; यथा चैनमुपसेवमानानां तद्भक्तिपरिणतबुद्धीनां नमस्करणादिका क्रिया संवीक्ष्यते; फलं च यथा प्रायेणोपलभ्यते पुत्रोत्पत्त्यादिकम्, न तथा नामेन्द्रे; नाऽपि द्रव्येन्द्रे । ततो नाम-द्रव्याभ्यां तावद् व्यक्त एव भेदः स्थापनाया इति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ ५३ ॥

तदेवं स्पष्टतया लक्ष्यमाणत्वादादावेव नाम-द्रव्याभ्यां स्थापनाया भेदमभिधाय नाम-स्थापनाभ्यां द्रव्यस्य भेदमभिधित्सुराह—

[2]भावस्स कारणं जह दव्वं भावो अ तस्स पज्जाओ । उवओग-परिणइमओ न तहा नामं नवा ठवणा ॥५४॥

यथाऽनुपयुक्तवक्तृप्रभृतिकं साधुद्रव्येन्द्रादिकं वा द्रव्यं भावस्योपयोगरूपस्य भावेन्द्रपरिणतिरूपस्य वा यथासंख्येन कारणं निमित्तं भवति, यथा च 'उवओग--परिणइमओ त्ति' उपयोगमयो भावेन्द्रपरिणतिमयश्च भावो यथासंख्येन तस्याऽनुपयुक्तवक्तृप्रभृतिकस्य साधुद्रव्येन्द्रादिकस्य वा द्रव्यस्य पर्यायो धर्मो भवति, न तथा नाम, नाऽपि स्थापनेति । इदमुक्तं भवति— यथाऽनुपयुक्तो वक्ता द्रव्यं कदाचिदुपयुक्तत्वकाले तस्योपयोगलक्षणस्य भावस्य कारणं भवति, सोऽपि वोपयोगलक्षणो भावस्तस्याऽनुपयुक्तवक्तृरूपस्य द्रव्यस्य पर्यायो भवति, यथा वा साधुर्जीवो द्रव्येन्द्रः सन् भावेन्द्ररूपायाः परिणतेः कारणं भवति; सोऽपि वा भावेन्द्रपरिणतिरूपो भावस्तस्य साधुजीवद्रव्येन्द्रस्य पर्यायो भवति, न तथा नाम-स्थापने । अतस्ताभ्यां द्रव्यस्य भेदः, नाम्नस्तु स्थापना-द्रव्याभ्यां भेदः सामर्थ्यादेवाऽवसीयत इति। तदेवं यद्यपि परप्रेरितप्रकारेण नाम स्थापना-द्रव्याणामभेदः; तथाप्युक्तरूपेण प्रकारान्तरेण भेदः सिद्ध एव, न हि दुग्ध-तक्रादीनां श्वेतत्वादिनाऽभेदेऽपि माधुर्यादिनाऽपि न भेदः, अनन्तधर्माध्यासितत्वाद् वस्तुन इति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥५४॥

तदेवं भेदव्याख्यापक्षे समर्थिते भूयोऽप्यपरेण प्रकारेणाऽऽह परः—

[3]इह भावो च्चिय वत्थुं तयत्थसुन्नेहिं किं व सेसेहिं ? । नामादओ वि भावा जं ते वि हु वत्थुपज्जाया ॥५५॥

१ आकारोऽभिप्रायो बुद्धिः क्रिया फलं च प्रायेण । यथा दृश्यते स्थापनेन्द्रे न तथा नाम्नि न द्रव्येन्द्रे ॥ ५३ ॥
२ भावस्य कारणं यथा द्रव्यं भावश्च तस्य पर्यायः । उपयोग-परिणतिमयो न तथा नाम नवा स्थापना ॥ ५४ ॥
३ इह भाव एव वस्तु तदर्थशून्यैः किं वा शेषैः ? । नामादयोऽपि भावा यत् तेऽपि खलु वस्तुपर्यायाः ॥ ५५ ॥

इह नामादिविचारे प्रक्रान्ते भाव एव वस्तु, विवक्षितार्थक्रियासाधकत्वात्, उभयसंमतवस्तुवत्; न हि भावेन्द्रवद् विवक्षितार्थसाधनसमर्था गोपालदारकाद्या नामेन्द्रादय, अत' किमत्र शेषैर्भावार्थशून्यैर्नामादिभि' ? न किञ्चिदित्यर्थः । अत्रोत्तरमाह–'नामादओ इत्यादि' इदमुक्त भवति– यदि सामान्येनैव भावो वस्तुत्वेनाऽभ्युपगम्यते, तदा सिद्धसाध्यता, यतो नामादयोऽपि, आदिशब्दात् स्थापना–द्रव्यपरिग्रह , भावा भावविशेषा इत्यर्थ । कुत ?, इत्याह– यद् यस्मात् तेऽपि नामादयो वस्तुन' पर्याया धर्माः, तथाहि– अविशिष्टे इन्द्रवस्तुन्युच्चरिते नामादिरू भेदचतुष्टयमपि प्रतीयते– किमनेन नामेन्द्रो विवक्षित', आहोस्वित् स्थापनेन्द्र , द्रव्येन्द्र , भावेन्द्रो वा ? इति । ततः सामान्यस्येन्द्रवस्तुनश्चत्वारोऽप्यमी पर्यायाः, इति नामादयोऽपि भावविशेषा एव, इति भावस्य वस्तुत्वसाधने न किञ्चिद् न' क्षूयते; पर्याय , भेदः, भाव इत्यनर्थान्तरत्वात् । अथ विशिष्टार्थक्रियासाधक भावेन्द्रादिरू भावमाश्रित्य वस्तुत्व साध्यते, तथापि न काचित् क्षति', यतो भावेन्द्रादेर्भावस्य विशिष्टार्थक्रियानिर्वर्तकत्वे नामेन्द्रादिपर्यायाणामपि तद् द्रष्टव्यमेव, द्रव्यरूपतया पर्यायाणां परस्परमभेदात् ॥ इति गाथार्थः ॥ ५५ ॥

अथवा भावमङ्गलादिकारणत्वाद् नामादीन्यपि भावमङ्गलादिरूपाण्येव, इति दर्शयन्नाह—

अहवा[1] नाम–ठवणा–दव्वाइ भावमङ्गलगाइ । पाएण भावमङ्गलपरिणामनिमित्तभावाओ ॥ ५६ ॥

अथवा नाम–स्थापना–द्रव्याणि भावमङ्गलस्यैवाऽङ्गानि कारणानि । कुत ?, इत्याह– 'पाएण इत्यादि' भावमङ्गलपरिणामो भावमङ्गलोपयोगो भावमङ्गलसाध्वादिपरिणतिरूपो वा, तन्निमित्तभावात् तत्कारणत्वादित्यर्थः । यच्च यस्य कारण तत् तद्व्यपदेश लभत एव, यथा 'आयुर्घृतम्' 'रूपको भोजनम्' इत्यादि । क्लिष्टकर्मणां केषाञ्चिद् नामादीनि भावमङ्गलकारणानि न भवन्त्यपि, इति प्रायो ग्रहणम् । मङ्गलविचारश्चेह प्रक्रान्त', तेन भावमङ्गलकारणानि नामादीन्युक्तानि, यावता भावेन्द्रादेरपि तानि कारणत्वेन द्रष्टव्यान्येव । तस्माद् भावमङ्गलादिकारणत्वाद् नामादीन्यपि तद्रूपाण्येव, इति भावस्य वस्तुत्वसाधने नामादीनामपि तत्कारणत्वात् तद् न क्षूयते ॥ इति गाथार्थ ॥ ५६ ॥

अथ नामादीनां भावमङ्गलकारणत्वे उदाहरणान्याह—

जह[2] मङ्गलाभिहाण सिद्ध त्रिजय जिणिंदनाम च । सोऊण, पेच्छिऊण य जिणपडिमालक्खणाईणि॥५७॥

1 अथवा नाम–स्थापना–द्रव्याणि भावमङ्गलाङ्गानि । प्रायेण भावमङ्गलपरिणामनिमित्तभावात् ॥ ५६ ॥

2 यथा मङ्गलाभिधान सिद्ध विजय जिनेन्द्रनाम च । श्रुत्वा, प्रेक्ष्य च जिनप्रतिमालक्षणादीनि ॥ ५७ ॥

पैरिनिव्वुयमुणिदेहं भव्वजइजनं सुवन्नमल्लाई । दट्ठूण भावमङ्गलपरिणामो होइ पाएण ॥ ५८ ॥

यथेत्युदाहरणोपदर्शनार्थः, तद्यथेत्यर्थः । मङ्गलमितिशब्दरूपमभिधानम्, तथा 'सिद्धं' सिद्धाभिधानम्; विजयाभिधानम्; जिनेन्द्रादिनाम च केनचिदुच्चरितं श्रुत्वा कस्यचित् प्रायेण सम्यग्दर्शनादिको भावमङ्गलपरिणामो भवति, इति नाम्नो भावमङ्गलकारणत्वे उदाहरणम् । तथा प्रेक्ष्य चाऽवलोक्य जिनप्रतिमालक्षणादीनि जिनप्रतिमा-स्वस्तिकादीनीत्यर्थः, आदिशब्दादनगारपदादिपरिग्रहः, भावमङ्गलपरिणामो भवतीत्यत्राऽपि संबध्यते । एतत्तु स्थापनाया भावमङ्गलकारणत्वे उदाहरणम् । अथ द्रव्यस्य तत्कारणत्वे दृष्टान्तमाह– परिनिर्वृतो मुक्तिं गतो योऽसौ मुनिस्तद्देहम्, तथा भव्ययतिर्भविष्यद्यतिपर्यायो योऽसौ जनस्तम्, तथा सुवर्णमाल्यादि च दृष्ट्वा प्रायेण सम्यग्दर्शनादिभावमङ्गलपरिणामो भवतीति। अतस्तत्कारणत्वाद् नामादीन्यपि भावमङ्गलानि, इति स्थितम् ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

ननु नामादीन्यपि यदि भावमङ्गलानि, तर्हि किं तान्यपि तीर्थकरादिवत् पूज्यानि ?, इत्याशङ्क्याह–

[2]किं पुण तमणेगंतियमच्चन्तं च न जओऽभिहाणाई । तव्विवरीअं भावे तेण विसेसेण तं पुज्जं ॥ ५९ ॥

नामादीन्यप्युक्तयुक्त्या भावमङ्गलानि । किं पुनः ?, यो विशेषः स उच्यते– तदभिधानादित्रयमनैकान्तिकम्, समीहितफलसाधने निश्चयाभावात्, तथाऽऽत्यन्तिकं च यतो न भवति, आत्यन्तिकप्रकर्षप्राप्ततथाविधविशिष्टफलसाधकत्वाभावात् । भावे भावविषयं तु मङ्गलमुक्तविपरीतस्वरूपम्, तेन विशेषतो यथा तत् पूज्यम्, नैवमितराणि ॥ इति गाथार्थः ॥ ५९ ॥

तदेवं भिन्नवस्तुषु विशेषतश्चिन्त्यमानानां नामादीनां प्रधानेतरभावो दर्शितः, सामान्यतः पुनर्विचिन्त्यमानानां सर्ववस्तुषु प्रत्येकं चतुर्णामप्यमीषां सद्भावः प्राप्यत एव, इति दर्शयन्नाह–

[3]अहवा वत्थूभिहाणं नामं, ठवणा य जो तदागारो । कारणया से दव्वं, कज्जावन्नं तयं भावो ॥ ६० ॥

अथवा सर्वस्यापि घट–पटादिवस्तुनो यदात्मीयमभिधानं तद् नाम; यथोर्ध्वकुण्डलेष्वायतवृत्तग्रीवो घटः, आतानवितानीभू-

---

२ परिनिर्वृतमुनिदेहं भव्ययतिजनं सुवर्णमाल्यादि । दृष्ट्वा भावमङ्गलपरिणामो भवति प्रायेण ॥ ५८ ॥

२ किं पुनस्तदनैकान्तिकमत्यन्तं च न यतोऽभिधानादि । तद्विपरीतं भावे तेन विशेषेण तत् पूज्यम् ॥ ५९ ॥

३ अथवा वस्त्वभिधान नाम, स्थापना च यस्तदाकार. । कारणता तस्य द्रव्यं, कार्यापन्नं तद् भाव. ॥ ६० ॥

ततन्तुसन्तान पट इत्यादि। स्थापना पुनर्यस्तस्यैव सर्वस्य वस्तुनो निज आकार'। भाविकपालादिकार्यापेक्षया तु या 'से'
तस्य सर्वस्यापि वस्तुन. कारणता हेतुतां तद् द्रव्यम्, "भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके, तद् द्रव्यम्" इति वच-
नात्। मृत्पिण्डादिवस्तुनस्तु कार्यापन्न जन्यतापन्न तदेव घटादिक सर्वं वस्तु भावोऽभिधीयते, भवन भाव इति कृत्वा। इत्थ सर्व
वस्तु चतूरूपाऽविनाभूत दृष्टम्, एवमेव सम्यग्दर्शनव्यवस्थानात्, सर्वनयसमूहात्मकत्वाज्जिनमतस्य। तदेव सर्वस्यापि वस्तुनश्च
तूरूपतायां विमुच्यते 'इह भावो चिय वत्थु तयत्थसुन्नेहिं किं व सेसेहिं' इत्यादि ?; न ह्येकस्मिन्नेव वस्तुन्येककाल विद्यमानानां पर्या-
याणां मध्ये 'अय वस्तु' 'अपरस्त्ववस्तु' इति वक्तु शक्यते, द्रव्यरूपतया सर्वेषामपि तेषामेकत्वादिति भाव. ॥ इति गाथार्थ ॥६०॥

अस्मिंश्च नामादिरूपचतुष्टये नामनय. प्रधान नामैव मन्यते। तत्र ये सुगतमतानुसारिणो "न ह्यर्थे शब्दा. सन्ति" इत्यादि-
वचनाद् नाम्नो वस्तुधर्मत्वमेव नेच्छन्ति, तान् प्रति नामनयः प्राह—

वत्थुसरूवं नामं तप्पच्चयहेउओ सधम्म व्व। वत्थु नाऽणभिहाणा होज्जाऽभावो व्व वाऽवच्चो ॥६१॥

नामनयस्याऽयमभिप्राय –वस्तुन' स्वरूप नाम, तत्प्रत्ययहेतुत्वात्, स्वधर्मवत्, इह यद् यस्य प्रत्ययहेतुस्तत् तस्य धर्म,
यथा घटस्य स्वधर्मा रूपादय., यश्च यस्य धर्मो न भवति न तत् तस्य प्रत्ययहेतु', यथा घटस्य धर्मा पटस्य, सपद्यते च घटाभिधानाद् घटे
समत्यय, तस्मात् तत् तस्य धर्म ; सिद्धश्च हेतुरावयो', घटशब्दात् पटादिव्यवच्छेदेन घट इति प्रतिपत्त्यनुभूते.। सर्वं च वस्तु नामरूपतां व
व्यभिचरतीति दर्शयन्नाह– 'वत्थुमित्यादि' यदि वस्तुनो नामरूपता न स्यात् तदा तद् वस्त्वेव न भवेदिति सबन्ध। कुत' ?, इत्याह–
अनभिधानादभिधानरहितत्वादित्यर्थ। अवाच्योऽभिधानरहितत्वेनाऽनभिधेयो योऽसावभाव षष्ठभूतादिलक्षणस्तद्वदिति दृष्टान्त, इह
यदभिधानरहित तद् वस्त्वेव न भवति, यथाऽभिधानराहितत्वेनाऽवाच्य षष्ठभूतलक्षणोऽभाव', अभिधानरहित च वस्त्वभ्युपगम्यते
परै', ततोऽवस्तुत्वमेवाऽस्य भवेद्, अवस्तुत्वे च कुतस्तत्प्रत्ययहेतुत्वलक्षणस्य हेतोर्वृत्ति', येनाऽनैकान्तिकता स्यात् ?। तत्र
तद्वृत्तौ वा तस्याऽपि वस्तुत्वमेव भवेत्, स्वप्रत्ययजनकत्वात्, घटादिवदिति। विपक्ष एव वृत्तेरभावाद् विरुद्धताऽप्यसभविनीति। तस्माद्
वस्तुधर्म एव नामेति स्थितम्। न च 'नद्यास्तीरे गुडभृतशकटम्' इत्यादिशब्दात् प्रवृत्तस्य कदाचिद् वस्त्वप्राप्तेरवस्तुधर्मता तस्येत्या-
शङ्कनीयम्, प्रत्यक्षादिप्रमाणानामपि तत्प्रसङ्गात्– तेभ्योऽपि हि प्रवृत्तस्य कदाचिद् वस्त्वप्राप्ते'। अबाधितेभ्यस्तेभ्य' प्रवृत्तौ भवत्येवा-

१ प छ हतुभतता। २ गाथा ५५। ३ वस्तुस्वरूप नाम तत्प्रत्ययहेतुत स्वधर्म इव। वस्तु नाऽभिधानाद् भवेदभाव इवाऽवाच्य ॥ ६१ ॥
४ ख ग यस्य हेतु'। ५ नाम्नि। ६ तत्प्रत्ययहेतुत्वलक्षणहेतुप्रवर्तने। ७ नाम्नोऽपि।

वहत्र वक्तव्यम्, ऽर्थप्राप्तिरिति चेत्। तदेतदिहाऽपि समानम्, सुविवेचितादाप्तप्रणीतशब्दाद् वस्तुप्राप्तेरत्राऽप्यवश्यंभावित्वात्, इत्यादि
तत्तु नोच्यते, ग्रन्थगहनताप्रसङ्गात्, अन्यत्रोक्तत्वाच ॥ इति गाथार्थः ॥ ६१ ॥

किञ्च–

[1]संसयविवज्जया वाऽणज्झवसाओऽहवा जदिच्छाए। होज्जत्थे पडिवत्ती न वत्थुधम्मो जया नामं ॥ ६२ ॥

यदा वस्तुधर्मो नाम नेष्यते तदा वक्त्रा घटशब्दे समुच्चारिते श्रोतुः 'किमयमाह ?' इत्येवं संशय एव स्यात्, न घटप्रतिपत्तिः। अथवा घटशब्दे प्रोक्ते पटप्रतिपत्तिलक्षणो विपर्ययः स्यात्। अथवा 'न जाने किमप्यनेनोक्तम्' इति चित्तव्यामोहेन वस्त्वप्रतिपत्ति-रूपोऽनध्यवसायः स्यात्। यदि वा यदृच्छयाऽर्थे प्रतिपत्तिर्भवेत्– कदाचिद् घटस्य, कदाचित् पटस्य, कदाचित्तु स्तम्भस्येत्यादि; न चैवं भवति। तस्माद् वस्तुधर्म एव नाम ॥ इति गाथार्थः ॥ ६२ ॥

अपि च–

[2]वत्थुस्स लक्ख-लक्खण-संववहाराऽविरोहसिद्धीओ। अभिहाणाऽहीणाओ बुद्धी सद्दो य किरिया य ॥६३॥

वस्तुनो जीवादेः। किम् ?, इत्याह– अभिधानाऽधीना नामाऽऽयत्ताः। काः ?, इत्याह– लक्ष्यं च लक्षणं च संव्यवहारश्च ल-क्ष्य-लक्षण-संव्यवहारास्तेषामविरोधेनाऽविपर्ययेण सिद्धयः प्रतिष्ठाः। तत्र लक्ष्यं जीवत्वादि, लक्षणमुपयोगः, संव्यवहारोऽध्येपण-प्रेप-णादिः। तथा बुद्धि-शब्द-क्रियाश्च 'अभिधानाऽधीनाः' इत्यत्राऽपि संबध्यते। तत्र बुद्धिर्वस्तुनिश्चयरूपा, शब्दो घटादिध्वनिरूपः, क्रिया चोत्क्षेपणा-ऽवक्षेपणादिका। तस्मादभिधानमेव वस्तु सत्, तदाऽऽयत्ताऽऽत्मलाभत्वात् सर्वव्यवहाराणाम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ६३ ॥

तदेवं शब्दनयेन निजमते स्थापिते स्थापनानयः प्राह–

[3]आगारो च्चिय मइ-सद्द-वत्थु-किरिया-फलाऽभिहाणाइं। आगारमयं सव्वं जमणागारं तयं नत्थि ॥६४॥

आकार एव आकारमात्ररूपाण्येव। कानि ?, इत्याह–मतीत्यादि, मतिश्च शब्दश्चेत्यादिद्वन्द्वः। तत्र मतिस्तावज्ज्ञेयाऽऽकारग्रह-

1 संशयविपर्ययौ वाऽनध्यवसायोऽथवा यदृच्छया। भवेदर्थे प्रतिपत्तिर्न वस्तुधर्मो यदा नाम ॥ ६२ ॥

2 वस्तुनो लक्ष्य-लक्षण-संव्यवहाराऽविरोधसिद्धयः। अभिधानाधीना बुद्धिः शब्दश्च क्रिया च ॥ ६३ ॥

3 आकार एव मति–शब्द–वस्तु–क्रिया फला–ऽभिधानानि। आकारमयं सर्वं यदनाकारं तद् नास्ति ॥ ६४ ॥

णपरिणतत्वादाकारवती, तदनाकारत्वे तु 'नीलस्येदं संवेदन न पीतादे' इति नैयत्य न स्यात्, नियामकाभावात्; नीलाद्याकारो हि नियामक', यदा च स नेष्यते तदा 'नीलग्राहिणी मतिर्न पीतादिग्राहिणी' इति कथ व्यवस्थाप्यते ?, विशेषाभावात्, तस्मादाकारवत्त्वेन मतिरभ्युपगन्तव्या। शब्दोऽपि पौद्गलिकत्वादाकारवानेव। घटादिक वस्त्वाकारवत्त्वेन प्रत्यक्षसिद्धमेव[1] क्रियाऽप्युत्क्षेपणा-ऽवक्षेपणादिका क्रियावतोऽनन्यत्वादाकारवत्येव। फलमपि कुम्भकारादिक्रियासाध्य घटादिक मृत्पिण्डादिवस्तुपर्यायरूपत्वादाकारवदेव। अभिधानमपि शब्द, स च पौद्गलिकत्वादाकारवानित्युक्तमेव। तस्माद् यदस्ति तत् सर्वमाकारमयमेव; यत्त्वनाकार तद् नास्त्येव, वन्ध्यापुत्रादिरूपत्वात् तस्य ॥ इति गाथार्थ. ॥ ६४ ॥

अथ प्रयोगद्वारेणाऽनाकार वस्तु निराचिकीर्षुराह–

नै[1] पराणुमय वत्थु आगाराऽभावओ खपुप्फ व। उवलभ-व्ववहाराऽभावाओ नाणगार च ॥ ६५ ॥

परस्याऽऽकारवद्वस्तुनिषेधकस्याऽनुमतमभिमेत सामर्थ्याद् यदनाकार वस्तु तद् नास्ति, आकाराभावात्, खपुष्पवत्। अपरमपि हेतुद्वयमाह–'उवलभेत्यादि' 'नाणागारमिति' नास्त्यनाकार वस्तु, सर्वथैवाऽनुपलभ्यमानत्वात्, तेनाऽणीयसोऽपि व्यवहारस्याऽभावाच्च, इति पर्यन्तवर्ती चकारोऽत्र योजनीय', खपुष्पवदिति दृष्टान्तो हेतुद्वयेऽपि स एव ॥ इति गाथार्थः ॥ ६५ ॥

तदेव स्थापनानयेनोक्ते द्रव्यनय. प्राह–

दे[2]व्वपरिणाममित्त मोत्तूणाऽऽगारदरिसण कि त ?। उप्पायव्वयरहिअ दव्व चिय निव्वियारं त ॥६६॥

को हि नाम स्थापनानयस्याऽऽकारग्रह ?, यस्माद् द्रवतीति द्रव्यमनादिमदुत्प्रेक्षितपर्यायशृङ्खलाधार मृदादि पूर्वपर्यायमात्रतिरोभावेऽग्रेतनपर्यायमात्राऽऽविर्भाव' परिणामो द्रव्यस्य परिणामो द्रव्यपरिणाम. स एव तन्मात्र तद् मुक्त्वा किमन्यदाऽऽकारदर्शनम्, येनोच्यते 'आगारो चिय मइ सद्द वत्थु-'[3] इत्यादि ?। ननु द्रव्यमेव तत्। किंविशिष्टम् ?, उत्पाद-व्ययरहित, निर्विकार– उत्फण-विफण कुण्डलिताकारसमन्वितसर्पद्रव्यवद् विकाररहितम्, किं हि नाम तत्राऽपूर्वमुत्पन्नम्, विद्यमान वा विनष्टम्, येन विकारः स्यात् ?, इति भाव ॥ इति गाथार्थ. ॥ ६६ ॥

१ न पराणुमत वस्तु आकाराऽभावात् खपुष्पमिव। उपलम्भ-व्यवहाराऽभावाद् नाऽनाकार च ॥ ६५ ॥
२ द्रव्यपरिणाममात्र मुक्त्वाऽऽकारदर्शन कि तत् ?। उत्पादव्ययरहित द्रव्यमेव निर्विकार तत् ॥ ६६ ॥ ३ गाथा ६४।

ननु कथमुत्पादादिरहितमुच्यते, यावता सर्पादिके द्रव्ये उत्फण-विफणादयः पर्याया उत्पद्यमाना निवर्तमानाश्च प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्ते ?, इत्याह–

[1]आविब्भाव-तिरोभावमेत्तपरिणामकारणमचिन्तं । निच्चं बहुरूवं पि य नडो व्व वेसंतरावन्नो ॥ ६७ ॥

आविर्भावश्च तिरोभावश्च तावेव तन्मात्रं तदेव परिणामस्तस्य कारणं द्रव्यम् , यथा सर्प उत्फण-विफणावस्थयोरिति; न ह्यत्राऽपूर्वं किञ्चिदुत्पद्यते, किं तर्हि ?, छन्नरूपतया विद्यमानमेवाऽऽविर्भवति। नाऽप्याविर्भूतं सद् विनश्यति, किन्तु च्छन्नरूपतया तिरोभावमेवाऽऽसादयति। एवं च सत्याऽऽविर्भाव-तिरोभावमात्र एव कार्योपचारात् कारणत्वमस्यौपचारिकमेव । तस्मादुत्पादादिरहितं द्रव्यमुच्यत इति । आह– ननु यद्येकस्वभावं निर्विकारं द्रव्यम् , तर्ह्यनन्तकालभाविनामनन्तानामप्याविर्भाव–तिरोभावानामेकहेलयैव कारणं किमिति न भवति ?, इत्याह– अचिन्त्यमचिन्त्यस्वभावं द्रव्यम्, तेनैकस्वभावस्याऽपि तस्य क्रमेणैवाऽऽविर्भाव-तिरोभावप्रवृत्तिः, सर्पादिद्रव्येष्वेकस्वभावेष्वप्युत्फण–विफणादिपर्यायक्रमप्रवृत्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । ननु यद्येवम् , उत्फण-विफणादिबहुरूपत्वात् पूर्वाऽवस्थापरित्यागेन चोत्तरावस्थाऽधिष्ठानाद् अनित्यता द्रव्यस्य किमिति न भवति ? इति चेत् , इत्याह– वेषान्तरापन्ननटवद् बहुरूपमपि द्रव्यं नित्यमेव, इदमुक्तं भवति– यथा नायक-विदूषक-कपि-राक्षसादिपात्रावसरेषु वेषान्तराण्यापन्नो वेषान्तरापन्नो नटो बहुरूपः, एवमुत्फण-विफणादिभावैर्यद्यपि द्रव्यमपि बहुरूपम् , तथापि नित्यमेव, स्वयमविकारित्वात् , आकाशवत्– यथा हि घट-पटादिसंबन्धेन बहुरूपमप्याकाशं स्वयमविकारित्वाद् नित्यम् , एवं द्रव्यमपीति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ ६७॥

कारणमेव च सर्वत्र त्रिभुवने विद्यते; न क्वचित् कार्यम् , यच्च कारणं तत् सर्वं द्रव्यमेव, इति दर्शयन्नाह–

[2]पिंडो कारणमिट्ठं पयं व परिणामओ तहा सव्वं । आगाराइ न वत्थुं निक्कारणओ खपुप्फं व ॥६८॥

मृदादिपिण्डः कारणमिष्टं कारणमात्रमेवाऽभ्युपगम्यते । कुतः ?, इत्याह– परिणामित्वात् परिणमनशीलत्वात् , पयोवद् दुग्धवत् । यथा च पिण्डः, तथाऽन्यदपि सर्वं स्थास-कोश-कुशूलादिकं त्रैलोक्यान्तर्गतं वस्तु कारणमात्रमेव, परिणामित्वात् , पयोवत् , [3]यद् यत् कारणं तत् सर्वं द्रव्यमेव, इति द्रव्यनयस्य स्वपक्षसिद्धिः । ननु मृत्पिण्डादीनां कार्यभूताः स्थास-कोश-कुशूल-घटादयः प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्ते, संबन्धिशब्दश्च कारणशब्दः सर्वदैव कार्यापेक्ष एव प्रवर्तते, तत् कथं कारणमात्रमेवाऽस्ति, न कार्यम् ?, इति चेत् ।

१ आविर्भाव-तिरोभावमात्रपरिणामकारणमाचिन्त्यम् । नित्यं बहुरूपमपि च नट इव वेषान्तरापन्न. ॥ ६७ ॥

२ पिण्ड. कारणमिष्ट पय इव परिणामतस्तथा सर्वम् । आकारादिर्न वस्तु निष्कारणत. खपुष्पमिव ॥ ६८ ॥ ३ प. छ. 'गच्च का' ।

नैवम्, आविर्भाव तिरोभावमात्र एव कार्योपचारात्, उपचारस्य चाऽवस्तुत्वात्। इति स्वपक्ष व्यवस्थाप्य परपक्ष दूषयितुमाह–'आगारे-
त्यादि' द्रव्यमात्र विहाय स्थापनादिनयैर्यदाऽऽकारादिकमभ्युपगम्यते, तत् सर्वमवस्तु। कुत ?, इत्याह– निष्कारणत्वात् कारणमात्र-
रूपतयाऽनभ्युपगमात्, तदभ्युपगमे त्वस्मत्पक्षवर्तित्वप्रसङ्गात्, इह यत् कारण न भवति तद् न वस्तु, यथा गगनकुसुमम्, अकारण
च परैरभ्युपगम्यते सर्वमाकारादिकम्, अतोऽवस्तु ॥ इति गाथार्थ ॥ ६८ ॥

तदेव द्रव्यनयेन स्वपक्षे व्यवस्थापिते भावनय' भाह–

भावत्थतरभूअ कि दव्व नाम भाव एवाय। भवन पइक्खण चिय भावावत्ती विवत्ती य ॥ ६९ ॥

भावेभ्य पर्यायेभ्योऽर्थान्तरभूत भिन्न किं नाम द्रव्यम्, येनोच्यते–'दव्वपरिणाममित्तमित्यादि'[1]। ननु भाव एवाऽय यदिद दृश्यते
त्रिभुवनेऽपि वस्तुनिकुरम्बमिति। यदि हि किञ्चिदनादिकालीनमवस्थित सद् वस्तु वस्त्वन्तरारम्भे व्याप्रियेत तदा न्याय्या स्यादिय
कल्पना, यावता प्रतिक्षण भवनमेवाऽनुभूयते। किमुक्त भवति ?, इत्याह– भावस्यैकस्य पर्यायस्याऽऽपत्तिरुद्भूति, अपरस्य तु विप-
त्तिर्विनाश।

" नै निहाणगया भग्गा पुञ्जो नत्थि अणागए। निव्वुया नेय चिट्ठति आरग्गे सरसवोवमा" ॥ १ ॥

इति वचनात् पूर्वस्य क्षणस्य निवृत्ति, अपरस्य तूत्पत्तिरित्यर्थ ॥ इति गाथार्थ ॥ ६९ ॥

आह–ननु ये भावस्याऽऽपत्ति विपत्ती प्रोच्येते ते तावद्धेत्वन्तरमपेक्ष्य भवतः, यच्च हेत्वन्तरमपेक्षते तदेवाऽवस्थित कारण,
तदेव द्रव्यम्, अतो 'भावत्थतरभूअ किं दव्व' इत्यादिनाऽयुक्तमेव द्रव्यमपाक्रियते, इत्याशङ्क्याह–

नै य भावो भावन्तरमवेक्खए किन्तु हेउनिरवेक्ख। उप्पज्जइ तयणन्तरमवेइ तमहेउअ चेव ॥ ७० ॥

न च भावो घटादिरुत्पद्यमानो भावान्तर मृत्पिण्डादिकमपेक्षते, किन्तु निरपेक्ष एवोत्पद्यते। अपेक्षा हि विद्यमानस्यैव
भवति। न च मृत्पिण्डादिकारणकाले घटादि कार्यमस्ति, अविद्यमानस्य चाऽपेक्षायां खरविषाणस्याऽपि तथाभावप्रसङ्गात्। यदि चो-
त्पत्तिक्षणात् प्रागपि घटादिरस्ति, तर्हि किं मृत्पिण्डाद्यपेक्षया ?, तस्य स्वत एव विद्यमानत्वात्। अथोत्पन्न सन् घटादि पश्चाद्

१ भावार्थान्तरभूत किं द्रव्य नाम, भाव एवाऽयम्। भवन प्रतिक्षणमेव भावापत्तिविपत्तिश्च ॥ ६९ ॥ २ गाथा ६६।
३ न निधानगता भग्ना पुञ्जो नास्त्यनागते। निर्वृता नैव तिष्ठन्ति आराग्रे सर्षपोपमा ॥ १ ॥ ४ गाथा ६९।
५ न च भावो भावान्तरमपेक्षते किन्तु हेतुनिरपेक्षम्। उत्पद्यते तदनन्तरमपैति तदहेतुक चैव ॥ ७० ॥

मृत्पिण्डादिकमपेक्षते । हन्त ! तदिदं मुण्डितशिरसो दिनशुद्धिपर्यालोचनम्, यदि हि स्वत एव कथमपि निष्पन्नो घटादिः, किं तस्य पश्चाद् मृत्पिण्डाद्यपेक्षया ?। अथोत्पद्यमानतावस्थायामसौ तमपेक्षते । केयं नामोत्पद्यमानता ?। न तावदनिष्पन्नावयवता, स्वयमनिष्पन्नस्य खरविषाणस्येवाऽपेक्षाऽयोगात् । नापि निष्पन्नावयवता, स्वयं निष्पन्नस्य परापेक्षावैयर्थ्यात् । नाप्यर्धनिष्पन्नावयवता, वस्तुनः सांशताप्रसङ्गात्; तत्र चाऽवयविकल्पनादावनेकदोषोपनिपातसंभवात् । किञ्च, सांशतायामपि किमनिष्पन्नोंशः कारणमपेक्षते, निष्पन्नो वा, उभयं वा ?। न तावदाद्यपक्षद्वयम्, निष्पन्ना-ऽनिष्पन्नयोरपेक्षायाः प्रतिषिद्धत्वात् । उभयपक्षोऽपि न श्रेयान्, उभयपक्षोक्तदोषप्रसङ्गात् । तस्माद् मृत्पिण्डाद्युत्तरकालं भवनमेव घटादेस्तदपेक्षा, मृत्पिण्डादेरपि कार्यत्वाभिमताद् घटादेः प्राग्भावित्वमेव कारणत्वम्, न पुनर्घटादिजन्मनि व्याप्रियमाणत्वम् । व्यापारो हि तद्वतो भिन्नः, अभिन्नो वा ?। यदि भिन्नः, तर्हि तस्य निर्व्यापारताप्रसङ्गः । अथाऽभिन्नः, तर्हि व्यापाराऽभावः । कारणव्यापारजन्यं जन्मापि जन्मवतो भिन्नम्, अभिन्नं वा ? । भेदे जन्मवतोऽजन्मप्रसङ्गः । अभेदे तु, जन्माभावः । तस्मात् पूर्वोत्तरकालभावित्वमात्रेणैवाऽयं कार्य-कारणभावो वस्तूनां लोके प्रसिद्धः, न जन्य-जनकभावेन । यदपि मृत्पिण्ड-घटादीनां पूर्वोत्तरकालभावित्वम्, तदप्यनादिकालात् तथाप्रवृत्तक्षणपरम्परारूढम्, न पुनः कस्यचित् केनचिद् निर्वर्तितम्, इति न कस्यचिद् भावस्य कस्यापि संबन्ध्यन्यपेक्षा । ततो हेत्वन्तरनिरपेक्ष एव सर्वो भावः समुत्पद्यत इति स्थितम् । विनश्यति तर्हि कथम् ?, इत्याह–'तयणन्तरमित्यादि' तदनन्तरमुत्पत्तिसमनन्तरमेवाऽपैति विनश्यति भावः । तदपि च विनशनमहेतुकमेव । मुद्गरोपनिपातादिसव्यपेक्षा एव घटादयो विनाशमाविशन्तो दृश्यन्ते, न निर्हेतुकाः, इति चेद् । नैवम्, विनाशहेतोरयोगात्, तथाहि– मुद्गरादिना विनाशकाले किं घटादिरेव क्रियते, आहोस्वित् कपालादयः, उत तुच्छरूपोऽभावः ? इति त्रयी गतिः । तत्र न तावद् घटादिः, तस्य स्वहेतुभूतकुलालादिसामग्रीत एवोत्पत्तेः । नापि कपालादयः, तत्करणे घटादेस्तदवस्थत्वप्रसङ्गात्, न ह्यन्यस्य करणेऽन्यस्य निवृत्तिर्युक्तिमती, एकनिवृत्तौ शेषभुवनत्रयस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गात् । नापि तुच्छरूपोऽभावः, खरशृङ्गस्येव नीरूपस्य तस्य कर्तुमशक्यत्वात्, करणे वा घटादेस्तदवस्थताप्रसङ्गात्, अन्यकरणेऽन्यनिवृत्त्यसंभवात् । घटादिसंबन्धेनाऽभावो विहितस्तेन घटादेर्निवृत्तिः, इति चेत् । न, संबन्धस्यैवाऽनुपपत्तेः, तथाहि– किं पूर्वं घटः पश्चादभावः, पश्चाद् वा घटः पूर्वमभावः, समकालं वा घटाभावौ ? इति विकल्पत्रयम् । तत्राऽऽद्यविकल्पद्वयपक्षे संबन्धानुपपत्तिरेव, संबन्धस्य द्विष्ठत्वेन भिन्नकालयोस्तदसंभवात्, अन्यथा भविष्यच्छङ्खचक्रवर्त्यादीनामतीतैः सगरादिभिरपि संबन्धप्राप्तेः । तृतीयविकल्पपक्षेऽपि घटा-ऽभावयोर्यदि क्षणमात्रमपि सहावस्थितिरभ्युपगम्यते, तर्ह्यसं-

१ ख, 'वयवविन' । २ क, 'अथ चाऽभिन्नः' ।

सारमप्यसौ स्यात्, विशेषाभावात्, तथा च सति स एव घटादेस्तादवस्थ्यमसङ्ग'। घटाद्युपमर्देनाऽभावो जायते, अतो घटादिनिवृत्ति', इति चेत्। ननु कोऽयमुपमर्दो नाम ?। न तावद् घटादि, तस्य स्वहेतुत एवोत्पत्ते । नापि कपालादय, तद्भावे घटादेस्तादवस्थ्यप्रसङ्गात्। नापि तुच्छरूपोऽभाव, एव हि सति घटाद्यभावेन घटाद्यभावो जायत इत्युक्त स्यात्, न चैतदुन्यमान हास्य न जनयति, आत्मनैवाऽऽत्मभवनानुपपत्ते । तस्माद् मुद्गरादिसहकारिकारणवैसदृश्याद् विसदृशः कपालादिक्षण उत्पद्यते, घटादिस्तु क्षणिकत्वेन निर्हेतुक' स्वरसत एव निवर्तते, इत्येताव मात्रमेव शोभनम् । अतो हेतुव्यापारानिरपेक्षा एव समुत्पन्ना भावा' क्षणिकत्वेन स्वरसत एव विनश्यन्ति, न हेतुव्यापारात्, इति स्थितम्। तस्माज्जन्म विनाशयोर्न किञ्चित् केनचिदपेक्ष्यते, अपेक्षणीयाभावाच्च न किञ्चित् कस्यचित् कारणम्। तथा च सति न किञ्चिद् द्रव्यम्, किन्तु पूर्वापरीभूताऽपरापरक्षणरूपा॰ पर्याया एव सन्त इति ।अत्र बहु वक्तव्यम्, तत्तु नोच्यते, ग्रन्थगहनताभयात्, सुगतशास्त्रेषु विस्तरेणोक्तत्वाच्च ॥ इति गाथार्थ' ॥ ७० ॥

यदपि द्रव्यवादिना 'पिंडो कारणमिह पय व परिणामओ' इत्याद्युक्तम्, तत्राऽस्माभिरप्येतद् वक्तुं शक्यत एवेति। किम् ?, इत्याह–

[3]पिण्डो कज्ज पइसमयभावाउ जह दहि तहा सव्व । कज्जाभावाउ नत्थि कारण खरविसाण व ॥ ७१ ॥

मृदादिपिण्ड' कार्यमेव, न तु कारणम् । कुतः ?, इत्याह– प्रतिसमयमपरापरक्षणरूपेण भावात्, दध्यादिवदिति। प्रतिसमयमपरापरक्षणभवनमसिद्धमिति चेत्। न, वस्तूनां पुराणादिभावाऽन्यथानुपपत्ते । उक्तं च–

"प्रतिसमय यदि न भवेदपरापररूपतेह वस्तूनाम्। न स्यात् पुराणभावो न युवत्व नापि वृद्धत्वम् ॥ १ ॥

ज मान तरसमये न स्याद् यद्यपररूपताऽर्थानाम्। तर्हि विशेषाभावाद् न शेषकालेऽपि सा युक्ता" ॥ २ ॥

किं पिण्ड एव कार्यम् ?। न, इत्याह– तथा सर्व, यथा प्रतिसमय भावात् पिण्ड' कार्य तथा सर्वमपि घटपटादिकं वस्तुनिकुरम्बम्, तत एव हेतोः कार्यत्वमपि द्रष्टव्यमित्यर्थ'। अनभिमतप्रतिषेधमाह– 'कज्जाभावाउ इत्यादि' पराभ्युपगत कारण कारणाख्य वस्तु नास्ति । कुत' ?, इत्याह– कार्याभावात् तत्र कार्यत्वाऽभ्युपगमाभावात् प्रतिसमयभवनानभ्युपगमादित्यर्थः। इह यत् प्रतिसमयमपरापररूपेण न भवति तद् वस्तु नास्ति, यथा खरविषाणम्, प्रतिसमयमभवन्तश्चाऽभ्युपगम्यन्ते परैर्मृत्पिण्डादयः, तस्माद् न सन्तीति भाव॰ ॥ इति गाथार्थ' ॥ ७१ ॥

१ स्वभावात्। २ गाथा ६८। ३ पिण्ड काय प्रतिसमयभावाद् यथा दधि तथा सर्वम्। कार्याभावाद् नास्ति कारण खरविषाणमिव ॥ ७१ ॥

तदेवं नामादिनयानां परस्परविप्रतिपत्तिमुपदर्श्योपसंहारपूर्वकं मिथ्येतरभावं दर्शयितुमाह—

एवं विवयंति नया मिच्छाभिनिवेसओ परोप्परओ । इयमिह सव्वनयमयं जिणमयमणवज्जमच्चंतं ॥७२॥

एवमुक्तप्रकारेण परस्परतो मिथ्याभिनिवेशाद् विवदन्ते विवादं कुर्वन्ति नामनयादयो नयाः । ततश्च मिथ्यादृष्टय एते, असंपूर्णार्थग्राहित्वात्, गजगात्रभिन्नदेशसंस्पर्शने बहुविधविवादमुखरजात्यन्धवृन्दवत् । यदि नामैते मिथ्यादृष्टयः, तर्हि निर्मिथ्यं किम्?, इत्याह– इदमिहैव लोके वर्तमानमनुभवप्रत्यक्षसिद्धं जिनमतं जैनाभ्युपगमरूपम् । कथंभूतम्?, सर्वनयमयं निःशेषनयसमूहाभ्युपगमनिर्वृत्तम्, अत्यन्तमनवद्यं नामादिनयपरस्परोद्भाविताऽविद्यमाननिःशेषदोषं, संपूर्णार्थग्राहित्वात्, चक्षुष्मतां समन्तात् समस्तहस्तिशरीरदर्शनोल्लापवत् ॥ इति गाथार्थः ॥ ७२ ॥

तथा च संपूर्णार्थग्रहरूपं जिनमतमेव दर्शयति–

नामाइभेअसद्द-त्थ-बुद्धिपरिणामभावओ निययं । जं वत्थुमत्थि लोए चउपज्जायं तयं सव्वं ॥ ७३ ॥

घट-पटादिकं यत् किमपि वस्त्वस्ति लोके, तत् सर्वं प्रत्येकमेव नियतं निश्चितं चत्वारः पर्याया नामा--ऽऽकार--द्रव्य–भावलक्षणा यत्र तच्चतुष्पर्यायम्; न पुनर्यथा नामादिनयाः प्राहुर्यथा–केवलनाममयं वा, केवलाकाररूपं वा, केवलद्रव्यताश्लिष्टं वा, केवलभावात्मकं वेति भावः । कुतश्चतुष्पर्यायमेव?, इत्याह–'नामादिभेएत्यादि' नामादिभेदेष्वेकत्वपरिणतिसंवलितनामा–ऽऽकार–द्रव्य–भावेष्वेवेत्यर्थः, शब्दश्चाऽर्थश्च बुद्धिश्च शब्दा-ऽर्थ बुद्धयस्तासां परिणामस्तस्य भावः सद्भावस्तस्मात्, नामादिभेदेषु समुदितेष्वेव योऽयं शब्दा-ऽर्थ-बुद्धीनां परिणामसद्भावस्तस्माद्धेतोः सर्वं चतुष्पर्यायं वस्त्वित्यर्थः । प्रयोगः -यत्र शब्दा-ऽर्थ बुद्धिपरिणामसद्भावः, तत् सर्वं चतुष्पर्यायम्, चतुष्पर्यायत्वाभावे शब्दादिपरिणामभावोऽपि न दृष्टः, यथा शशशृङ्गे, तस्माच्छब्दादिपरिणामसद्भावे सर्वत्र चतुष्पर्यायत्वं निश्चितमिति भावः; इदमुक्तं भवति– अन्योऽन्यसंवलितनामादिचतुष्टयात्मन्येव वस्तुनि घटादिशब्दस्य तदभिधायकत्वेन परिणतिर्दृष्टा, अर्थस्यापि पृथुबुध्नोदराद्याकारस्य नामादिचतुष्टयात्मकतयैव परिणामः समुपलब्धः, बुद्धेरपि तदाकारग्रहणरूपतया परिणतिस्तदात्मन्येव वस्तुन्यवलोकिता । न चेदं दर्शनं भ्रान्तम्, बाधकाभावात् । नाप्यदृष्टाशङ्कयाऽनिष्टकल्पना युक्तिमती, अतिप्रसङ्गात्; न हि दिनकराऽस्त-

१ एवं विवदन्ति नया मिथ्याभिनिवेशतः परस्परतः । इदमिह सर्वनयमयं जिनमतमनवद्यमत्यन्तम् ॥ ७२ ॥

२ नामादिभेदशब्दा–ऽर्थ–बुद्धिपरिणामभावतो नियतम् । यद् वस्त्वस्ति लोके चतुष्पर्यायं तत् सर्वम् ॥ ७३ ॥

मयोदयोपलब्धरानिन्दिगादिरस्तूनां बाधकसंभावनयाऽयथात्वरूपतासंगतिमावहति । न चेहापि दर्शना-ऽदर्शने विहायाऽयद् निभायक प्रमाणमुपलभामहे । तस्मादेकत्वपरिणत्यापन्ननामादिभेदष्वेव शब्दादिपरिणतिदर्शनात् सर्वं चतुष्पर्याय वस्त्विति स्थितम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ७३ ॥

भाष्य– ननु यदि नामादिचतुष्पर्याय सर्वं वस्तु, तर्हि किं नामादीनां भेदो नास्त्येव ?, इत्याह–

ईय सव्वभेअसघायकारिणो भिन्नलक्खणा एते । उप्पाया इति य पिव धम्मा पइवत्थुमाउज्जा ॥ ७४ ॥

इत्येवं ये पूर्वं भिन्नलक्षणा भिन्नस्वरूपा धर्मा नामादयः प्रोक्तास्त प्रतिवस्त्वायोज्या आयोजनीया इति सम्बन्ध' । कथभूता' सन्त' ?, इत्याह– भेदश्च सघातश्च भेदसघातौ, सर्वस्य स्वाश्रयभूतवस्तुनो भेदसघातौ तौ कर्तुं शील येषां ते सर्वभेदसघातकारिणो निजाश्रयस्य सर्वस्याऽपि वस्तुन कथञ्चिद् भेदकारिण', कथञ्चिदभेदकारिण इत्यर्थ', तथाहि– केनचिदिन्द्र इत्युच्चरितेऽन्य. माह– किमनेन नामेन्द्रो विवक्षित , आहोस्वित् स्थापनेन्द्र , द्रव्येन्द्र , भावेन्द्रो वा ? । नामेन्द्रोऽपि द्रव्यत' किं गोपालदारकः, हालिकदारक , क्षत्रियदारक , ब्राह्मणदारक , वैश्यदारक , शूद्रदारको वा ? इत्यादि । तथा क्षेत्रतोऽपि नामेन्द्र' किं भारत , ऐरवत , महाविदेहजो वा ? इत्यादि । कालतोऽपि किमतीतकालसभवी, वर्तमानकालभावी, भविष्यन् वा ? इत्यादि; अतीतकालभाव्यपि किमितोऽनन्ततमसमयभावी, असख्याततमसमयभावी, सख्याततमसमयभावी वा ? इत्यादि । भावतोऽपि किं कृष्णवर्ण , गौरवर्ण , दीर्घ , मन्थरो वा ? इत्यादि । तदेवमेकोऽपि नामेन्द्रस्याऽऽश्रयभूतोऽर्थस्तावद् द्रव्य क्षेत्र काल भावभेदाधिष्ठितोऽनन्तभेदत्व प्रतिपद्यते । तथा स्थापना द्रव्य भावाश्रयस्याऽप्युक्तानुसारत प्रत्येकमनन्तभेदत्वमनुसरणीयम् । इत्येवमेते नामादयो भेदकारिण । अभेदकारिणस्तर्हि कथम् ? इति चेत् । उच्यते– यदेकस्मिन्नपि वस्तुनि नामादयश्चत्वारोऽपि प्रतीयन्ते तदाऽभेदविधायिन , तथाहि– एकस्मिन्नपि शचीपत्यादौ 'इन्द्र' इति नाम, तदाकारस्तु स्थापना, उत्तरावस्थाकारणत्व तु द्रव्यत्वम्, दिव्यरूप–सपत्ति कुलिशधारण परमैश्वर्यादिसपन्नत्व तु भाव इति चतुष्टयमपि प्रतीयते । तस्मादेव सर्वस्य स्वाऽऽश्रयभूतस्य वस्तुनो भेद सघातकारिणो भिन्नलक्षणा एते नामादयो धर्मा उत्पाद व्यय ध्रौव्यत्रिकवत् प्रतिवस्तु आयोजनीया. परस्पराऽविनाभाविन' प्रतिवस्तु द्रष्टव्या इति तात्पर्यम् ॥ इति गाथार्थ. ॥ ७४ ॥

इह च–

१ अन्वयव्यतिरेकापरपर्यायौ प्रत्यक्षानुपलम्भावित्यर्थ । ख 'पि दर्शन विहाय' ।

२ इति सर्वभेदसघातकारिणो भिन्नलक्षणा एते । उत्पादा इति यदिव धर्मा प्रतिवस्त्वायोज्याः ॥७४॥ ३ प छ 'कालभावी वर्तमानकालसभवी' ।

" नत्थि नएहिं विहूणं सुत्तं अत्थो अ जिणमए किंचि । आसज्ज उ सोआरं नएण य विआरओ बूया "

इति वचनाज्जिनमते सर्वं वस्तु प्रायो नयैर्विचार्यते, अतो नाम-स्थापनादीनपि प्रस्तुतान् नयैर्विचारयन्नाह—

नामाइतियं[2] दव्वट्ठियस्स भावो य पज्जवनयस्स । संगह-ववहारा पढमगस्स सेसा य इयरस्स ॥ ७५ ॥

एतेषु नामादिषु मध्ये नाम स्थापना-द्रव्यनिक्षेपत्रयं द्रव्यास्तिकनयस्यैवाऽभिमतं न पर्यायास्तिकस्य, नामादिनिक्षेपत्रयस्य विवक्षितभावशून्यत्वात्; पर्यायास्तिकस्य तु भावग्राहित्वादिति । 'भावो' भावनिक्षेपः पुनः पर्यायास्तिकनयस्याऽभिमतो नेतरस्य, तस्य द्रव्यमात्रग्राहित्वेन भावाऽनवलम्बित्वादिति । आह— ननु नया नैगमादयः प्रसिद्धाः, ततस्तैरेवाऽयं विचारो युज्यते, अथ तेऽत्रैव द्रव्य-पर्यायास्तिकनयद्वयेऽन्तर्भवन्ति, तर्ह्युच्यतां कस्य कस्मिन्नन्तर्भावः ?, इत्याशङ्क्याह— ' संगहेत्यादि ' नैगमस्तावत् सामान्यग्राही संग्रहेऽन्तर्भवति, विशेषग्राही तु व्यवहारे; संग्रहव्यवहारौ तु प्रस्तुतनयद्वयस्य मध्ये प्रथमकस्य द्रव्यास्तिकस्य मतमभ्युपगच्छतः— द्रव्यास्तिकमतेऽन्तर्भवत इति तात्पर्यम् । शेषास्तु ऋजुसूत्रादय इतरस्य द्वितीयस्य पर्यायास्तिकस्य मतमभ्युपगच्छन्तोऽत्रैवाऽन्तर्भवन्तीति हृदयम् । आचार्यसिद्धसेनमतेन चेह ऋजुसूत्रस्य पर्यायास्तिकेऽन्तर्भावो दर्शितः, सिद्धान्ताभिप्रायेण तु संग्रह व्यवहारवद् ऋजुसूत्रस्याऽपि द्रव्यास्तिक एवाऽन्तर्भावो द्रष्टव्यः, तथा चोक्तं सूत्रे—

" उजुसुयस्स[3] एगे अणुवउत्ते आगमओ एग दव्वावस्सयं पुहत्तं नेच्छइ " इति ।

तदनेनाऽस्य द्रव्यवादित्वं दर्शितम्, इति कथं पर्यायास्तिकेऽन्तर्भावः स्यात् ? ॥ इति गाथार्थः ॥ ७५ ॥

आह—ननु संग्रहादिनया नामनिक्षेपं सर्वमप्येकत्वेनेच्छन्ति; भेदेन वा ?, एवं स्थापनादिनिक्षेपेष्वपि प्रत्येकं वक्तव्यम्, इत्याशङ्क्याह—

जं[4] सामन्नग्गाही संगिण्हइ तेण संगहो निययं । जेण विसेसग्गाही ववहारो तो विसेसेइ ॥ ७६ ॥

---

१ पृष्ठ २६ । २ नामादित्रिकं द्रव्यास्तिकस्य भावश्च पर्यवनयस्य । संग्रह-व्यवहारौ प्रथमकस्य शेषाश्चेतरस्य ॥ ७५ ॥

३ ऋजुसूत्रस्यैकोऽनुपयुक्त आगमत एकं द्रव्यावश्यकं पृथक्त्वं नेच्छति । अनुयोगद्वारसूत्रस्थोऽय पाठः, तट्टीका चेयम् "उजुसुयस्सेत्यादि—ऋजु अतीता-ऽनागत-परकीयपरिहारेण प्राञ्जलं वस्तु सूत्रयत्यभ्युपगच्छतीति ऋजुसूत्र, अयं हि वर्तमानकालभाव्येव वस्तु अभ्युपगच्छति, नाऽतीतम्, विनष्टत्वात्; नाऽप्यनागतम्, अनुत्पन्नत्वात्, वर्तमानकालभाव्यपि स्वकीयमेव मन्यते, स्वकार्यसाधकत्वात्, स्वधनवत्; परकीय तु नेच्छति स्वकार्याऽप्रसाधकत्वात्, परधनवत् । तस्मादेको देवदत्तादिरनुपयुक्तोऽस्य मते आगमत एक द्रव्यावश्यकमिति । ' पुहत्तं नेच्छइ त्ति ' अतीता-ऽनागतभेदतः परकीयभेदतश्च पृथक्त्व पार्थक्यं नेच्छत्यसौ, किं तर्हि ? वर्तमानकालीनं स्वकमेव चाऽभ्युपैति, तच्चैकमेवेति" ।

४ यत् सामान्यग्राही संगृह्णाति तेन संग्रहो नियतम् । येन विशेषग्राही व्यवहारस्तस्माद् विशेषयति ॥ ७६ ॥

संद्दुज्जुसुया पज्जायनायगा भावसगह बेंति । उवरिमया विवरीआ भाव भिदंति तो नियय ॥ ७७ ॥

यद् यस्मात् कारणात् सग्रहनय सामान्यग्राही सामान्यवादी, तेन कारणेन सगृह्णात्येकत्वेनाऽध्यवस्यति प्रत्येक त्रितय नाम स्थापना द्रव्यनिक्षेपलक्षण यानि कानिचिद् नाममङ्गलानि तत् सर्वमप्येक नाममङ्गलम्, तथा स्थापनामङ्गलान्यशेपाण्यप्येक स्थापनामङ्गलम्, एव द्रव्यमङ्गलान्यपरिशिष्टान्यप्येक द्रव्यमङ्गलमित्यर्थ । व्यवहारनयस्तु येन कारणेन विशेपग्राही, ततो नामादिनिक्षेपान् विशेपयति भेदेनेच्छति– नाममङ्गलानि सर्वाण्यपि पृथग् नाममङ्गलत्वेनेच्छति, एव स्थापनादिनिक्षेपेष्वपि वाच्यम् । 'सद्दुज्जुसुयेत्यादि' शब्द-र्जुसूत्रनयौ पुन. पर्यायैरेकार्थभिन्नाभिधानैर्वस्तु वक्तु शील ययोस्तौ पर्यायवाचिनौ सन्तौ नाम स्थापना द्रव्यनिक्षेपपरिहारेणैकस्यैव भावस्य भावनिक्षेपस्य सगृहीति सग्रहोऽभिन्नत्वमेकत्व भावसग्रहस्त ब्रूत' प्रतिपादयत , इदमुक्त भवति– ऋजुसूत्र शब्दनयौ पूर्वनयेभ्यो विशुद्धत्वाद् नाम स्थापना द्रव्यनिक्षेप तावद् नेच्छत , किन्त्वेकमेव भावनिक्षेपमभ्युपगच्छत', केवल समभिरूढै वभूतनयाऽपेक्षयाऽविशुद्धत्वाद् विभिन्नानेकपर्यायाभिधेयत्वेऽपि भावनिक्षेपस्य सग्रहमेकत्वमेव प्रतिपद्यते, न भिन्नत्वमिति भाव. । ततश्चैतन्मतेन यदेव मङ्गलशब्दवाच्य भावमङ्गल प्रत्यूहोपशमका ऽनिष्टविघातकृद्-विघ्नापहरणादिशब्दानामपि तदेव वाच्यम्, न भिन्नम्, इति तात्पर्यम् । 'उवरिमया विवरीएत्यादि' उपरितनौ तु समभिरूढै-वभूतौ नयौ ऋजुसूत्र शब्दनयाऽपेक्षया विपरीतौ भिन्नानेकपर्यायाऽभिधेयस्य भावस्यैकत्व नेच्छत , किन्तु भिन्नत्वमभ्युपगच्छत , तथाहि– समभिरूढमतेनाऽन्यदेव मङ्गलशब्दवाच्य भावमङ्गलम्, अन्यच्च प्रत्येक प्रत्यूहोपशमकादिपर्यायवाच्यम् । एवम्भूतस्याऽप्येवमेव, केवलमय पूर्वस्माद् विशुद्धत्वादेकपर्यायाभिधेयमपि भावमङ्गल भावमङ्गलकार्य कुर्वदेव मन्यते, नाऽन्यदा, यथा धर्मोपकरणान्वित. सम्यक्चारित्रोपयोगे वर्तमानः साधुरिति । तदेवमृजुसूत्र-शब्दनयाऽभ्युपगमापेक्षया विपरीताभ्युपगमपरत्वाद् विपरीतावेतौ । 'तो त्ति' तस्माद् भाव भावमङ्गलादिकमर्थं नियत निश्चित पर्यायभेदाद् भिन्त –भेदनेच्छत इत्यर्थ , यदि हि पर्यायभेदेऽपि वस्तुनो न भेद , तर्हि घट-पटादीनामपि स न स्यादित्याद्युक्ते. पर्यायभेदेन भिन्नमेव भावमङ्गलमभ्युपगच्छत इति भाव ॥ इति गाथाद्वयार्थ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

तदेवमवसित प्रासङ्गिकम् । प्रकृतमुच्यते, तच्चेदम्– पूर्व नोआगमतो भावमङ्गल नोशब्दस्य सर्वनिपेधवचनत्वे विशुद्ध' क्षायिकादिर्भाव उक्त , मिश्रवचनत्वे तस्य ज्ञान-दर्शन-चारित्रोपयोगः, एकदेशवचने पुनस्तस्याऽर्हन्नमस्कारादिज्ञान क्रियाविमिश्रपरिणाम' प्रोक्त । सांप्रत नोशब्दस्यैकदेशवाचित्वे नोआगमतो भावमङ्गल ज्ञानपञ्चकरूपा न्यपि भवतीति दर्शयन्नाह– ॥ ५१ ॥

१ शब्द र्जुसूत्रौ पर्यायवाचकौ भावसंग्रह ब्रूत । उपरितनौ विपरीतौ भाव भिन्तस्तस्माद् नियतम् ॥ ७७ ॥

[1]मङ्गलमहवा नन्दी चउव्विहा मङ्गलं च सा नेया। दव्वे तूरसमुदओ भावम्मि य पञ्च नाणाइं ॥७८॥

सूत्रस्य सूचकत्वाद् नोआगमतो भावमङ्गलस्यैव च प्रस्तुतत्वाद् मङ्गलशब्देनेह नोआगमतो भावमङ्गलमिति द्रष्टव्यम्। अथवा-शब्दस्तु पूर्वोक्तपक्षत्रयापेक्षया विकल्पार्थः, ततश्चायमर्थः– यदि वा नोआगमतो भावमङ्गलमन्यद् द्रष्टव्यम्। किं तत्?, इत्याह– 'नंदी' नन्दनं नन्दी, नन्दन्ति समृद्धिमवाप्नुवन्ति भव्यप्राणिनोऽनयेति वा नन्दी, इयं च सूत्रे सामान्योक्तावपि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरिह ज्ञानपञ्चकरूपा गृह्यते। सामान्यरूपेण तु चिन्त्यमानाऽसौ मङ्गलवद् नामादिचतुर्विधा भवति। एतदेवाह–'चउव्विहेत्यादि' तत्र 'नन्दी' इति यत् कस्यचिद् नाम क्रियते सा नामनन्दी। अक्षादिषु स्थापिता स्थापनानन्दी। द्रव्यनन्दी तु द्विविधा– आगमतः, नोआगमतश्च। तत्राऽऽगमतो नन्दीपदार्थज्ञोऽनुपयुक्तः, नोआगमतस्तु ज्ञ-भव्यशरीरोभयव्यतिरिक्ता द्रव्यनन्दी द्वादशप्रकारस्तूर्यसमुदयः, तद्यथा–

[2]" भंभा-मुगुन्द-मद्दल-कडंब-झल्लरि-हुडुक्क-कंसाला। काहल-तलिमा वंसो संखो पणवो य बारसमो " ॥ १ ॥

इह च 'दव्वे तूरसमुदओ' इत्यनेन ज्ञ-भव्यशरीरव्यतिरिक्ता द्रव्यनन्दी सूत्रेऽपि दर्शिता, नामनन्द्यादिस्वरूपं तु पूर्वोक्तनाममङ्गलाद्यनुसारेण सुज्ञेयत्वाद् नोक्तमिति। भावनन्द्यपि द्विधा– आगमतः, नोआगमतश्च। आगमतो नन्दिपदार्थज्ञस्तत्रोपयुक्तः। नोआगमतस्त्वाह–' भावम्मि येत्यादि ' भावे भावनन्द्यां विचार्यमाणायां पुनः ' नोआगमतो भावनन्दी ' इति शेषः। का पुनरियम्?, इत्याह– पञ्च ज्ञानानि आगमस्य ज्ञानपञ्चकैकदेशत्वात् नोशब्दस्य चेहाप्येकदेशवाचित्वादिति भावः। इयमेव चेह नोआगमतो भावमङ्गलत्वेन प्रस्तुतगाथादौ निर्दिष्टा ॥ इति गाथार्थः ॥ ७८ ॥

कानि पुनस्तानि पञ्च ज्ञानानि?, इत्याह–

[3]आभिणिबोहियनाणं सुयनाणं चेव ओहिनाणं च। तह मणपज्जवनाणं केवलनाणं च पंचमयं ॥ ७९ ॥

आभिनिबोधिकज्ञानम्, श्रुतज्ञानम्, अवधिज्ञानम्, मनःपर्ययज्ञानम्, केवलज्ञानमिति पञ्च ज्ञानानि। एतानि च भाष्यकारो विस्तरतः स्वयमेव व्याख्यास्यति ॥ ७९ ॥

---

१ मङ्गलमथवा नन्दी चतुर्विधा मङ्गलं च सा ज्ञेया। द्रव्ये तूर्यसमुदयो भावे च पञ्च ज्ञानानि ॥ ७८ ॥

२ भम्भा-मुकुन्द-मर्दल-कदम्ब-झल्लरी-हुडुक-कंसालाः। काहल-तलिमो वंश. सङ्ख' पणवश्च द्वादश' ॥ १ ॥

३ आभिनिबोधिकज्ञानं श्रुतज्ञानं चैवाऽवधिज्ञानं च। तथा मनःपर्यवज्ञान केवलज्ञानं च पञ्चमकम् ॥ ७९ ॥

तत्राऽऽभिनिवोधिकज्ञानशब्दार्थं दर्शयन्नाह–

अत्थाभिमुहो नियओ बोहो जो सो मओ अभिनिबोहो । सो चेवाऽऽभिणिबोहिअमहव जहाजोगमाउज्ज॥८०॥

बोधन बोध , 'ऋ गतौ' अर्यते गम्यते ज्ञायत इत्यर्थ', तस्याभिमुखस्तद्ग्रहणप्रवण'–अर्थवलाऽऽयातत्वेन तन्नान्तरीयकोऽन्व इत्यर्थ', अयमभिशब्दस्याऽर्थो दर्शित , एवभूतश्च बोध क्षयोपशमापाटवेऽनिश्चयात्मकोऽपि स्यात् , अतो नियतो निश्चित इति निशब्देन विशिष्यते– रसाद्यपोहेन ' रूपमेवेद ' इत्यवधारणात्मक इत्यर्थ । उक्त च " एवमवग्रहोऽपि निश्चितमवगृह्णाति, कार्यत उपलब्धे. " अन्यथाऽवग्रहकार्यभूतोऽवायोऽपि निश्चयात्मको न स्यादिति भाव । आह– ननु नियतोऽर्थाभिमुख एव भवति, ततो नियतत्वविशेषणमेवाऽस्तु, किमाभिमुख्यविशेषणेन ? । तदयुक्तम् , द्विचन्द्रज्ञानस्य तैमिरिक प्रति नियतत्वे सत्यप्यर्थाभिमुख्याभावादिति । एव च सति अर्थाभिमुखो नियतो यो बोधः स तीर्थकर-गणधरादीनामभिनिवोधो मतोऽभिमत' । ' सो चेवाभिणिवोहियमिति ' स एवाऽभिनिवोध एवाऽऽभिनिवोधिकम् ,विनयादिपाठादभिनिवोधशब्दस्य''विनयादिभ्यष्ठक्''[पा० ५।४।३४]इत्यनेन स्वार्थ एव ठक्प्रत्यय ; यथा विनय एव वैनयिकमिति । 'अहव जहाजोगमाउज्ज त्ति' अथवा नेह स्वार्थिकप्रत्ययो विधीयते, किन्तु यथायोग यथासम्बन्धमायोजनीय– घटमानसबन्धानुसारेण स्वयमेव वक्तव्यमित्यर्थ , तद्यथा– अर्थाभिमुखे नियते बोधे भवमाभिनिवोधिकम् , तेन वा निर्वृत्त, तन्मय वा, तत्प्रयोजन वाऽऽभिनिवोधिकम् , तच्च तज्ज्ञान चाऽऽभिनिवोधिकज्ञानम् ॥ इति गाथार्थ' ॥ ८० ॥

तदेवमाभिनिवोधिकशब्दवाच्य ज्ञानमुक्तम् । अथवा ज्ञानम् , क्षयोपशम', आत्मा वा तद्वाच्य इति दर्शयन्नाह–

त तेण तओ तम्मि व सो वाऽभिणिवुज्झए तओ वा त । त तेण तओ तम्मि व सुणेइ सो वा सुअ तेण ॥८१॥

'त ति' आभिमुख्येन निश्चितत्वेनाऽवबुध्यते सवेद्यते आत्मा तदित्यभिनिवोधोऽवग्रहादिज्ञान, स एवाऽऽभिनिवोधिकम् , अथवा आत्मा तेन प्रस्तुतज्ञानेन, तदावरणक्षयोपशमेन वा करणभूतेन घटादि वस्त्वभिनिवुध्यते, तस्माद् वा प्रकृतज्ञानात् , क्षयोपशमाद्वाऽभिनिवुध्यते; तस्मिन् वाऽधिकृतज्ञाने, क्षयोपशमे वा सत्यभिनिवुध्यतेऽवगच्छतीत्यभिनिवोधो ज्ञान, क्षयोपशमो वा । 'सो वाऽभिणिवुज्झए त्ति' अथवाऽभिनिवुध्यते वस्त्वभिगच्छतीत्यभिनिवोध. । असावात्मैव, ज्ञान ज्ञानिनोः कथञ्चिदव्यतिरेकादिति, स एवाऽऽभिनिवोधिकम् । 'तओ वा तमिति' न केवल ' अत्थाभिमुहो नियओ ' इत्यादिव्युत्पत्त्याऽऽभिनिवोधिकमुक्तम्; किन्तु यत 'त तेण

१ अर्थाभिमुखो नियतो बोधो य स मतोऽभिनिबोध । स चैवाभिनिबोधिकमथवा यथायोगमायोज्यम् ॥ ८० ॥

२ तद् तेन ततस्तस्मिन् या स वाऽभिनिवुध्यते ततो वा तद् । तद् तेन ततस्तस्मिन् वा शृणोति स वा श्रुत तेन ॥ ८१ ॥ ३ गाथा ८० ।

तओ तम्मि ' इत्यादि व्युत्पत्त्यन्तरमस्ति, ततोऽपि कारणात् तदाभिनिबोधिकमुच्यत इत्यर्थः । नन्वात्म-क्षयोपशमयोराभिनिबोधिकशब्दवाच्यत्वे ज्ञानेन सह कथं समानाधिकरणता स्यात् ? । सत्यम्, किन्तु ज्ञानस्याऽऽत्माश्रयत्वात्, क्षयोपशमस्य च ज्ञानकारणत्वादुपचारतोऽत्रापि पक्षे आभिनिबोधिकशब्दो ज्ञाने वर्तते, ततश्चाऽऽभिनिबोधिकं च तज्ज्ञानं चाभिनिबोधिकज्ञानमिति समानाधिकरणसमास इत्यदोषः ॥

अथ श्रुतव्युत्पत्तिमाह– ' तं तेणेत्यादि ' श्रूयत आत्मना तदिति श्रुतं शब्दः, अथवा श्रूयतेऽनेन श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमेन, श्रूयते तस्मात् क्षयोपशमात्, श्रूयते तस्मिन् क्षयोपशमे सतीति श्रुतं क्षयोपशमः । 'सुणेइ सो व त्ति'ति शृणोतीति श्रुतम्, असावात्मेति वा व्युत्पत्तिरित्यर्थः । 'सुयं तेणेति' येनैवं व्युत्पत्तिस्तेन कारणेन श्रुतमुच्यत इत्यर्थः । इह च शब्दस्य श्रुतज्ञानकारणत्वात् क्षयोपशमस्य तद्धेतुत्वादात्मनश्च कथञ्चित् तदव्यतिरेकादुपचारतः श्रुतं च तज्ज्ञानं च श्रुतज्ञानम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ८१ ॥

अथाऽवधेर्व्युत्पादनार्थमाह–

[1]तेणाव हीयए तम्मि वाऽवहाणं तओऽवही सो य मज्जाया । जं तीए दव्वाइ परोप्परं मुणइ तओऽवहित्ति॥८२॥

ततः कारणादवधिरित्युच्यते । यतः किम् ?, इत्याह– ' तेणाव हीयए त्ति ' अवशब्दस्याऽव्ययत्वेनाऽनेकार्थत्वादधोऽधो विस्तृतं धीयते परिच्छिद्यते रूपि वस्तु तेन ज्ञानेनेत्यवधिः, अथवा अव-मर्यादया एतावत्क्षेत्रं पश्यन्, एतावन्ति द्रव्याणि, एतावन्तं कालं पश्यतीत्यादिपरस्परनियमितक्षेत्रादिलक्षणया धीयते परिच्छिद्यते रूपि वस्तु तेनेत्यवधिः । 'तम्मि व त्ति' अथवा अवशब्दस्यार्थद्वयं तथैवाऽवधीयते जीवेन तस्मिन् सति वस्त्वित्यवधिः, अकारस्य लुप्तस्याऽदर्शनात् 'अवहाणं' ति वा शब्दोऽनुवर्तते; ततश्चाऽथवाऽवधानमवधिः साक्षादर्थपरिच्छेदनमित्यर्थः, अथवाऽवधीयते तस्माज्जीवेन साक्षाद् वस्त्वित्यवधिरित्युपलक्षणव्याख्यानात् स्वयमेव द्रष्टव्यम् । 'सो य मज्जाय त्ति' स चोक्तस्वरूपोऽवधिर्मर्यादयाऽर्थपरिच्छेदने प्रवर्तमानत्वादुपचारतो मर्यादा । एतदेवाह–'जं तीए इत्यादि' पुंलिङ्गोऽप्यवधिशब्दः प्राकृतत्वात् स्त्रीत्वेन निर्दिष्टः, ततश्च यद् यस्मात् कारणात् तेनाऽनन्तरोक्तेनाऽवधिना जीवो द्रव्यादि ' मुणति ' जानाति । कथंभूतं सत् ?, इत्याह– परस्परं नियमितमिति शेषः । वक्ष्यति च–

" [2]अंगुलमावलिआणं भागमसंखेज्ज दोसु संखेज्जा । अंगुलमावलिअन्तो आवलिआ अंगुलपुहत्तं " ॥ १ ॥

१ तेनाऽव धीयते तस्मिन् वाऽवधान ततोऽवधिः स च मर्यादा । यत् तेन द्रव्यादि परस्परं जानाति ततोऽवधिः ॥ ८२ ॥
२ अङ्गुलावलिकयोर्भागमसंख्येय द्वयोः सख्येयौ । अङ्गुलावलिकान्तरावलिका अङ्गुलपृथक्त्वम् ॥ १ ॥

हैतम्मि मुहुत्तो रिगतो गाउयम्मि बोधव्वे " इत्यादि ॥

यस्मादनया परस्परोपनिबन्धरूपणया मर्यादया यतो जीवस्तेनावधिना द्रव्यादिक 'मुणति' (जानाति), ततोऽवधिरप्युपचारात् मर्यादेति भाव । अवधिश्चासौ ज्ञान चेत्यवधिज्ञानम्, इति मकर्मधारयेण ज्ञानशब्देन समासः ॥ इति गाथार्थ ॥ ८२ ॥

अथ मन पर्यायज्ञानविषयां व्युत्पत्तिमाह–

पज्जवण पज्जयण पज्जाओ वा मणम्मि मणसो वा । तस्स व पज्जायादिन्नाण मणपज्जव नाण ॥ ८३ ॥

'पज्जवण ति' 'अव गत्यादिषु' इति वचनादवन गमन वेदनमित्यर्थ, परि सर्वतोभावे, पर्यवन समन्तात् परिच्छेदन पर्यव' । काऽयम्?, इत्याह–'मणम्मि मणसो व त्ति' मनसि मनोद्रव्यसमुदाये ग्राह्ये, मनसो वा ग्राह्यस्य सम्बन्धी पर्यवो मन पर्यव, स चासौ ज्ञान च मन पर्यवज्ञानम् । अथवा 'पज्जयण ति' 'अय वय मय' इत्यादिदण्डकधातु, अयन गमन वेदनमित्यर्थ, परि सर्वतोभावे, पर्ययन सर्वत परिच्छेदन पर्यय । स पुनरसौ?, इत्याह–'मणम्मि मणसो व त्ति' मनसि ग्राह्ये, मनसो वा ग्राह्यस्य सम्बन्धी पर्ययो मन पर्ययः स चासौ ज्ञान च मन पर्ययज्ञानम् । 'पज्जाओ व त्ति' अथवा 'इण् गतौ' अयन, आय, लाभ, प्राप्तिरिति पर्याया', परिस्तर्थन, समन्तादायः पर्याय । स ?, इत्याह– 'मणम्मि मणसो व त्ति' मनसि ग्राह्ये, मनसो वा ग्राह्यस्य पर्यायो मन पर्याय', स चासौ ज्ञान च मन पर्यायज्ञानम् । एवं तावज्ज्ञानशब्देन सह सामानाधिकरण्यमङ्गीकृत्योक्तम् ॥

अथ वैयधिकरण्यमङ्गीकृत्याह– 'तस्स वेत्यादि' वाशब्द पक्षान्तरसूचकः, तस्येति मनस', पर्यायाः, पर्यवा', पर्यया', धर्मा इत्यनर्थान्तरमिति; आदिशब्दात् पर्यव-पर्ययपरिग्रह', ततश्चायमर्थः– अथवा तस्य मनसो ग्राह्यस्य सम्बन्धिनो बाह्यवस्तुचिन्तनानुगुणा ये पर्याया, पर्यवा', पर्ययास्तेषां तेषु वा 'इदमित्थभूतमनेन चिन्तितम्' इत्येवरूप ज्ञान मन'पर्यायज्ञान, मन पर्यवज्ञान, मन पर्ययज्ञान चेति ज्ञानशब्देन सह व्यधिकरण समास । अत एव " पाय च नाणसद्दो नामसमाणाहिगरणोऽय " इत्यत्र प्रायोग्रहण करिष्यति ॥ इति गाथार्थ ॥ ८३ ॥

अथ केवलज्ञानविषयं शब्दार्थमाह–

केवलमेग सुद्ध सगलमसाहारण अणन्त च । पाय च नाणसद्दो नामसमाणाहिगरणोऽय ॥ ८४ ॥

---

१ इत्थे मुहूर्तान्तरिवगान्तगम्यूते बाद्धव्य । २ पर्यवन पर्ययन पर्यायो वा मनसि मनसो वा । तस्य वा पर्यायादिज्ञान मन पर्यय ज्ञानम् ॥८३॥
३ ग म 'दि वा । ४ घ छ 'जयचार्ण' ॥ ५ गाथा ८४ । ६ केवलमेक शुद्ध सकलमसाधारणमनन्त च । प्रायश्च नामशब्दो नामसमानाधिकरणोऽयम् ॥८४॥

केवलमिति व्याख्येयं पदम् । ततः केवलमिति कोऽर्थः ?, इत्याह-- एकमसहायमिन्द्रियादिसाहाय्यानपेक्षित्वात्, तद्भावे शेषच्छाद्मस्थिकज्ञाननिवृत्तेर्वा शुद्धं निर्मलं सकलावरणमलकलङ्कविगमसंभूतत्वादिति । सकलं परिपूर्णं संपूर्णज्ञेयग्राहित्वात्, असाधारणमनन्यसदृशं तादृशाऽपरज्ञानाभावात्, अनन्तम्, अप्रतिपातित्वेनाऽविद्यमानपर्यन्तत्वात्, इत्येकादिष्वर्थेषु केवलशब्दोऽत्र वर्तते, केवलं च तज्ज्ञानं च केवलज्ञानमिति समासः । आह– नन्वाभिनिबोधिकादीनि ज्ञानवाचकानि नामान्येव भाष्यकृता " अत्थाभिमुहो नियओ " इत्यादौ सर्वत्र व्युत्पादितानि, ज्ञानशब्दस्तु न कचिदुपात्तः, स कथं लभ्यते ?, इत्याशङ्क्याह– ' पायं चेत्यादि ' प्रक्रमलब्धो ज्ञानशब्द आभिनिबोधिक–श्रुतादिभिर्ज्ञानाभिधायकैर्नामभिः समानाधिकरणः स्वयमेव योजनीयः, स च योजित एव, तद्यथा– आभिनिबोधिकं च तज्ज्ञानं च, श्रुतं च तज्ज्ञानं चेत्यादि । कचिद् वैयधिकरण्यसमासोऽपि संभवतीति प्रायोग्रहणम् । स च मनःपर्यायज्ञाने दर्शित एव, अन्यत्राऽपि च यथासंभवं द्रष्टव्यः ॥ इति गाथार्थः ॥ ८४ ॥

तदेवं ज्ञानपञ्चकस्याप्यभिधानार्थे कथिते आह कश्चित्– नन्वादौ मतिश्रुतोपन्यासः किमर्थः ? इति । अत्राऽऽचार्यः प्राह–

जं सामि--काल-कारण-विसय-परोक्खत्तणेहिं तुल्लाइं । तब्भावे सेसाणि य तेणाईए मइ-सुयाइं ॥ ८५ ॥

तेन कारणेनादौ मति-श्रुते निर्दिष्टे । येन, किम् ?, इत्याह– 'जं सामीत्यादि' इति संटङ्कः । मतिशब्दोऽत्राऽऽभिनिबोधिकसमानार्थो द्रष्टव्यः, आभिनिबोधिकं ह्यौत्पत्तिक्यादिमतिप्रधानत्वाद् मतिरित्यप्युच्यते । यद् यस्मात् कारणात् स्वामि--काल--कारण--विषय--परोक्षत्वैस्तुल्ये समानस्वरूपे मति-श्रुते, तेनाऽऽदौ निर्दिष्टे इत्यर्थः । तत्र स्वामी तावदनयोरेक एव " जत्थ मइनाणं तत्थ सुयनाणं " इत्याद्यागमवचनादिति । कालोऽपि द्विधा– नानाजीवापेक्षया, एकजीवापेक्षया च । स चाऽयं द्विविधोऽप्यनयोस्तुल्य एव, नानाजीवावापेक्षया द्वयोरपि सर्वकालमनुच्छेदाद्; एकजीवापेक्षया तूभयोरपि निरन्तरसातिरेकसागरोपमषट्षष्टिस्थितिकत्वेनाऽत्रैवाऽभिधास्यमानत्वादिति । कारणमपीन्द्रिय-मनोलक्षणं स्वावरणक्षयोपशमस्वरूपं च द्वयोरपि समानम् । उभयस्याऽपि सर्वद्रव्यादिविषयत्वाद् विषयतुल्यता । परनिमित्तत्वाच्च परोक्षत्वसमता । ननु यद्येवमनयोः परस्परं तुल्यता, तर्ह्येकत्र द्वयोरप्युपन्यासोऽस्तु, आदावेव तु तदुपन्यासः कथम् ?, इत्याह–'तब्भावे इत्यादि' तद्भावे मति--श्रुतज्ञानसद्भाव एव शेषाण्यवध्यादीनि ज्ञानान्यवाप्यन्ते; नान्यथा, न हि स कश्चित् प्राणी भूतपूर्वः, अस्ति, भविष्यति वा, यो मति--श्रुतज्ञाने अनासाद्य प्रथममेवाऽवध्यादीनि शेषज्ञानानि प्राप्तवान्, प्राप्नोति, प्राप्स्यति वेति भावः । ततस्तदवाप्तौ शेषज्ञानाऽवाप्तेश्चादौ मति-श्रुतोपन्यासः ॥ इति गाथार्थः ॥ ८५ ॥

१ यद् स्वामि--काल--कारण--विषय--परोक्षत्वैस्तुल्यानि । तद्भावे शेषाणि च तेनाऽऽदौ मति--श्रुते ॥ ८५ ॥

भवतु तर्ह्यादौ मति श्रुतोपादानम्, केवल पूर्वं मति', पश्चात्तु श्रुतमित्यत्र किं कारणम्, यावता विपर्ययोऽपि कस्माद् न भवति ?, इत्याह—

मइपुव्व जेण सुय तेणाईए मई, विसिट्ठो वा । मइभेओ चेव सुय तो मइसमणतर भणिय ॥ ८६ ॥

मति' पूर्वं प्रथममस्येति मतिपूर्व येन कारणेन श्रुतज्ञान, तेन श्रुतस्यादौ मति, तीर्थकर गणधरैरुक्तेति शेष, न ह्यवग्रहादिरूपे मतिज्ञाने पूर्वमप्रवृत्ते कापि श्रुतप्रवृत्तिरस्तीति भाव । 'विसिट्ठो वा मइभेओ चेव सुय ति' यदि वा इन्द्रियाऽनिन्द्रियनिमित्तद्वारेणोपजायमान सर्व मतिज्ञानमेव, केवल परोपदेशादागमवचनत्वाच्च भवन् विशिष्ट कश्चिद् मतिभेद एव श्रुत, नान्यत् । ततो मूलभूताया मतेरादौ विन्यास, तद्भेदरूप तु श्रुतज्ञान तत्समनन्तर भणितमित्यदोष । 'मइपुव्व जेण सुय' इत्यादिकश्चाऽर्थ' पुरत प्रपञ्चेन भणिष्यते ॥ इति गाथार्थ' ॥ ८६ ॥

अथ मतिश्रुतानन्तरमवधे., तत्समनन्तर च मन.पर्यायज्ञानस्योपन्यासे कारणमाह–

कॅाल-विवज्जय-सामित्त-लाभसाहम्मओऽवही तत्तो । माणसमित्तो छउमत्थ-विसय-भावादिसामण्णा ॥८७॥

ततो मति श्रुताभ्यामनन्तरमवधिर्निर्दिष्ट । कुत ?, इत्याह– काल-विपर्यय-स्वामित्वलाभसाधर्म्यात् । तत्र नानाजीवापेक्षया, एकजीवापेक्षया च मति श्रुताभ्यां सहाऽवधे समानस्थितिकालत्वात् कालसाधर्म्यम् । यथा च मिथ्यात्वोदये मति–श्रुतज्ञाने अज्ञानरूप विपर्यय प्रतिपद्येते, तथाऽवधिरपि, इति विपर्ययसाधर्म्यम् । य एव च मति–श्रुतयो' स्वामी स एवाऽवधेरपि, इति स्वामिसाधर्म्यम् । लाभोऽपि कदाचित् कस्यचिदमीषा त्रयाणामपि ज्ञानानां युगपदेव भवति, इति लाभसाधर्म्यम् । 'माणसमित्तो इत्यादि' इतोऽवधेरनन्तर मनोविषयत्वाद् मनसि भव मानस मन पर्यायज्ञान युक्तम् । कुतः ?, इत्याह– छद्मस्थ–विषय–भावादिसामान्यात्, आदिशब्दात् प्रत्यक्षत्वादिसामान्य गृह्यते, समानस्य भाव. सामान्य साम्य तस्मादित्यर्थ. । तत्र यथाऽवधिज्ञान छद्मस्थस्यैव भवति तथा मन - पर्यायज्ञानमपीति च्छद्मस्थसाम्यम् । उभयोरपि पुद्गलमात्रविषयत्वाद् विषयसाम्यम् । द्वयोरपि क्षायोपशमिकभाववर्तित्वाद् भावसाम्यम् । द्वितयस्याऽपि साक्षाद्दर्शित्वात् प्रत्यक्षत्वसाम्यम् । एवमन्यापि प्रत्यासत्तिरभ्यूह्या ॥ इति गाथार्थ ॥ ८७ ॥

१ मतिपूर्वं येन श्रुत तेनादौ मति, विशिष्टो वा । मतिभेदश्चैव श्रुत तस्माद् मतिसमनन्तर भणितम् ॥ ८६ ॥

२ काल–विपर्यय–स्वामित्व–लाभसाधर्म्यतोऽवधिस्तत । मानसमित्त छद्मस्थ–विषय–भावादिसामान्यात् ॥ ८७ ॥

अथ केवलज्ञानस्य सर्वोपरिनिर्देशे कारणमाह–

अन्ते केवलमुत्तम-जइसामित्तावसाणलाभाओ । एत्थं च मइ-सुयाइं परोक्खमियरं च पच्चक्खं ॥ ८८ ॥[1]

अन्ते सर्वज्ञानानामुपरि केवलज्ञानमभिहितम् । कुतः ?, इत्याह– भावप्रधानत्वाद् निर्देशस्य–उत्तमत्वात्, सर्वोत्तमं हि केवलज्ञानम्, अतीता–ऽनागत–वर्तमाननिःशेषज्ञेयस्वरूपावभासित्वादिति । यथा च मनःपर्यायज्ञानस्य यतिरेव स्वामी, तथा केवलज्ञानस्यापि, ततो यतिस्वामित्वसाम्याद् मनःपर्यायज्ञानानन्तरं केवलज्ञानमभिहितम् । तथा समस्तापरज्ञानानामवसान एवाऽस्य लाभादवसान एव निर्देश इति । तदेवमुपन्यासक्रमे समर्थिते सत्याह कश्चित्–नन्वेतानि पञ्च ज्ञानानि किं परोक्षस्वरूपाणि, आहोस्वित् प्रत्यक्षाणि ? इति । अत्राह– 'एत्थं चेत्यादि' एतेषु पञ्चसु ज्ञानेषु मध्ये मति–श्रुते परोक्षे, इतरत् त्ववध्यादि ज्ञानत्रयं प्रत्यक्षम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ८८ ॥

तत्र प्रत्यक्षस्य लक्षणमाह—

[2]जीवो अक्खो अत्थव्वावण-भोयणगुणण्णिओ जेण । तं पइ वट्टइ नाणं जं पच्चक्खं तयं तिविहं ॥८९॥

अक्षस्तावज्जीव उच्यते । केन हेतुना ?, इत्याह– 'अत्थव्वावणेत्यादि' अर्थव्यापन-भोजनगुणान्वितो येन, तेनाऽक्षो जीवः, इदमुक्तं भवति– 'अशू व्याप्तौ' अश्नुते ज्ञानात्मना सर्वार्थान् व्याप्नोतीत्युणादिनिपातनादक्षो जीवः, अथवा 'अश भोजने' अश्नाति समस्तत्रिभुवनाऽन्तर्वर्तिनो देवलोकसमृद्ध्यादीनर्थान् पालयति भुङ्क्ते वेति निपातनादक्षो जीवः, अश्नातेर्भोजनार्थत्वाद्, भुजेश्च पालनाऽभ्यवहारार्थत्वादिति भावः । इत्येवमर्थव्यापन-भोजनगुणयुक्तत्वेन जीवस्याऽक्षत्वं सिद्धं भवति । तमक्षं जीवं प्रति साक्षाद्गतमिन्द्रियनिरपेक्षं वर्तते यज्ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । तच्चाऽवधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानभेदात् त्रिविधं त्रिप्रकारम्, तस्यैव साक्षादर्थपरिच्छेदकत्वेन जीवं प्रति साक्षाद् वर्तमानत्वात् ॥ इति-गाथार्थः ॥ ८९ ॥

अथ परोक्षज्ञानस्वरूपमाह–

[3]अक्खस्स पोग्गलकया जं दव्विन्दिय-मणा परा तेणं । तेहिं तो जं नाणं परोक्खमिह तमणुमाणं व ॥९०॥

१ अन्ते केवलमुत्तम--यतिस्वामित्वा--ऽवसानलाभात् । अत्र च मति-श्रुते परोक्षमितरच्च प्रत्यक्षम् ॥ ८८ ॥
२ जीवोऽक्षोऽर्थव्यापन-भोजनगुणान्वितो येन । तं प्रति वर्तते ज्ञानं यत् प्रत्यक्षं तकत् त्रिविधम् ॥ ८९ ॥
३ अक्षस्य पुद्गलकृतानि यद् द्रव्येन्द्रिय-मनांसि पराणि तेन । तैस्तस्माद् यज्ज्ञानं परोक्षमिह तदनुमानमिव ॥ ९० ॥

यद् यस्माद् द्रव्येन्द्रियाणि द्रव्यमनश्च, अक्षस्य जीवस्य पराणि भिन्नानि वर्तन्ते । कथभूतानि पुनर्द्रव्येन्द्रिय द्रव्यमनांसि ?, इत्याह–पुद्गलकृतानि पुद्गलस्कन्धनिचयनिष्पन्नानि, हेतुद्वारेण चेद विशेषण द्रष्टव्यम्–पुद्गलकृतत्वाद्, येन द्रव्येन्द्रिय मनांसि जीवस्य परभूतानि, तेन तेभ्यो यद् मति श्रुतलक्षण ज्ञानमुत्पद्यते, तत् तस्य साक्षादनुत्पत्ते परोक्षम्, अनुमानवदिति । इदमुक्त भवति– अपौद्गलिकत्वादमूर्तो जीव, पौद्गलिकत्वात् तु मूर्तानि द्रव्येन्द्रिय मनांसि, अमूर्ताच मूर्त पृथग्भूतम्, ततस्तेभ्य पौद्गलिकेन्द्रिय मनोभ्यो यद् मति श्रुतलक्षण ज्ञानमुपजायते, तद् धूमादेरग्न्यादिज्ञानवत् परनिमित्तत्वात् परोक्षमिह जिनमते परिभाष्यते ॥ इति गाथार्थ' ॥९०॥

ये तु वैशेपिकादयोऽक्षमिन्द्रिय मति गत प्रत्यक्षम्, शेप तु परोक्षमिति मन्यन्ते, तद्दर्शनमपाकर्तुमाह—

[1]केसिंचि इंदिआइ अक्खाइ, तदुवलद्धि पच्चक्ख । तन्नो, ताइ जमचेअणाइ जाणंति न घडो व्व ॥ ९१ ॥

केपाचिद् वैशेपिकादीनां मतेनाऽक्षाणि स्पर्शनादीनीन्द्रियाण्युच्यन्ते, न जीव इति भाव । 'तदुवलद्धि पच्चक्ख त्ति' तेपामिन्द्रियाणां येय साक्षाद्घटाद्यर्थोपलब्धिर्घटादिज्ञान तत् प्रत्यक्षम्, अन्यत् तु परोक्षमिति । अङ्गीक्रियतां तर्हि तन्मतमित्याह–' तन्नो इत्यादि ' तदेतद् वैशेपिकादिमत न युक्तम्, यतस्तानीन्द्रियाण्यचेतनानि, ततश्च न जानन्ति न वस्तुस्वरूपमुपलभन्ते, घटवत्, तथाहि– यदचेतन तत् सर्वमपि न जानाति, यथा घटादि, अचेतनानि चेन्द्रियाणि, इति कुतस्तेपामुपलब्धि ? या प्रत्यक्ष स्यादिति भाव । तथा इन्द्रियाणां ज्ञानशून्यत्वे मूर्तिमत्त्व स्पर्शादिमत्त्वादयोऽपि हेतवो वाच्या ॥ इति गाथार्थ ॥ ९१ ॥

नन्विन्द्रियाणि न जानन्ति, इति प्रत्यक्षविरोधिनी प्रतिज्ञा, तेपा साक्षात्कारेणाऽर्थोपलब्धेरनुभवप्रत्यक्षेण प्रतिमाणि प्रसिद्धत्वात्, इत्याशङ्क्याह—

[2]उवलद्धा तत्थाऽऽया तव्विगमे तदुवलद्धसरणाओ । गेहगवक्खोवरमे वि तदुवलद्धाऽणुसरिया वा ॥ ९२ ॥

' तत्थ त्ति ' तत्र चक्षुरादीन्द्रिये करणतया व्यापियमाणे उपलब्धा वस्तूना बोद्धा आत्मैव द्रष्टव्य, न त्विन्द्रियम् । कुत' ?, इत्याह– ' तव्विगमेत्यादि ' तस्य चक्षुरादीन्द्रियस्य विगमेऽभावेऽपीत्यर्थ', तदुपलब्धस्य पराभ्युपगमेनेन्द्रियोपलब्धस्याऽर्थस्य स्मरणात् । क इव ?, इत्याह–तेन गृहगवाक्षेण करणभूतेनोपलब्धस्य योपिदाद्यर्थस्य योऽनुस्मर्ता देवदत्तादि स इव, वाशब्दस्येवाऽर्थत्वात् । क सति ?, इत्याह– गृहगवाक्षस्योपरमेऽप्यभावेऽपि सतीत्यर्थ । अत्र प्रयोगः– इह यो येपूपरतेष्वपि तदुपलब्धानर्थाननुस्मरति स तत्रो

---

१ केपाचिदिन्द्रियाणि अक्षाणि, तदुपलब्धि प्रत्यक्षम् । तन्न, तानि यदचेतनानि जानन्ति न घट इव ॥ ९१ ॥

२ उपलब्धा तत्राऽऽत्मा तद्विगमे तदुपलब्धस्मरणात् । गृहगवाक्षोपरमेऽपि तदुपलब्धाऽनुस्मर्ता वा (इव) ॥ ९२ ॥

पलब्धा दृष्टः, यथा गृहगवाक्षोपलब्धानामर्थानां तद्विगमेऽप्यनुस्मर्ता देवदत्तादिः, अनुस्मरति चेन्द्रियविगमेऽपि तदुपलब्धमर्थमात्मा, तस्मात् स एवोपलब्धा, यदि पुनरिन्द्रियाण्युपलम्भकानि स्युः, तदा तद्विगमे कस्याऽनुस्मरणं स्यात् ? । न ह्यन्येनोपलब्धेऽर्थेऽन्यस्य स्मरणं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात्, अस्ति चाऽनुस्मरणम् । तस्माद् 'न जानन्तीन्द्रियाणि' इति स्थितेयं प्रतिज्ञा, तद्बाधकत्वेनोक्तस्याऽनुभवप्रत्यक्षस्य यथोक्तानुमानबाधितत्वेन भ्रान्तत्वादिति ॥

अत्राह–कस्येदं दर्शनं यत् स्वतन्त्राणीन्द्रियाण्युपलब्धिमन्ति ?, वयं हि ब्रूमः– यदिन्द्रिय-मनोनिमित्तमात्मनो ज्ञानमुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षम् "आत्मा मनसा युज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियं चार्थेन" इति वचनादिति । हन्त ! एवं सति परनिमित्तत्वादनुमानवत् परोक्षत्वमस्य प्रागेव 'अक्खस्स पोग्गलकया जं दव्विंदिय-मणा परा तेणं' इत्यादिग्रन्थेनोक्तम्, इति कुतस्तस्य प्रत्यक्षता ? । अथ ज्ञानशून्येऽपीन्द्रियज्ञाननिमित्तत्वेन साक्षाद् व्याप्रियमाणत्वादुपचारेण 'अक्षमिन्द्रियं प्रति वर्तते' इति प्रत्यक्षता प्रोच्यते । हन्त ! तर्हि 'इन्द्रियोपलब्धिः प्रत्यक्षम्' इत्येतल्लक्षणमिह न घटते, जीवोपलब्धित्वादस्याः । संव्यवहारमात्रेण तु प्रत्यक्षत्वमस्याऽस्माभिरप्यनन्तरमभ्युपगंस्यते, इति सिद्धसाध्यतैव ॥ इति गाथार्थः ॥ ९२ ॥

तदेवमिन्द्रिय–मनोनिमित्तज्ञानस्य परोक्षतां प्रतिपाद्य प्रयोगोपन्यासेन तामेव द्रढयन्नाह—

इंदिय-मणोनिमित्तं परोक्खमिह संसयादिभावाओ । तक्कारणं परोक्खं जहेह साभासमणुमाणं ॥ ९३ ॥

यदिन्द्रिय-मनोनिमित्तं ज्ञानमुपजायते तदात्मनः परोक्षम् । कुतः ?, इत्याह– संशयादिभावादिति, आदिशब्दाद् विपर्यया ऽनध्यवसाय-निश्चयपरिग्रहः । तत्कारणमिति तानीन्द्रिय-मनांसि कारणं यस्य साभासानुमानस्य सम्यगनुमानस्य च तत् तत्कारणं ज्ञानमन्यत्राऽपि परोक्षं दृष्टम्, यथा साभासमनुमानं सम्यगनुमानं चेत्येवं लुप्तचकारस्य दर्शनाद् दृष्टान्तद्वयमिह द्रष्टव्यम् । तत्र संशय-विपर्यया-ऽनध्यवसायसंभवलक्षणे हेतौ प्रथमो दृष्टान्तः, निश्चयसंभवस्वरूपे तु हेतौ द्वितीयो दृष्टान्तः, तथाहि प्रयोगः–यदिन्द्रिय-मनोनिमित्तं ज्ञानं तत् परोक्षम्, संशय-विपर्यया ऽनध्यवसायानां तत्र संभवात्, इन्द्रिय-मनोनिमित्ताऽसिद्धा-ऽनैकान्तिक-विरुद्धानुमानाभासवत्, इति प्रथमः प्रयोगः; यदिन्द्रिय-मनोनिमित्तं ज्ञानं तत् परोक्षम्, तत्र निश्चयसंभवात्, धूमादेरग्न्याद्यनुमानवत्, इति द्वितीयः; यत् पुनः प्रत्यक्षं तत्र संशय-विपर्यया-ऽनध्यवसाय-निश्चया न भवन्त्येव, यथाऽवध्यादिषु, इति विपर्ययः । ननु निश्चयसंभवलक्षणो हेतुरवध्यादिष्वपि वर्तते

१ गाथा ९० । २ ख. 'मसा' । ३ इन्द्रिय-मनोनिमित्तं परोक्षमिह संशयादिभावात् । तत्कारणं परोक्षं यथेह साभासमनुमानम् ॥ ९३ ॥

इत्यनैकान्तिक इति चेत् । नैवम् , अभिप्रायाऽपरिज्ञानात्, संकेत स्मरणादिपूर्वको हि निश्चयोऽत्र विवक्षित', तादृशश्चाऽवग्रहादिषु नास्ति, ज्ञानविशेषत्वात् तेषाम् , इत्यदोष ॥ इति गाथार्थ ॥ ९३ ॥

तदेवमविशेषितमिन्द्रिय मनोनिमित्त ज्ञान पक्षीकृत्य संशयादिसंभवहेतुद्वारेण परोक्षत्व साधितम् । सांप्रत विशेषत एव मति श्रुते पक्षीकृत्य हेत्वन्तरेणापि तत् सिसाधयिषुराह—

होन्ति परोक्खाइ मइ-सुयाइ जीवस्स परनिमित्ताओ । पुव्वोवलद्धसंबंधसरणाओ वाणुमाण व ॥९४॥

मति श्रुते जीवस्य परोक्षे, परनिमित्तत्वात् , पूर्वोपलब्धसम्बन्धस्मरणद्वारेण जायमानत्वाद् वा, अनुमानवत् ॥ इति गाथार्थ ॥९४॥

आह– नन्विन्द्रिय मनोनिमित्त ज्ञान परोक्षमिति यदुक्त तदुत्सूत्रमेव, यत. सूत्रे प्रोक्तम्– " पच्चक्ख दुविह पन्नत्त, त जहा– इन्दियपच्चक्ख च नोइंदियपच्चक्ख च" इति । सत्यम् , किन्तु येयमिन्द्रियजज्ञानस्य प्रत्यक्षता प्रोक्ता सा संव्यवहारमात्रत एव, परमार्थतस्तु परोक्षमेवेदम् । तथाच भाष्यकारो विषयविभागमुपदर्शयन्निदमेवाह—

एगतेण परोक्ख लिंगियमोहाइय च पच्चक्ख । इंदिय-मणोभव ज त संववहारपच्चक्ख ॥ ९५ ॥

' एगतेण परोक्ख लिंगियमिति ' बाह्ये धूमादौ लिङ्गे भव लैङ्गिक यज्ज्ञान तदेकान्तेनाऽऽत्मन इन्द्रिय मनसा चाऽसाक्षात्कारेणोपजायमानत्वादेकान्तपरोक्षम्– इन्द्रिय मनोभिर्गृहीते बाह्ये धूमादौ लिङ्गेऽग्न्यादिविषय यज्ज्ञानमुत्पद्यते तदेकान्तेन परोक्षम् , इन्द्रिय-मनसामात्मनश्च तद्ग्राह्यार्थस्यैकान्तेन परोक्षत्वात्, इति भाव । ' ओहाइय च पच्चक्खमिति ' 'एकान्तन' इत्यत्राऽपि वर्तते, ततश्चाऽवधि-मन पर्याय-केवललक्षण ज्ञानत्रयमेकान्तेनाऽऽत्मन प्रत्यक्षम् , बाह्यलिङ्गमन्तरेणेन्द्रिय मनोनिरपेक्षत्वेन च जीवस्य वस्तुसाक्षात्कारित्वादिति । ' इंदियमणोभवमित्यादि ' यत्पुनरिन्द्रिय मनोभव ज्ञान तत् संव्यवहारप्रत्यक्षम् , लिङ्गमन्तरेणैव यदिन्द्रिय मनसा वस्तुसाक्षात्कारित्वेन ज्ञानमुपजायते तत् तेषां प्रत्यक्षत्वाल्लोकव्यवहारमात्रापेक्षया प्रत्यक्षमुच्यते, न परमार्थत इत्यर्थ , इन्द्रिय मन'सु अचेतनत्वेन ज्ञानवृत्तेर-भावादिति प्रागेवोक्तम् । एतामेव च संव्यवहारप्रत्यक्षतामपेक्ष्याऽऽगमेऽपीन्द्रियप्रत्यक्षमित्युक्तम् , परमार्थतस्त्ववध्यादिकमेव प्रत्यक्षम् , आत्मनः प्रत्यक्षत्वात् , इद तु तस्य परोक्षम् , परनिमित्तत्वात् , अनुमानादिवत् , इत्यनेकधा प्रोक्तमेव ॥

१ भवतः परोक्षे मति-श्रुत जीवस्य परनिमित्तात् । पूर्वोपलब्धसबन्धस्मरणाद् वाऽनुमानमिव ॥ ९४ ॥

२ नन्द्यध्ययने । ३ प्रत्यक्ष द्विविध प्रज्ञप्तम् , तद्यथा– इन्द्रियप्रत्यक्ष च नोइन्द्रियप्रत्यक्ष च ।

४ एकान्तेन परोक्ष लैङ्गिकमवध्यादिक च प्रत्यक्षम् । इन्द्रिय मनोभव यत् तत् संव्यवहारप्रत्यक्षम् ॥ ९५ ॥

आह—ननु भाष्यकारेणाऽपि कुत एतल्लब्धं यदुत—इन्द्रियमनोभवं ज्ञानं संव्यवहारत एव प्रत्यक्षम्, न परमार्थतः ?; न ह्यत्र सूत्रे किमप्येवं विशेपतः प्रोक्तमस्ति 'इन्द्रियप्रत्यक्षम्' इति सामान्येनैव निर्देशात्। सत्यम्, किन्तु प्रदेशान्तरे प्रोक्तम्—"परोक्खं दुविहं पन्नत्तं, तं जहा– आभिणिबोहिअनाणं परोक्खं च, सुयनाणं परोक्खं च" इति। न चाऽऽभिनिबोधिक-श्रुताभ्यामन्यदिन्द्रियनिमित्तं ज्ञानमस्ति यत् परमार्थतः प्रत्यक्षं स्यादिति ॥

आह—यद्येवम्, तर्हि यल्लिङ्गमन्तरेणैव साक्षादिन्द्रियनिमित्तं ज्ञानमुत्पद्यते तत् परमार्थतः प्रत्यक्षमस्तु, यत्तु धूमादिलिङ्गादग्न्यादिविषयं लैङ्गिकं ज्ञानं तत् परोक्षस्वरूपे आभिनिबोधिक-श्रुते इष्यताम्, इत्यागमस्य प्रदेशद्वयोक्तमपि समर्थितं भवति। तदयुक्तम्, धूमादिलिङ्गादग्न्यादिविषयलैङ्गिकज्ञानस्येन्द्रियनिमित्तत्वाभावात्, इन्द्रियं हि प्रत्युत्पन्नकालमात्रभाव्येव वस्तु गृह्णाति, लिङ्गात् तु वह्न्यादिरर्थस्त्रिकालविषयोऽप्यनुमीयते। तस्माल्लैङ्गिकं ज्ञानं मनोनिमित्तमेव भवति, नेन्द्रियनिमित्तम्, इन्द्रिय-मनोनिमित्ते च मति-श्रुते अत्रैव वक्ष्येते, इति कथं केवलमनोविषयस्य लैङ्गिकज्ञानस्यैव मति-श्रुतरूपता स्यात् ?। किञ्च, इन्द्रियजज्ञानस्य मति-श्रुताभ्यां पार्थक्ये पष्ठज्ञानप्रसङ्गः स्यात्। तस्मादिन्द्रियजज्ञानस्य मति-श्रुतयोरेवाऽन्तर्भावः, तथा च सति मति-श्रुतयोः परोक्षत्वे तस्याऽपि पारमार्थिकं परोक्षत्वमेव, मनोनिमित्तस्यापि ज्ञानस्य परनिमित्तत्वादनुमानवत् परोक्षत्वं प्रागेवोक्तम्। न च वक्तव्यम्—आगमे तत् तस्य न क्वचिद् विशेषतोऽभिहितम्, यतो मति-श्रुतयोरागमे परोक्षत्वस्य विशेषतोऽभिधानात्, मनोनिमित्तस्याऽपि च ज्ञानस्य तदन्तःपातित्वादिन्द्रियजज्ञानस्येव परोक्षत्वं सिद्धमेव ॥

आह—ननु "इंदियपच्चक्खं च नोइंदियपच्चक्खं च" इत्यत्र मनोनिमित्तज्ञानस्य सिद्धान्ते प्रत्यक्षत्वमुक्तम्, यतो नोइन्द्रियं तत्र मन उच्यते, तस्येन्द्रियैकदेशवृत्तित्वात्, नोशब्दस्य चैकदेशवचनत्वात्; ततश्च नोइन्द्रियनिमित्तं प्रत्यक्षं नोइन्द्रियप्रत्यक्षमिति व्युत्पत्त्या मनोनिमित्तज्ञानस्य प्रत्यक्षतैव स्यात्, कथं परोक्षता ? इति। तदयुक्तम्, आगमार्थाऽपरिज्ञानात्, तत्र हि नोशब्दः सर्वनिषेधवचनः, ततश्चेन्द्रियाभाव एव नोइन्द्रियमुच्यते, तथा च सति नोइन्द्रियेणेन्द्रियाभावेनाऽऽत्मनः प्रत्यक्षं नोइन्द्रियप्रत्यक्षमिति समासः, सर्वथेन्द्रियप्रवृत्तिरहितानि चाऽऽत्मनः प्रत्यक्षाण्यवधि-मनःपर्याय-केवलान्येव भवन्ति, न पुनर्मनोनिमित्तं ज्ञानम्। यदि पुनर्नोइन्द्रियं तत्र मनो व्याख्यायेत, तदा नोइन्द्रियनिमित्तं प्रत्यक्षमिति मनोनिमित्तमेवाऽवध्यादि ज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात्, तथा च सति मनःपर्याप्त्याऽपर्याप्तस्य मनुष्य-देवादेरवधिज्ञानं न स्यात्, मनसोऽभावात्, तच्चाऽयुक्तम्, "चुएमि त्ति जाणइ" इति वचनेन सिद्धान्ते तस्याऽवधिज्ञानाभ्युपगमा-

१ नन्दीसूत्रस्येति गम्यते। २ परोक्षं द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा– आभिनिबोधिकज्ञानं परोक्षं च श्रुतज्ञानं परोक्षं च। ३ च्यवे इति जानाति।

त् । किंच, सिद्धानामपि प्रत्यक्षज्ञानाभाव स्यात्, अमनस्कत्वात् तेषाम् । अपर च, मनोनिमित्तं ज्ञानं मनोद्रव्यद्वारेणैव जायते, ततश्च परनिमित्तत्वादनुमानवत् परोक्षमेव तत् कथ प्रत्यक्ष स्यात् ?। किञ्च, यद्येतत् परमार्थत' प्रत्यक्ष स्यात् तदा परोक्षत्वेनोक्तयोर्मति श्रुतयोर्नान्तर्भवेत्, ततश्च मतेरष्टाविंशतिभेदभिन्नत्व न स्यात्, मनोज्ञानसम्बन्धिनामवग्रहादिभेदानां पार्थक्यप्रसङ्गात्, तत्पार्थक्ये पष्ठज्ञानाऽऽपत्तिश्च स्यादिति । तस्मादिन्द्रिय मनोभव ज्ञान परनिमित्तत्वात् परोक्षम्, मति श्रुतान्तर्भावाच्च परमार्थत. परोक्षम्; सव्यवहारतस्तु प्रत्यक्षमिति स्थितम् ॥ इति गाथार्थ ॥ ९५ ॥

तदेव ज्ञानपञ्चके यत् प्रत्यक्ष यच्च परोक्ष तद् दर्शितम्, सांप्रत " 'ज सामि काल कारण विसय परोक्खत्तणेहि तुल्लाइ " इति यदुक्त प्राक्, तदुपजीव्य पर' प्राह—

सामित्ताइविसेसाभावाओ मइसुएगया नाम । लक्खण-भेआदिकय नाणत्त तयविसेसे वि ॥ ९६ ॥

परः प्राह– ननु पूर्व मति श्रुतयो स्वामि कालादिभिस्तुल्यत्वमभिदधानैर्भवद्भि' स्वहस्ताङ्गाराकर्षणमनुष्ठितम्, यत एव सति स्वामित्वादिभिर्विशेषाभावाद् मति श्रुतयोरेकतैव प्राप्ता, न भेद स्यात्, तथा च न ज्ञानपञ्चकसिद्धि, धर्मभेदे हि वस्तूना भेद स्यात्, तदभेदे तु घट तत्स्वरूपयोरिवाऽभेद एव श्रेयानिति भाव. । अत्राऽऽचार्य प्रत्युत्तरमाह - ' लक्खणेत्यादि ' तेषां स्वामित्वादीनाम विशेषस्तदविशेषस्तत्र सत्यपि मति श्रुतयोर्नानात्व भिन्नत्वमस्ति । किंकृतम् ?, इत्याह - लक्षणभेदादिकृत, आदिशब्दाद् वक्ष्यमाणकार्यकारणभावादिपरिग्रह, इदमुक्त भवति– यद्यपि स्वामि कालादिभिर्मतिश्रुतयोरेकत्वम्, तथापि लक्षण कार्यकारणभावादिभिर्नानात्वमस्त्येव, घटाकाशादीनामपि हि सत्त्व प्रमेयत्वा ऽर्थक्रियाकारित्वादिभि. साम्येऽपि लक्षणादिभेदाद् भेद एव । यदि पुनर्हेतुभिर्धर्मभेदे सत्यपि कियद्धर्मसाम्यमात्रादेवाऽर्थानामेकत्व प्रेर्यते, तदा सर्व विश्वमेक स्यात्, किं हि नाम तद् वस्त्वस्ति यस्य वस्त्वन्तरै सह कैश्चिद् धर्मैर्न साम्यमस्ति ?। तस्मात् स्वाम्यादिभिस्तुल्यत्वेऽपि लक्षणादिभिर्मति श्रुतयोर्भेदः ॥ इति गाथार्थ. ॥ ९६ ॥

तान्येव लक्षणादीनि पुरतो विस्तराभिधेयात् सपिण्ड्यैकगाथया दर्शयति—

लक्खणभेआ हेऊफलभावओ भेयइन्दियविभागा । वाग-क्खर-मूए-यरभेआ भेओ मइ-सुयाण ॥ ९७ ॥

लक्षणभेदाद् भिन्नलक्षणत्वाद् मति श्रुतयोर्भेद' । तथा मतिज्ञान हेतु, श्रुत तु तत्फल तत्कार्यम्, इति हेतुफलभावात् तयो-

१ गाथा ८९ । २ स्वामित्वादिविशेषाभावाद् मति श्रुतैकता नाम । लक्षण भेदादिकृत नानात्व तदविशेषेऽपि ॥ ९६ ॥
३ लक्षणभेदाद् हेतुफलभावात् भेदेन्द्रियविभागात् । वल्काक्षरमूकेतरभेदाद् भेदो मति श्रुतयो ॥ ९७ ॥

भेदः। तथा 'भेअ त्ति' विभागशब्दोऽत्रापि योज्यते, ततश्च भेदानां विभागो विशेषो भिन्नत्वं भेदविभागः, तस्मादपि मति-श्रुतयोर्भेदः, अवग्रहादिभेदादष्टाविंशत्यादिभेदं हि मतिज्ञानं वक्ष्यते '[1]अक्खर सन्नी सम्मं' इत्यादि वक्ष्यमाणवचनाच्चतुर्दशादिभेदं च श्रुतज्ञानम्, इति भेदविभागात् तयोर्भेद इति भावः। '[2]इंदियविभाग त्ति' तत्त्वतः श्रोत्रविषयमेव श्रुतज्ञानम्, शेषेन्द्रियविषयमपि मतिज्ञानम्, इत्येवं वक्ष्यमाणादिन्द्रियविभागाच्च तयोर्भेदः। 'वागेत्यादि' वल्कश्चाऽक्षरं च मूकं च वल्कादिप्रतिपक्षभूतानीतराणि च वल्का-ऽक्षर मूकेतराणि तैर्योऽसौ भेदस्तस्मादपि मति-श्रुतयोर्भेद इत्यर्थः, तथाहि– "[3]अन्ने मग्गंति मई वग्गसमा सुंबसरिसयं तु सुत्तं" इत्यादिना ग्रन्थेन कारणत्वाद् वल्कसदृशं मतिज्ञानं, सुंबसदृशं तु श्रुतज्ञानं कार्यत्वादित्यत्रैव वक्ष्यते। तत्र वल्कः पलाशादित्वग्रूपः, शुम्बं त्वितरशब्देनेहोपात्तं तज्जनिता दवरिकोच्यते। ततश्चायमभिप्रायः– यथा वलनादिसंस्कृतो विशिष्टावस्थापन्नः सन् वल्को 'दवरिका' इत्युच्यते, तथा परोपदेशार्हद्वचनसंस्कृतं विशिष्टावस्थाप्राप्तं सद् मतिज्ञानं श्रुतमभिधीयते, इत्येवं वल्केतरभेदाद् मति-श्रुतयोर्भेदः। तथा–

'[4]अन्ने अणक्खर क्खरविसेसओ मइ-सुयाइ भिन्दन्ति। ज मइनाणमणक्खरमक्खरमियरं च सुयनाणं'॥ १॥

इत्यादिग्रन्थेन वक्ष्यमाणादक्षरेतरभेदात् तयोर्भेदः। तथा–

'सॅपरप्पच्चायणओ भेओ मूये-यराण वाऽभिहिओ। जं सुयं मइनाणं सपरप्पच्चायगं सुत्तं'॥ १॥

इत्याद्यभिधास्यमानवचनाद् मूकेतरभेदाद् मति-श्रुतयोर्भेदः। इति गाथासंक्षेपार्थः, विस्तरार्थं तु भाष्यकारः स्वत एव वक्ष्यति। इयं च गाथा बहुष्वादर्शेषु न दृश्यते, केवलं क्वचिदादर्शेऽपि दृष्टा, अतीव सोपयोगा च, इत्यस्माभिः किञ्चिद् व्याख्यातेति॥९७॥

तत्र "यथोद्देशं निर्देशः" इति कृत्वा लक्षणभेदं तावदाह–

[5]जमभिनिबुज्झइ तमभिनिबोहो जं सुणइ तं सुयं भणियं। सद्दं सुणइ जइ तओ नाणं तो नाऽऽयभावो तं॥९८॥

यज्ज्ञानं कर्तृ, वस्तु कर्मताऽऽपन्नमभिनिबुध्यतेऽवगच्छति तज्ज्ञानमभिनिबोधस्तदाभिनिबोधिकं तद् मतिज्ञानमिति यावत्, 'जं सुणईत्यादि' यत् पुनर्जीवः शृणोति तच्छ्रुतम्, इत्येवं सूत्रोक्तलक्षणभेदाद् मति–श्रुतयोर्भेदः। तथा च सूत्रम्– "[6]जइ वि सामित्ताईहिं अविसेसो, तह वि पुणोऽत्थाऽऽयरिआ नाणत्तं पण्णवयंति, तं जहा– अभिनिबुज्झइ त्ति आभिणिबोहियं, सुणेइ त्ति सुयं"

१ अक्षरं सञ्ज्ञि सम्यक्। २ गाथा १५४। ३ गाथा १६२। ४ गाथा १७१।
५ यदभिनिबुध्यते तदभिनिबोध, यत् शृणोति तत् श्रुतं भणितम्। शब्दं शृणोति यदि सको ज्ञान ततो नात्मभावस्तत्॥ ९८॥
६ यद्यपि स्वामित्वादिभिरविशेष, तथापि पुनरत्राऽऽचार्या नानात्व प्रज्ञपयन्ति, तद्यथा– अभिनिबुध्यते इत्याभिनिबोधिकम्, शृणोतीति श्रुतम्।

इत्यादि । अत्राह परः- यदि नाम यदा-ऽऽत्मा शृणोति तच्छ्रुतमिति श्रुतज्ञानस्य लक्षणमुच्यते, हन्त ! तर्हि शब्दमेव शृणोति जीव इति सकलजगत्प्रतीतमेव । ततः किं क्षूयते ?, इत्याह- 'जइ तओ इत्यादि' यदि च सकः स शब्दो ज्ञान श्रुतरूपम्, 'तो कि' ततो नात्मनो जीवस्य भाव परिणामस्तच्छ्रुत मामोति, शब्दस्य श्रुतत्वेनेष्टत्वात्, तस्य च पौद्गलिकत्वेन मूर्तत्वात्, आत्मनस्त्वमूर्तत्वात्, मूर्तस्य चामूर्तपरिणामत्वायोगात्, आत्मनः परिणामश्च श्रुतज्ञानमिष्यते तीर्थकरादिभिः, इति कथ न विरोध ? इति भाव ॥ इति गाथार्थः ॥९८॥

अत्राचार्य प्रत्युत्तरयति-

[1]सुयकारण जओ सो सुय च तक्कारण ति तो तम्मि । कीरइ सुओवयारो सुय तु परमत्थओ जीवो ॥९९॥

यतो यस्मात् कारणात् स शब्दो वक्त्राऽभिधीयमान श्रोतृगतस्य श्रुतज्ञानस्य कारण निमित्त भवति, श्रुत च वक्तृगतश्रुतोपयोगरूप व्याख्यानकरणादौ तस्य वक्त्राऽभिधीयमानस्य शब्दस्य कारण जायते, इत्यतस्तस्मिन् श्रुतज्ञानस्य कारणभूते कार्यभूते वा शब्दे श्रुतोपचार क्रियते । ततो न परमार्थत शब्द श्रुतम्, किन्तूपचारत इत्यदोषः । परमार्थतस्तर्हि किं श्रुतम् ?, इत्याह-'सुय त्वित्यादि' परमार्थतस्तु जीवः श्रुतम्, ज्ञान ज्ञानिनोरनन्यभूतत्वात् । तथा च पूर्वमभिहितम्- शृणोतीति श्रुतमात्मैवेति । तस्मात् श्रूयत इति श्रुतमिति कर्मसाधनपक्षे द्रव्यश्रुतमेवाभिधीयत, शृणोतीति श्रुतमिति, कर्तृसाधनपक्षे तु भावश्रुतमात्मैव; इति न काचिदनात्मभावता श्रुतज्ञानस्य ॥ इति गाथार्थः ॥ ९९ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि मति श्रुतयोर्लक्षणभेदमाह-

[2]इंदिय मणोनिमित्त ज विण्णाण सुयाणुसारेण । निययत्थुत्तिसमत्थ त भावसुय मई सेस ॥ १०० ॥

इन्द्रियाणि च स्पर्शनादीनि मनश्च, इन्द्रिय मनासि, तानि निमित्त यस्य तदिन्द्रियमनोनिमित्तम्, इन्द्रिय मनोद्वारेण यद् विज्ञानमुपजायत इत्यर्थः । तत् किम् ?, इत्याह- तद् भावश्रुत श्रुतज्ञानमित्यर्थ । इन्द्रिय मनोनिमित्त च मतिज्ञानमपि भवति, अतस्तद्व्यवच्छेदार्थमाह- 'श्रुतानुसारेणेति' श्रूयत इति श्रुत द्रव्यश्रुतरूप शब्द इत्यर्थः, स च सकेतविषयपरोपदेशरूपः, श्रुतग्रन्थात्मकश्चेह गृह्यते, तदनुसारेणैव यदुत्पद्यते तत् श्रुतज्ञानम्, नान्यत् । इदमुक्त भवति- सकेतकालप्रवृत्त श्रुतग्रन्थसम्बन्धिन वा घटादिशब्दमनुसृत्य वाच्यवाचकभावेन

१ श्रुतकारण यत स श्रुत च तत्कारणमिति ततस्तस्मिन् । क्रियते श्रुतोपचार श्रुत तु परमार्थतो जीव ॥ ९९ ॥

२ इन्द्रिय मनोनिमित्त यद् विज्ञान श्रुतानुसारेण । निजकार्थोक्तिसमर्थ तद् भावश्रुत मति शेषम् ॥ १०० ॥

संयोज्य 'घटो घटः' इत्याद्यन्तर्जल्पाकारमन्तःशब्दोल्लेखान्वितमिन्द्रियादिनिमित्तं यज्ज्ञानमुदेति तच्छ्रुतज्ञानमिति । तच्च कथंभूतम् ?, इत्याह— 'निजकाऽर्थोक्तिसमर्थमिति' निजकः स्वस्मिन् प्रतिभासमानो योऽसौ घटादिरर्थस्तस्योक्तिः परस्मै प्रतिपादनं तत्र समर्थं क्षमं निजकाऽर्थोक्तिसमर्थम्, अयमिह भावार्थः— शब्दोल्लेखसहितं विज्ञानमुत्पन्नं स्वप्रतिभासमानार्थप्रतिपादकं शब्दं जनयति, तेन च परः प्रत्याय्यते, इत्येवं निजकाऽर्थोक्तिसमर्थमिदं भवति, अभिलाप्यवस्तुविषयमिति यावत् । स्वरूपविशेषणं चैतत्, शब्दानुसारेणोत्पन्नज्ञानस्य निजकार्थोक्तिसामर्थ्याऽव्यभिचारादिति। 'मई सेसं ति' शेषमिन्द्रिय-मनोनिमित्तमश्रुतानुसारेण यदवग्रहादिज्ञानं, तद् मतिज्ञानमित्यर्थः ॥

अत्राह कश्चित्— ननु यदि शब्दोल्लेखसहितं श्रुतज्ञानमिष्यते, शेषं तु मतिज्ञानम्, तदा वक्ष्यमाणस्वरूपोऽवग्रह एव मतिज्ञानं स्यात्, न पुनरीहा-ऽपायादयः, तेषां शब्दोल्लेखसहितत्वात्; मतिज्ञानभेदत्वेन चैते प्रसिद्धाः, तत् कथं श्रुतज्ञानलक्षणस्य नाऽतिव्याप्तिदोषः ?, कथं च न मतिज्ञानस्याऽव्याप्तिप्रसङ्गः ?। अपरं च, अङ्गा-ऽनङ्गप्रविष्टादिषु "अक्खर सन्नी सम्मं साईअं खलु सपज्जवसियं च"[2] इत्यादिषु च श्रुतभेदेषु मतिज्ञानभेदस्वरूपाणामवग्रहे-हादीनां सद्भावात् सर्वस्यापि तस्य मतिज्ञानत्वप्रसङ्गात्, मतिज्ञानभेदानां चेहा-ऽपायादीनां साभिलापत्वेन श्रुतज्ञानत्वप्राप्तेरुभयलक्षणसंकीर्णतादोषश्च स्यात् ॥ अत्रोच्यते— यत् तावदुक्तम्— अवग्रह एव मतिज्ञानं स्यात्, न त्वीहा-दयः, तेषां शब्दोल्लेखसहितत्वात् । तदयुक्तम्, यतो यद्यपीहादयः साभिलापाः, तथापि न तेषां श्रुतरूपता, श्रुतानुसारिण एव साभि-लापज्ञानस्य श्रुतत्वात् । अथाऽवग्रहादयः श्रुतनिश्रिता एव सिद्धान्ते प्रोक्ताः, युक्तितोऽपि चेहादिषु शब्दाभिलापः सङ्केतकालाद्याक-र्णितशब्दानुसरणमन्तरेण न सङ्गच्छते, अतः कथं न तेषां श्रुतानुसारित्वम् ?। तदयुक्तम्, पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमतेरेवैते समुपजायन्त इति श्रुतनिश्रिता उच्यन्ते, न पुनर्व्यवहारकाले श्रुतानुसारित्वमेतेष्वस्ति, वक्ष्यते च— 'पुंव्वं[3] सुयपरिकम्मियमइस्स जं संपयं सुयाईयं, तं सुयनिस्सियं' इत्यादि । यदपि युक्तितोऽपि चेत्याद्युक्तम्, तदपि न समीचीनम्, संकेतकालाद्याकर्णितशब्दपरिकर्मितबुद्धीनां व्यवहारकाले तदनुसरणमन्तरेणाऽपि विकल्पपरम्परापूर्वकविविधवचनप्रवृत्तिदर्शनात्, न हि पूर्वप्रवृत्तसंकेताः, अधीतश्रुतग्रन्थाश्च व्यवहारकाले प्रतिविकल्पन्ते— एतच्छब्दवाच्यत्वेनैतत्पूर्वं मयाऽवगतमित्येवंरूपं संकेतम्, तथाऽमुकस्मिन् ग्रन्थे एतदित्थमभिहितमित्येवं श्रुतग्रन्थं चाऽनुसरन्तो दृश्यन्ते, अभ्यासपाटववशात् तदनुसरणमन्तरेणाऽप्यनवरतं विकल्पभाषणप्रवृत्तेः। यत्र तु श्रुतानुसारित्वं तत्र श्रुतरूपताऽस्माभिरपि न निषिध्यते। तस्मात् श्रुतानुसारित्वाभावेन श्रुतत्वाभावादीहा-ऽपाय-धारणानां सामस्त्येन मतिज्ञानत्वाद् न मतिज्ञानलक्षणस्याऽव्याप्तिदोषः, श्रुतरूपतायाश्च श्रुतानुसारिष्वेव साभिलापज्ञानविशेषेषु भावाद् न श्रुतज्ञानलक्षणस्याऽतिव्याप्तिकृतो दोषः। अपरं चाङ्गा-ऽनङ्गप्रविष्टादिश्रुतभेदेषु मतिपूर्वमेव श्रुतमिति वक्ष्यमाणवचनात् प्रथमं शब्दाद्यवग्रहणकालेऽवग्रहादयः समुपजायन्ते, एते

१ ख. घ छ 'नुसारिणो ज्ञा'। २ अक्षरं सांज्ञि सम्यक् साऽदिकं खलु सपर्यवसितं च। ३ पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमतेर्यत् साम्प्रतं श्रुतातीतम्, तत् श्रुतनिश्रितम्।

चाऽश्रुतानुसारित्वाद् मतिज्ञानम्, यस्तु तेष्वङ्गाऽनङ्गप्रविष्टश्रुतभेदेषु श्रुतानुसारी ज्ञानविशेषः स श्रुतज्ञानम्। ततश्चाङ्गाऽनङ्गप्रविष्टादिश्रुतभेदानां सामस्त्येन मतिज्ञानत्वाभावात्, ईहादिषु च मतिभेदेषु श्रुतानुसारित्वाभावेन श्रुतज्ञानत्वासंभवाद् नोभयलक्षणसंकीर्णतादोषोऽप्युपपद्यत इति सर्वं सुस्थम्। न चेह मति श्रुतयोः परमाणु करिणोरिवाऽऽत्यन्तिको भेदः समन्वेषणीयः, यतः प्रागिहैवोक्तम्– विशिष्टः कश्चिद् मतिविशेष एव श्रुतम्, पुरस्तादपि च वक्ष्यते– वल्कसदृशं मतिज्ञानं तज्जनितदवरिकारूपं श्रुतज्ञानम्, न च वल्क-शुम्बयोः परमाणु-कुञ्जरवदात्यन्तिको भेदः, किन्तु कारणकार्यभावकृत एव, स चेहापि विद्यते, मतेः कारणत्वेन, श्रुतस्य तु कार्यत्वेनाऽभिधास्यमानत्वात्। न च कारण कार्ययोरैकान्तिको भेदः, कनककुण्डलादिषु, मृत्पिण्डकुण्डादिषु च तथाऽदर्शनात्। तस्मादवग्रहापेक्षयाऽनभिलापत्वात्, ईहाद्यपेक्षया तु साभिलापत्वात् साभिलापाऽनभिलापं मतिज्ञानम्, अश्रुतानुसारि च, संकेतकालप्रवृत्तस्य श्रुतग्रन्थसंबन्धिनो वा शब्दस्य व्यवहारकालेऽननुसरणात्। श्रुतज्ञानं तु साभिलापमेव, श्रुतानुसार्येव च, संकेतकालप्रवृत्तस्य श्रुतग्रन्थसंबन्धिनो वा शब्दरूपस्य श्रुतस्य व्यवहारकालेऽवश्यमनुसरणादिति स्थितम्॥ इति गाथार्थः ॥ १०० ॥

अथ श्रुतज्ञानलक्षणस्याऽव्याप्तिदोषमुद्भावयन्नाह परः –

जइ सुयलक्खणमेयं तो न तमेगिंदियाण संभवइ। दव्वसुयाणुभावम्मि वि भावसुयं सुत्तजइणो व्व ॥१०१॥

यदि श्रुतज्ञानस्येदमनन्तरगाथोक्तं लक्षणमिष्यते– श्रुतानुसारि ज्ञानं यदि श्रुतमभ्युपगम्यत इत्यर्थः, तदा तदेकेन्द्रियाणां न सम्भवति न घटते, शब्दानुसारित्वस्य तेष्वसम्भवात्; तदसम्भवश्च मनःप्रभृतिसामग्र्यभावात्, इष्यते चाऽऽगमे "एगिन्दिया नियमं दुअन्नाणी, तं जहा–मइअन्नाणी य सुयअन्नाणी य" इति वचनादेकेन्द्रियाणामपि श्रुतमात्रम्, इत्यव्यापकमेवैतद् लक्षणम्। अत्रोत्तरमाह–'दव्वसुयेत्यादि' द्रव्यश्रुतं शब्दस्तस्याऽभावेऽप्येकेन्द्रियाणां भावश्रुतमभ्युपगन्तव्यम्, सुप्तयतेरिव, इदमुक्तं भवति–यद्यप्येकेन्द्रियाणां कारणवैकल्याद् द्रव्यश्रुतं नास्ति, तथापि स्वापाद्यवस्थायां साध्वादेरिवाऽशब्दकारणम्, अशब्दकार्यं च श्रुतावरणक्षयोपशममात्ररूपं भावश्रुतं केवलिदृष्टमभीषां मन्तव्यम्; न हि स्वापाद्यवस्थायां साध्वादिः शब्दं न शृणोति, न विकल्पयतीत्येतावन्मात्रेण तस्य श्रुतज्ञानाभावो व्यवस्थाप्यते, किन्तु स्वापाद्यवस्थोत्तरकालं व्यक्तीभवद् भावश्रुतं दृष्ट्वा पयसि सर्पिरिव प्रागपि तस्य तदासीदिति व्यवह्रियते, एवमेकेन्द्रियाणामपि सामग्रीवैकल्याद् यद्यपि द्रव्यश्रुताभावः, तथाऽप्यावरणक्षयोपशमरूपं भावश्रुतमवसेयम्, परमयोगिभिर्दृष्ट

१ यदि श्रुतलक्षणमेतत् ततो न तदेकेन्द्रियाणां संभवति। द्रव्यश्रुताभावेऽपि भावश्रुतं सुप्तयतेरिव ॥ १०१ ॥
२ एकेन्द्रिया नियमतो द्व्यज्ञाना, तद्यथा–मत्यज्ञानाश्च श्रुताज्ञानाश्च।

त्वाद्, वल्लयादिष्वाहार-भय-परिग्रह-मैथुनसंज्ञादेस्तल्लिङ्गस्य दर्शनाच्चेति ॥

आह– ननु सुप्तयतिलक्षणदृष्टान्तेऽपि तावद् भावश्रुतं नावगच्छामः, तथाहि– श्रुतोपयोगपरिणत आत्मा शृणोतीति श्रुतम्, श्रूयते तदिति वा श्रुतमित्यनयोर्मध्ये कया व्युत्पत्त्या सुप्तसाधोः श्रुतमभ्युपगम्यते ? । तत्राद्यः पक्षो न युक्तः, सुप्तस्य श्रुतोपयोगाऽसंभवात् । द्वितीयोऽपि न संगतः, तत्र शब्दस्य वाच्यत्वात्, तस्याऽपि च स्वपतोऽसंभवादिति । सत्यम्, किन्तु शृणोत्यनेन, अस्माद्, अस्मिन् वेति व्युत्पत्तिरिहाश्रीयते, एवं च श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमो वाच्यः संपद्यते, स च सुप्तयतेः, एकेन्द्रियाणां चाऽस्तीति न किञ्चित् परिहीयते ॥ इति गाथार्थः ॥ १०१ ॥

अथ दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्नैपम्याऽऽग्रादनेनैकेन्द्रियाणां श्रुतसद्भावं विघटयन्नाह–

[1]भावसुयं भासा-सोयलद्धिणो जुज्जए न इयरस्स । भासाभिमुहस्स जयं सोऊण य जं हवेज्जाहि ॥१०२॥

भावश्रुतं युज्यत इति संबन्धः । कस्य युज्यते ?, इत्याह– भाषा-श्रोत्रलब्धिमतः भाषालब्धिमतः, श्रवणेन्द्रियलब्धिमतश्चेत्यर्थः । कथंभूतं यद्भावश्रुतम् ?, इत्याह– भाषाभिमुखस्य शब्दमभिधित्सोः 'प्रथममेव मध्ये एतत् प्रतिपादयामि' इत्युपयोगरूपं यद् भवेत्, श्रुत्वा वा परोदीरितां भाषां यद् भवेत् 'एतदनेन प्रतिपादितम्' इति; इह च यथासंख्यमवगन्तव्यम्– भाषालब्धिमतः प्रथमं भवेत्, श्रवणेन्द्रियलब्धिमतस्तु द्वितीयं भवेदिति । 'न इयरस्स त्ति' इतरस्य तु भाषा-श्रोत्रलब्धिरहितस्य भावश्रुतं न युज्यते, अयमभिप्रायः– यस्य सुप्तसाधोर्भाषा-श्रोत्रलब्धिरस्ति, तस्योत्थितस्य परप्रतिपादन-परोदीरितशब्दश्रवणादिलक्षणं भावश्रुतकार्यं दृश्यते, तद्दर्शनाच्च सुप्तावस्थायामपि तस्य लब्धिरूपतया तदाऽऽसीदित्यनुमीयते, यस्य त्वेकेन्द्रियस्य भाषा-श्रोत्रलब्धिराहितत्वेन कदाचिदपि भावश्रुतकार्यं नोपलभ्यते, तस्य कथं तदस्तीति प्रतीयेत ? ॥ इति गाथार्थः ॥ १०२ ॥

अत्रोत्तरमाह—

[2]जह सुहुमं भाविंदियनाणं दव्विंदियावरोहे वि । तह दव्वसुयाभावे भावसुयं पत्थिवाईणं ॥ १०३ ॥

इह केवलिनो विहाय शेषसंसारिजीवानां सर्वेषामप्यतिस्तोक-बहु बहुतर-बहुतमादितारतम्यभावेन द्रव्येन्द्रियेष्वसत्स्वपि लब्धीन्द्रियपञ्चकावरणक्षयोपशमः समस्त्येवेति परममुनिवचनम् । ततश्च यथा येन प्रकारेण पृथिव्यादीनामेकेन्द्रियाणां श्रोत्र-चक्षु घ्राण-

1 भावश्रुतं भाषा-श्रोत्रलब्धिमतो युज्यते नेतरस्य । भाषाभिमुखस्य यत् श्रुत्वा च यद् भवेत्तान् ॥ १०२ ॥
2 यथा सूक्ष्मं भावेन्द्रियज्ञानं द्रव्येन्द्रियावरोधेऽपि । तथा द्रव्यश्रुताभावे भावश्रुतं पृथ्व्यादीनाम् ॥ १०३ ॥

रसनलक्षणानां प्रत्येकं निर्वृत्यु-पकरणरूपाणां द्रव्येन्द्रियाणां तत्प्रतिबन्धककर्मावृतत्वादवरोधेऽप्यभावेऽपि सूक्ष्ममव्यक्तं लब्ध्युपयोगरूपं श्रोत्रादिभावेन्द्रियज्ञानं भवति, लब्धीन्द्रियावरणक्षयोपशमसंभूताऽणीयसी ज्ञानशक्तिर्भवतीत्यर्थः । तथा तेनैव प्रकारेण द्रव्यश्रुतस्य द्रव्येन्द्रियस्थानीयस्याऽभावेऽपि भावश्रुतं भावेन्द्रियज्ञानकल्पं पृथिव्यादीनां भवतीति प्रतिपत्तव्यमेव । इदमुक्तं भवति–एकेन्द्रियाणां तावच्छ्रोत्रादिद्रव्येन्द्रियाभावेऽपि भावेन्द्रियज्ञानं किञ्चिद् दृश्यत एव, वनस्पत्यादिषु स्पष्टतल्लिङ्गोपलम्भात्, तथाहि–कलकण्ठोद्गीर्णमधुरपञ्चमोद्गारश्रवणात् सद्यः कुसुम पल्लवादिप्रसवो विरहकवृक्षादिषु श्रवणेन्द्रियज्ञानस्य व्यक्तं लिङ्गमवलोक्यते । तिलकादितरुषु पुनः कमनीयकामिनीकमलदलदीर्घशरदिन्दुधवललोचनकटाक्षविक्षेपात् कुसुमाद्याविर्भावश्चक्षुरिन्द्रियज्ञानस्य, चम्पकाद्यङ्घ्रिपेषु तु विविधसुगन्धिगन्धवस्तुनिकुरम्बोन्मिश्रविमलशीतलसलिलसेकात् तत्प्रकटनं घ्राणेन्द्रियज्ञानस्य, बकुलादिभूरुहेषु तु रम्भातिशायिप्रवररूपवरतरुणभामिनीमुखप्रदत्तसच्छसुस्वादुसुरभिवारुणीगण्डूषास्वादनात् तदाविष्करणं रसनेन्द्रियज्ञानस्य, कुरबकादिविटपिष्वशोकादिद्रुमेषु च घनपीनोन्नतकठिनकुचकुम्भविभ्रमापभ्राजितकुम्भीनकुम्भरणन्मणिवलयक्वणत्कङ्कणाभरणभूपितभव्यभामिनीभुजलताऽवगूहनसुखाद् निष्पिष्टपद्मरागचूर्णशोणतलतत्पादकमलपार्ष्णिप्रहाराच्च झगिति प्रसून-पल्लवादिप्रभवः स्पर्शनेन्द्रियज्ञानस्य स्पष्टं लिङ्गमभिवीक्ष्यते । ततश्च यथैतेषु द्रव्येन्द्रियासत्त्वेऽप्येतद् भावेन्द्रियजन्यं ज्ञानं सकलजनप्रसिद्धमस्ति, तथा द्रव्यश्रुताभावे भावश्रुतमपि भविष्यति । दृश्यते हि जलाद्याहारोपजीवनाद् वनस्पत्यादीनामाहारसंज्ञा, सङ्कोचनवल्ल्यादीनां तु हस्तस्पर्शादिभीत्याऽवयवसंकोचनादिभ्यो भयसंज्ञा, विरहकतिलकचम्पककेशरा-ऽशोकादीनां तु मैथुनसंज्ञा दर्शितैव, बिल्वपलाशादीनां तु निधानीकृतद्रविणोपरिपादमोचनादिभ्यः परिग्रहसंज्ञा । न चैताः संज्ञा भावश्रुतमन्तरेणोपपद्यन्ते । तस्माद् भावेन्द्रियपञ्चकावरणक्षयोपशमाद् भावेन्द्रियपञ्चकज्ञानवद् भावश्रुतावरणक्षयोपशमसद्भावाद् द्रव्यश्रुताभावेऽपि यच्च यावच्च भावश्रुतमस्त्येवैकेन्द्रियाणाम्, इत्यलं विस्तरेण । तर्हि ' जं विण्णाणं सुयाणुसारेणं ' इति श्रुतज्ञानलक्षणं व्यभिचारि प्राप्नोति, श्रुतानुसारित्वमन्तरेणाप्येकेन्द्रियाणां भावश्रुताभ्युपगमादिति चेत् । नैवम्, अभिप्रायाऽपरिज्ञानात्, शब्दोल्लेखसहितं विशिष्टमेव भावश्रुतमाश्रित्य तल्लक्षणमुक्तम्, यत्त्वेकेन्द्रियाणामौघिकमविशिष्टभावश्रुतमात्रं तदावरणक्षयोपशमस्वरूपम्, तच्छ्रुतानुसारित्वमन्तरेणापि यदि भवति, तथापि न कश्चिद् व्यभिचारः ॥ इति गाथार्थः ॥ १०३ ॥

पुनरप्याह परः —

एवं सव्वपसंगो, न तदावरणाणमक्खओवसमा । मइ-सुयनाणावरणक्खओवसमओ मइ सुयाइं ॥१०४॥

---

१ क ग घ छ 'यज्ञानं'। २ गाथा १००। ३ एवं सर्वप्रसङ्ग, न तदावरणानामक्षयोपशमात्। मति श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमतो मति श्रुते ॥ १०४ ॥

यदि भाषा-श्रोत्रलब्धिरहितानामपि काष्ठकल्पानां पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां स्पष्टं किमप्यनुपलभ्यमानमपि केनापि वागाडम्बरमात्रेण ज्ञानं व्यवस्थाप्यते, तर्हि सर्वेषामपि केवलज्ञानपर्यन्तानां पञ्चानामपि ज्ञानानां प्रसङ्गः सद्भावस्तेषां प्राप्नोतीत्यर्थः-- पञ्चापि ज्ञानान्येकेन्द्रियाणां सन्ति, इत्येतदपि कस्माद् नोच्यते ?, स्पष्टानुपलम्भस्य विशेषाभावादिति भावः। अत्रोत्तरमाह–तदेतन्न। कुतः?, इत्याह–तदावरणानामवधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानावारककर्मणामक्षयोपशमादिति, अक्षयाच्चेति स्वयमपि द्रष्टव्यम् ; इदमुक्तं भवति–केवलज्ञानं तावत् स्वाऽऽवारककर्मणः क्षय एव जायते, अवधि मनःपर्यायज्ञाने तु तस्य क्षयोपशमे भवतः, एतच्चैकेन्द्रियाणां नास्ति, तत्कार्यादर्शनात्, आगमेऽनुक्तत्वाच्च; इति न सर्वज्ञानप्रसङ्गः। मति श्रुते अपि तर्हि मा भूताम्, इति चेत्। इत्यत्राह–'मईत्यादि' मति-श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमस्त्वेकेन्द्रियाणामस्त्येव, तत्कार्यदर्शनात्, सिद्धान्तेऽभिहितत्वाच्च । ततश्च तत्क्षयोपशमसद्भावाद् मति-श्रुते भवत एव तेषाम् ॥ इति गाथार्थः ॥ १०४ ॥

तदेवं सप्रसङ्गः प्रदर्शितो लक्षणभेदाद् मति-श्रुतयोर्भेदः, सांप्रतं हेतुफलभावात् तमुपदर्शयन्नाह–

मइपुव्वं सुयमुत्तं न मई सुयपुव्विया विसेसोऽयं। पुव्वं पूरण-पालणभावाओ जं मई तस्स ॥ १०५ ॥[1]

"मइपुव्वगं सुत्तं"[2] इति वचनादागमे मतिः पूर्वं यस्य तद् मतिपूर्वं श्रुतमुक्तम्, न पुनर्मतिः श्रुतपूर्विका, इत्यनयोरयं विशेषः। यदि ह्येकत्वं मति-श्रुतयोर्भवेत्, तदैवंभूतो नियमेन पूर्व-पश्चाद्भावो घट-तत्स्वरूपयोरिव न स्यात्, अस्ति चायम्, ततो भेद इति भावः। किमिति पुनर्मतिपूर्वमेव श्रुतमुक्तम् ?, इत्याह– यद् यस्मात् कारणात् तस्य श्रुतस्य मतिः पूर्वं प्रथममेवोपपद्यते। कुतः ?, इत्याह–'पूरणेत्यादि' पॄधातुः पालन-पूरणयोरर्थयोः पठ्यते, तस्य च पिपर्तीति पूर्वम्, इति निपात्यते। ततश्च शब्दस्य पूरणात् पालनाच्च मतिर्यस्मात् पूर्वमेव युज्यते, तस्माद् मतिपूर्वमेव श्रुतमुक्तम्, पूर्वशब्दश्चायमिह कारणपर्यायो द्रष्टव्यः, कार्यात् पूर्वमेव कारणस्य भावात्, "सम्यग्ज्ञानपूर्विका (सर्व) पुरुपार्थसिद्धिः"[3] इत्यादौ तथादर्शनाच्च। ततश्च मतिपूर्वं श्रुतमिति कोऽर्थः ?, श्रुतज्ञानं कार्यम्, मतिस्तु तत्कारणम्, कार्य-कारणयोश्च मृत्पिण्ड-घटयोरिव कथञ्चिद् भेदः प्रतीत एवेति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ १०५ ॥

पूर्णादिधर्मानेव मतेर्भावयन्नाह—

पूरिज्जइ[4] पाविज्जइ दिज्जइ वा जं मईए नाऽमइणा। पालिज्जइ य मईए गहियं इहरा पणस्सेज्जा ॥ १०६ ॥

१ मतिपूर्वं श्रुतमुक्तं न मतिः श्रुतपूर्विका, विशेषोऽयम्। पूर्वं पूरण पालनभावाद् यद् मतिस्तस्य ॥ १०५ ॥ २ मतिपूर्वकं श्रुतम् ॥
३ धर्मोत्तराचार्यस्य न्यायबिन्दौ प्रथमपरिच्छेदे आदिमं सूत्रम्। ४ पूर्यते प्राप्यते दीयते वा यद् मत्या नाऽमत्या। पाल्यते च मत्या गृहीतमितरथा प्रणश्येत् ॥१०६॥

अनुप्रेक्षादिकालेऽभ्यूह्य श्रुतपर्यायवर्धनेन मत्यैव श्रुतज्ञानं पूर्यते पोष्यते पुष्टिं नीयत इत्यर्थः, तथा मत्यैवाऽऽगतस्तत् प्राप्यते गृह्यते, तथा मत्यैव तदन्यस्मै दीयते व्याख्यायते, नाऽमत्या न मतिमन्तरेणेत्यर्थः, प्राकृतत्वात् पुलिङ्गनिर्देशः । तथा गृहीत सदेतत् परावर्तन चिन्तनद्वारेण मत्यैव पाल्यते स्थिरीक्रियते, इतरथा मत्यभावे तद् गृहीतमपि प्रणश्येदित्यर्थः । श्रुतज्ञानस्यैते पूरणादयोऽर्था विशिष्टाभ्यूहधारणादीनन्तरेण कर्तुं न शक्यन्ते, अभ्यूहादयश्च मतिज्ञानमेव, इति सर्वथा श्रुतस्य मतिरेव कारणम्, श्रुतं तु कार्यम्, कार्यकारणभावश्च भेदे सत्येवोपपद्यते, अभेदे घट तत्स्वरूपयोरिव तदनुपपत्तेः । तस्मात् कारण-कार्यरूपत्वाद् मति-श्रुतयोर्भेदः ॥ इति गाथार्थः ॥ १०६ ॥

अथ श्रुतस्य मतिपूर्वतां विघटयन्नाह—

णाणाणण्णाणाणि य समकालाइं जओ मइ सुयाइं । तो न सुयं मइपुव्वं मइणाणे वा सुयन्नाणं ॥ १०७ ॥

इह मति श्रुते वक्ष्यमाणयुक्त्या द्विविधे-सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानस्वरूपे, मिथ्यादृष्टेस्त्वज्ञानस्वभावे । तत्र ज्ञाने अज्ञाने चैते प्रत्येकं समकालमेव भवतः, तत्क्षयोपशमलाभस्याऽऽगमे युगपदेव निर्देशात् । यतश्चैते ज्ञान अज्ञाने च मति-श्रुते पृथक् समकाले भवतः, ततो न श्रुतं मतिपूर्वं युज्यते, न हि सममेवोत्पन्नयोः सव्ये-तरगोविषाणयोरिव पूर्व पश्चाद्भावः सगच्छते । अथोत्सूत्रोऽप्यसदाग्रहवशात् स न त्यज्यते, इत्याह-'मइणाणे वा इत्यादि' इदमुक्त भवति-मतिज्ञाने समुत्पन्ने तत्समकाल च श्रुतज्ञानेऽनभ्युपगम्यमाने श्रुताज्ञान जीवस्य प्रसज्यते, श्रुतज्ञानानुत्पादेऽपि तदनिवृत्तेः, न च ज्ञानाऽज्ञानयोः समकालमवस्थितिरागमे क्वचिदप्यनुमन्यते, विरोधात्-ज्ञानस्य सम्यग्दृष्टिसभवित्वात्, अज्ञानस्य तु मिथ्यादृष्टिभावित्वात् ॥ इति गाथार्थः ॥ १०७ ॥

अत्र प्रतिविधानमाह—

इह लद्धिमइ-सुयाइं समकालाइं, न तूवओगो सिं । मइपुव्वं सुयमिह पुण सुओवओगो मइप्पभवो ॥१०८॥

ननु ध्यान्ध्यविजृम्भितमिदं परस्य, अभिप्रायापरिज्ञानात्, तथाहि-द्विविधे मति श्रुते तदावरणक्षयोपशमरूपलब्धितः, उपयोगतश्च । तत्रेह लब्धितो ये मति श्रुते ते एव समकाल भवतः, यस्त्वनयोरुपयोगः स युगपद् न भवत्येव, किन्तु केवलज्ञान दर्शनयोरिव तथास्वाभाव्यात् क्रमेणैव प्रवर्तते । अत्र तर्हि लब्धिमङ्गीकृत्य मतिपूर्वता श्रुतस्योक्ता भविष्यतीति चेत् । नैवम्, इत्याह मतिपूर्व श्रुतम्, इह

१ ज्ञान अज्ञाने च समकाले यतो मति-श्रुते । ततो न श्रुत मतिपूर्व मतिज्ञाने वा श्रुताऽज्ञानम् ॥ १०७ ॥

२ इह लब्धिमति-श्रुते समकाले न तूपयोगोऽनयो । मतिपूर्वं श्रुतमिह पुन श्रुतोपयोगो मतिप्रभव ॥ १०८ ॥

तु श्रुतोपयोग एव मतिप्रभवोऽङ्गीक्रियते, न लब्धिरिति भावः, श्रुतोपयोगो हि विशिष्टमन्तर्जल्पाकारं श्रुतानुसारि ज्ञानमभिधीयते, तच्चाऽवग्रहे–हादीनन्तरेणाऽऽकस्मिकं न भवति, अवग्रहादयश्च मतिरेव, इति तत्पूर्वता श्रुतस्य न विरुध्यते ॥ इति गाथार्थः ॥ १०८ ॥

तदेवं मतिपूर्वं श्रुतमिति समर्थितम्, परस्तु मतेरपि श्रुतपूर्वताऽऽपादनेनाऽविशेषमुद्भावयन्नाह—

सोऊण जा मई भे सा सुयपुव्व त्ति तेण न विसेसो । सा दव्वसुयप्पभवा भावसुयाओ मई नत्थि ॥१०९॥

परस्माच्छब्दं श्रुत्वा तद्विषया 'भे' भवतामपि या मतिरुत्पद्यते सा श्रुतपूर्वा श्रुतकारणैव, शब्दस्य श्रुतत्वेन प्रागुक्तत्वात्, तस्याश्च मतेस्तत्प्रभवत्वेन भवतामपि सिद्धत्वात् । ततश्च 'न विसेसो त्ति' अन्योन्यपूर्वभावितायां मति-श्रुतयोर्न विशेष इत्यर्थः । तथा च सति 'न मई सुयपुव्विय त्ति' यदुक्तं प्राक्, तदयुक्तं प्राप्नोतीति भावः ॥ अत्रोत्तरमाह– परस्माच्छब्दमाकर्ण्य या मतिरुत्पद्यते, सा हन्त ! शब्दस्य द्रव्यश्रुतमात्रत्वाद् द्रव्यश्रुतप्रभवा, न भावश्रुतकारणा, एतत् तु न केनापि वार्यते, किन्त्वेतदेव वयं ब्रूमो यदुत– भावश्रुताद् मतिर्नास्ति, भावश्रुतपूर्विका मतिर्न भवतीत्यर्थः, द्रव्यश्रुतप्रभवा तु भवतु; को दोषः ? ॥ इति गाथार्थः ॥ १०९ ॥

ननु भावश्रुतादूर्ध्वं मतिः किं सर्वथा न भवति ?, इत्याह–

कज्जतया, न उ कमसो कमेण को वा मई निवारेइ ? । जं तत्थावत्थाणं सुयस्स सुत्तोवओगाओ ॥ ११० ॥

भावश्रुताद् मतिः कार्यतयैव नास्तीत्यनन्तरोक्तगाथात्रयवेन संबन्धः । 'न उ कमसो त्ति' क्रमशस्तु मतिर्नास्तीत्येवं न, किं तर्हि ?, क्रमशः साऽस्ति, इत्येतत् सर्वोऽपि मन्यते, अन्यथा आमरणावधि श्रुतमात्रोपयोगप्रसङ्गात् । यदि क्रमशः साऽस्ति, तर्हि क्रमेण भवन्त्यास्तस्या भवन्तः किं कुर्वन्ति ?, इत्याह–'कमेणेत्यादि' वाशब्दः पातनार्थे, सा च कृतैव, क्रमेण भवन्तीं मतिं को निवारयति ?, मत्या श्रुतोपयोगो जन्यते, तदुपरमे तु निजकारणकलापात् सदैव प्रवृत्ता पुनरपि मतिरवतिष्ठते, पुनस्तथैव श्रुतं, तथैव च मतिः, इत्येवं क्रमेण भवन्त्या मतेर्निषेधका वयं न भवाम इत्यर्थः । किमिति ?,इत्याह–यद् यस्मात् कारणात् तत्र तस्यां मतौ अवस्थानं स्थितिर्भवति, श्रुतोपयोगाच्च्युतस्य ततः क्रमेण मतिं न निषेधयामः। इदमुक्तं भवति–यथा सामान्यभूतेन सुवर्णेन स्वविशेषरूपाः कङ्कणा-ऽङ्गुलीयकादयो जन्यन्ते, अतस्ते तत्कार्यव्यपदेशं लभन्त एव, सुवर्णं त्वतज्जन्यत्वात् तत्कार्यतया न व्यवह्रियते, तस्य कारणान्तरेभ्यः सिद्धत्वात्, कङ्कणादिविशेषोपरमे तु सुवर्णावस्थानं क्रमेण न निवार्यते; एवं मत्याऽपि सामान्यभूतया स्वविशेषरूपश्रुतोपयोगो जन्यते, अतस्तत्कार्यं स उच्यते,

१ श्रुत्वा या मतिर्भवतां सा श्रुतपूर्वेति तेन न विशेषः । सा द्रव्यश्रुतप्रभवा भावश्रुताद् मतिर्नास्ति ॥ १०९ ॥ २ गाथा १०५ ।
३ कार्यतया, न तु क्रमशः क्रमेण को वा मतिं निवारयति ? । यत् तत्रावस्थानं श्रुतस्य श्रुतोपयोगतः ॥ ११० ॥

मतिस्त्वतज्जन्यत्वात् तत्कार्यतया न व्यपदिश्यते, तस्या हेत्वन्तरात् सदा सिद्धत्वात्, स्वविशेषभूतश्रुतोपयोगोपरमे तु क्रमायात मत्यवस्थान न निवार्यते, आमरणान्त केवलश्रुतोपयोगप्रसङ्गात् ॥ इति गाथार्थ ॥ ११० ॥

तदेव भावश्रुत मतिपूर्व व्यवस्थाप्य मतान्तरमुपदर्शयन्नाह–

दव्वसुय[1] मइपुव्व भासइ ज नाविचिंतिय केइ । भावसुयस्साभावो पावइ तेसि न य विसेसो ॥ १११ ॥

'केइ त्ति' 'मतिपूर्व श्रुतम्' इत्यत्रागमवचने केचिदेव व्याचक्षते । किम् ?, इत्याह– द्रव्यश्रुत शब्दरूप मतिपूर्वम्, न भावश्रुतम् । तत्र युक्तिमाह– 'भासइ ज नाविचिंतिय त्ति' यद् यस्मात् कारणात् अविचिन्तितमविवक्षित न कोऽपि भाषते न शब्दमुदीरयति, यच्च विवक्षाज्ञान तत् किल मतिरिति तेषामभिप्रायः, ततश्च मतिपूर्व द्रव्यश्रुत सिद्ध भवति । एतस्मिन् व्याख्याने दोषमाह– तेषामेव व्याख्यातृणां भावश्रुतस्य सर्वथैवाऽभाव प्राप्नोति, यतो वक्तृगत विवक्षोपयोगज्ञान तैरेव मतित्वेन व्याख्यातम्, अन्यथा शब्दस्य मतिपूर्वकत्वाभावात्, श्रोतुरपि शब्द श्रुत्वा प्रथम यदवग्रहादिज्ञान तत् तावद् मतिरेव, ऊर्ध्वमपि च तस्या भावश्रुत नाभ्युपगन्तव्यम्, 'मतिपूर्व भावश्रुतम्' इत्यस्मत्पक्षवर्तित्वप्रसङ्गात् । यदशृण्वतोऽभाषमाणस्य चाऽनुप्रेक्षादिष्वन्तर्जल्पारूषित ज्ञान विपरिवर्तते तद् भावश्रुत भविष्यतीति चेत् । तदयुक्तम्, यतस्तदपि यद्यवग्रहाद्यात्मकमतिपूर्व तदा भावश्रुत नेष्टव्यम्, अस्मत्पक्षाभ्युपगमप्राप्तेरेव । अथ मतिपूर्व तद् नेष्यते, तथापि तत् सविकल्पकत्वेन मतिरेव, शब्दविवक्षाज्ञानवत्, शब्दविवक्षाज्ञानेऽपि हि शब्दविकल्पोऽस्ति, तमन्तरेण शब्दाभिधानासभवात्, न चासौ भावश्रुतत्वेनेष्टः, तस्माद् मतेरनन्तर सर्वत्र शब्दमात्रस्यैवोत्थानम्, न भावश्रुतस्य; अस्मत्पक्षाङ्गीकरणप्रसङ्गात्, विकल्पज्ञानानि च विवक्षाज्ञानवद् मतित्वेनोक्तान्येव, इति सर्वत्र भावश्रुताभाव' प्रसजति । भवतु स तर्हि, इति चेत् । इत्याह– 'न य विसेसो त्ति' भावश्रुताभावे मति श्रुतयोर्विशेषो भेदश्चिन्तयितव्यो न स्यात्, स हि द्वयोरेवोपपद्यते । यदा च मतिरेवास्ति, न भावश्रुतम्, तदा तस्या' केन सह भेदचिन्ता युज्येत ? इति भाव' । द्रव्यश्रुतरूपेण शब्देन सह मतेर्भेदचिन्ता भविष्यतीति चेत् । तदयुक्तम्, ज्ञानपञ्चकविचारस्येहाऽधिकृतत्वात्, तदधिकारे च शब्देन सह भेदचिन्ताया अप्रस्तुतत्वात् । चिन्त्यतां वा 'मतिपूर्व द्रव्यश्रुतम्' इत्येव मते शब्देनापि सह विशेष', किन्तु सोऽपि न घटते ॥ इति गाथार्थः ॥ १११ ॥

कुतो न घटते ?, इत्याह–

[1] द्रव्यश्रुत मतिपूर्व भाषते यद् नाऽविचिन्तित केचित् । भावश्रुतस्याभाव प्राप्नोति तेषां न च विशेष ॥ १११ ॥

[1]दव्वसुयं बुद्धीओ सा वि तओ जमविसेसओ। तम्हा। भावसुयं मइपुव्वं दव्वसुयं लक्खणं तस्स ॥११२॥

यदिति यस्मात् कारणाद् यथा द्रव्यश्रुतं शब्दो बुद्धेर्मतेः सकाशाद् भवतीति भवद्भिः प्रतिपाद्यते, तथा हन्त ! साऽपि बुद्धिस्ततः शब्दात् श्रोतुर्भवत्येव। ततश्च 'मइपुव्वं सुयमुत्तं न मई सुयपुव्विया विसेसोऽयं' इति मति-श्रुतयोर्भेदप्रतिपादनार्थं योऽसौ विशेषोऽत्र प्रतिपादयितुं प्रस्तुतः, स द्वयोरप्यन्योन्यं पूर्वभाविता[3]याः समानत्वाद् न प्राप्नोति, इत्यनन्तरगाथापर्यन्तावयवेन संबन्धः। तस्मात् तेषां मतेऽविशेषतः कारणाद् यदस्माभिः प्राक् समर्थितम्–भावश्रुतं मतिपूर्वमिति, तदेव युक्तियुक्तम्। शब्दलक्षणं तु द्रव्यश्रुतं तस्य भावश्रुतस्य लक्ष्यते गम्यतेऽनेनेति लक्षणं लिङ्गम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ११२ ॥

कुतस्तत् तस्य लक्षणम् ?, इत्याह–

[4]सुयविण्णाणप्पभवं दव्वसुयमियं जओ विचिंतेउं। पुव्वं, पच्छा भासइ लक्खिज्जइ तेण भावसुयं ॥११३॥

श्रुतविज्ञानप्रभवं सविकल्पकविवक्षाज्ञानकार्यं शब्दरूपं द्रव्यश्रुतमिदं यत् परैर्मतिपूर्वत्वेनेष्यते, कथं पुनस्तद्भावश्रुतप्रभवं विज्ञायते ?, इत्याह– यतः सर्वोऽपि पूर्वं विचिन्त्य वक्तव्यमर्थं चित्ते विकल्प्य पश्चात् शब्दं भाषते, यच्च तच्चिन्ताज्ञानं तच्छ्रुतानुसारित्वाद् भावश्रुतम्, इति भावश्रुतप्रभवता द्रव्यश्रुतस्य विज्ञायते; यच्च यस्मात् प्रभवति तत् तस्य कार्यम्, अतस्तेन कार्यभूतेन द्रव्यश्रुतेन स्वकारणभूतं भावश्रुतं लक्ष्यत इति तत् तस्य लक्षणमुक्तम्, अस्ति भावश्रुतमत्र, तत्कार्यस्य शब्दस्य श्रवणात्, इत्येवं तेन भावश्रुतस्य लक्ष्यमाणत्वादिति। द्रव्यश्रुतस्य च भावश्रुतलक्षणता मतान्तरवादिनां विपर्यस्तत्वप्रतिपादनार्थमुपदर्शिता, भावश्रुतप्रभवस्यापि शब्दस्य तैर्मतिपूर्वत्वप्रतिपादनात् ॥ इति गाथार्थः ॥ ११३ ॥

अथ यथा मति-श्रुतयोः कार्य कारणभावाद् भेदः, तथा तयोः प्रत्येकं स्वस्थानेऽपि सम्यक्त्व-मिथ्यात्वपरिग्रहाद् भेद एवेत्यनुपदर्शयितुं नन्द्यध्ययनागमे मति-श्रुतयोः कार्य-कारणभावेन भेदप्रतिपादनानन्तरमिदं सूत्रमस्ति, तद् यथा "[5]अविसेसिया मई

१ द्रव्यश्रुतं बुद्धेः साऽपि ततो यदविशेषतस्तस्मात्। भावश्रुतं मतिपूर्वं द्रव्यश्रुतं लक्षणं तस्य ॥ ११२ ॥ २ गाथा १०५।
३ प. 'पूर्वभावयो'। ४ श्रुतविज्ञानप्रभवं द्रव्यश्रुतमिदं यतो विचिन्त्य। पूर्वं, पश्चाद् भाषते लक्ष्यते तेन भावश्रुतम् ॥ ११३ ॥
५ अविशेषिता मतिर्मतिज्ञानं च मत्यज्ञानं च, विशेषिता मतिः सम्यग्दृष्टेर्मतिर्मतिज्ञानम्, मिथ्यादृष्टेर्मतिर्मत्यज्ञानं, एवं अविशेषितं श्रुतं श्रुतज्ञानं श्रुताज्ञानं च, विशेषितं श्रुतम्–सम्यग्दृष्टेः श्रुतं श्रुतज्ञानम्, मिथ्यादृष्टेः श्रुतं श्रुताज्ञानम्।

मइनाण च मइअन्नाण च, विसेसिया मई-सम्मदिट्ठिस्स मई मइनाणं, मिच्छादिट्ठिस्स मई मइअन्नाण, एव अविसेसिय सुय सुयनाण सुयअन्नाण च, विसेसिय सुय-सम्मदिट्ठिस्स सुय सुयनाण, मिच्छादिट्ठिस्स सुय सुयअन्नाण " सम्यग्दृष्टि मिथ्यादृष्टिसव न्धतोऽविशेषितेन मतिशब्देन मतिज्ञान मत्यज्ञान च द्वे अपि प्रतिपाद्येते, सम्यग्दृष्टिरविशेषितेन तु मतिध्वनिना मतिज्ञानमेवोच्यते, मिथ्यादृष्टिरविशेषितेन तु तेनैव मत्यज्ञानमेवाऽभिधीयते, एव श्रुतेऽपि वाच्यमिति सूत्रभावार्थ । तदेतदानुषङ्गिक सूत्रोक्तमनुवर्तमानो भाष्यकारोऽप्याह—

अविसेसिया मइ च्चिय सम्मद्दिट्ठिस्स सा मइण्णाण । मइअन्नाण मिच्छद्दिट्ठिस्स सुय पि एमेव ॥ ११४ ॥

सम्यग्दृष्टि मिथ्यादृष्टिभावेनाऽविशेषिता मतिर्मतिरेवोच्यते, न तु मतिज्ञान मत्यज्ञान चेति निर्धार्य व्यपादिश्यते, सामान्यरूपायां तस्या ज्ञाना ऽज्ञानविशेषयोर्द्वयोरप्यन्तर्भावात् । यदा तु सम्यग्दृष्टेरेव सबन्धिनी सा मतिर्विवक्ष्यते, तदा मतिज्ञानमिति निदिश्यते । यदा तु मिथ्यादृष्टिसवन्धिनी तदा मत्यज्ञानम् । एव श्रुतमप्यविशेषित श्रुतमेव, विशेषित तु सम्यग्दृष्टे' श्रुतज्ञान, मिथ्यादृष्टेस्तु श्रुताज्ञानम्, सम्यग्दृष्टिसवन्धिनो वोधस्य सर्वस्यापि ज्ञानत्वात्, मिथ्यादृष्टिसत्कस्य त्वज्ञानत्वात् ॥ इति गाथार्थ. ॥ ११४ ॥

ननु यथा मति श्रुताभ्या सम्यग्दृष्टिर्घटादिक जानीते, व्यवहरति च, तथा मिथ्यादृष्टिरपि, तत् किमिति तस्य सत्क सर्वमप्यज्ञानमुच्यते ?, इत्याशङ्क्याह–

सैद-सदविसेसणाओ भवहेउजदिच्छिओवलम्भाओ । नाणफलाभावाओ मिच्छद्दिट्ठिस्स अण्णाण ॥११५॥

सच्चाऽसच्च सद् सती तयोरविशेषणमविशेषस्तस्माद् हेतो., मिथ्यादृष्टे' सवन्धि व्यवहारमात्रेण ज्ञानमपि निश्चयतोऽज्ञानमुच्यते, सतो ह्यसत्त्वेनाऽसद् विशिष्यते, असतोऽपि च सत्त्वेन सद् भिद्यते । मिथ्यादृष्टिश्च घटे सत्त्व प्रमेयत्व मूर्तत्वादीन्, स्तम्भ रम्भा ऽम्भोरुहादिव्यावृत्त्यादींश्च पटादिधर्मान् सतोऽप्यसत्त्वेन प्रतिपद्यते, ' सर्वप्रकारैर्घट एवायम् ' इत्यवधारणात् । अनेन ह्यवधारणेन सन्तोऽपि सत्त्व प्रमेयत्वादयः पटादिधर्मा न सन्तीति प्रतिपद्यते, अन्यथा सत्त्व प्रमेयत्वादिसामान्यधर्मद्वारेण घटे पटादीनामपि सद्भावात् 'सर्वथा घट एवायम्' इत्यवधारणानुपपत्ते , ' कथञ्चिद् घट एवाऽयम् ' इत्यवधारणे त्वनेकान्तवादाभ्युपगमेन सम्यग्दृष्टित्वप्रसङ्गात् , तथा पट मुट-नट शकटादिरूप घटेऽसदपि सत्त्वेनाऽयमभ्युपगच्छति ' सर्व. प्रकारैर्घटोऽस्त्येव ' इत्यवधारणात् , ' स्यादस्त्येव घट. ' इत्यव-

१ अविशेषिता मतिरेव सम्यग्दृष्टे सा मतिज्ञानम् । मत्यज्ञान मिथ्यादृष्टे श्रुतमप्येवमेव ॥ ११४ ॥
२ सदसदविशेषणाद् भवहेतुयदृच्छोपलम्भात् । ज्ञानफलाभावाद् मिथ्यादृष्टेरज्ञानम् ॥ ११५ ॥

धारणे तु स्याद्वादाश्रयणात् सम्यग्दृष्टित्वप्राप्तेः। तस्मात् सद्-सतोर्विशेषाभावादुन्मत्तकस्येव मिथ्यादृष्टेर्बोधोऽज्ञानम्। तथा विपर्यस्तत्वादेव भवहेतुत्वात् तद्बोधोऽज्ञानम्। तथा पशुवधहेतुत्वात् तद्बोधोऽज्ञानम्। तथा पशुवध-तिलादिदहन-जलाद्यवगाहनादिषु संसारहेतुषु मोक्षहेतुत्वबुद्धेः, दया-प्रशम-ब्रह्मचर्या-ऽऽकिञ्चन्यादिषु तु मोक्षकारणेषु भवहेतुत्वाध्यवसायतो यदृच्छोपलम्भात् तस्याऽज्ञानम्। तथा विरत्यभावेन ज्ञानफलाभावाद् मिथ्यादृष्टेरज्ञानम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ११५ ॥

तदेवं सप्रसङ्गः प्रतिपादितो हेतु-फलभावादपि मति-श्रुतयोर्भेदः, सांप्रतं भेदभेदात् तयोस्तमभिधातुमाह–

[1]भेयकयं च विसेसणमट्ठावीसइविहंगभेयाइ। इंदियविभागओ वा मइ-सुयभेयो जओऽभिहियं ॥११६॥

भेदा अवग्रहादयः, अङ्गा-ऽनङ्गप्रविष्टत्वादयश्च, तत्कृतं वा मति-श्रुतयोर्विशेषणं भेदः, यतोऽवग्रहादिभेदादष्टाविंशत्यादिविधं मतिज्ञानं 'वक्ष्यते' इति शेषः, श्रुतज्ञानं त्वङ्गा-ऽनङ्गप्रविष्टत्वादिभेदमभिधास्यते। अथवा इन्द्रियविभागाद् मति-श्रुतयोर्भेदः, यतोऽन्यत्र पूर्वगतेऽभिहितम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ११६ ॥

किमभिहितम् ?, इत्याह–

[2]सोइंदिओवलद्धी होइ सुयं सेसयं तु मइनाणं। मोत्तूणं दव्वसुयं अक्खरलंभो य सेसेसु ॥ ११७ ॥

इन्द्रो जीवस्तस्येदमिन्द्रियम्, श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रम्, तच्च तदिन्द्रियं चेति श्रोत्रेन्द्रियम्, उपलम्भनमुपलब्धिर्ज्ञानम्, श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरिति तृतीयासमासः, श्रोत्रेन्द्रियस्य वोपलब्धिः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरिति षष्ठीसमासः, श्रोत्रेन्द्रियद्वारकं ज्ञानमित्यर्थः, श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिर्यस्येति बहुव्रीहिणाऽन्यपदार्थे शब्दोऽप्यभिधीयते। ततश्चाद्यसमासद्वये श्रोत्रेन्द्रियद्वारकमभिलापप्लावितोपलब्धिलक्षणं भावश्रुतमुक्तं द्रष्टव्यम्, बहुव्रीहिणा तु तस्यां भावश्रुतोपलब्धावनुपयुक्तस्य वदतो द्रव्यश्रुतम्, तदुपयुक्तस्य तु वदत उभयश्रुतमभिहितं वेदितव्यम्। इह च व्यवच्छेदफलत्वात् सर्वं वाक्यं सावधारणं भवति, इष्टश्चाऽवधारणविधिः प्रवर्तते; ततः 'चैत्रो धनुर्धर एव' इत्यादिष्विवेहाऽयोगव्यवच्छेदेनाऽवधारणं द्रष्टव्यम्, तद्यथा– श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव, न तु श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतमेवेति; श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिस्तु श्रुतं मतिर्वा भवति, यथा धनुर्धरश्चैत्रोऽन्यो वेति, श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धेरवग्रहे-हादिरूपाया मतित्वात्,

१ भेदकृत च विशेषणमष्टाविंशतिविभाङ्गभेदादि। इन्द्रियविभागतो या मति-श्रुतभेदो यतोऽभिहितम् ॥ ११६ ॥

२ श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिर्भवति श्रुतं शेषकं तु मतिज्ञानम्। मुक्त्वा द्रव्यश्रुतमक्षरलाभश्च शेषेषु ॥ ११७ ॥

श्रुतानुसारिण्यास्तु श्रुतत्वादिति; यदि पुनः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतमेवेत्यवधार्यते, तदा तदुपलब्धेर्मतित्वं सर्वथैव न स्यात्, इष्यते च कस्याश्चित् तदपीति भावः । यदि श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतम्, तर्हि शेषं किं भवतु ?, इत्याह– 'सेसय त्वित्यादि' श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिं विहाय शेषकं यच्चक्षुरादीन्द्रियचतुष्टयोपलब्धिरूपं तद् मतिज्ञानं 'भवति' इति वर्तते । तुशब्दः समुच्चये, स चैव समुच्चिनोति न केवलं शेषेन्द्रियोपलब्धिर्मतिज्ञानम्, किन्तु श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिश्च काचिदवग्रहेहादिमात्ररूपा मतिज्ञानं भवति, तथा च सत्यनन्तरमवधारणव्याख्यानमुपपन्नं भवति । 'सेसय तु मइनाणं' इति सामान्येनैवोक्ते शेषस्य सर्वस्याऽप्युत्सर्गेण मतित्वे प्राप्ते सत्यपवादमाह– 'मोत्तूण दव्वसुयं ति' पुस्तकादिलिखितं यद् द्रव्यश्रुतं तद् मुक्त्वा परित्यज्यैव शेषं मतिज्ञानं द्रष्टव्यम्, पुस्तकादिन्यस्तं हि भावश्रुतकारणत्वात् शब्दवद् द्रव्यश्रुतमेव, इति कथं मतिज्ञानं स्यात् ?, इति भावः । न केवलं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतम्, किन्तु यश्च शेषेषु चतुर्षु चक्षुरादीन्द्रियेषु श्रुतानुसारिसाभिलापविज्ञानरूपोऽक्षरलाभः सोऽपि श्रुतम्, न त्वक्षरलाभमात्रम्; तस्येहाऽपायाद्यात्मके मतिज्ञानेऽपि सद्भावादिति ॥

आह– यदि चक्षुरादीन्द्रियाक्षरलाभोऽपि श्रुतम्, तर्हि यदाद्यगाथावयवे 'श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव श्रुतम्' इत्यवधारणं कृतम्, तद् नोपपद्यते, शेषेन्द्रियोपलब्धेरपीदानीं श्रुतत्वेन समर्थितत्वात् । नैतदेवम्, शेषेन्द्रियाक्षरलाभस्यापि श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरूपत्वात्, स हि श्रुतानुसारिसाभिलापज्ञानरूपोऽत्राधिक्रियते, श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरपि चैवंभूतैव श्रुतमुक्ता । ततश्च साभिलापविज्ञानं शेषेन्द्रियद्वारेणाऽप्युत्पन्नं योग्यतया श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव मन्तव्यम्, अभिलापस्य सर्वस्यापि श्रोत्रेन्द्रियग्रहणयोग्यत्वादिति ॥

अत्राह– ननु 'सोइंदिओवलद्धी होइ सुयं' 'तथा 'अक्खरलंभो य सेसेसु' इत्युभयवचनाच्छ्रुतज्ञानस्य सर्वेन्द्रियनिमित्तता सिद्धा, तथा 'सेसयं तु मइनाणं' इति वचनात्, तुशब्दस्य समुच्चयार्थ मतिज्ञानस्यापि सर्वेन्द्रियकारणता प्रतिष्ठिता, भवद्भिस्त्विन्द्रियविभागाद् मति श्रुतयोर्भेदं प्रतिपादयितुमारब्धः, स चैव न सिध्यति, द्वयोरपि सर्वेन्द्रियनिमित्ततायास्तुल्यत्वप्रतिपादनादिति । अत्रोच्यते– साधूक्तं भवता, किन्तु यद्यपि शेषेन्द्रियद्वाराऽऽयातत्वात् तदक्षरलाभः शेषेन्द्रियोपलब्धिरुच्यते, तथाऽप्यभिलापात्मकत्वादसौ श्रोत्रेन्द्रियग्रहणयोग्य एव, ततश्च तत्त्वतः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेवाऽयम् । तथा च सति परमार्थतः सर्वं श्रोत्रविषयमेव श्रुतज्ञानम्, मतिज्ञानं तु तद्विषयं शेषेन्द्रियविषयं च सिद्धं भवति; अत इत्थमिन्द्रियविभागाद् मति श्रुतयोर्भेदो न विहन्यते, इत्यलं विस्तरेण ॥ इति पूर्वगतगाथासंक्षेपार्थः ॥ ११७ ॥

अथ विस्तरार्थमभिधित्सुर्भाष्यकार एव परेण पूर्वपक्षं कारयितुमाह–

¹सोओवलद्धी जइ सुयं न नाम सोउग्गहादओ बुद्धी । अह बुद्धीओ न सुयं अहोभयं संकरो नाम ॥११८॥

'सोओवलद्धी जइ सुयं न नाम सोउग्गहादओ बुद्धी । अह बुद्धीओ न सुयं अहोभयं संकरो नाम ॥११८॥' इत्येवं च तदर्थमवबुध्यमानस्य परस्य वचनमि-
'श्रोत्रोपलब्धिरेव श्रुतम्' इत्यवधारणार्थमनवगच्छतः 'श्रुतमेव तदुपलब्धिः' इत्येवं च तदर्थमवबुध्यमानस्य परस्य वचनमिदम्, अहो ! श्रोत्रेन्द्रियद्वारोत्पन्ना अवग्रहे-हादयो बुद्धिर्मतिज्ञानं
दम्, तद्यथा— यदि श्रोत्रोपलब्धिः श्रुतमेव, तर्हि 'नाम' इति कोमलामन्त्रणे, अहो ! श्रोत्रेन्द्रियद्वारोत्पन्ना अवग्रहे-हादयो बुद्धिर्मतिज्ञानं किं नः क्षूयते ? इति चेत्। नैवम्, तथा
न प्राप्नुवन्ति, तदुपलब्धेः सर्वस्या अपि श्रुतत्वेनाऽवधारणात् । मा भूवंस्ते मतिज्ञानम्, किं नः क्षूयते ? इति चेत् । नैवम्, तथा च सति
सति तस्य वक्ष्यमाणाऽष्टाविंशतिभेदभिन्नत्वहानेः । अथैतद्दोषभयाद् बुद्धिस्तेऽभ्युपगम्यन्ते, ततस्तर्हि न ते श्रुतम्, तथा च सति
'सोइन्दिओवलद्धी होइ सुयं' इत्यसंगतं प्राप्नोति । अथोभयदोषपरिहारार्थं 'उभयं' बुद्धिश्च श्रुतं च ते इष्यन्ते । तर्ह्येवं सत्येक-
स्थानमीलितक्षीर-नीरयोरिव संकरः संकीर्णता मति-श्रुतयोराप्नोति, न पृथग्भावः । अथवा 'यदेव मतिस्तदेव श्रुतं, यदेव च श्रुतं तदेव
मतिः' इत्येवमभेदोऽप्यनयोः स्यात्, इति स्वयमेव द्रष्टव्यम् ; भेदश्चेह तयोः प्रतिपादयितुं प्रस्तुतः, तदेतच्छान्तिकरणप्रवृत्तस्य वेतालो-
त्थानम् ॥ इति प्रेरकगाथार्थः ॥ ११८ ॥

तदेतत् प्रेर्यं केचिद् यथा परिहरन्ति, तथा तावद् दर्शयन्नाह—

²केई बेन्तरस सुयं सद्दो सुणओ मइ त्ति, तं न भवे । जं सव्वो च्चिय सद्दो दव्वसुयं तस्स को भेयो ? ॥११९॥

'सोइंदिओवलद्धी' इत्यत्र श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिर्यस्येति केवलबहुव्रीह्याश्रयणात् श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः शब्द एवेति केचिद्
मन्यन्ते, स च प्रज्ञापकस्य ब्रुवतः श्रूयत इति कृत्वा श्रुतम्, शृण्वतस्तु श्रोतुरवग्रहे-हा-ऽपायादिरूपेण मन्यते ज्ञायत इति मतिः । एवं
च सत्युभयमुपपन्नं भवति, श्रोतृगताऽवग्रहादीनां च श्रुतत्वं परिहृतं भवति । आचार्यः प्राह— 'तं न भवे त्ति' तदेतत् केषाञ्चिद् मतं
युक्तं न भवति । कुतः ?, इत्याह— यद् यस्मात् कारणाद् ब्रुवतः श्रोतुश्च संबन्धी सर्व एव शब्दो द्रव्यश्रुतम्, द्रव्यश्रुतमात्रत्वेन च
सर्वत्र तुल्यस्य सतस्तस्य शब्दस्य को भेदः को विशेषः, येनासौ वक्तरि श्रुतं, श्रोतरि तु मतिः स्यात् ? । यदपि 'श्रूयत इति श्रुतं'
'मन्यत इति मतिः' उच्यते, तत्रापि धात्वन्तरमात्रकृत एव विशेषः, शब्दस्तु स एव श्रूयते स एव मन्यते, इति न कश्चिदुभयं दृश्यते ॥
इति गाथार्थः ॥ ११९ ॥

१ श्रोत्रोपलब्धिर्यदि श्रुत न नाम श्रोत्रावग्रहादयो बुद्धिः । अथ बुद्धयो न श्रुतमथोभयं संकरो नाम ॥ ११८ ॥ २ गाथा ११७ ।
३ केचिद् ब्रुवतः श्रुतं शब्दः शृण्वतो मतिरिति, तद् न भवेत् । यत् सर्व एव शब्दो द्रव्यश्रुतं तस्य को भेदः ? ॥ ११९ ॥

दूषणान्तरमप्याह–

[1]किंवा नाणेऽहिगए सद्देणं जइ य सद्दविन्नाणं । गहियं तो को भेयो भणओ सुणओ व जो तस्स ?॥१२०॥

यदि वा ज्ञाने ज्ञानविचारेऽधिकृते किं पुद्गलसङ्घातरूपेण शब्देन गृहीतेन कार्यम्, अप्रस्तुतत्वात् ?। अथ श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धि शब्देन शब्दविज्ञानं गृह्यत इति । अत्राह–'जइ येत्यादि' यदि च श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धेः शब्दस्य कारणभूतत्वात् कार्यभूतत्वाच्चोपचारतो वक्तृगतं श्रोतृगतं च शब्दविज्ञानं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिशब्दवाच्यत्वेन गृहीतम्, तच्च ब्रुवतः श्रुतं शृण्वतस्तु मतिरित्युच्यते । हन्त ! ततस्तर्हि तस्य विज्ञानस्य ब्रुवतः शृण्वतो वा यो भेदो विशेषः, स कः ? इति कथ्यताम्, येन तद् वक्तुः श्रुतं, श्रोतुश्च मतिः स्यात् ? इति नास्त्यसौ विशेषः, शब्दज्ञानत्वाविशेषादिति भावः । किञ्च, एवं सति श्रोतुरपि कदाचिच्छ्रुत्यनन्तरमेव ब्रुवतः सैव शब्दजनिता तन्मतिरवशिष्टा श्रुतं प्रसजति '[2]वे[3]तस्स सुयं' 'सुणओ मई' इत्यभ्युपगमात्; ततश्च तदेकत्वं मति श्रुतयोः, इति कोऽतिशयः कृतः स्यात् ? इति । किञ्च, यदि शृण्वतः सर्वदैव मतिरित्ययमेकान्तः, तर्हि यदेतद् व्यक्तं सर्वत्रोच्यते– आचार्यपारम्पर्येणेदं श्रुतमायातमिति, तदसत् प्राप्नोति, तीर्थकरादर्वाक् सर्वेषामपि श्रोतृत्वेन मतिज्ञानस्यैवोपपत्तेः । अथ नैवम्, तर्ह्येकत्वं मति श्रुतयोः ॥ इति गाथार्थः ॥ १२० ॥

तदेवं '[4]केई बेन्तस्स सुयं' इत्यादि दूषयित्वा प्रस्तुतप्रकरणोपसंहारव्याजेन परमेव शिक्षयन्नाह–

[5]भणओ सुणओ व सुयं तं जमिह सुयाणुसारि विण्णाणं । दोण्ह पि सुयाईयं जं विन्नाणं तयं बुद्धी ॥१२१॥

तस्माद् 'ब्रुवतः श्रुतं, शृण्वतस्तु मतिः' इत्येतद् न युक्तम्, उक्तदूषणात्, अनागमिकत्वाच्च । किं तर्हि युक्तम् ? इति चेत् । उच्यते– भणतः शृण्वतो वा यत् किमपि श्रुतानुसारि परोपदेशार्हद्वचनानुसारि विज्ञानं, तदिह सर्वं श्रुतम्, यत् पुनर्द्वयोरपि वक्तृश्रोत्रोः श्रुतातीतं हृषीकमनोमात्रनिमित्तमवग्रहादिरूपं विज्ञानं, तत् सर्वं बुद्धिर्मतिज्ञानमित्यर्थः । तदेवं द्वयोरपि वक्तृश्रोत्रोः प्रत्येकं मति श्रुते यथोक्तस्वरूपे अभ्युपगन्तव्ये, न पुनरेकैकस्यैकैकमिति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ १२१ ॥

भवत्वेवम्, किन्तु 'सोओवलद्धी जइ सुयं न नाम सोउग्गहादओ बुद्धी' इत्यादिना यः परेण पूर्वपक्षो व्यधायि, तस्य तर्हि कः परिहारः ? इत्याशङ्क्य भाष्यकार एवेदानीं 'सोइंदिओवलद्धी होइ सुयं' इत्यादिमूलगाथां विवृण्वन्नाह–

---

१ किंवा ज्ञानेऽधिकृते शब्देन यदि च शब्दविज्ञानम् । गृहीतं ततः को भेदो भणतः शृण्वतश्च यस्तस्य ? ॥ १२० ॥ २ गाथा ११९ ।

३ भणतः शृण्वतो वा श्रुतं तद् यदिह श्रुतानुसारि विज्ञानम् । द्वयोरपि श्रुतातीतं यद् विज्ञानं तद् बुद्धिः ॥ १२१ ॥ ४ गाथा ११८ । ५ गाथा ११७ ।

सोइंदिओवलद्धी[1] चेव सुयं न उ तई सुयं चेव । सोइंदिओवलद्धी वि काइ जम्हा मइन्नाणं ॥ १२२॥

इह श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिशब्दस्य तृतीया-षष्ठीसमासः, बहुव्रीहिश्च; आद्यसमासद्वयेन भावश्रुतम्, बहुव्रीहिणा तु भावश्रुतानुपयुक्तस्य वदतो द्रव्यश्रुतम्, तदुपयुक्तस्य तु ब्रुवत उभयश्रुतं गृहीतमिति प्राग्वृत्तौ दर्शितं सर्वं द्रष्टव्यम् । अवधारणविधिमपि प्रागुपदर्शितमाह– 'श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव श्रुतं' इत्येवमवधारणीयम् । 'न उ तई ति' न पुनः 'सा श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतमेव' इति । कुतो नैवमवधार्यते ?, इत्याह– यस्माच्छ्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरपि काचिदश्रुतानुसारिणी अवग्रहे-हादिमात्ररूपा मतिज्ञानमेव, अतः 'श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतमेव' इति नावधार्यत इति भावः । एवं च सति '[2]न नाम सोउग्गहादओ बुद्धी' इत्यादि परेण यत् प्रेरितं, तत् परिहृतं भवति, श्रोत्रावग्रहादीनामपि बुद्धिरूपतायाः समर्थितत्वात् ॥ इति गाथार्थः ॥ १२२ ॥

तदेवमवधारणविधिना श्रोत्रावग्रहादीनां मतित्वं समर्थितम्, यदि वा '[3]सेसयं तु मइनाणं' इत्यत्र योऽसौ तुशब्दः, ततोऽपि तेषां तत् समर्थ्यत इति दर्शयन्नाह–

तुसमुच्चयवयणाओ[4] व काई सोइन्दिओवलद्धी वि । मइरेवं सइ सोउग्गहादओ हुन्ति मइभेया ॥ १२३ ॥

'[3]सेसयं तु मइनाणं' इत्यत्र योऽसौ तुशब्दः समुच्चयवचनः, ततश्च किमुक्तं भवति ?–शेषकं मतिज्ञानं, काचिदनपेक्षितपरोपदेशार्हद्वचना श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिश्च मतिज्ञानमित्येवं वा श्रोत्रावग्रहादयो भवन्ति मतिभेदाः । तथा च सति मतेरष्टाविंशतिभेदत्वं न परिहीयते, ततश्च '[2]न नाम सोउग्गहादओ बुद्धी' इत्यादि परप्रेर्यं प्रतिक्षिप्तमेव ॥ इति गाथार्थः ॥ १२३ ॥

मूलगाथाया व्याख्यातशेषं व्याख्यानयन्नाह—

पत्ताइगयं[5] सुयकारणं ति सद्दो व्व तेण दव्वसुयं । भावसुयमक्खराणं लाभो सेसं मइन्नाणं ॥ १२४ ॥

मूलगाथायां 'श्रोत्रावग्रहादयः, शेषकं च मतिज्ञानम्, इत्युक्ते शेषस्य सर्वस्याऽप्युत्सर्गतो मतित्वे प्राप्ते, अपवादः–'[3]मोत्तूणं दव्वसुयं ति' इत्युक्तम् । तत्र किं तद् द्रव्यश्रुतं यदिह वर्ज्यते ?, इत्याह भाष्यकारः–पत्रादिगतं पुस्तक-पत्रादिलिखितम्, तेन कारणेन द्रव्यश्रुतं, येन किं ?, इत्याह– श्रुतकारणमिति । किंवत् ?, इत्याह– शब्दवदिति यथा भावश्रुतकारणत्वाच्छब्दो द्रव्यश्रुतम्,

१ श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिश्चैव श्रुत न तु सा श्रुत चैव । श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरपि काचिद् यस्माद् मतिज्ञानम् ॥ १२२ ॥ २ गाथा ११८ ।
३ गाथा ११७ । ४ तुसमुच्चयवचनाद् वा काचिच्छ्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरपि । मतिरेवं सति श्रोत्रावग्रहादयो भवन्ति मतिभेदा. ॥ १२३ ॥
५ पत्रादिगतं श्रुतकारणमिति शब्द इव तेन द्रव्यश्रुतम् । भावश्रुतमक्षराणां लाभ. शेषं मतिज्ञानम् ॥ १२४ ॥

तथा पुस्तक पत्रादिन्यस्तमपि तत्कारणत्वाद् द्रव्यश्रुतमित्यर्थ । तद् मुक्त्वा शेप शेपचक्षुरादीन्द्रियोपलब्धिरूप मतिज्ञानम् । 'भावसु-
यमक्खराणमित्यादि' न केवल श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धि श्रुतम्, यश्च श्रुतानुसारित्वाद् भावश्रुत भावश्रुतरूप, शेपेषु चक्षुरादीन्द्रियेष्वक्षराणां
लाभ परोपदेशार्हद्वचनानुसारिण्यक्षरोपलब्धिरित्यर्थ, सोऽपि श्रुतम्, इत्येव मूलगाथायां सबन्ध' कार्य इति हृदयम्, स च प्राग् वृत्तौ
कृत एव। तस्माच्चाक्षरलाभाच्चक्षुरादीन्द्रियेषु यच्छेषमश्रुतानुसार्यवग्रहे हाद्युपलब्धिरूप, तद् मतिज्ञानम्, इत्येवमिहाऽप्येतत् सबध्यते ॥
इति गाथार्थ. ॥ १२४ ॥

अथ पर पूर्वापरविरोधमुद्भावयन्नाह–

जेइ सुयमक्खरलाभो न नाम सोओवलद्धिरेव सुय । सोओवलद्धिरेवक्खराइ सुइसभवाउ त्ति ॥ १२५ ॥

इयमपि प्राग् मूलगाथावृत्तौ दर्शितार्थव, तथापि विस्मरणशीलानामनुग्रहार्थ किञ्चिद् व्याख्यायते। ननु यदुक्तन्यायेन शेपेन्द्रिया
क्षरलाभोऽपि श्रुतम्, तर्हि 'श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव श्रुतम्' इति यदवधारण कृत, तदसङ्गत प्राप्नोति, शेपेन्द्रियाक्षरलाभस्यापि श्रुतत्वात्।
अत्रोत्तरमाह– 'सोओवलद्धिरेवेत्यादि' यद्यसौ शेपेन्द्रियाक्षरलाभोऽपि श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिर्न स्यात्, तदा स्यादेवाऽवधारणमसगतम्,
तच्च नास्ति, यत. शेपेन्द्रियद्वाराऽऽयातज्ञानेऽपि प्रतिभासमानान्यक्षराणि श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव ॥

अहो! महदाश्चर्य, यतो यदि शेपेन्द्रियाक्षरलाभ', कथ श्रोत्रोपलब्धि ?; सा चेत्, कथ शेपेन्द्रियाक्षरलाभ ?, इत्या-
शङ्क्याह– 'सुइसभवाउ त्ति' शेपेन्द्रियज्ञानप्रतिभासभाञ्जि अक्षराणि श्रोत्रोपलब्धिरेव । कुत ?, इत्याह– तेषां श्रुते श्रवणस्य सभ
वात्, इदमुक्त भवति– अभिलापरूपाणि ह्येतान्यक्षराणि, अभिलापश्च तस्मिन् वा विवक्षिते काले, अन्यदा वा, तत्र वा विवक्षिते
पुरुषे, अन्यत्र वा श्रवणयोग्यत्वाच्छ्रोत्रेणोपलभ्यते। अत श्रोत्रोपलम्भयोग्यत्वेन श्रुतिसभवात् सर्वोऽप्यभिलाप. श्रोत्रोपलब्धिरेव,
इति न किञ्चिदवधारण विरुध्यते ॥ इति गाथार्थ ॥ १२५ ॥

किं सर्वोऽपि शेपेन्द्रियाक्षरलाभ श्रुतम्, आहोस्वित् कश्चिदेव ?, इत्याह–

सोऽवि हु सुयक्खराण जो लाभो त सुय मई सेसा। जइ वा अणक्खरच्चिय सा सव्वा न प्पवत्तेज्जा ॥१२६॥

१ यदि श्रुतमक्षरलाभो न नाम श्रोत्रोपलब्धिरेव श्रुतम् । श्रोत्रोपलब्धिरेवाऽक्षराणि श्रुतिसभवादिति ॥ १२५ ॥

२ सोऽपि खलु श्रुताक्षराणां यो लाभस्तत् श्रुत मति शेप । यदि वाऽनक्षरैव सा सर्वा न प्रवर्तेत ॥ १२६ ॥

सोऽपि च शेषेन्द्रियाक्षरलाभः स एव श्रुतं, यः किम्?, इत्याह– यः श्रुताक्षराणां लाभः, न सर्वः, यः संकेतविषयशब्दानुसारी, सर्वज्ञवचनकारणो वा विशिष्टः श्रुताक्षरलाभः, स एव श्रुतम्, न त्वश्रुतानुसारी; ईहा-ऽपायादिषु परिस्फुरदक्षरलाभमात्रमित्यर्थः। 'जइ व त्ति' यदि पुनरक्षरलाभस्य सर्वस्यापि श्रुतेन क्रोडीकरणादनक्षरैव मतिरभ्युपगम्येत, तदा सा यथाऽवग्रहे-हा-ऽपायधारणारूपा सिद्धान्ते प्रोक्ता, तथा सर्वाऽपि न प्रवर्तेत सर्वाऽपि मतिस्त्वं नानुभवेदित्यर्थः, किन्त्वनक्षरत्वादवग्रहमात्रमेव मतिः स्यात्, न त्वीहादयः, तेषामक्षरलाभात्मकत्वात्। तस्माच्छ्रुतानुसार्येवाऽक्षरलाभः श्रुतम्, शेषं तु मतिज्ञानम् ॥ इति गाथार्थः ॥ १२६ ॥

तदेवं व्याख्याता भाष्यकृताऽपि 'सोइंदिओवलद्धी' इत्यादिगाथा; सांप्रतं त्वस्यां यः श्रुतविषयः पर्यवसितोऽर्थः प्रोक्तो भवति, तं संपिण्ड्योपदर्शयति–

दव्वसुयं[2] भावसुयं उभयं वा किं कहं व होज्ज त्ति। को वा भावसुयंसो दव्वाइसुयं परिणमेज्जा? ॥१२७॥

इह 'सोइंदिओवलद्धी' इत्येतस्यां गाथायां 'मोत्तूणं दव्वसुयं' इत्यनेन पुस्तकादिन्यस्तं द्रव्यश्रुतमुक्तम्, अक्षरलाभवचनात्तु भावश्रुतम्, श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिवचनेन तु शब्दः, तद्विज्ञानं चेत्युभयश्रुतमुक्तम्। तत्राऽनन्तरवक्ष्यमाणपूर्वगतगाथायामेतच्चिन्त्यते– किं तद् द्रव्यादिश्रुतम्?, कथं वा तद् भवति?, को वा कियान् वेत्यर्थः, भावश्रुतस्यांशो भागो द्रव्यश्रुतं द्रव्यश्रुतरूपतया, आदिशब्दादुभयश्रुतरूपतया वा परिणमेत्? ॥ इति गाथार्थः ॥ १२७ ॥

का पुनरसौ पूर्वगतगाथा?, इत्याह–

बुद्धिद्दिट्ठे[3] अत्थे जे भासइ तं सुयं मईसहियं। इयरत्थ वि होज्ज सुयं उवलद्धिसमं जइ भणेज्जा ॥ १२८ ॥

मति-श्रुतयोर्भेदोऽत्र विचार्यत्वेन प्रस्तुतः, इत्यतः केचिदेतां गाथां तदनुयायित्वेन व्याख्यानयन्ति; भाष्यकारस्तु तेनाऽपि प्रकारेण पश्चाद् व्याख्यास्यति, सांप्रतं तु प्रस्तावनाऽनुयायित्वेन तावद् व्याख्यायते– तत्र बुद्धिः श्रुतरूपेह गृह्यते, तया दृष्टा गृहीताः पर्यालोचिता बुद्धिदृष्टा अभिलाप्या अर्थाः पदार्थाः, ते च बहवः सन्ति, अतस्तन्मध्याद् वक्ता यान् भाषते वक्ति तच्छ्रुतम्। कथं यान् भाषते?, इत्याह– मतिः श्रुतोपयोगरूपा तत्सहितं यथा भवति, एवं यान् भावान् भाषते तच्छ्रुतमुभयरूपमित्यर्थः। इदमुक्तं भवति–

१ गाथा ११७। २ द्रव्यश्रुतं भावश्रुतमुभयं वा किं कथं वा भवेदिति। को वा भावश्रुतांशो द्रव्यादिश्रुतं परिणमेत्? ॥ १२७ ॥
३ बुद्धिदृष्टेऽर्थे यान् भाषते तत् श्रुतं मतिसहितम्। इतरत्राऽपि भवेत् श्रुतमुपलब्धिसमं यदि भणेत् ॥ १२८ ॥

श्रुतात्मकबुद्ध्युपलब्धानर्थांस्तदुपयुक्तस्यैव वदतो द्रव्यश्रुतभावश्रुतरूपमुभयश्रुतं भवति, तच्छ्रुतमित्युक्तेऽपि सामर्थ्यादुभयश्रुतं लभ्यते 'जे भासइ' इत्यनेन शब्दरूपस्य द्रव्यश्रुतस्य सूचितत्वात्, 'सुयबुद्धिदिट्ठे अत्थे' इत्यनेन, 'मईसहिय' इत्यनेन च भावश्रुतस्याऽभिधित्सितत्वादिति। तदेतावता 'साइंदिओवलद्धी' इत्यादिगाथोक्तस्योभयश्रुतस्य स्वरूपमुक्तम्; यान् पुनः प्रथमं श्रुतबुद्ध्या दृष्टानपि पश्चादभ्यासवशादेवाऽनुपयुक्तो वक्ति तद् द्रव्यश्रुतम्, इत्येतावद् गाथायामनुक्तमपि सामर्थ्याद् गम्यते; तथा यान् श्रुतबुद्ध्या पश्यत्येव, न तु मनसि स्फुरतोऽपि भाषते तद् भावश्रुतम्, इतीदमपि स्वयमेवाऽवगन्तव्यम्। तदेतावता किं तद् द्रव्यादिश्रुतम्?, कथं वा तद् भवति?, इत्येव चिन्तितम्। अथ 'को वा भावसुयस्सा' इत्यादि चिन्त्यते– तत्र भावश्रुतमुभयश्रुताद् द्रव्यश्रुताच्चाऽनन्तगुणम्, एतस्माच्चोभयश्रुतं द्रव्यश्रुतं चानन्ततमे भागे वर्तत इति भावनीयम्, वाचः क्रमवर्तित्वात्, आयुषश्च परिमितत्वात् सर्वेषामपि भावश्रुतविषयभूतानामर्थानामनन्ततममेव भागं वक्ता भाषत इति भावः। ततश्च भावश्रुतस्याऽनन्ततम एव भागो द्रव्यश्रुतत्वेनोभयश्रुतत्वेन च परिणमतीत्युक्तं भवति। एतच्च सर्वमनन्तरमेव भाष्यकारः स्वयमेव विस्तरतो भणिष्यतीत्यलं विस्तरेण॥

आह– ननु यानुपयुक्तो भाषते तदुभयश्रुतम्, यांस्त्वनुपयुक्तो वक्ति तद् द्रव्यश्रुतमित्युक्तम्, यांस्तर्हि न भाषते, केवलं श्रुतबुद्ध्या पश्यत्येव, तत्रापि द्रव्यश्रुतरूपता, उभयश्रुतरूपता च किमिति नेष्यते?; इत्याशङ्क्याह–'इयरत्थ वीत्याद्युत्तरार्धं' 'जे भासइ तं सुयं' इत्युक्ते तत्प्रतियोगिस्वरूपमभाष्यमाणावस्थाभावि भावश्रुतमेव इतरत्र शब्दवाच्यं भवति। ततश्चायमर्थः–द्रव्यश्रुतोभयश्रुताभ्यामितरत्रापि भावश्रुते भवतु श्रुत–द्रव्यश्रुतरूपता, उभयश्रुतरूपता वा भवेदित्यर्थः। यदि किं स्यात्?, इत्याह–उपलम्भनमुपलब्धिस्तत्सम तत्प्रमाणं यदि भणेत्–यावद् वस्तुनिकुरम्बमुपलभते तावत्सर्वमुपयुक्तोऽनुपयुक्तो वा यदि वदेदित्यर्थः; एतच्च नास्ति, श्रुतोपलब्ध्या उपलब्धानामर्थानामनन्तत्वात्, वाचः क्रमवर्तित्वात्, आयुषश्च परिमितत्वादिति। तस्मादभिलाप्यानां श्रुतोपलब्ध्या समुपलब्धानां भावानां मध्यात् सर्वेणाऽपि जन्मनाऽनन्ततममेव भागं भाषते वक्ता, अतस्तत्रैवाऽनुपयुक्तस्य वदतो द्रव्यश्रुतरूपता, उपयुक्तस्य तु वदत उभयश्रुतरूपता भवेत्, नेतरत्र भावश्रुते, भाषणस्यैवाऽसंभवात्॥ इति पूर्वगतगाथार्थः॥ १२८॥

तदेवं व्याख्याताऽस्माभिरियं गाथा, सांप्रतं भाष्यकारस्तद्व्याख्यानमाह—

जं सुयबुद्धिदिट्ठे सुयमइसहिओ पभासई भावे। तं उभयसुयं भन्नइ दव्वसुयं जं अणुवउत्तो॥ १२९॥

गतार्था, नवरं सुखार्थं किञ्चिद् व्याख्यायते–श्रुतरूपा या बुद्धिस्तया दृष्टाः पर्यालोचिता ये भावास्तन्मध्याद् 'मईसहिय'

१ गाथा ११७। २ गाथा १२१। ३ यान् श्रुतबुद्धिदृष्टान् श्रुतमतिसहित प्रभाषते भावान्। तदुभयश्रुतं भण्यते द्रव्यश्रुतं याननुपयुक्तः॥ १२९॥ ४ गाथा १२८।

इत्यस्य तात्पर्यव्याख्यानमाह-- श्रुतात्मकमतिसहितः श्रुतोपयुक्त इति यावत्, यान् भावान् प्रभाषते तद् द्रव्य-भावरूपमुभयश्रुतं भण्यते। यान् पुनरनुपयुक्तो भाषते तद् द्रव्यश्रुतं शब्दमात्रमेवेत्यर्थः। यांस्तु श्रुतबुद्ध्या पर्यालोचयत्येव केवलं, न तु भाषते, तद् भावश्रुतमित्यर्थाद् गम्यते ॥ इति गाथार्थः ॥ १२९ ॥

उत्तरार्धव्याख्यानमाह—

[1]इयरत्थ वि भावसुये होज्ज तय तस्समं जइ भणिज्जा। न य तरइ तत्तियं सो जमणेगगुणं तयं तत्तो॥१३०॥

यद् भाषते तदुभयश्रुतं द्रव्यश्रुतं वेत्युक्ते भावश्रुतमेवेतरत्रशब्दवाच्यं गम्यते। ततश्चेतरत्राऽपि भावश्रुते भवेत् तद् द्रव्यश्रुतमुभयश्रुतं वा, यदि तत्समग्रमुपलब्धिसमं भणेत्, तच्च नास्ति, यस्माच्छ्रुतज्ञानी स्वबुद्ध्या यावदुपलभते तावद् वक्तुं 'न तरति' न शक्नोति। कुतः?, इत्याह—यद् यस्मात् कारणात् ततो भाषाविषयीकृताच्छ्रुतात् तदशक्यभाषणक्रियं भावश्रुतमनेकगुणमनन्तगुणम्, अतो नोपलब्धिसमं भणति॥ इति गाथार्थः॥ १३० ॥

उपलब्धिसममित्येतस्य समासविधिमाह—

[2]सह उवलद्धीए वा उवलद्धिसमं तया व जं तुल्लं। जं तस्समकालं वा न सव्वहा तरइ वोत्तुं जे ॥१३१॥

यद् भाषणमुपलब्ध्या सह वर्तते तदुपलब्धिसमम्, प्राकृतशैलीनिपातनात् सहस्य समभावः, या या श्रुतोपलब्धिस्तया तया सह यद् भाषणं तदुपलब्धिसममित्यर्थः, 'तया व जं तुल्लं ति' तया वोपलब्ध्या यत्तुल्यं समानं तदुपलब्धिसमं—यावती काचिच्छ्रुतोपलब्धिस्तत्तुल्यं तत्संख्यं यद्भाषणं तद् वोपलब्धिसममित्यर्थः। 'जं तस्समकालं वेति' तयोपलब्ध्या समकालं वा यद् भाषणं तदुपलब्धिसमम्, यथा मध्ये शूलं वेदयतस्तत्समकालमेवाऽन्यस्मै तद्व्यथाकथनम्, एवमन्तः सर्वामपि श्रुतोपलब्धिमनुभवतस्तत्समकालमेव यद् भाषणं तद् वोपलब्धिसममिति भावः। किं बहुना?, सर्वथा सर्वस्मिन्नपि समासविधात्रयं तात्पर्यार्थः। कः?, इत्याह—श्रुतज्ञानी यावच्छ्रुतबुद्ध्या समुपलभते, तावत् सर्वं न तरति न शक्नोति वक्तुम्। 'जे' इत्यलङ्कारमात्रे॥ इति गाथार्थः ॥१३१॥

अथ कथं पुनरन्ये एतां गाथां मति-श्रुतभेदार्थे व्याख्यानयन्ति?, इत्याह—

---

१ इतरत्राऽपि भावश्रुते भवेत् तत् तत्सम यदि भणेत्। न च तरति (शक्नोति) तावत् स यदनेकगुण तत् ततः॥ १३०॥

२ सहोपलब्ध्या वोपलब्धिसम तया वा यत् तुल्यम्। यत तत्समकालं वा न सर्वथा तरति (शक्नोति) वक्तुम्॥ १३१॥

[1]केई बुद्धिद्दिट्ठे मइसहिए भासओ सुय, तत्थ । किं सद्दो मइरुभय भावसुय सव्वहाऽजुत्त ॥ १३२ ॥

इह केचनाऽप्याचार्या मति श्रुतयोर्भेद प्रतिपिपादयिषवो 'बुद्धिद्दिट्ठे अत्थे जे भासइ' इत्यादिमूलगाथायां[2] 'बुद्धि श्रुतबुद्धि' इति न व्याख्यानयन्ति, किन्तु 'बुद्धिर्मति' इति व्याचक्षते । ततश्च बुद्ध्या मत्या दृष्टेषु बहुष्वर्थेषु मध्ये कांश्चित् तद्दृष्टानर्थान् मतिसहितान् भाषमाणस्य श्रुत भवति ॥

आह– ननु मतिज्ञान्येव मतिसहितो भवति, तत् कथमर्थानां मतिसहितत्व विशेषणम् ?। सत्यम् , किन्तु मूलगाथायां 'मई सहिय' इति वचनाद् मत्युपयोगे वर्तमानोऽत्र वक्ता गृह्यते, अतस्तस्य मत्युपयोगसहितत्वादर्थानामप्युपचारतस्तत्सहितत्वमुच्यते। तस्माद् मतिज्ञानदृष्टानर्थांस्तदुपयुक्तस्यैव भाषमाणस्य श्रुत भवतीति तात्पर्यम्, अनुपयुक्तस्य तु वदतो द्रव्यश्रुतम् , पारिशेष्यादभाषमाणस्य पदार्थपर्यालोचनमात्ररूप मतिज्ञानम् , इति मति श्रुतयोर्भेद. । तदेव कैश्चिद् मूलगाथाया' पूर्वार्धे व्याख्याते सूरिर्दूषणमाह–' तत्थ किं सद्दो इत्यादि ' तत्र तैरेव व्याख्याते भावश्रुत सर्वथाऽयुक्त स्यात् सर्वथा तदभाव' प्राप्नोतीत्यर्थ', तथाहि– किं भाष्यमाण' शब्दो भावश्रुतम् , मतिर्वा, उभय वा ? इति त्रयी गति. । अस्य च त्रितयस्य मध्ये नैकमपि भावश्रुत युक्तमिति भाव'॥इति गाथार्थ.॥१३२॥

कथम् ?, इत्याह–

सद्दो ता दव्वसुय मइराभिणिबोहिय नवा उभय । जुत्त, उभयाभावे भावसुय कत्थ त किवा ? ॥१३३॥

मत्युपयुक्तस्य शब्दमुदीरयतो यस्तावच्छब्द स द्रव्यश्रुतमेव, इति कथ भावश्रुत स्यात् ?, मतिस्त्वाभिनिबोधिकज्ञानम् । भवतु तर्हि मति शब्दलक्षणमुभय समुदित भावश्रुतम्, इत्याह– 'नवा उभय जुत्त ति' नैव यथोक्तमुभय समुदितमपि भावश्रुत युक्तम्, प्रत्येकावस्थायां तद्भावाभावात्, न हि प्रत्येक सिकताकणेष्वसत् तैल समुदितावस्थायामपि भवतीति भाव' । तदेवमुभयस्य स्वतन्त्रस्याऽस्वतन्त्रस्य वा भावश्रुतत्वेनाऽभावे सति तद् भावश्रुत क शब्दादौ ?, किंवा तत् ?, न किञ्चिदिति भाव' ॥ इति गाथार्थः ॥ १३३ ॥

अथ भाषापरिणतिकाले मते' किमप्याधिक्यमुपजायते, इत्युभयस्य श्रुतत्व न निरुध्यते, इत्याह–

१ कश्चिद् बुद्धिदृष्टान् मतिसहितान् भाषमाणस्य श्रुत, तत्र । किं शब्दो मतिरुभय भावश्रुत सर्वथाऽयुक्तम् ॥ १३२ ॥

२ गाथा १२८ । ३ शब्दस्तावद् द्रव्यश्रुत मतिराभिनिबोधिक नवोभयम् । युक्त, उभयाभावे भावश्रुत क तद् किंवा ? ॥ १३३ ॥

[1]भासापरिणइकाले मईए किमहियमहण्णहत्तं वा ?। भासासंकप्पविसेसमेत्तओ वा सुयमजुत्तं ॥१३४॥

मतेरन्तर्विज्ञानविशेपस्य भाषापरिणतिकाले शब्दप्रारम्भवेलायां पूर्वावस्थातः किमधिकं रूपं संपद्यते ?, येनोभयावस्थायां सा ज्ञानान्तरं स्यात् श्रुतव्यपदेशः स्यादित्यर्थः। 'अहण्णहत्तं वेति' अथवा अन्यथात्वं किं मतेर्भाषापरिणतिकाले निर्मूलत एवाऽन्यथाभावः कः, येन श्रुतत्वं स्यात् ?, न कश्चिदिति भावः। भाषाऽऽरम्भ एवाऽत्र विशेषः, इति चेत्; इत्याह--' भासेत्यादि ' भाषायाः संकल्पप्रारम्भः स एव विशेषमात्रं, मात्रशब्दो मनागपि विकारभवननिषेधार्थः, तस्माद् भाषासंकल्पविशेषमात्राद् मतेः श्रुतत्वमयुक्तम्; एतदुक्तं भवति-- अन्तर्विज्ञानस्य स्वयमविशिष्टस्य बाह्यक्रियारम्भादत्यन्तजातिभेदाभ्युपगमे धावन-वल्गन-करास्फोटनादिबाह्यक्रियाऽऽनन्त्याद् मतेरानन्त्यमेव स्यात्, स्वयं चाऽनुपजातविशेषाणां ज्ञानानां शब्दपरिणतिसंनिधानमात्रत एव ज्ञानान्तरत्वेऽतिप्रसङ्गः स्यात्, अवध्यादिष्वपि तथाप्राप्तेः ॥ इति गाथार्थः ॥ १३४ ॥

तदेवं कैश्चिद् विहितं मूलगाथायाः पूर्वार्धव्याख्यानं दूषितम्, अथोत्तरार्धव्याख्यानमुपदर्श्य दूषयितुमाह--

[2]ईयरत्थ वि मइनाणे होज्ज सुयं ति किह तं सुयं होइ ?। किह व सुयं होइ मई सलक्खणावरणभेयाओ?॥१३५॥

'[3]बुद्धिदिट्ठे अत्थे' इत्यत्र बुद्धियैर्मतिज्ञानं व्याख्यातम्, तन्मतेन 'ईयरत्थ वि होज्ज सुयं उवलद्धिसमं जइ भणेज्जा' इत्युत्तरार्धगतस्येतरत्रशब्दस्य मतिज्ञानमेव वाच्यम्, शब्दसहितमतेर्द्रव्यभावश्रुतत्वेनोक्तत्वात्, तदितरस्य मतिज्ञानस्यैव तत्र संभवात्। ततश्च तद्व्याख्यानमनूद्य दूषयति– इतरत्रापि मतिज्ञाने श्रुतं भवेद् यद्युपलब्धिसमं भाषेत इति यत्तैरुच्यते, तदयुक्तम्, यतो हन्त! यद् मतिज्ञानं, तत् कथं श्रुतं भवितुमर्हति ?। श्रुतं चेत्, कथं वा तद् मतिर्भवेत् ?। कुतः पुनरित्थं न भवति ?, इत्याह– मति-श्रुतयोर्यत् स्वकीयं लक्षणं, कर्म चाऽऽवारकं, तयोर्भेदेनाऽऽगमे प्रतिपादनात्। यदि च यदेव मतिज्ञानं तदेव श्रुतम्, यदेव च श्रुतं तदेव मतिज्ञानं स्यात्, तदा लक्षणा-ऽऽवरणभेदोऽपि तयोर्न स्यात् ॥ इति गाथार्थः ॥ १३५ ॥

तदेवं ' बुद्धिदिट्ठे अत्थे जे भासइ ' इत्यादिमूलगाथां मति-श्रुतभेदप्रतिपादनपरतया व्याचिख्यासोः परस्य ' मतिर्भावश्रुतं न युज्यते ' इति प्रतिपादितम्। यदि तु द्रव्यश्रुतं साऽभ्युपगम्यते तदा न दोषः, इत्युपदर्शयन्नाह–

1 भाषापरिणतिकाले मत्या किमधिकमथाऽन्यथात्व वा ?। भाषासंकल्पविशेषमात्रतो वा श्रुतमयुक्तम् ॥ १३४ ॥

2 इतरत्रापि मतिज्ञाने भवेत् श्रुतमिति कथ तत् श्रुतं भवति ?। कथं वा श्रुतं भवति मतिः स्वलक्षणाऽऽवरणभेदात् ? ॥ १३५ ॥ 3 गाथा १२८।

अहव मई दव्वसुयत्तमेउ भावेण सा विरुज्झेज्जा । जो असुयक्खरलाभो तं मइसहिओ पभासेज्जा ॥१३६॥

अथवा मतिर्द्रव्यश्रुतत्वमेतु आगच्छतु न तत्र वयं निषेद्धारः, केवलमेतदेव निर्बन्धेनाऽभिदध्मो यदुत- भावेन भावश्रुतत्वेन सा मतिर्विरुध्येत दर्शितन्यायेन विरोधमनुभवेत्, इदमुक्तं भवति- 'केई बुद्धिद्दिट्ठे मइसहिए भासओ सुयं' इत्यत्र गाथार्धे योऽसौ श्रुतशब्दः स यदि द्रव्यश्रुतवाचित्वेन व्याख्यायते तदा विरोधो न भवति । कथम् ?, इति चेत् । उच्यते- बुद्धिर्मतिस्तद्दृष्टान् मत्युपयोगसहितानर्थान् भाषमाणस्य सा मतिः शब्दलक्षणस्य द्रव्यश्रुतस्य कारणत्वाद् द्रव्यश्रुतम्, अभाषमाणस्य तु मतिज्ञानम्, इत्येवं मतिद्रव्यश्रुतयोर्भेदः प्रोक्तो भवति, न तु मतिश्रुतज्ञानयोः केवलं विरोधपरिहारमात्रमित्थमुपकल्पितं भवति ॥

अत्राह कश्चित्- ननु यदि मत्युपयोगे वर्तमानो भाषेत कश्चित्, तदा द्रव्यश्रुतकारणत्वाद् मतिः स्याद् द्रव्यश्रुतम्, एतच्च न भविष्यति, इत्याह- 'जो असुयेत्यादि' योऽश्रुतानुसार्यक्षरलाभः, तं मत्युपयोगे वर्तमानो भाषेत वक्ता, नात्र कश्चित् संदेहः, यस्तु श्रुतानुसार्यक्षरलाभस्तं श्रुतोपयोगे एव वर्तमानो भाषेत, अतो न तच्छब्दस्य मतिः कारणम्, श्रुतपूर्वत्वात् तस्येति भावः, इदमुक्तं भवति- यः परोपदेशार्हद्वचनलक्षणं श्रुतमनुसृत्याऽक्षरलाभोऽन्तः स्फुरति तं श्रुतोपयोगे एव वर्तमानो भाषते, यस्त्वश्रुतानुसारी स्वमत्यैव पर्यालोचित ईहा-ऽपायेषु स्फुरत्यक्षरलाभः, तं यदा मत्युपयोगसहित एव भाषते, तदा तस्य शब्दलक्षणस्य द्रव्यश्रुतस्य कारणत्वाद् भवत्येव मतिर्द्रव्यश्रुतम् ॥ इति गाथार्थः ॥ १३६ ॥

अथाऽस्मिन्नेव मतेर्द्रव्यश्रुतत्वपक्षे 'ईयरत्थ वि होज्ज सुयं' इत्यादौ मूलगाथाया उत्तरार्धे योऽर्थः, सपद्यते तमाचार्यः सदर्शयन्नाह—

ईयरम्मि वि मइनाणे होज्ज तयं तस्समं जइ भणेज्जा । न य तरइ तत्तियं सो जमणेगगुणं तयं तत्तो ॥१३७॥

भाषमाणस्य मतिर्द्रव्यश्रुतमित्युक्तम्, अतोऽभाषमाणावस्थाभावि मतिज्ञानमितरत्रशब्दवाच्यं भवति । ततश्चेतरत्राप्यभाषमाणावस्थाभाविनि मतिज्ञाने भवेत् तद् द्रव्यश्रुतं यदि तत्समं मतिज्ञानोपलब्धिसमं भणेत्, यावद् मतिज्ञानेनोपलभते तावत् सर्वं वदेदित्यर्थः, एतच्च नास्ति । कुतः ? इत्याह- न च नैव 'तरति' शक्नोति स यावद् मतिज्ञानेनोपलभते तावद् वक्तुम् । कुतः ? इत्याह—

१ अथवा मतिद्रव्यश्रुतत्वमेतु भावेन सा विरुध्येत । योऽश्रुताक्षरलाभस्तं मतिसहितः प्रभाषेत ॥ १३६ ॥ २ गाथा ११२ ।

३ गाथा १२८ । ४ इतरस्मिन्नपि मतिज्ञाने भवेत् तत् तत्समं यदि भणेत् । न च तरति (शक्नोति) तावत् स यदनेकगुणं तत् ततः ॥ १३७ ॥

यद् यस्मात् ततो वक्तुं शक्यात् तत् सर्वमपि मतिज्ञानोपलब्धमनेकगुणमनन्तगुणम् ॥ इति गाथार्थः ॥ १३७ ॥

अत्र विनेयः प्राह–

[1]कह मइ-सुओवलद्धा तीरंति न भासिउं, बहुत्ताओ । सव्वेण जीविएण वि भासइ जमणंतभागं सो ॥१३८॥

नन्वनन्तरगाथायां मत्युपलब्धाः सर्वेऽपि वक्तुं न शक्यन्त इत्युक्तम्, पूर्वं तु श्रुतोपलब्धा अपि सर्वेऽभिधातुं न पार्यन्त इत्यभिहितम्; तदेतत् कथं, यद् मति-श्रुतोपलब्धा भावा न तीर्यन्ते भापितुम् ?। अत्राह– बहुत्वात् प्राचुर्यात् । तत्रैतत् स्यात्– कुतः पुनरेतावद् बहुत्वं तेषां निश्चितम् ? इत्याह– यद् यस्मात् कारणात् सर्वेणाऽप्यायुपा स मति-श्रुतज्ञानी समुपलब्धानामर्थानामनन्ततममेव भागं भापत इत्यागमे निर्णीतम्, तस्माद् बहुत्वावगमः ॥ इति गाथार्थः ॥ १३८ ॥

अथ मत्याद्युपलब्धार्थानां सामस्त्येनाऽभिधानाशक्यत्वे पूर्वोक्तम्, अपरमपि च हेतुं विषयविभागेनाऽभिधित्सुराह–

[2]तीरंति न वोत्तुं जे सुओवलद्धा बहुत्तभावाओ । सेसोवलद्धभावा साभव्वबहुत्तओऽभिहिया ॥१३९॥

सर्वेऽपि श्रुतोपलब्धा भावा न तीर्यन्ते न पार्यन्ते वक्तुम् । 'जे' इति पूर्ववदेव । कुतस्ते वक्तुं न पार्यन्ते ?, इत्याह– बहुत्वभावाद् बहुत्वसद्भावादेवेत्यवधारणीयम्, न तु तत्स्वाभाव्यादित्यभिप्रायः । 'सेसोवलद्धभावा साभव्वत्ति' शेषं श्रुतादन्यत् प्रस्तुतं मतिज्ञानं, समानवक्तव्यताप्रस्तावलब्धानि मत्य-ऽवधि-मनःपर्याय--केवलानि वा शेषाणि तेन तैर्वा उपलब्धा ज्ञाताः शेषोपलब्धास्ते च ते भावाश्चेति समासः, स्वाभाव्यादेवाऽनभिलाप्यात्मकत्वादेव न तीर्यन्ते भापितुम् ॥

आह– नन्वेते यथाऽनभिलाप्यत्वादभिधातुं न शक्यन्ते, तथा बहुत्वादपि, तत् किमित्यनभिलाप्यस्वभावत्वमेवैकमत्र हेतुत्वेनोच्यते ?। सत्यम्, किन्त्वभिलाप्यत्वे सति बहुत्वा-ऽल्पत्वचिन्ता क्रियमाणा विभ्राजते, ये तु मूलत एवाऽनभिलाप्यास्तेषु बहुत्वलक्षणो हेतुरुच्यमानोऽपि निष्फल एव, अनभिलाप्यात्मकत्वेनैवाऽभिधानाशक्यत्वस्य सिद्धत्वादिति ॥ किञ्च, 'बहुत्तओऽभिहिय त्ति' बहुत्वाच्छेपोपलब्धा भावा यथा वक्तुं न शक्यन्ते तथा '[3]कह मइसुओवलद्धा तीरन्ति न भासिउं, बहुत्ताओ' इत्याद्यनन्तरगाथायामभिहिता एव, इति किं बहुत्वहेतूपन्यासेन ?, पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । शेपज्ञानेषु मध्ये मतिरेव स तत्र प्रोक्तः, अत्र त्ववध्यादीन्यपि गृहीतानि सन्ति, अतस्तदर्थमयमिहापि वक्तव्य इति चेत् । नैवम्, मतेरुपलक्षणत्वेनाऽवध्यादिष्वप्यसौ तत्र द्रष्टव्य इत्यदोषः । यद्येवम्, तर्हि

१ कथं मतिश्रुतोपलब्धा तीर्यन्ते न भापितुं, बहुत्वात् । सर्वेण जीवितेनाऽपि भाषते यदनन्तभागं सः ॥ १३८ ॥

२ तीर्यन्ते न वक्तुं श्रुतोपलब्धा बहुत्वात् । शेषोपलब्धभावा स्वाभाव्य-बहुत्वतोऽभिहिताः ॥ १३९ ॥ ३ गाथा १३८ ।

श्रुतस्याऽपि वहुतरत्वलक्षणो हेतु प्रागुक्त एव, किमितीह पुनरप्युच्यते ? इति चेत् । सत्यम्, किन्तु श्रुतोपलब्धा वहुत्वात्, शेषोपलब्धास्तु तत्स्वाभाव्याद् न शक्यन्तेऽभिधातुम्, इति विषयविभागदर्शनार्थं तस्येह पुनरुपन्यास' ॥

अपरस्त्वाह— ननु मत्याद्युपलब्धानामपि केषाञ्चिदभिलाप्यत्वात् किमुच्यते 'सेसोवलद्धभावा सामन्नत्ति' ? । सत्यम्, किन्तु तेषां श्रुतविषयत्वेनैवाऽभिधानाशक्यत्वस्योक्तत्वाददोष ॥ इति गाथार्थ' ॥ १३९ ॥

विनेय पृच्छति—

केत्तो एत्तियमेत्ता भावसुय-मईण पज्जया जेसिं ? । भासइ अणतभाग, भण्णइ जम्हा सुएऽभिहिय ॥१४०॥

कुत पुनरेतावन्तो भावश्रुत मत्यो पर्याया उपलब्धार्थविषया विशेषा, येषा सर्वेणापि जन्मनाऽनन्तभागमेव भाषत इति प्रागुक्तम् ?। अत्र गुरुराह–भण्यतेऽत्रोत्तरम् - यस्मात् सूत्रे आगमे वक्ष्यमाणमभिहितम्, तस्मात्तयोरेतावन्त पर्याया. ॥इति गाथार्थ'॥१४०॥

किं तत् सूत्रेऽभिहितम् ? इत्याह–

पण्णवणिज्जा भावा अणतभागो उ अणभिलप्पाण । पण्णवणिज्जाण पुण अणतभागो सुयनिबद्धो ॥१४१॥

प्रज्ञाप्यन्ते प्ररूप्यन्त इति प्रज्ञापनीया वचनपर्यायत्वेन श्रुतज्ञानगोचरा इत्यर्थ । के ?, भावा ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्लोकान्तर्निविष्टभू-भवन विमान ग्रह नक्षत्र तारका ऽर्केन्द्रादयस्ते सर्वेऽपि मिलिता । किम् ? इत्याह–अनन्ततम एव भागे वर्तन्ते । केषाम् ?, अत्राह– अनभिलाप्यानामर्थपर्यायत्वेनाऽवचनगोचरापन्नानामित्यर्थ', अनभिलाप्यवस्तुराशेरभिलाप्यपदार्थसार्थः सर्वोऽप्यनन्ततम एव भागे वर्तत इत्यर्थ । प्रज्ञापनीयपदार्थानां पुनरनन्तभाग एव चतुर्दशपूर्वलक्षणे श्रुते निबद्धो भगवद्भिर्गणधरैः साक्षाद् ग्रथित' ॥इति गाथार्थ. ॥१४१॥

कुत पुनरेतद् विज्ञायते यदुत– प्रज्ञापनीयानामनन्तभाग एव श्रुतनिबद्ध ?, इत्याह–

जं चोद्दसपुव्वधरा छट्ठाणगया परोप्पर होंति । तेण उ अणतभागो पण्णवणिज्जाण, ज सुत्त ॥१४२॥

यद् यस्मात् कारणाच्चतुर्दशपूर्वधरा षट्स्थानपतिता परस्पर भवन्ति, हीनाधिक्येनेति शेष, तथाहि - सकलाभिलाप्यवस्तु-

---

१ कुत एतावन्मात्रा भावश्रुत-मत्यो पर्याया येषाम् ? । भाषतेऽनन्तभाग भण्यते यस्मात् श्रुतेऽभिहितम् ॥ १४० ॥

२ प्रज्ञापनीया भावा अनन्तभागस्तु अनभिलाप्यानाम् । प्रज्ञापनीयानां पुनरनन्तभाग श्रुतनिबद्ध ॥ १४१ ॥

३ यच्चतुर्दशपूर्वधरा षट्स्थानगता परस्पर भवन्ति । तेन तु अनन्तभाग प्रज्ञापनीयानां, यत् सूत्रम् ॥ १४२ ॥

वेदितया य उत्कृष्टश्चतुर्दशपूर्वधरः, ततोऽन्यो हीन-हीनतरादिः, आगमे इत्थं प्रतिपादितः, तद्यथा–"अणंतभागहीणे वा, असंखेज्जभागहीणे वा, संखेज्जभागहीणे वा, संखेज्जगुणहीणे वा, असंखेज्जगुणहीणे वा, अणंतगुणहीणे वा"। यस्तु सर्वस्तोकाऽभिलाप्यवस्तुज्ञायकतया सर्वजघन्यः, ततोऽन्य उत्कृष्ट उत्कृष्टतरादिरप्येवं प्रोक्तः, तद्यथा "अणंतभागब्भहिए वा, असंखेज्जभागब्भहिए वा, संखेज्जभागब्भहिए वा; संखेज्जगुणब्भहिए वा, असंखेज्जगुणब्भहिए वा, अणंतगुणब्भहिए वा"। तदेवं यतः परस्परं पट्स्थानपतिताश्चतुर्दशपूर्वविदः, तस्मात् कारणात् यत् सूत्रं चतुर्दशपूर्वलक्षणं तत् प्रज्ञापनीयानां भावानामनन्तभाग एवेति। यदि पुनर्यावन्तः प्रज्ञापनीया भावास्तावन्तः सर्वेऽपि सूत्रे निबद्धा भवेयुः, तदा तद्वेदिनां तुल्यतैव स्यात्, न पट्स्थानपतितत्वमिति भावः॥ इति गाथार्थः॥ १४२॥

आह— ननु यदि सर्वेऽपि चतुर्दशपूर्वविदः, तर्हि कथं तेषां परस्परं हीनाधिक्यम्? इत्याह—

अक्खरलंभेण[3] समा ऊणाहिया होंति मईविसेसेहिं। ते वि य मईविसेसे सुयनाणब्भंतरे जाण॥१४३॥

चतुर्दशपूर्वगतसूत्रलक्षणेनाऽक्षरलाभेन समास्तुल्याः सर्वेऽपि चतुर्दशपूर्वविदः, ऊनाधिकास्ते मतिविशेषैर्भवन्ति क्षयोपशमवैचित्र्याद् यथोक्ताक्षरलाभानुसारिभिरेव तैस्तैर्गम्यार्थविषयैर्विचित्रैर्बुद्धिविशेषैर्हीनाधिका भवन्तीत्यर्थः। इह च मतिशब्दोपादानविभ्रमात् ते मतिविशेषा मा भूवन्नाभिनिवोधिकज्ञानविशेषाः, इत्यत आह– 'ते वि येत्यादि' इदमुक्तं भवति– मतिशब्देनेह श्रुतमतिर्विवक्षिता, न त्वाभिनिवोधिकमतिः। ततश्च यैश्चतुर्दशपूर्वविदो हीनाधिकास्तानपि च मतिविशेषान् श्रुतज्ञानाभ्यन्तरे जानीहि श्रुतज्ञानान्तर्भाविन एव विद्धि, न त्वाभिनिवोधिकान्तर्वर्तिन इति भावः। यद्येवं 'ते वि य मईविसेसे सुयनाणं चेव जाणाहि' इत्येवमेव प्रगुणं कस्माद् नोक्तम्, किमभ्यन्तरशब्दोपादानक्लेशेन?। नैतदेवम्, अस्यापि न्यायस्य दृष्टत्वात्, अङ्गाभ्यन्तरादिव्यपदेशवत्, यथा ह्यङ्गमेवाऽङ्गाभ्यन्तरम्, एवं श्रुतमेव श्रुताभ्यन्तरमित्युक्तं भवति; अथवा छन्दोभङ्गभयादभ्यन्तरग्रहणम्, यदि वा 'सुयनाण-' इत्यनेन चतुर्दशपूर्वलक्षणं श्रुतमधिक्रियते, ततश्च तानपि गम्यान् मतिविशेषांश्चतुर्दशपूर्वाक्षरलाभरूपस्य श्रुतस्यैवाऽभ्यन्तरे जानीहि त्वं, न व्यतिरिक्तानिति शिष्योपदेशः, चतुर्दशभिरपि हि पूर्वैः कश्चित् साक्षात्, कश्चित्तु गम्यतया सर्वोऽप्यभिलाप्यः पदार्थोऽभिधीयत एव; ततश्च गम्या अपि मतिविशेषास्तदन्तर्भाविन एव, तदनुसारित्वात्॥ इति गाथार्थः॥ १४३॥

१ अनन्तभागहीना वा, असंख्येयभागहीना वा, सङ्ख्येयभागहीना वा, संख्येयगुणहीना वा, असङ्ख्येयगुणहीना वा, अनन्तगुणहीना वा।
२ अनन्तभागाभ्यधिका वा, असंख्येयभागाभ्यधिका वा, संख्येयभागाभ्यधिका वा, सङ्ख्येयगुणाभ्यधिका वा, असंख्येयगुणाभ्यधिका वा, अनन्तगुणाभ्यधिका वा।
३ अक्षरलाभेन समा ऊनाधिका भवन्ति मतिविशेषैः। तानपि च मतिविशेषान् श्रुतज्ञानाभ्यन्तरे जानीहि॥ १४३॥ ४ घ. छ 'कास्तु'।

चतुर्दशपूर्वलक्षणश्रुतानुसारित्वेन यदेतद् मतिविशेषाणां तदन्तर्भावित्वमुक्तम्, तदेव समर्थयन्नाह--

जे अक्खराणुसारेण मईविसेसा तय सुय सव्व । जे उण सुयनिरवेक्खा सुद्ध च्चिय त मइन्नाण ॥१४४॥

येऽक्षरानुसारेण श्रुतग्रन्थमनुसृत्य जायन्ते मतिविशेषास्तत् सर्वं श्रुतमेव, इत्यसकृदुक्तम् । ये तु यथोक्तश्रुतनिरपेक्षा[1] स्वयमेवोत्प्रेक्षितवस्तुतत्त्वा मतिविशेषा समुत्पद्यन्ते तच्छुद्ध मतिज्ञानमेव, इत्येतदप्यनेकधा प्रागप्यभिहितम् । तस्माच्चतुर्दशपूर्वगताक्षरानुसारेण जायमाना[1] मस्तुतमतिविशेषा सर्वे श्रुतमेव ॥ इति गाथार्थ ॥ १४४ ॥

तदेव द्रव्यश्रुतादिश्रुतस्वरूपप्रतिपादनप्रकारेण '[2]बुद्धिद्दिट्ठे अत्थे जे भासइ' इत्यादिमूलगाथां व्याख्याय '[3]केई बुद्धिद्दिट्ठे मइ सहिए भासओ' इत्यादिना दर्शितमपि विशेषदूषणाभिधित्सया पुनरपि मतान्तरमुपदर्शयन्नाह--

[4]केइ अभासिज्जन्ता सुयमणुसरओ वि जे मइविसेसा । मन्नति ते मइच्चिय भावसुयाभावओ, तन्नो ॥१४५॥

केचिद् व्याख्यातारः '[5]मन्नति ते मइ चियत्ति' तान् मतिविशेषान् श्रुतमनुसरतोऽपि मतिरेवेति मन्यन्ते । ये किम्? इत्याह-- येऽभाष्यमाणा येषु शब्दप्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थ, श्रुतानुसारिणोऽपि मतिविशेषा ये शब्दप्रवृत्तिरहिता केवल हृद्येव विपरिवर्तन्ते ते मतिज्ञानमेवेति केचिद् मन्यन्त इति भाव । तदेतद् न । कुत?, इत्याह-- भावश्रुताभावप्रसङ्गात्, तदभावश्च '[6]किं सद्दो मइरुभय भावसुय सव्वहाऽजुत्त' 'सद्दो ता दव्वसुय मइराभिणिबोहिय नवा उभय' इत्यादिपूर्वोक्तग्रन्थाद् भावनीयम् ॥ इति गाथार्थः ॥ १४५ ॥

किञ्च,

[7]किह मइ-सुयनाणविऊ छट्ठाणगया परोप्पर होज्जा? । भासिज्जत मोत्तु जइ सव्व सेसय बुद्धी ॥ १४६ ॥

यदि भाष्यमाण मुक्त्वा शेषक सर्वमपि बुद्धिर्मतिज्ञानमित्यर्थः, तर्हि मति श्रुतज्ञानाभ्यां विदन्तीति मति श्रुतज्ञानवेदिनः परस्पर स्वस्थाने परस्थाने च कथ षट्स्थानपतिता स्यु[8]? न कथञ्चिदित्यर्थ, तथाहि-सर्वेणाऽपि जन्मना मति श्रुतोपलब्धानामर्थानामनन्तभाग एव भाष्यत इति प्रागिहैवोक्तम् । ततश्च मतिज्ञानी श्रुतज्ञानिन सकाशात् सदैवाऽनन्तगुणाधिकः, श्रुतज्ञानी त्वितरस्माद् नित्यमनन्त-

१ यऽक्षरानुसारेण मतिविशेषास्तत् श्रुत सवम् । ये पुन श्रुतनिरपेक्षा शुद्धमेव तद् मतिज्ञानम् ॥ १४४ ॥ २ गाथा १२८ । ३ गाथा १३२ । ४ क्वचिदभाष्यमाणा श्रुतमनुसरतोऽपि य मतिविशेषा । मन्यन्ते तान् मतिरेव भावश्रुताभावत तद् न ॥१४५॥ ५ क ग न्ते मात' । ६ गाथा १३२। ७ गाथा १३३ । ८ कथ मति श्रुतज्ञानविद षट्स्थानगता परस्पर भवेयु ? । भाष्यमाण मुक्त्वा यदि सर्वं शेषक बुद्धि ॥ १४६ ॥

गुणहीन एव प्राप्नोति, इति न तावत् परस्थाने षट्स्थानपतितत्वम्। स्वस्थानेऽपि श्रुतज्ञानी अन्यस्मात् श्रुतज्ञानिनः संख्यातेनैव हीनोऽधिको वा स्यात्, न त्वसंख्यातेन, अनन्तेन वा, भाषकचतुर्दशपूर्वविदां संख्येयवर्षायुष्कत्वेनाऽसंख्येयस्याऽनन्तस्य वा भाषणस्यैवाऽसंभवादिति। अस्यैव च विशेषणदूषणस्याऽभिधानार्थं पुनरत्रेदं मतान्तरमुपन्यस्तम्, अन्यथा हि '[1]केई बुद्धिद्दिट्ठे मइसहिए भासओ सुयं' इत्यादिना सर्वमिदं प्रागभिहितमेव ॥ इति गाथार्थः ॥ १४६ ॥

तदेवं '[2]बुद्धिद्दिट्ठे अत्थे' इत्यादिपूर्वगतगाथा श्रुतस्वरूपाभिधायिना प्रकारेण व्याख्याता, मति-श्रुतयोश्च भेदस्य व्याख्येयत्वेन प्रस्तुतत्वात् तदभिधायकत्वेनापि मतान्तरेण व्याख्याता, तच्च व्याख्यानमयुक्तत्वाद् दूषितम्। अथाऽऽत्माभिमतेन निरवद्यमति-श्रुतभेदप्रकारणैतां व्याख्यातुमाह—

[3]सामन्ना वा बुद्धी मइ-सुयनाणाइं तीए जे दिट्ठा। भासइ, संभवमेत्तं गहियं न उ भासणामेत्तं ॥१४७॥

मइसहियं भावसुयं तं नियमभासओ वि मइरन्ना। मइसहियं ति जमुत्तं सुओवउत्तस्स भावसुयं ॥ १४८ ॥

स्वविहितप्रथमव्याख्यानापेक्षया वाशब्दो यदिवेत्यर्थः, 'बुद्धिद्दिट्ठे अत्थे' इत्यत्र येयं बुद्धिः, असौ सामान्या गृह्यते ; ततः किम् ? इत्याह—'मइ-सुयनाणाइं ति' मति-श्रुतज्ञाने द्वे अपि बुद्धिरिहेत्यर्थः, तया मतिश्रुतज्ञानात्मिकया बुद्ध्या ये दृष्टा भावास्तेषु मध्ये यान् भाषते तद् भावश्रुतमित्युत्तरगाथायां संबन्धः। भाषत इत्यत्र च भाषणस्य संभवमात्रं गृहीतम्, न तु भाषणमात्रम्। ततश्चेदमुक्तं भवति— तत्राऽन्यत्र वा देशे, तदाऽन्यदा वा काले, स चाऽन्यो वा पुरुषः, सति सामग्रीसंभवे निश्चयेनैतान् भाषत एव, इत्येवं यान् भावानन्तर्विकल्पे प्लवमानान् भाषणयोग्यतायां व्यवस्थापयति, तेऽभाष्यमाणा अपि भाषणयोग्याः सन्तो भावश्रुतं भवन्ति, न तु भाष्यमाणा एवेति भावः। एवं च सति मत्युपलब्धानामनभिलाप्यानामर्थानां भाषणायोग्यत्वाद् भावश्रुतत्वमपाकृतं भवति, भाषणयोग्यानां त्वभाष्यमाणानामपि सर्वेषां विकल्पप्रतिभासिनामर्थानां भावश्रुतत्वमावेदितं भवति। अत एव पर्यवसितमर्थं द्वितीयगाथयाऽऽह— नियतं निश्चितं तद् भावश्रुतमभाषमाणस्यापि भवति, योग्यतामात्रेणैव भाषणस्य गृहीतत्वादिति भावः ॥

आह— ये सामान्यबुद्धिदृष्टा अर्था ये भाषणयोग्याः, यदि तेषां भावश्रुतत्वम्, तर्हि मतिज्ञानान्तर्वर्त्यपायविकल्पावभासिनामपि तत्प्रसङ्गः, न हि तेऽपि न भाषणयोग्याः; इत्याशङ्क्याह—'मतिसहितमिति'। अस्य व्याख्यानमाह—'मइसहियं तीत्यादि' मतिसहितमिति

१ गाथा १३२। २ गाथा १२८। ३ सामान्या वा बुद्धिर्मति-श्रुतज्ञाने तया ये दृष्टाः। भाषते, संभवमात्रं गृहीतं न तु भाषणामात्रम् ॥ १४७ ॥
मतिसहितं भावश्रुतं तद् नियतमभाषमाणस्याऽपि मतिरन्या। मतिसहितमिति यदुक्तं श्रुतोपयुक्तस्य भावश्रुतम् ॥ १४८ ॥

यदुक्त तस्य क' तात्पर्यार्थे ? इत्याह– श्रुतोपयुक्तस्यैव भाषमाणस्याभाषमाणस्य वा भावश्रुत भवति, नाऽन्यस्य ; इदमुक्त भवति– मतिसहितमिति श्रुतमतिसहित यथा भवति, एव यान् भाषते त एव भावश्रुतम् , नाऽन्ये । ततश्च श्रुतोपयुक्तस्यैव भाषणयोग्यानर्थान् विकल्पयतो भावश्रुत सिद्ध भवति । एव च सति श्रुतानुसारित्वाभावेन श्रुतोपयुक्तत्वस्याऽसभवाद् मतिविकल्पस्य भाषणयोग्यत्वे सत्यपि कुतो भावश्रुतत्वम् ? इति ॥

आह– ननु सामान्या बुद्धिरिह गृहीता, श्रुतोपयुक्तत्वे च गृह्यमाणे कथ मतिदृष्टत्वमर्थानां सभवति ?, श्रुतबुद्धिदृष्टत्वस्यैव तत्र सभवात् । नैतदेवम् , मतिपूर्व हि श्रुतम् , ततो यत्र श्रुतबुद्धिदृष्टत्व तत्र मतिदृष्टत्वमस्त्येव, इति न काचित् क्षति , इत्यलमतिचर्चितेन ।

तदेव श्रुतज्ञानोपयुक्त सामान्यबुद्धिदृष्टानर्थान् सभवतो यान् भाषते तद् भावश्रुतमिति स्थितम् । नन्वर्थानां कथ भावश्रुतत्वम् ? ज्ञानस्यैव तत्सभवात् । सत्यम्, किन्तु विषय विषयिणोरभेदोपचाराद् भावश्रुते प्रतिभासमाना अर्था अपि भावश्रुतम् , इत्यदोष । ' मइवत्ति ' यथोक्ताद् भावश्रुतादन्या व्यतिरिक्ता मतिर्द्रष्टव्या, इदमुक्त भवति– येऽभिलाप्या अपि सन्तो घटादयः श्रुतानुसारित्वाभावेन श्रुतोपयुक्तैर्न विकल्प्यन्ते, ये चाऽर्थपर्यायत्वेन वाचकध्वनेरभावाद् मूलत एवाऽभिलपितुमशक्या अनभिलाप्या., ते यस्यां विज्ञप्तौ प्रतिभासन्ते, सा मतिरित्यवगन्तव्या, न तु श्रुतम्, अभिलाप्यवस्तुविषयायां श्रुतानुसारित्वाभावात् , अनभिलाप्यवस्तु विषयायां तु भाषणायोग्यत्वात् ॥ इति गाथाद्वयार्थ' ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

अथेष्टतोऽवधारणविधिमुपदर्शयन्नाह—

[1]जे भासइ चेय तय सुय तु न उ भासओ सुय चेव । केई मईए वि दिट्ठा ज दव्वसुयत्तमुवयति ॥१४९॥

' बुद्धिदिट्ठे अत्थे जे भासइ ' इत्यत्र यान् कदाचित् सभवमात्रेण भाषत एव तच्छ्रुतमित्येवमेवावधारणीयम् , न तु भाषमाणस्य श्रुतमेवेति यान् भाषते तच्छ्रुतमेवेत्येव नावधार्येत इत्यर्थ । कुतः ? इत्याह–यद् यस्मात् कारणात् केचिदभिलाप्याः पदार्था मत्याऽपि दृष्टा अवग्रहेणाऽवगृहीता ,ईहया त्वीहिता', अपायविकल्पेन तु निश्चिता इत्यर्थ , द्रव्यश्रुतत्वमुपयान्ति शब्दलक्षणेन द्रव्यश्रुतेन भाष्यन्त इत्यर्थ । यदि च भाषमाणस्य श्रुतमेवेत्यवधार्येत, तदेषामपि श्रुतत्व स्यात् , न चैतदिष्यते, श्रुतानुसारित्वाभावेन श्रुतोपयुक्तत्वस्य तेष्वसभवात् , तस्माद् यथोक्तमेवाऽवधारणम् ॥ इति गाथार्थः ॥ १४९ ॥

१ यान् भाषत एव तत् श्रुत तु न तु भाषमाणस्य श्रुतमव । केचिद् मत्याऽपि दृष्टा यद् द्रव्यश्रुतत्वमुपयान्ति ॥१४९॥ २ गाथा १२८ । ३ ख तमित्यतदवधा'।

अथ यथोक्तव्याख्यानलब्धमति-श्रुतभेदोपदर्शनपूर्वकमुपसंहरन्नाह–

एवं धणिपरिणामं सुयनाणं उभयहा मइन्नाणं । जं भिन्नसहावाइं ताइं तो भिन्नरूवाइं ॥ १५० ॥

एवं प्रागुक्तप्रकारेण केवलाऽभिलाप्यार्थविषयत्वात् सर्वमपि श्रुतज्ञानं ध्वनिपरिणाममेव, ध्वनेः शब्दस्य परिणमनं विपरिवर्तनं परिणामो यत्र तद् ध्वनिपरिणामं भवत्येव, श्रुतानुसारित्वेनोत्पन्नमेव ह्येतदिष्यते, श्रुतं च संकेतकालभाविपरोपदेशरूपः, श्रुतग्रन्थरूपश्च द्विविधः शब्दोऽत्राऽधिकृतः, तदनुसारेण चोत्पन्ने ज्ञाने ध्वनिपरिणामो भवत्येवेति । मतिज्ञानं तूभयथाऽपि भवति– शब्दपरिणामम्, अशब्दपरिणामं च, अभिलाप्यानभिलाप्यपदार्थविषयं ह्येतत्। ततश्च श्रुतानपेक्षस्वमत्यैव विकल्प्यमानेष्वभिलाप्येषु ध्वनिपरिणामोऽस्मिन्नपि प्राप्यते । अनभिलाप्यविषयतायां तु नासौ तत्र लभ्यते, अनभिलाप्यपदार्था हि स्वयमेव बुध्यमाना अपि वाचकध्वनेरभावाद् विकल्पयितुं, परस्मै प्रतिपादयितुं वा न शक्यन्ते, यथा नालिकेरद्वीपाऽऽयातस्य वङ्क्यादयः क्षीरे-क्षु-गुड-शर्करादिमाधुर्यतारतम्यादयो वा; इति कुतस्तद्विषयतायां ध्वनिपरिणामः ? । अभिलाप्यपदार्थेभ्योऽनन्तगुणाश्चाऽनभिलाप्याः सन्ति । ततोऽभिलाप्या-ऽनभिलाप्यवस्तुविषयत्वाच्छब्दा-ऽशब्दपरिणामं मतिज्ञानमिति स्थितम् । अथोपसंहरति--'तो त्ति' तस्मात् ते मतिश्रुते स्वामि-कालादिभिरविशेषेऽपि भिन्नरूपे भेदवती मन्तव्ये । कुतः ? इत्याह– यद् यस्मात् कारणाद् द्वे अपि भिन्नस्वभावे- उक्तन्यायेनैकस्य ध्वनिपरिणामित्वात्, अपरस्य तूभयस्वभावत्वात् ॥ इति गाथार्थः ॥ १५० ॥

तदेवं मूलगाथायां 'बुद्धिद्दिट्ठे अत्थे जे भासइ तं सुयं मईसहियं' इत्येतत् पूर्वार्धं 'सामण्णा वा बुद्धी' इत्यादिना व्याख्यातम् । अथ 'ईयरत्थ वि होज्ज सुयं उवलद्धिसमं जइ भणेज्जा' इत्येतदुत्तरार्धं व्याचिख्यासुराह–

ईयर त्ति मइन्नाणं तओ वि जइ होइ सद्दपरिणामो । तो तम्मि वि किं न सुयं भासइ जं नोवलद्धिसमं ? ॥१५१॥

'ईयरत्थ वि होज्ज सुयं' इति मूलगाथोत्तरार्धे इतरशब्दस्य किं वाच्यम् ?, इत्याह– इतरदिति मतिज्ञानं तत्राऽभिसंबध्यते, इत्याचार्येणोक्ते परः प्राह–' तओ वि जइ होइ सद्दपरिणामो तो तम्मि वि किं न सुयं ति ' तत इति सप्तम्यन्तात् तस्प्रत्ययः, ततश्च

१ ग. घ. छ 'टारमाह' । २ एवं ध्वनिपरिणामं श्रुतज्ञानमुभयथा मतिज्ञानम् । यद् भिन्नस्वभावे ते ततो भिन्नरूपे ॥ १५० ॥
३ क. ग. 'पयित्वात्' । ४ घ. छ 'णामं तु ता' । ५ गा ॥ १२८ । ६ गाथा १४७ ।
७ इतरदिति मतिज्ञानं ततोऽपि यदि भवति शब्दपरिणामः । ततस्तस्मिन्नपि किं न श्रुतं भाषते यद् नोपलब्धिसमम् ? ॥ १५१ ॥

'उभयहा मइन्नाणं' इति वचनाद् यदि तस्मिन्नपि मतिज्ञाने शब्दपरिणामो भवति, ततस्तस्मिन्नपि किं न श्रुत तदपि भावश्रुतरूपता किं न प्रतिपद्यते ? इत्यर्थ, शब्दपरिणामस्य श्रुतत्वेनोक्तत्वादिति भाव'। अत्राऽऽचार्य उत्तरमाह–'भासइ ज नोवलद्धिसम ति' यद् यस्मात् कारणादुपलब्धिसम मतिज्ञानी न भाषते, ततो न मतिज्ञानस्य श्रुतरूपता ॥ इति गाथार्थ' ॥ १५१ ॥

कथ पुनरुपलब्धिसममसौ न भणति ? इत्याह–

अभिलप्पा-ऽणभिलप्पा उवलद्धा तस्सम च नो भणइ । तो होउ उभयरूव उभयसहाव ति काऊण॥१५२॥

प्रागुक्तन्यायेनाऽभिलाप्या ऽनभिलाप्या. पदार्था मतिज्ञानोपलब्धा, एवभूतोपलब्ध्या च समं भणितु न शक्नोत्येव, अनभिलाप्यानां सर्वथैव वक्तुमशक्यत्वादिति भाव. ॥

अत्र पर माह–'तो होउ इत्यादि' ततस्तर्हि भवतु मतिज्ञानमुभयरूप श्रुत मतिरूपम् । कुतः ?, इत्याह– उभयस्वभावमिति कृत्वा, अभिलाप्या ऽनभिलाप्यवस्तुविषयत्वेन द्विस्वभावत्वादित्यर्थ, इदमुक्त भवति– यदभिलाप्यपदार्थानुपलभते भाषते च, तत् श्रुत ज्ञानमस्तु, अनभिलाप्यपदार्थास्तु भाषणाऽयोग्यान् यदवगच्छति, तद् मतिज्ञान भवति ॥ इति गाथार्थः ॥ १५२ ॥

अत्रोत्तरमाह–

जं भासइ त पि जओ न सुयादेसेण किन्तु समईए । न सुओवलद्धितुल्ल ति वा जओ नोवलद्धिसम॥१५३॥

यदपि किञ्चिदभिलाप्यवस्तूपलब्ध मतिज्ञानी भाषते तदपि यतो न श्रुतादेशेन, किन्तु स्वमत्या, अतो न तत् श्रुतमिति । इद मुक्त भवति– परोपदेश, श्रुतग्रन्थश्च श्रुतमिहोच्यते, तदादेशेन तु तदनुसारेण विकल्प्य यदा भाषते, तदा श्रुतोपयुक्तस्य भाषणात् श्रुतमुपपद्यत एव; यत्र तु स्वमत्यैव पर्यालोच्य भाषते न तु श्रुतानुसारेण, तत्र श्रुतोपयुक्तत्वाभावाद् मतिज्ञानमेव । तदेव 'भासइ ज नोवलद्धिसम' इत्यस्य गाथावयवस्य 'अभिलप्पा णभिलप्पा उवलद्धा' इत्यादिना व्याख्यान कुर्वताऽऽचार्येण मतिज्ञानी मतिज्ञानोपलब्ध्या सम न भाषते, अतस्तत्रोपलब्धिसम भाषण न भवति, इत्यतो न मतिज्ञाने श्रुतरूपतेत्युक्तम्, श्रुतज्ञानी त्वभिलाप्यानुपलभते, तांश्च भाषते, अतस्तत्रैवोपलब्धिसमत्वस्य सद्भावात् श्रुतरूपतेति भाव' ॥

१ गाथा १५० । २ अभिलाप्या ऽनभिलाप्या उपलब्धास्तत्सम च न भणति । ततो भवतूभयरूपमुभयस्वभावमिति कृत्वा ॥ १५२ ॥
३ यद् भाषते तदपि यतो न श्रुतादेशेन किन्तु स्वमत्या । न श्रुतोपलब्धितुल्यमिति वा यतो नोपलब्धिसमम् ॥१५३॥ ४ गाथा १५१ । ५ गाथा १५२ ।

सांप्रतं तु मतिज्ञानी श्रुतोपलब्ध्या तुल्यं समं न भाषत इत्येवमुपलब्धिसमत्वाभावमुपदर्शयन्नाह–'न सुओवलद्धीत्यादि' वाशब्दः
प्रकारान्तरद्योतकः, ततश्च न श्रुतोपलब्ध्या तुल्यं मतिज्ञानी भाषत इति वा, यतो यस्मात् कारणाद् नोपलब्धिसमं मतिज्ञानिनो भा-
पणम्, तस्माद् न तत्र श्रुतरूपता, इदमुक्तं भवति– श्रुतोपलब्धौ परोपदेशा–र्हद्वचनलक्षणश्रुतानुसारेणोपलब्धानर्थान् भाषते, मत्युप-
लब्धौ तु तदुपलब्धानेव, इत्यतो न मतिज्ञानिनो भाषणं श्रुतोपलब्धिसमम्। ततश्च न तत्र श्रुतसंभवः॥ इति गाथार्थः॥ १५३॥

तदेवं 'सोइंदिओवलद्धी होइ सुयं' इत्यादिमूलगाथया तत्त्वतः श्रोत्रेन्द्रियविषयमेव श्रुतज्ञानम्, सर्वेन्द्रियविषयं च मतिज्ञान-
मित्येवं मति–श्रुतयोर्भेदः प्रतिपादितः; तत्प्रतिपादनक्रमे च 'बुद्धिदिट्ठे अत्थे जे भासइ' इत्यादिगाथा समायाता, सा च द्रव्य–भावोभय-
श्रुतरूपाऽभिधायकत्वेन मति–श्रुतयोर्भेदाभिधानपरतया च व्याख्याता, तद्व्याख्याने चाऽवसिते इन्द्रियविभागादपि मति- श्रुतयोर्भेदः।
सांप्रतं वल्क–शुम्बोदाहरणात् तमभिधित्सुराह–

अन्ने मन्नंति मई वग्गसमा सुंबसरिसयं सुत्तं। दिट्ठन्तोऽयं जुत्तिं जहोवणीओ न संसहइ॥ १५४॥

अन्ये केचनाऽप्याचार्या मन्यन्ते। किम्?, इत्याह– वल्कसमा वल्कसदृशी मतिः, ततः सैव यदा शब्दतया संदर्भिता भवति–
तज्जनितो यदा शब्द उत्तिष्ठतीत्यर्थः, तदा तदुत्थशब्दसहिता श्रुतमुच्यते, तत्र शुम्बसदृशं वल्कजनितदवरिकातुल्यं श्रुतं भवति, एवं
तदभ्युपगमः शोभन इति चेत्। नैवमित्याह– 'दिट्ठंतोऽयमित्यादि' अयं वल्कशुम्बदृष्टान्तो यथा तैरुपनीतः– उक्तप्रकारेण प्रकृते
योजितः, तथा युक्तिं न सहते– न क्षमते, अन्यथा त्वस्मदभिमतवक्ष्यमाणप्रकारेणोपनीयमान एषोऽपि युक्तिक्षमो भविष्यतीति भावः॥
इति गाथार्थः॥ १५४॥

कुतो न संसहते? इत्याह–

भावसुयाभावाओ संकरओ निव्विसेसभावाओ। पुव्वुत्तलक्खणाओ सलक्खणावरणभेयाओ॥१५५॥

नैष दृष्टान्तो युक्तिं क्षमत इति सर्वत्र साध्यम्, मतेरनन्तरं शब्दमात्रस्यैव भावेन भावश्रुतस्याऽभावप्रसङ्गात्। अथ मतिसहितोऽयं

१ गाथा ११७। २ ग 'मूसगा'। ३ गाथा १२८। ४ ग 'पनत्तन'।
५ अन्ये मन्यन्ते मतिर्वल्कसमा शुम्बसदृशं श्रुतम्। दृष्टान्तोऽयं, युक्तिं यथोपनीतो न सहते॥ १५४॥
६ ग 'गमे शोभन'। ७ भावश्रुताभावात् संकरतो निर्विशेषभावात्। पूर्वोक्तलक्षणात् स्वलक्षणा-ऽऽवरणभेदात्॥ १५५॥

शब्दो न केवल इति तत्र भाव श्रुतत्व भविष्यति । तदयुक्तम् । कुत ? इत्याह– सकर' सांकर्य, सकीर्णत्वम्, मिश्रत्वमिति यावत्, मति श्रुतयोस्तस्य प्राप्ते । निर्विशेषभावाद् वा– यदेव मतिज्ञानम्, तदेव भावश्रुतमिति मतिपादनादेकमेव किञ्चित् स्यात्, नोभयमिति भाव. । अस्तु विशेषाभाव इति चद् । नवम् । कुत ? इत्याह– स्वलक्षणावरणभेदात् । कथभूतात् ? इत्याह– पूर्वोक्तलक्षणात् ' 'किह व सुय होइ मई सलक्खणावरणभेयाओ ' इति पूर्वाभिहितगाथात्रयोक्तस्वरूपात्, इदमुक्त भवति– अभिनिबुध्यत इत्याभिनिबोधिकम्, श्रूयत इति श्रुतम्, इत्यादिक मति श्रुतयोर्यत् स्वकीय स्वकीय लक्षणम्, आवारक च कर्म, तयोर्भेदात् पूर्वाभिहितस्वरूपाद् मति श्रुतयोर्निर्विशेषभावो न युज्यते । यदि हि तयोर्निर्विशेषता एकत्व स्यात्, तदा लक्षणभेद', आवरणभेदश्च पूर्वोक्तस्वरूपो न स्यादिति भाव ॥ इति गाथार्थ ॥ १५५ ॥

अथ द्रव्य–भावश्रुतयोरनेन दृष्टान्तेन भेद मतिपाद्यते, सोऽपि न युक्त इति दर्शयन्नाह—

कप्पेज्जेज्ज व सो भाव-दव्वसुत्तेसु तेसु वि न जुत्तो । मइ-सुयभेयावसरे जम्हा किं सुयविसेसेण ? ॥ १५६ ॥

यदि वा भाव द्रव्य श्रुतयो स –वल्क शुम्बोदाहरणाद्भेद कल्प्येत–भावश्रुत हि कारणत्वात् किल वल्कसदृश, शब्दलक्षण तु द्रव्यश्रुत कार्यत्वात् शुम्बप्रतिमम्, इत्येवमनयोर्भेद इष्येतेति भाव' । तयोरप्यसौ न युक्त' । कुतः ? इत्याह– यस्माद् मति श्रुतयोर्भेदाभिधानेऽवसरप्राप्ते 'किं सुयविसेसेण ति' श्रुतयोर्द्रव्य भावश्रुतलक्षणयोर्विशेषो भेद. श्रुतविशेषस्तेनाऽभिहितेन किं ?– असबद्धत्वाद् न किञ्चिदित्यर्थ ॥ इति गाथार्थ' ॥ १५६ ॥

अथाऽन्यथा पराभिप्रायमाशङ्कमान. प्राह—

असुयक्खरपरिणामा व जा मई वग्गकप्पणा तम्मि । दव्वसुय सुम्बसम किं पुण तेसिं विसेसेण ? ॥१५७॥

श्रुतानुसार्यक्षरपरिणामो यस्यां सा श्रुतानुसार्यक्षरपरिणामा न तथा– श्रुतानुसारित्वरहितशब्दमात्रपरिणामाऽन्विता या मतिरित्यर्थ., तस्या या वल्ककल्पना क्रियते, तज्जनितशब्दरूप तु द्रव्यश्रुत शुम्बसदृशम्, अतस्तयो प्रस्तुतोदाहरणाद् भेदो युक्तियुक्तो भविष्यति । श्रुतानुसार्यक्षरपरिणामा मतिर्भावश्रुतमेव स्यात्, अत पूर्वस्माद् न विशिष्येत, इत्यश्रुताक्षरपरिणामित्व विशेषणम् । सा च

१ गाथा १२१ । २ कल्प्येत वा स भाव द्रव्यश्रुतयोस्तयोरपि न युक्त । मति श्रुतभेदावसरे यस्मात् किं श्रुतविशेषेण ? ॥१५६॥

३ अश्रुताक्षरपरिणामा वा या मतिवल्ककल्पना तस्याम् । द्रव्यश्रुत शुम्बसम किं पुनस्तयोर्विशेषेण ? ॥ १५७ ॥

पर्युदासाश्रयणादश्रुतानुसारिणा शब्देनैवाऽन्विता गृह्यते, न तु शब्दपरिणामरहिताऽवग्रहरूपा, तस्याः शब्दजनकत्वाभावेनाऽनन्तरं शुम्ब-सदृशद्रव्यश्रुताभावादिति ॥

अत्रोत्तरमाह– 'किं पुण तेरिं विरोसेणं ति' किं पुनस्तयोर्यथोक्तमति-द्रव्यश्रुतयोर्विशेषेण भेदेनोक्तेन ?– अप्रस्तुतत्वाद् न किञ्चिदित्यर्थः। श्रुतज्ञानेनैव सहाऽत्र मतेर्भेदो विचारयितुं प्रक्रान्तः,इत्यतः किं द्रव्यश्रुतेन सह तच्चिन्तया ? इति भावः ॥इति गाथार्थः॥१५७॥

एतदेव भावयन्नाह–

ईहइं जेणाहिकओ नाणविसेसो न दव्व-भावाणं। न य दव्व-भावमेत्ते वि जुज्जए सोऽसमंजसओ ॥ १५८ ॥

इहास्मिन् प्रक्रमे येन कारणेन ज्ञानयोरेव मति-श्रुतलक्षणयोर्विशेषो भेदोऽधिकृतो न तु द्रव्य-भावयोर्मतिज्ञान-द्रव्यश्रुतलक्षणयोः, इत्यतः किं तद्भेदाऽभिधानेन ? इति। नच यथोक्तद्रव्य-भावयोरप्यसौ युज्यते । कुतः ? इत्याह– असमञ्जसतो दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्वै-सदृश्यात् ॥ इति गाथार्थः ॥ १५८ ॥

तथाहि–

जैह वग्गा सुंबत्तणमुवेंति सुंबं च तं तओऽणण्णं। न मई तहा धणित्तणमुवेइ जं जीवभावो सा ॥१५९॥

यथा वल्काः शुम्बत्वमुपयान्ति-आत्माऽव्यतिरिक्तशुम्बपरिणामापन्नाः शुम्बमित्युच्यन्ते, न तु शुम्बाद् व्यतिरिक्ताः; तदपि च शुम्बं तेभ्यो वल्केभ्योऽनन्यरूपमव्यतिरिक्तम् ; न तथा मतिर्ध्वनित्वमुपैति, यद् यस्मात् कारणात् सा मतिराभिनिबोधिकज्ञानत्वेन जीवभावो जीवपरिणामः, शब्दस्तु मूर्तत्वाद् न जीवभावः, इत्यतः कथममूर्तपरिणामा मतिर्मूर्तध्वनिपरिणाममुपगच्छेत् ? अमूर्तस्य मूर्तपरिणामवि-रोधात्। तस्माद् दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादिदमपि व्याख्यानमुपेक्षणीयम् ॥ इति गाथार्थः ॥ १५९ ॥

पुनः परवचनमाशङ्क्य तस्यैव शिक्षणार्थमाह–

अँह उवयारो कीरइ पभवइ अत्थंतरं पि जं जत्तो। तं तम्मयं ति भण्णइ, तो मइपुव्वं जओ भणियं ॥१६०॥

१ न 'न्नगेन' इति'। २ इह येनाऽधिकृतो ज्ञानविशेषो न द्रव्यभावयोः। न च द्रव्य-भावमात्रेऽपि युज्यते सोऽसमञ्जसत ॥ १५८ ॥
३ यथा वल्काः शुम्बत्वमुपयान्ति शुम्बं च तत् ततोऽनन्यत्। न मतिस्तथा ध्वनित्वमुपैति यज्जीवभावः सा ॥ १५९ ॥
४ अथोपचारः क्रियते प्रभवत्यर्थान्तरमपि यद् यस्मात्। तत् तन्मयमिति भण्यते, ततो मतिपूर्वं यतो भणितम् ॥ १६० ॥

भावसुय, तेण मई वग्गसमा सुम्बसरिसय त च। ज चिंतिऊण तया तो सुयपरिवाडिमणुसरइ ॥ १६१॥

अथोपचार क्रियते–उपचारविधिराश्रीयते, ततश्चाऽर्थान्तरमपि यद् यस्माद् प्रभवति तत् तन्मयमिति भण्यते, यथा "तद्‌पथ्यमि यत्न विक्रियाविस्तरमुपगतम्" "तन्क रत्नमेतावन्त विपाकमापन्नम्' इत्यादि, ततश्चाऽतन्मयेऽपि ध्वनौ मतिगता ज्ञानमयतोपचर्यते। तथा च सति वल्क–शुम्बसादृश्येन मति–श्रुतयोरेव भेद सिद्धो भवति ॥

एवमुक्ते आचार्य सुहृद् भूत्वा पर शिक्षयति– 'तो मइपुव्वमित्यादि' हन्त! यद्युपचारवादी भवान्, ततो मतिपूर्व भावश्रुत यस्मादागमे भणित, तेन कारणेन मतिर्वल्कसमा, तच्च भावश्रुत शुम्बसदृशम्, इत्येव दृष्टान्तोपनय कुरु, येनोपचारमन्तरेणाऽपि सर्व सुस्थ भवति, यथा हि वल्का शुम्बकारण, तथा मतिरपि भावश्रुतस्य, यथा च शुम्ब वल्कानां कार्य तथा भावश्रुतमपि मते.। कुत'? इत्याह– यद् यस्मात् कारणात् तया मत्या चिन्तयित्वा तत' श्रुतपरिपाटिमनुसरति– वाच्यवाचकभावेन परोपदेशश्रुतग्रन्थयोजनां वस्तुनि करोति; तस्माद् मतिश्रुतयोर्वल्कशुम्बयोरिव कार्यकारणभावाद् भेदसिद्धि, इत्येव दृष्टान्तोपनयो युक्ति ससहते, न तु परोक्तप्रकारेण ॥ इति गाथाद्वयार्थ ॥ १६० ॥ १६१ ॥

तदेव वल्क शुम्बोदाहरणादप्यभिहितो मति श्रुतयोर्भेद, सांप्रत त्वक्षरा ऽनक्षरभेदात् तमभिधित्सु पराभिप्राय तावदुपन्यस्यन्नाह–

अन्ने अणक्खर-ऽक्खरविसेसओ मइ-सुयाइ भिंदति। ज मइनाणमणक्खरमक्खरमियर च सुयनाण ॥१६२॥

अन्ये केचनापि सूरयोऽनक्षरा ऽक्षरत्वद्विशेषतो मति श्रुते भिन्दन्ति, यद् यस्मात् किल मतिज्ञानमनक्षरम्, श्रुतज्ञान त्वक्षरवद् भवति, इतरच्चाऽनक्षरवदुच्छ्वसितादीत्यर्थ ॥ इति गाथार्थः ॥ १६२ ॥

अत्राचार्यो दूषणमाह–

जइ मइरणक्खरच्चिय भवेज्ज नेहादओ निरभिलप्पे। थाणु-पुरिसाइपज्जायविवेगो किह णु होज्जाहि? ॥१६३॥

यदि हन्त! मतिरनक्षरैव स्यात्–अक्षराभिलापरहितैव भवताऽभ्युपगम्यते, तर्हि निरभिलाप्येऽप्रतिभासमानाभिलापे स्थाण्वा-

---

१ भावश्रुत तेन मतिवल्कसमा शुम्बसदृश तच्च। यच्चिन्तयित्वा तया तत श्रुतपरिपाटिमनुसरति ॥ १६१ ॥ २ रा सुपेतम्'।

३ अन्येऽनक्षरा ऽक्षरविशेषतो मति श्रुते भिन्दन्ति। यद् मतिज्ञानमनक्षरमक्षरमितरच्च श्रुतज्ञानम् ॥ १६२ ॥

४ यदि मतिरनक्षरैव भवेद् नेहादयो निरभिलाप्ये। स्थाणु पुरुषादिपर्यायविवेक कथ नु भवेत्? ॥ १६३ ॥

दिके वस्तुनि ईहादयो न प्रवर्तेरन् । ततः किम्?, इत्युच्यते– तस्यां मतावनक्षरत्वेन स्थाण्वादिविकल्पाभावात् ' स्थाणुरयं पुरुषो
वा ' इत्यादिपर्यायाणां वस्तुधर्माणां विवेको वितर्कोऽन्वय-व्यतिरेकादिना परिच्छेदो न स्यात्, तथाहि– यदनक्षरं ज्ञानं न तत्र स्था-
णु-पुरुषपर्यायादिविवेकः, यथाऽवग्रहे, तथा चेहादयः, तस्मात् तेष्वपि नासौ प्राप्नोति ॥ इति गाथार्थः ॥ १६३ ॥

अथ विभ्रान्तस्य परस्योत्तरमाह—

[2]सुयनिस्सियवयणाओ अह सो सुयओ मओ न बुद्धीओ । जइ सो सुयवावारो तओ किमन्नं मइन्नाणं?॥१६४॥

आगमे मतिज्ञानं द्विधा प्रोक्तम्– श्रुतनिश्रितमवग्रहे-हादिचतुष्कम्, अश्रुतनिश्रितं चौत्पत्तिक्यादिबुद्धिचतुष्टयम् । ततश्च सूरिरित्थं
पराभिप्रायमाशङ्कते– अथैवं परो ब्रूयात्– आगमे श्रुतनिश्रितत्वेनापि मतिज्ञानस्य भणनात् श्रुतात् श्रुततोऽक्षरात्मकादसौ स्थाणु-पुरु-
पादिपर्यायविवेको मतः, न बुद्धेर्न मतेः सकाशात्, तस्याः स्वयमनक्षररूपत्वात् । अत्रोत्तरमाह– ' जइ सो इत्यादि ' यदि हन्त ! स
स्थाणु-पुरुपादिपर्यायविवेकः श्रुतव्यापारः, तर्ह्यवग्रहं मुक्त्वा किमन्यद् मतिज्ञानम्? न किञ्चिदित्यर्थः । यदि स्थाणु-पुरुपादिपर्यायविवे-
कोऽक्षरात्मकत्वात् श्रुतव्यापार इष्यते, तदेहा-ऽपायादयो मतिभेदाः सर्वेऽप्यक्षरात्मकत्वात् श्रुतत्वमापन्नाः, इत्यतोऽक्षराऽभिलापरहि-
तमवग्रहं मुक्त्वा शेषस्येहादिभेदभिन्नस्य सर्वस्याऽपि मतिज्ञानस्याऽभावप्रसङ्ग इति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ १६४ ॥

अथाऽन्यथा परस्य वचनमाशङ्क्य दूषयितुमाह–

[3]अह सुयओ वि विवेगं कुणओ न तयं सुयं सुयं नत्थि । जो जो सुयवावारो अन्नो वि तओ मई जम्हा ॥१६५॥

अथ श्रुतादपि स्थाणु-पुरुपादिविवेकं कुर्वतः प्रमातुर्न तत् श्रुतम्, किन्तु मत्यभावभीत्या मतित्वेनाऽभ्युपगम्यते: हन्त ! तर्हि
कुत्र संधित्सतोऽन्यतः प्रच्यवते, यत एवं सति श्रुतं क्वचिदपि नास्ति– श्रुताभावः प्राप्नोतीत्यर्थः । कुतः? इत्याह– यो यश्चरणक-
रणादिप्रतिपादनलक्षणोऽन्योऽपि श्रुतस्याऽऽचारादेर्व्यापारः सकोऽसौ यस्माद् मतिज्ञानमेव, अक्षरात्मकत्वात्, स्थाणु-पुरुपादिपर्यायवि-
वेकवत् ॥ इति गाथार्थः ॥ १६५ ॥

अथ स्थाणु-पुरुपादिपर्यायविवेको मतिश्च, श्रुतं च भविष्यति; अतो नैकस्याऽप्यभावप्रसङ्ग इत्याह–

२ श्रुतनिश्रितवचनाद्यथाऽसौ श्रुततो मतो न बुद्धेः । यदि स श्रुतव्यापारस्तत किमन्यद् मतिज्ञानम्? ॥ १६४ ॥
३ अथ श्रुततोऽपि विवेकं कुर्वतो न तच्छ्रुतं श्रुतं नास्ति । यो यः श्रुतव्यापारोऽन्योऽपि सको मतिर्यस्मात् ॥ १६५ ॥

मइकाले वि जइ सुयं तो जुगवं मइ-सुओवओगा ते। अह नेवं एगयरं पवज्जओ जुज्जए न सुयं ॥१६६॥

स्थाणु पुरुषादिपर्यायविवेकलक्षणे मतिकालेऽपि यदि श्रुतव्यापार इष्यते, ततो युगपदेव मति श्रुतोपयोगौ ते तव प्रसज्येते, न चैतद् युक्तम्, समकाल ज्ञानद्वयोपयोगस्य निषिद्धत्वात्। अथैतद्दोषभयाद् नैवमुपयोगद्वय युगपदभ्युपगम्यते, तर्ह्येकतर प्रतिपद्यमानस्य– स्थाणु पुरुषादिपर्यायविवेककाल मतिज्ञान श्रुतज्ञान वेच्छतो भवत इत्यर्थ, किम्? इत्याह– 'जुज्जए न सुयं ति' श्रुतमिह प्रतिपत्तु न युज्यते, किन्तु मतिज्ञानमेव, इदमुक्त भवति– " सावकाशा ऽनवकाशयोरनवकाशो विधिर्बलवान् " इति न्यायादन्यत्राऽनवकाश मतिज्ञानमेवैक तवैकतर प्रतिपद्यमानस्येह प्रतिपत्तु युज्यते, न तु श्रुतम्, तस्याऽन्यत्र श्रुतानुसारिण्याचारादिज्ञानविशेषे सावकाशत्वात्। एव च सति स्थाणु पुरुषादिपर्यायविवेको मतेरेव, न तु श्रुतात्, स चाऽक्षराभिलापसमनुगत एव, इति नैकान्तेन मतिज्ञानमनक्षरमिति भाव ॥ इति गाथार्थ ॥ १६६ ॥

किञ्च, अक्षरानुगतत्वमात्रमुपलभ्य स्थाणु-पुरुषादिपर्यायविवेको भवताश्रुतनिश्रित उक्त, एव चातिप्रसङ्गः प्राप्नोतीति दर्शयति–

जइ सुयनिस्सियमक्खरमणुसरओ तेण मइचउक्कं पि। सुयनिस्सियमावन्नं तुह तं पि जमक्खरप्पभवं ॥१६७॥

यदि स्थाणु पुरुषादिपर्यायविवेकविधानेनाऽक्षरमनुसरत प्रमातुर्ज्ञान श्रुतनिश्रित भवता प्रोच्यते, तेन तर्ह्यौत्पत्तिक्यादिमति चतुष्कमपि तव श्रुतनिश्रितमापन्नम्, यस्मात् तदप्यक्षरप्रभव वर्णाऽऽलिङ्गितमित्यर्थ.– तदपि हि नेहादिविरहेण जायते, ईहादयश्च न वर्णाभिलापमन्तरेण सभवन्ति। तस्माद् मतिचतुष्कमपि त्वदभिप्रायेण श्रुतनिश्रितमायातम्, न चैतदस्ति, आगमेऽश्रुतनिश्रितत्वेन तस्याऽभिधानात्। तस्माद् देवानांप्रियेणाऽद्यापि श्रुतनिश्रितस्य स्वरूपमेव नाऽवगम्यते, तत् किं वय ब्रूमः? ॥ इति गाथार्थ ॥ १६७ ॥

तदेव श्रुतनिश्रितवचनश्रवणमात्राद् विभ्रान्तस्तत्स्वरूपमजानान परो युक्तिभिर्निराकृतोऽपि विलक्षीभूत प्राह–

जइ तं सुएण न तओ जाणइ सुयनिस्सियं कहं भणियं?। जं सुयकओवयारं पुव्विं इण्हिं तयणवेक्खं ॥ १६८ ॥

यदि त स्थाणु पुरुषादिपर्यायसघात श्रुतेन न जानाति सकोऽसौ ज्ञानी, तर्हि श्रुतनिश्रितमेवावग्रहादिक सूत्रे कथ केन प्रका-

१ मतिकालेऽपि यदि श्रुत ततो युगपद् मति श्रुतोपयोगौ त। अथ नैवमकतर प्रपद्यमानस्य युज्यत न श्रुतम् ॥ १६६ ॥
२ यदि श्रुत निश्रितमक्षरमनुसरतस्तेन मतिचतुष्कमपि। श्रुतनिश्रितमापन्न तव तदपि यदक्षरप्रभवम् ॥ १६७ ॥
३ यदि तत् श्रुतेन न सको जानाति, श्रुतनिश्रित कथ भणितम्?। यत् श्रुतकृतोपचार पूर्वमिदानीं तदनपेक्षम् ॥ १६८ ॥

रेण भणितम् ?– मतिः स्वयमनक्षरैव, यस्त्विहाऽक्षरोपलम्भः स यदि श्रुतनिश्रितो नेष्यते, तर्हि कथमन्यथाऽसौ घटिष्यते ?। इति विस्मयभयाऽऽपूरितहृदयस्य परस्याऽयं प्रश्न इति भावः ॥

अत्रोच्यते– ननु भवानेव प्रष्टव्यो योऽसमीक्षितामित्थं प्रभाषते– योऽक्षरोपलम्भः स सर्वोऽपि श्रुतनिश्रयेति । अथ न ज्ञायते भवता, तर्हि वयमेव ब्रूमः, श्रूयताम्– 'जं सुयेत्यादि' श्रुतं द्विविधम्– परोपदेशः, आगमग्रन्थश्च । व्यवहारकालात् पूर्वं तेन श्रुतेन कृत उपकारः संस्काराधानरूपो यस्य तत् कृतश्रुतोपकारं, यज्ज्ञानमिदानीं तु व्यवहारकाले तस्य पूर्वप्रवृत्तस्य संस्काराधायकश्रुतस्याऽनपेक्षमेव प्रवर्तते तत् श्रुतनिश्रितमुच्यते, न त्वक्षराभिलापयुक्तत्वमात्रेणेति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ १६८ ॥

एतदेव भावयन्नाह–

पुव्वं[1] सुयपरिकम्मियमइस्स जं संपयं सुयाईयं । तं निस्सियामियरं पुण अणिस्सियं मइचउक्कं तं ॥ १६९ ॥

व्यवहारकालात् पूर्वं यथोक्तरूपेण श्रुतेन परिकर्मिता– आहितसंस्कारा मतिर्यस्य स तथा तस्य साध्वादेर्यत् सांप्रतं व्यवहारकाले श्रुतातीतं श्रुतनिरपेक्षं ज्ञानमुपजायते तच्छ्रुतनिश्रितमवग्रहादिकं सिद्धान्ते प्रतिपादितम् । इतरत् पुनरश्रुतनिश्रितम्, तच्चौत्पत्तिक्यादिमतिचतुष्कं द्रष्टव्यम्, श्रुतसंस्कारानपेक्षया सहजत्वात् तस्य ॥

अत्राह– ननु

"भरनित्थरणसमत्था[2] तिवग्गसुत्तत्थगहियपेयाला । उभओलोगफलवई विणयसमुत्था हवइ बुद्धी" ॥ १ ॥

इत्यादिवचनात् तत्रापि मतिचतुष्के वैनयिकी मतिः श्रुतनिश्रिता समस्ति। सत्यम्, किन्तु सकृच्छ्रुतनिश्रितत्वे सत्यपि बाहुल्यमङ्गीकृत्याऽश्रुतनिश्रितं तदुच्यत इत्यदोषः ※। तस्माद् यदुक्तम्–'जं[3] मइनाणमणक्खरमक्खरमियरं च सुयनाणं' इति। तदयुक्तम्, मतेरनक्षरत्वे

---

१ पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमतेर्यत् साम्प्रत श्रुतातीतम् । तद् निश्रितमितरत् पुनरनिश्रित मतिचतुष्क तत् ॥ १६९ ॥

२ भरनिस्तरणसमर्था त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतप्रमाणा । उभयलोकफलवती विनयसमुत्था भवति बुद्धि. ॥ १ ॥ ३ गाथा १६२ ।

※ इममेवाऽभिप्रायं नन्द्यध्ययनेऽस्या एव गाथाया विवरणस्थले श्रीमन्मलयगिरिसूरिरप्याह–तथाहि–"नन्वश्रुतनिश्रिता बुद्धयो वक्तुमभिप्रेता., ततो नयस्याः त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतसारत्वम्, ततोऽश्रुतनिश्रितत्वे नोपपद्यते, न हि श्रुताभ्यासमन्तरेण त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतसारत्व सभवति । अत्रोच्यते—इह प्रायोवृत्तिमाश्रित्याऽश्रुतनिश्रितत्वमुक्तम्, तत स्वल्पश्रुतभावेऽपि न कश्चिद्दोष." इति ।

"इहातिगुरुकार्यं दुर्निर्वहत्वाद् भर इव भरस्तन्निस्तरणे समर्था भरनिस्तरणसमर्थाः, त्रयो वर्गास्त्रिवर्गा लोकरूढ्या धर्मा-ऽर्थ-कामास्तदर्जनोपायप्रतिपादकं यत् सूत्रं यश्च तदर्थस्तौ त्रिवर्गसूत्रार्थौ, तयोर्गृहीतं पेयाल प्रमाण सारो वा यया सा तथाविधा" इति नन्दिटीकाया व्याख्यातोऽस्या अर्थ. ॥

स्थाणु पुरुषादिपर्यायविवेकाभावप्रसङ्गात्, श्रुतनिश्रितत्वस्य चाऽन्यथा समर्थितत्वादिति स्थितम् ॥ इति गाथार्थः ॥ १६९ ॥

यद्यनक्षरा मतिर्न भवति, तर्हि 'लक्खणभेया हेऊफलभावओ' इत्यादिगाथायां मतिज्ञातोऽक्षरा ऽनक्षरभेदाद् मति- श्रुतयो र्भेदः कथं गमनीयः ? इत्याह—

उभयं भावक्खरओ अणक्खरं होज्ज वंजणक्खरओ। मइनाणं सुत्तं पुण उभयं पि अणक्खरक्खरओ॥१७०॥

इहाऽक्षरं तावद् द्विविधम्-द्रव्याक्षरम्, भावाक्षरं च । तत्र द्रव्याक्षरं पुस्तकादिन्यस्ताऽकारादिरूपम्, ताल्वादिकारणजन्यः शब्दो वा, एतच्च व्यज्यतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनाक्षरमप्युच्यते । भावाक्षरं त्वन्तः स्फुरदकारादिवर्णज्ञानरूपम् । एवं च सति 'भावक्खरओ त्ति' भावाक्षरमाश्रित्य मतिज्ञानं भवेत् । कथंभूतम् ? इत्याह- 'उभयं ति' उभयरूपम्- अक्षरवत्, अनक्षरं चेत्यर्थः, मतिज्ञानभेदे त्ववग्रहे भावाक्षरं नास्तीति तदनक्षरमुच्यते, ईहादिषु तु तद्भेदेषु तदस्तीति मतिज्ञानमक्षरवत् प्रतिपाद्यत इति भावः । 'अणक्खरं होज्ज वंजणक्खरओ त्ति' व्यञ्जनाक्षरं द्रव्याक्षरमित्यनर्थान्तरम्, तदाश्रित्य मतिज्ञानमनक्षरं भवेत्, न हि मतिज्ञाने पुस्तकादिन्यस्ताकारादिकः शब्दो वा व्यञ्जनाक्षरं विद्यते, तस्य द्रव्यश्रुतत्वेन रूढत्वात्, द्रव्यमतित्वेनाऽप्रसिद्धत्वादिति । 'सुत्तं पुणेत्यादि' सूत्रं श्रुतज्ञानं, पुनरुभयमपि- द्रव्यश्रुतम्, भावश्रुतं चेत्यर्थः, प्रत्येकमनक्षरतः, अक्षरतश्च भवेत् ; इदमुक्तं भवति—

"ऊससियं नीससियं निच्छूढं खासियं च छीयं च । निस्सिंघियमणुसारं अणक्खरं छेलियाईअं" ॥ १ ॥

इत्यादिवचनाद् द्रव्यश्रुतमनक्षरम्- पुस्तकादिन्यस्ताक्षररूपम्, शब्दरूपं च, तदेव साक्षरं भावश्रुतमपि श्रुतानुसार्यकारादिवर्णविज्ञानात्मकत्वात् साक्षरम्, पुस्तकादिन्यस्ताकाराद्यक्षररहितत्वाच्छब्दाभावाच्च तदेवाऽनक्षरम्, पुस्तकादिन्यस्ताक्षरस्य शब्दस्य च द्रव्यश्रुतान्तःपातित्वेन भावश्रुतेऽसत्त्वात्, तदेवं मतेर्भावश्रुतस्य च साक्षरा ऽनक्षरकृतो नास्ति विशेषः, प्रत्येकं द्वयोरप्यक्षरानक्षररूपत्वेनोक्तत्वात्, केवलं सामान्येन 'श्रुतं' इत्युक्ते तन्मध्ये द्रव्यश्रुतं लभ्यत इति कृत्वा तत्र द्रव्यश्रुतमाश्रित्य द्रव्याक्षरमस्ति, मतौ तु तन्नास्ति, तस्या द्रव्यमतित्वेनाऽरूढत्वादिति । एवमनयोर्द्रव्याक्षरापेक्षया साक्षरा ऽनक्षरत्वकृतो भेदः ॥ इति गाथार्थः ॥ १७० ॥

तदेवमक्षरे तरभेदाद् मति श्रुतयोर्भेदमभिधाय मूके तरभेदात् तमभिधित्सुराह—

१ गाथा ९७ । २ उभयं भावाक्षरतोऽनक्षरं भवेद् व्यञ्जनाक्षरतः । मतिज्ञानं सूत्रं पुनरुभयमपि अनक्षरा ऽक्षरतः ॥ १७० ॥

३ उच्छ्वसितं निःश्वसितं निक्षिप्तं कासितं च क्षुतं च । निःसिङ्घितमनुस्वारमनक्षरं सण्टितादिकम् ॥ १ ॥

[1]स-परप्पच्चायणओ भेओ मूऐयराण वाऽभिहिओ। जं मूयं मइनाणं स-परप्पच्चायगं सुत्तं ॥ १७१ ॥

अन्यैस्तु कैश्चिदाचार्यैः स्व-परप्रत्यायनतो मति-श्रुतयोर्भेदोऽभिहितः। कयोरिव ? इत्याह– मूके-तरयोरिव– यथा हि मूकः स्वमात्मानमेव प्रत्याययति प्रतीतिपथं नयति, न तु परम्, तत्प्रत्यायनहेतुवचनाभावात्; इतरस्त्वमूकः स्वं परं च प्रत्याययति, वचनसद्भावात्। तथा च सति यथा मूक–मुखरयोर्भेदः, एवं मति–श्रुतयोरपि, यद् यस्मात् परप्रत्यायनहेतुद्रव्याक्षराभावाद् मूकं मतिज्ञानम्, मुखरं तु श्रुतज्ञानम्, कुतः ?, स्व-परप्रत्यायकत्वात्- द्रव्याक्षरसद्भावेन परप्रत्यायकत्वस्याऽपि तत्र लभ्यमानत्वादिति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ १७१ ॥

एतदाचार्यो मति-श्रुतयोस्तुल्यताऽऽपादनेन किञ्चिद् दूषयितुमाह—

[2]सुयकारणं ति सद्दो सुयमिह सो य परबोहणं कुणइ। मइहेयवो वि हि परं बोहेंति कराइचिट्ठाओ ॥ १७२ ॥

इह तावद् भवन्तं पृच्छामः– हन्त ! शब्दः श्रुतमुच्यते, उपलक्षणत्वात् पुस्तकादिन्यस्ताऽक्षरविन्यासश्च श्रुतमभिधीयते 'सुयकारणं ति' श्रुतकारणत्वात्– कारणे कार्योपचारादिति भावः। स च शब्दः, पुस्तकादिन्यस्ताक्षरविन्यासश्च परबोधनं परप्रत्यायनं करोतीत्येवं परतः श्रुतज्ञानं परप्रत्यायकमुच्यते, न तु स्वतः; इति तावद् भवतोऽभिप्रायः। एतच्च मतिज्ञानेनाऽपि समानम्। कुतः ? इत्याह– हि यस्माद् मतिहेतवोऽपि - मतिजनका अपि करादिचेष्टाविशेषाः परं बोधयन्त्येव, तथाहि– अक्षरात्मकत्वात् किल शब्दः, पुस्तकादिन्यस्ताक्षरविन्यासश्च श्रुतस्य कारणम्, कर-शीर्षादिचेष्टास्तु अक्षररहितत्वात् किल मतिज्ञानस्य हेतवः– कर-वक्त्रसंयोगे हि कृते भुजिक्रियाविषया किल मतिरुत्पद्यते, शीर्षे च धूनिते निवृत्ति-प्रवृत्तिविषया सा समुपजायते, इत्येवं मतिहेतवः करादिचेष्टा अपि परप्रबोधिका एव ॥ इति गाथार्थः ॥ १७२ ॥

यदि मतिहेतवोऽपि परं प्रबोधयन्ति, ततः किम् ? इत्याह–

[3]न परप्पबोहयाइं जं दो वि सरूवओ मइ-सुयाइं। तक्कारणाइं दोण्ह वि बोहेंति तओ न भेओ सिं ॥१७३॥

१ स्व–परप्रत्यायनतो भेदो मूके-तरयोरिवाऽभिहित। यद् मूक मतिज्ञानं स्व–परप्रत्यायकं श्रुतम् ॥ १७१ ॥
२ श्रुतकारणमिति शब्द श्रुतमिह स च परबोधनं करोति। मतिहेतवोऽपि हि परं बोधयन्ति करादिचेष्टा. ॥ १७२ ॥
३ न परप्रबोधके यद् द्वे अपि स्वरूपतो मति-श्रुते। तत्कारणानि द्वयोरपि बोधयन्ति ततो न भेदोऽनयोः ॥ १७३ ॥

धरित्रादावपि परलोकस्यै मति 'न भेओ त्ति' अनयापि श्रुतोपि भेदः । कुत इत्याह- 'एइ त्ति' यस्मात् कारणात् यस्मात् इत्याह-यत् यस्मात् हे भगवन् मति श्रुत सम्यग्ता विज्ञानोऽस्मात् न परमार्थके, विज्ञानस्य मूकरत्व परमतो पश्चात्तोपात्, अस्मादिदमिति । अथ श्रुतस्य यत् कारणं नन्द्यादिकं तत् परमार्थतम्, इत्येतस्मात् मतिज्ञानात् विनिश्चते श्रुतज्ञानम् । नन्द्यादि मतिज्ञानमपि गमाम्, तत्कारणस्यापि करणादेः परलोकस्यादिति । एतदेवाह- तानि च तानि पूर्वां फलानि कारणानि च तत्कारणानि इत्यपि मति श्रुतज्ञानयोगस्य नन्द्यादीनि, करणादीनि च पर लोकस्य लेन, इति को अपरिणाम ?, न कश्चिदित्यर्थः । इति किमुच्यते- मूक तरभेदात् भेदः ? ॥ इति गाथार्थ ॥ १७३ ॥

एवं प्रोक्त स्वभिप्रायेण पूर्वपक्ष निराकर्तुमाह-

एवं परोक्ख निमित्ताति तो निक्कसं तिव्विभूतो तुण्णीभावमापद्यं परमार्थोग संजातस्याद्य. स्ययमेव मूरिकारमाह-

नंदाइसुयमसाहारणकारणओ परनिमित्तय होज्जा । रूढ त्ति न वक्कसुय सुय त्ति रूढा न दव्वमई ॥ १७४ ॥

द्रव्यश्रुतं पुस्तकन्यस्ताक्षररूपं श्रुतज्ञानस्यैव कारणम्, न तु मतेः', इति श्रुतज्ञाने मत्यसाधारणकारणत्वात् द्रव्यश्रुतं परलोकं भवेत्, न तु करादिरोधाः', यतो मति श्रुतोभयकारणत्वेन साधारणकारणत्वादिति भाव । इदमुक्तं भवति- पुस्तकादि-न्यस्तारस्य, नन्द्यात्मके च द्रव्यश्रुतम्, श्रुतज्ञानस्य मतिपूर्वकत्वात् यद्यपि तदर्थनाऽवग्रहे हादौ जनयति, तथाऽप्यक्षररूपत्वात् सुव्यक्ता श्रुतज्ञानस्यैव किंचाऽसाधारणं कारणमुच्यते, कारणत्वेनोपचारतः श्रुतज्ञानेऽन्तर्भवति, परलोकत्वेन च तत् सर्वस्याऽपि सिद्धमिति । एवं कारणस्य परलोकत्वाच्छ्रुतज्ञानं परलोकं घटते, करादिरोधास्तु मतिज्ञानस्याऽसाधारणकारणं न भवन्ति, श्रुतज्ञानेऽपि सदपि कर तस्यसंयोगादिकाणां हि करादीनां न केवल तद्विषया भावग्रहादय उत्पद्यन्ते, किन्तु 'भोगत्वमि'त्यत्र यत्' स्वादिभूताद्युपादिरिक्तात्मकं श्रुतज्ञानमप्युत्पद्यत इति । अतोऽसाधारणकारणत्वाभावात् करादिरोधाः परमार्थतो मतिज्ञानस्य कारणमेव न संभवन्ति, यतश्च न तदन्तर्भवन्ति; तथा च सति न मतिज्ञानं परलोकम् । अथवा 'द्रव्यश्रुतमसाधारणकारणत्वात्' इत्यादि । द्रव्यश्रुतं पुस्तकादिन्यस्ताऽऽकारादिवर्णसरूपम्, श्रुतज्ञानोदीरितदेशनाशब्दरूपं च परलोकं भवेत् । कुतः ? इत्याह-धर्मास्तिकायस्य यो मतिज्ञानस्य साधारणकारणस्य क्षायिकज्ञान दर्शन चारित्रलक्षणस्य वस्तुकलापस्य कारणत्वात् हेतुत्वात्, तथा च साधारणस्य यो मतिज्ञानस्य असाधारणकारणस्य, तथापि यथोक्तो विशिष्ट परलोकत्वात् भावो न इहादीनां श्रुतज्ञानमपि परलोकं घटते; करादिरोधास्तु यद्यपि मतिज्ञानस्य कारणम्, तथापि यथोक्तो विशिष्ट परलोकत्वात् भावो

१ द्रव्यश्रुतमसाधारणकारणात् परलोकं भवेत् । इदमिति वा द्रव्यश्रुत श्रुतमिति रूढा न द्रव्यमतिः ॥ १७४ ॥

न संभवति, अतो विशिष्टपरप्रबोधाभावाद् न ताः परप्रबोधिकाः, तथा च सति न तद्द्वारेणाऽपि मतिज्ञानं परप्रबोधकम् । इति सूत्रस्य सूचकत्वात् सोपस्कारः पूर्वार्धस्याऽर्थोऽवसेयः ॥

अथोत्तरार्धस्य व्याख्या प्रस्तूयते– 'रूढं ति वेत्यादि' वेत्यथवा, भवतु मतिज्ञानस्य कारणं करादिचेष्टा, तथापि सा 'द्रव्यमतिः' इत्येवमागमे क्वचिदपि न रूढा; द्रव्यश्रुतं पुनः पूर्वोक्तस्वरूपं 'श्रुतं' इत्येवं सर्वत्र रूढम् । ततश्च यद्यपि करादिचेष्टा मतिज्ञानस्य कारणं, परप्रबोधिका च; तथापि द्रव्यमतित्वेनाऽरूढत्वात् कारणे कार्योपचारतो मतिरूपतया न व्यवह्रियते । अतो मतिज्ञानात् तस्याः पृथग्भूतत्वाद् न तद्द्वारेण तस्य परप्रबोधकत्वम् , द्रव्यश्रुतं तु कारणे कार्योपचारतः श्रुतज्ञानत्वेन प्ररूप्यते, इति तद्द्वारेणाऽस्य परप्रबोधकत्वमुपपद्यत एव । इति युक्तो मूके-तरभेदाद् मति-श्रुतयोर्भेदः । ततश्च 'तेकारणाइं दोण्ह वि बोहेंति तओ न भेओ सिं' इत्येतदपास्तं भवति ॥ इति गाथार्थः ॥ १७४ ॥

तदेवं करादिचेष्टाया मतिकारणत्वमभ्युपगम्योक्तम् , सांप्रतं सा मतेः कारणमेव न भवति, किन्तु श्रुतस्येति दर्शयन्नाह—

सा[3] वा सद्दत्थो च्चिय तया वि जं तम्मि पच्चओ होइ। कत्ता वि हु तदभावे तदभिप्पाओ कुणइ चिट्ठं॥१७५॥

यदिवा सा करादिचेष्टा कर-वक्त्रसंयोगादिलक्षणा । किम् ? इत्याह– शब्दार्थ एव शब्दो वक्तृसमुदीरितवचनरूपस्तस्याऽर्थः शब्दार्थः श्रोतृगतज्ञाने प्रतिभासमानतदभिधेयवस्तुरूपः श्रुतज्ञानमिति तात्पर्यम्[4] । किमित्यसौ शब्दार्थ एव ? इत्याह– यद् यस्मात् कारणात् तयाऽपि कर्त्रा[5] विहितया तस्मिन् शब्दार्थे भोजनेच्छादिलक्षणे प्रतिपत्तुः प्रत्ययो भवति । तथा कर्तापि तदभावे शब्दाभावे जिह्वारोगादिसद्भावात् शब्दोदीरणसामर्थ्याभाव इत्यर्थः, 'तदभिप्पाउ त्ति' तस्मिन् शब्दार्थे भोजनेच्छादिलक्षणे परस्मै प्रतिपादयितव्येऽभिप्रायो मनोविकल्पो यस्याऽसौ तदभिप्रायः करोति चेष्टां कर-वक्त्रसंयोगादिलक्षणाम् ; इदमुक्तं भवति– यद्यपि करादिचेष्टाऽनन्तरभावेनाऽवग्रहादीन् जनयति, तथापि शब्दार्थ एव सा श्रुतज्ञानमेवेत्यर्थः, यस्मात् तयापि विहितया तत्र शब्दार्थप्रत्ययो भवति । अतः शब्दार्थप्रत्ययजनकत्वात् कारणे कार्योपचारात् शब्दार्थप्रत्यय एव सा, न पुनर्मतिः; तथा कर्तापि 'भोक्तुमिच्छत्यसौ' इत्यादि प्रतिपत्ता जानात्वित्यभिप्रायवानेव भाषणशक्त्यभावे करादिचेष्टां करोति । ततश्च कैत्रोऽपि शब्दार्थद्योतनाभिप्रायेण क्रियमाणत्वात् करादिचेष्टा शब्दार्थ एव । ततश्चैषाऽपि श्रुतकारणत्वात् श्रुत एवान्तर्भवति, शब्दवत् , न मतौ,

१ क. 'अतोऽपि वि' । २ गाथा १७३ । ३ सा वा शब्दार्थ एव तयाऽपि यत् तस्मिन् प्रत्ययो भवति । कर्तापि खलु तदभावे तदभिप्राय करोति चेष्टाम् ॥१७५॥
४ क. ग. 'तात्पर्यार्थ.' । ५ क. ग. 'कर्त्रा श' ।

तथा च सत्येपा परमार्थतो मते कारणमेव न भवति, अत कारणद्वारेणाऽपि न परमत्यायक मतिज्ञानम्, श्रुत तु तद्द्वारेण परावबोधकम्। इति युक्तो मूकेतरभेदाद् मति श्रुतयोर्भेद' ॥ इति गाथार्थः ॥ १७५ ॥

॥ मति श्रुतयोर्भेदचिन्ताधिकारः समाप्त' ॥

तदेव स्वामि काल कारणादिभिरभेदेऽपि लक्षण भेद हेतुफलभावादिभिर्मति श्रुतयोर्विस्तरतो भेदमभिधायोपसहरन्नाह–

मैइ-सुयनाणनिसेसो भणिओ तल्लक्खणाइभेएण । पुव्न आभिणिबोहियमुद्दिट्ठ त परूवेस्स ॥ १७६ ॥

मति श्रुतज्ञानयोविशेपो भेदो भणित. । केन ? इत्याह– तयोर्लक्षणादिभिर्भेद , अथवा स चासौ अनन्तरोक्तो लक्षणादिभेदश्च तल्लक्षणादिभेदस्तेन । सामत त्वाभिनिवोधिकज्ञान मरूपयिष्ये विस्तरतो व्याख्यास्यामि। शेपश्रुतादिपरिहारेण किमित्याभिनिवोधिक मथम प्ररूप्यते ? इत्याह– यस्माज्ज्ञानपञ्चके पूर्वमादौ तदुद्दिष्टमुपन्यस्तम्, तस्माद् "यथोदेश निर्देश' " इति कृत्वा तत् प्रथम व्याख्यास्यामि ॥ इति गाथार्थ ॥ १७६ ॥

तत्त्व भेद पर्यायैश्च व्याख्या, तत्र तत्त्व लक्षणम्, तच्च मागेवोक्तम् । अथ तद्भेदनिरूपणार्थमाह–

- ईन्दिय-मणोनिमित्त त सुयनिस्सियमहेयर च पुणो । तत्थेक्केक्क चउभेयमुग्गहो-प्पत्तियाईय ॥ १७७ ॥

इन्द्रिय मनोनिमित्त यत् मागुक्तमाभिनिवोधिकज्ञानम्, तद् द्विभेद भवति– श्रुतनिश्रितम्, इतरच्चाऽश्रुतनिश्रितम् । अथशब्दो वाक्यालङ्कारार्थ' । तत्र श्रुत सकेतकालभावी परोपदेश, श्रुतग्रन्थश्च, पूर्व तेन परिकर्मितमतेर्व्यवहारकाले तदनपेक्षमेव यदुत्पद्यते तत् श्रुतनिश्रितम्, यत्तु श्रुतापरिकर्मितमते. सहजमुपजायते तदश्रुतनिश्रितम् । तत्र तयो श्रुतनिश्रिता ऽश्रुतनिश्रितयोर्मध्ये एकैक चतुर्भेदम् । कथम् ? इत्याह– यथासख्यमवग्रहादिकम्, औत्पात्तिक्यादिक च– अवग्रहे हा ऽपाय धारणाभेदात् श्रुतनिश्रित चतुर्विधम्, औत्पत्तिकी वैनयिकी कर्मजा पारिणामिकीलक्षणबुद्धिभेदात्त्वश्रुतनिश्रित चतुर्भेदमित्यर्थ' । यद्यप्यौत्पत्तिक्यादिबुद्धिचतुष्टयेऽप्यवग्रहादयो विद्यन्ते, तथापि 'पुव्वमदिट्ठमसुयमवेइ य तक्खणविसुद्धगहियत्था' इत्यादिवक्ष्यमाणवचनात् परोपदेशाद्यनपेक्षत्वात् ते श्रुतनिश्रिता न भवन्ति, शेपास्त्ववग्रहादय' पूर्व श्रुतपरिकर्मणाऽनन्तरेण न सभवन्ति, ईहादिगताभिलापस्य परोपदेशाद्यन्तरेणाप्युपपत्ते', इति ते श्रुत-

१ मति श्रुतज्ञानाविशेषो भणितस्तल्लक्षणादिभेदन । पूर्वमाभिनिबोधिकमुद्दिष्ट तत् प्ररूपयिष्ये ॥ १७६ ॥
२ इन्द्रिय मनोनिमित्त त श्रुतनिश्रितमथेतरच्च पुन । तत्रैकैक चतुर्भेदमवग्रहौ त्पत्तिक्यादिकम् ॥ १७७ ॥ ३ पूर्वमदृष्टमश्रुतमवैति च तत्क्षणविशुद्धगृहीतार्थो ।

निश्रिता उच्यन्ते । औत्पत्तिक्यादिषु त्वीहाद्यभिलापस्य तथाविधकर्मक्षयोपशमजत्वात् परोपदेशाद्यन्तरेणाऽप्युपपत्तेरिति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ १७७ ॥

तत्र श्रुतनिश्रितानवग्रहादींस्तावद् निर्युक्तिकारः प्राह—

उग्गहो ईहअवाओ य धारणा एव होंति चत्तारि । आभिणिबोहियनाणस्स भेयवत्थू समासेणं ॥ १७८ ॥[1]

रूप-रसादिभेदैरनिर्देश्यस्याऽव्यक्तस्वरूपस्य सामान्यार्थस्याऽवग्रहणं परिच्छेदनमवग्रहः । तेनाऽवगृहीतस्यार्थस्य भेदविचारणं वक्ष्यमाणगत्या विशेषान्वेषणमीहा । तयेहितस्यैवाऽर्थस्य व्यवसायस्तद्विशेषनिश्चयोऽपायः । चशब्दोऽवग्रहादीनां पृथक् पृथक् स्वातन्त्र्यप्रदर्शनार्थः, तेनैतदुक्तं भवति– अवग्रहादेरीहादयः पर्याया न भवन्ति, पृथग्भेदवाचकत्वादिति । निश्चितस्यैव वस्तुनोऽविच्युत्यादिरूपेण धरणं धारणा । एवकारः क्रमद्योतनपरः, अवग्रहादीनामुपन्यासस्याऽयमेव क्रमो नान्यः, अवगृहीतस्यैवेहनात्, ईहितस्यैव निश्चयात्, निश्चितस्यैव धारणादिति । एवमेतान्याभिनिबोधिकज्ञानस्य चत्वार्येव भेदवस्तूनि समासेन संक्षेपेण भवन्ति, विस्तरतस्त्वष्टाविंशत्यादिभेदभिन्नमिदं वक्ष्यत इति भावः । तत्र भिद्यन्ते परस्परमिति भेदा विशेषास्त एव वस्तूनि भेदवस्तूनीति समासः ॥ इति गाथार्थः ॥१७८॥

अथ निर्युक्तिकार एवाऽवग्रहादीन् व्याख्यानयन्नाह—

अत्थाणं उग्गहणं अवग्गहं तह वियालणं ईहं । ववसायं च अवायं धरणं पुण धारणं बेंति ॥ १७९ ॥[2]

अर्थानां रूपादीनां प्रथमं दर्शनानन्तरमेवाऽवग्रहणमवग्रहं ब्रुवत इति संबन्धः । तथा विचारणं पर्यालोचनं 'अर्थानाम्' इति वर्तते, ईहनमीहा तां ब्रुवते; इदमुक्तं भवति– अवग्रहादुत्तीर्णोऽपायात् पूर्वं सद्भूतार्थविशेषोपादानाभिमुखोऽसद्भूतार्थविशेषत्यागसंमुखश्च प्रायः काकनिलयनादयः स्थाणुधर्मा अत्र वीक्ष्यन्ते, न तु शिरःकण्डूयनादयः पुरुषधर्मा इति मतिविशेष ईहेति । विशिष्टोऽवसायो व्यवसायो निश्चयस्तं व्यवसायम्, 'अर्थानाम्' इतीहापि वर्तते, अवायमपायं वा ब्रुवते; एतदुक्तं भवति– स्थाणुरेवाऽयमित्यवधारणात्मकः प्रत्ययोऽवायः, अपायो वेति; चशब्द एवकारार्थः, व्यवसायमेवाऽवायम्, अपायं वा ब्रुवत इत्यर्थः । धृतिर्धरणम्, 'अर्थानाम्' इति वर्तते, अपायेन विनिश्चितस्यैव वस्तुनोऽविच्युति-स्मृति-वासनारूपं धरणमेव धारणां ब्रुवत इत्यर्थः । पुनःशब्दस्याऽवधारणार्थत्वाद् ब्रुवत इत्यनेन शास्त्रस्य

1 अवग्रह ईहाऽपायश्च धारणैव भवन्ति चत्वारि । आभिनिबोधिकज्ञानस्य भेदवस्तूनि समासेन ॥ १७८ ॥

2 अर्थानामवग्रहणमवग्रहं तथा विचारणमीहाम् । व्यवसायं चाऽपाय धरणं पुनर्धारणा ब्रुवते ॥ १७९ ॥

पारतन्त्र्यमुक्तम्- इत्थ तीर्थंकर गणधरा ब्रुवत इति ॥

अन्ये त्वेर पठन्ति- " अत्थाण उग्गहणम्मि उग्गहो " इत्यादि, तत्राऽर्थानामवग्रहणे सत्यवग्रहो नाम मतिभेद इत्येव ब्रुवते, एवमीहादिष्वपि योज्यम् , भावार्थस्तु पूर्ववदेव । अथवा प्राकृतशैल्याऽर्थवशाद् विभक्तिपरिणाम इति सप्तमी द्वितीयार्थे द्रष्टव्या ॥ इति गाथार्थ ॥ १८० ॥

अथैतदेवाऽवग्रहादिस्वरूप भाष्यकारो निष्टण्वन्नाह-

सामण्णत्थावग्गहणमुग्गहो भेयमग्गणमहेहा । तस्सावगमोऽवाओ अविच्चुई धारणा तस्स ॥ १८० ॥[1]

अन्तर्भूताऽशेषविशेषस्य केनापि रूपेणाऽनिर्देश्यस्य सामान्यस्याऽर्थस्यैकसामयिकमवग्रहण सामान्यार्थावग्रहणम्, अथवा सामान्येन सामान्यरूपेणाऽर्थस्याऽवग्रहण सामान्यार्थावग्रहणमवग्रहो वेदितव्य' । अथाऽनन्तरमीहा प्रवर्तते । कथम्भूतेयम् ? इत्याह- भेदमार्गणम्- भेदा वस्तुनो धर्मास्तेषां मार्गणमन्वेषण विचारण प्राय काकानिलयनादय. स्थाणुधर्मा अत्र वीक्ष्यन्ते, न तु शिर कण्डूयनादय' पुरुषधर्मा इत्येव वस्तुधर्मविचारणमीहेत्यर्थ' । तस्यैवेहयेहितस्य वस्तुनस्तदनन्तरमवगमनमवगम. स्थाणुरेवाऽयमित्यादिरूपो निश्चयोऽवायो-ऽपायो वेति । तस्यैव निश्चितस्य वस्तुनोऽविच्युति स्मृति वासनारूप धरण धारणा, सूत्रेऽविच्युतेरुपलक्षणत्वात् ॥ इति गाथार्थ. ॥१८०॥

अत्र चाऽवग्रहादारभ्य परैः सह विप्रतिपत्तय सन्ति, इत्यवग्रहविषयां तां तावद् निराकर्तुमाह-

सामण्णविसेसस्स वि केई उग्गहणमुग्गह बेंति । ज मइरिद तय ति च, त नो बहुदोसभावाओ ॥ १८१ ॥[2]

सामान्य चासौ विशेषश्च सामान्यविशेषस्तस्याऽपि, न केवल सामान्यार्थस्य, इत्यपिशब्द', अवग्रहणमवच्छेदन केचन व्याख्यातारो-ऽवग्रह ब्रुवते । किंकारणम् ? इत्याह- 'ज मइरिद तय ति चेति' यद् यस्मात् कारणादमुत' शब्दादिलक्षणसामान्यविशेषग्राहकाऽवग्रहादनन्तर इद, तदिति च, इति विमर्शलक्षणा मतिरनुधावति- ईहा प्रवर्तत इत्यर्थ , यदनन्तर चेहादिप्रवृत्ति सोऽवग्रह एव, यथा व्यञ्जनावग्रहानन्तर-भावी अव्यक्ताऽनिर्देश्यसामान्यमात्रग्राही अवग्रह', प्रवर्तते च शब्दादिसामान्यविशेषग्राहकाऽवग्रहानन्तरमीहादि , तस्मादवग्रह एवा-ऽयम् , तथाहि- दूरात् शब्दादिसन्निभानि शब्दे सामान्यविशेषात्मके रूपादिभ्यो भिन्ने गृहीते प्रवर्तत एवाय विमर्श'- किमय शाङ्ख,[3]

१ सामान्यार्थावग्रहणमवग्रहो भेदमार्गणमथेहा । तस्यावगमोऽपायोऽविच्युतिर्धारणा तस्य ॥ १८० ॥

२ सामान्यविशेषस्याऽपि केचिदवग्रहणमवग्रह ब्रुवते । यद् मतिरिद तदिति च, तद् नो बहुदोषभावात् ॥ १८१ ॥ ३ क भिन्नेऽवगृ' ।

शार्ङ्गो वा शब्दः ?। शार्ङ्गश्चेत् किं महिषीशृङ्गोद्भवः, महिषशृङ्गजो वा ?। महिषीशृङ्गसंभवश्चेत्, किं प्रसूतमहिषीशृङ्गसंभवः, अप्रसूतमहिषीशृङ्गसमुद्भूतो वा ? इत्यादि। यतश्चानन्तरमित्थं विमर्शेनेहाप्रवृत्तिर्न भवति, अन्तप्राप्तेः, क्षयोपशमाभावाद् वा, स पुनरपायः ॥

तदेतत् परोक्तं दूषयितुमाह–'तं नो इत्यादि' तदेतत् परोक्तं न। कुतः ? इत्याह– वहवश्च ते दोपाश्च तेपां भाव उपनिपातस्तस्मात्, एवं हि सर्वाग्रुपाऽप्यपायप्रवृत्तिर्न स्यात्, यथोक्तविमर्शप्रवृत्तेरनिष्ठितत्वात्। न च पूर्वमनीहिते प्रथमोऽपि शब्दनिश्चयो युक्तः, यतश्च पूर्वमीहा प्रवर्तते नाऽसाववग्रहः, किन्त्वपाय एवेत्यादि सर्वं पुरस्ताद् वक्ष्यते ॥ इति गाथार्थः ॥ १८१ ॥

अन्ये त्वीहायां विप्रतिपद्यन्ते, तन्मतमुपन्यस्य दूषयन्नाह–

[1]ईहा संसयमेत्तं केई, न तयं तओ जमन्नाणं। मइनाणंसा चेहा कहमन्नाणं तई जुत्तं ? ॥ १८२ ॥

किमयं स्थाणुः, आहोस्वित् पुरुषः ? इत्यनिश्चयात्मकं संशयमात्रं यदुत्पद्यते तदीहेति केचित् प्रतिपद्यन्ते। तदेतद् न घटते। कुतः ? इत्याह– यद् यस्मात् कारणात्। 'तउ त्ति' असौ संशयोऽज्ञानम्। भवतु तर्ह्यज्ञानमपीहा, इति चेत्, इत्याह– 'मईत्यादि' मतिज्ञानांशश्च मतिज्ञानभेदश्चेहा वर्तते। न च ज्ञानभेदस्याऽज्ञानरूपता युज्यते; एतदेवाह– 'कहमित्यादि' कथं केन प्रकारेणाऽज्ञानं युक्तम् ? न कथञ्चिदित्यर्थः। केयमित्याह–'तई ति' असौ मतिज्ञानांशरूपेहा, संशयस्य वस्त्वप्रतिपत्तिरूपत्वेनाऽज्ञानात्मकत्वात्, ईहायास्तु ज्ञानभेदत्वेन ज्ञानस्वभावत्वात्; ज्ञाना-ऽज्ञानयोश्च परस्परपरिहारेण स्थितत्वाद् नाऽज्ञानरूपस्य संशयस्य ज्ञानांशात्मकेहारूपत्वं युक्तमिति भावः॥ इति गाथार्थः ॥ १८२ ॥

आह– ननु संशये-हयोः किं कश्चिद् विशेषोऽस्ति, येनेहारूपत्वं संशयस्य निषिध्यते ? इत्याशङ्क्य तयोः स्वरूपभेदमुपदर्शयन्नाह—

[2]जमणेगत्थालंबणमपज्जुदासपरिकुंठियं चित्तं। सेय इव सव्वप्पयओ तं संसयरूवमन्नाणं ॥ १८३ ॥

तं चिय सयत्थहेऊ-ववत्तिवावारतप्परममोहं। भूया-ऽभूयविसेसायाण-च्चायाभिमुहमीहा ॥ १८४ ॥

१ ईहा सशयमात्रं केचित्, न तत् सको यदज्ञानम्। मतिज्ञानांशश्चेहा कथमज्ञानं सा युक्तम् ? ॥ १८२ ॥

२ यदनेकार्थालम्बनमपर्युदासपरिकुण्ठितं चित्तम्। शेत इव सर्वात्मतस्तत् संशयरूपमज्ञानम् ॥ १८३ ॥

तदेव सदर्थहेतूपपत्तिव्यापारतत्परममोघम्। भूता-ऽभूतविशेषाऽऽदान-त्यागाभिमुखमीहा ॥ १८४ ॥

यश्चित्त यन्मनोऽनेकार्थालम्बनमनेकार्थप्रतिभासाऽऽन्दोलितम्, अत एव पर्युदसन पर्युदासो निषेधो न तथाऽपर्युदासोऽनिषेधस्तेन, तथोपलक्षणत्वादविधिना च परिकुण्ठित जडीभूत सर्वथाऽवस्तुनिश्चयरूपतामापन्नम्, किं बहुना ? 'सेय इवेत्यादि' शेत इव स्वपितीव सर्वात्मना न किञ्चिच्चेतयते, वस्त्वप्रतिपत्तिरूपत्वात्, तदेवविध चित्त सशय उच्यत इत्यर्थः, तच्चाऽज्ञानम्, वस्त्ववबोधरहितत्वादिति। यत् पुनस्तदेव चेतो वक्ष्यमाणस्वरूप तदीहेति सबन्ध.। कथभूत सत् ? इत्याह– 'भूया भूयेत्यादि' भूतः कचिद् विवक्षितप्रदेशे स्थाण्वादिरर्थ, अभूतस्तत्राऽविद्यमान. पुरुषादि', तावेव पदार्थान्तरेभ्यो विशिष्यमाणत्वाद् विशेषौ, तयोरादान त्यागाभिमुख– भूतार्थविशेषोपादानस्याऽभिमुखम्, अभूतार्थत्यागस्याऽभिमुखमिति यथासख्येन सबन्धः। यत' कथभूतम् ? इत्याह– सदर्थहेतूपपत्तिव्यापारतत्पर हेतुद्वारेणेद विशेषणम्– सदर्थहेतूपपत्तिव्यापारतत्परत्वाद् भूता ऽभूतविशेषादान त्यागाभिमुखमिति भावः, तत्र हेतु' साध्यार्थगमक युक्तिविशेषरूप साधनम्, उपपत्ति. सभवघटनम्– विवक्षितार्थस्य सभवव्यवस्थापनम्। ततश्च हेतुश्चोपपत्तिश्च हेतूपपत्ती सदर्थस्य विवक्षितप्रदेशेऽरण्यादौ विद्यमानस्य स्थाण्वादेरर्थस्य हेतूपपत्ती सदर्थहेतूपपत्ती तद्विषयो व्यापारो घटन चेष्टन सदर्थहेतूपपत्तिव्यापारस्ततस्तत्पर तन्निष्ठमिति समास'। अत एवाऽमोघमर्थवलायातत्वेनाऽविफलमामिथ्यास्वरूपम्, तदेवभूत चेत"ईहा'इति सवन्ध कृत एव, इदमुक्त भवति- केनचिदरण्यदेश गतेन सवितुरस्तमयसमये ईषदवकाशमासादयति तमिस्रे दूरवर्ती स्थाणुरुपलब्धः, ततोऽस्य विमर्शः समुत्पन्नः–किमय स्थाणु', पुरुषो वा ? इति। अय च सशयत्वादज्ञानम्। ततोऽनेन तस्मिन् स्थाणौ दृष्ट्वा वल्ल्यारोहणम्, प्रविलोक्य काक-कारण्डव कादम्ब क्रौञ्च कीरशकुन्तकुलनिलयनम्, कृतश्चेतासि हेतुव्यापार, यथा स्थाणुरयम्, वल्ल्युत्सर्पण काकादिनिलयनोपलम्भात्। तथा सभवपर्यालोचन च व्यधायि, तद् यथा– अस्ताचलान्तरिते सवितरि, प्रसरति चेपत्तमिस्रे महारण्येऽस्मिन् स्थाणुरय सभाव्यते, न पुरुषः, शिर कण्डूयन कर ग्रीवाचलनादेस्तद्व्यवस्थापकहेतोरभावात्; ईदृशे च प्रदेशेऽस्यां वेलायां प्रायस्तस्याऽसभवात्। तस्मात् स्थाणुनाऽत्र सद्भूतेन भाव्यम्, न पुरुषेण। तदुक्तम्–

"अरण्यमेतत् सविताऽस्तमागतो न चाऽधुना सभवतीह मानव। प्रायस्तदेतेन खगादिभाजा भाव्य स्मरारातिसमाननाम्ना" ॥ १ ॥

एतच्चेदृश चित्त 'ईहा' इत्युच्यते, निश्चयाभिमुखत्वेन सशयादुत्तीर्णत्वात्, सर्वथानिश्चयेऽपायत्वप्रसङ्गेन निश्चयादधोवर्तित्वाच्च। इति सशये ह्यो' प्रतिविशेष' ॥ इति गाथाद्वयार्थ. ॥ १८३ ॥ १८४ ॥

अथाऽपाय धारणागतविप्रतिपत्तिनिराचिकीर्षया परमतमुपदर्शयन्नाह–

१ घ छ ज 'चित्त सशयरूप स'।

[1]केई तयण्णविसेसावणयणमेत्तं अवायमिच्छन्ति । सब्भूयत्थविसेसावधारणं धारणं बेंति ॥ १८५ ॥

तच्छब्दस्याऽनन्तरगाथोक्तो भूतोऽर्थः संबध्यते, तस्मात् तत्र भूताद् विद्यमानात् स्थाण्वादेर्योऽन्यस्तत्प्रतियोगी तत्राऽविद्यमानः पुरुषादिस्तद्विशेषाः शिरःकण्डूयन-चलन-स्पन्दनादयस्तेषां पुरोवर्तिनि सद्भूतेऽर्थेऽपनयनं निषेधनं तदन्यविशेषापनयनं तदेव तन्मात्रम्, अपायमिच्छन्ति, केचनाऽपि व्याख्यातारः– अपायनमपनयनमपाय इति व्युत्पत्त्यर्थविभ्रमितमनस्का इति भावः। अवधारणं धारणा इति च व्युत्पत्त्यर्थभ्रमितास्ते धारणां ब्रुवते । किं तत् ? इत्याह– सद्भूतार्थविशेषावधारणं सद्भूतस्तत्र विवक्षितप्रदेशे विद्यमानः स्थाण्वादिरर्थविशेषस्तस्य 'स्थाणुरेवाऽयं' इत्यवधारणं सद्भूतार्थविशेषावधारणमिति समासः ॥ इति गाथार्थः ॥ १८५ ॥

तदेतद् दूषयितुमाह–

[2]कासइ तयन्नवइरेगमेत्तओऽवगमणं भवे भूए । सब्भूयसमण्णयओ तदुभयओ कासइ न दोसो ॥ १८६ ॥

'भूए त्ति' तत्र विवक्षितप्रदेशे भूते विद्यमानेऽर्थे स्थाण्वादौ 'कासइ त्ति' कस्यचित् प्रतिपत्तुस्तदन्यव्यतिरेकमात्रादवगमनं निश्चयो भवति– तस्मात् स्थाण्वादेर्योऽन्यः पुरुषादिरर्थस्तस्य व्यतिरेकः स एव तदन्यव्यतिरेकमात्रं तस्मात् स्थाण्वाद्यर्थनिश्चयो भवतीत्यर्थः; तद्यथा– यतो नेह शिरःकण्डूयनादयः पुरुषधर्मा दृश्यन्ते; ततः स्थाणुरेवाऽयमिति। कस्यापि सद्भूतसमन्वयतः– सद्भूतस्तत्र प्रदेशे विद्यमानः स्थाण्वादिरर्थस्तस्य समन्वयतोऽन्वयधर्मघटनाद् भूतेऽर्थेऽवगमनं निश्चयो भवेत्, यथा स्थाणुरेवाऽयम्, वल्ल्युत्सर्पण-वयोनिलयनादिधर्माणामिहाऽन्वयादिति । कस्यचित् पुनस्तदुभयादन्वय-व्यतिरेकोभयात् तत्र भूतेऽर्थेऽवगमनं भवेत्ः तद्यथा– यस्मात् पुरुषधर्माः शिरःकण्डूयनादयोऽत्र न दृश्यन्ते, वल्ल्युत्सर्पणादयस्तु स्थाणुधर्माः समीक्ष्यन्ते, तस्मात् स्थाणुरेवाऽयमिति । न चैवमन्वयात्, व्यतिरेकात्, उभयाद् वा निश्चये जायमाने कश्चिद् दोषः, परव्याख्याने तु वक्ष्यमाणन्यायेन दोष इति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ १८६ ॥

कथं पुनस्तद्व्याख्याने न दोषः ?, इत्याह–

[3]सव्वो वि य सोऽवाओ भेए वा होंति पंच वत्थूणि । आहेवं चिय चउहा मई तिहा अन्नहा होइ ॥१८७॥

---

1 केचित् तदन्यविशेषापनयनमात्रमपायमिच्छन्ति । सद्भूतार्थविशेषावधारणं धारणां ब्रुवते ॥ १८५ ॥

2 कस्यचित् तदन्यव्यतिरेकमात्रतोऽवगमनं भवेद् भूते । सद्भूतार्थसमन्वयतस्तदुभयतः कस्यचिद् न दोषः ॥ १८६ ॥

3 सर्वोऽपि च सोऽपायो भेदे वा भवन्ति पञ्च वस्तूनि । आहैवमेव चतुर्धा मतिस्त्रिधाऽन्यथा भवति ॥ १८७ ॥

यस्माद् व्यतिरेकाद्, अन्वयाद्, उभयाद् वा भूतार्थविशेषावधारण कुर्वतो योऽध्यवसाय स सर्वोऽप्यपाय प्रस्तुतस्थाण्वादि-वस्तुनिश्चय, न तु सद्भूतार्थविशेषावधारण धारणेति भाव, तस्माद् न दोष ॥

आह– ननु यथा मया व्याख्यायते–सद्भूतार्थविशेषावधारण धारणा, तथा किं कश्चिद् दोष' समुपजायते, येनाऽऽत्मीयव्याख्यानपक्षे इदमित्थमभिधीयते 'न दोष' इति ?। एतदाशङ्क्याह– 'भेए वेत्यादि' वाशब्द पातनायां गतार्थ, व्यतिरकोऽपाय', अन्वयस्तु धारणा, इत्येव मतिज्ञानतृतीयभेदस्याऽपायस्य भेदेऽभ्युपगम्यमाने पञ्च वस्तूनि पञ्च भेदा भवन्ति, 'आभिनिवोधिकज्ञानस्य' इति गम्यते; तथाहि– अवग्रहे हा ऽपाय धारणालक्षणाश्चत्वारो भेदास्तावत् त्वयैव पूरिता', पञ्चमस्तु भेद स्मृतिलक्षण प्राप्नोति– अविच्युते' स्वसमानकालभाविन्यपायेऽन्तर्भूतत्वात्, वासनायास्तु स्मृत्यन्तर्गतत्वेन विवक्षितत्वात्, स्मृतेरनन्यशरणत्वाद् मते पञ्चमो भेद प्रसज्यत इति भाव. ॥

'आहेत्यादि' पुनरप्याह पर'– ननु यथैव मया व्याख्यायते– व्यतिरेकमुखेन निश्चयोऽपाय', अन्वयमुखेन तु धारणा, इत्येवमेव चतुर्धा चतुर्विधा मतिर्भवति युक्तितो घटते । अन्यथा तु व्याख्यायमाने– अन्वय व्यतिरेकयोर्द्वयोरप्यपायत्वेऽभ्युपगम्यमाने इत्यर्थः । किम् ?, इत्याह– त्रिधा- अवग्रहे हा-ऽपायभेदतस्त्रिभेदा मतिर्भवति, न पुनश्चतुर्धा, धारणाया अघटमानकत्वादिति भाव. ॥ इति गाथार्थः ॥ १८७ ॥

कथ पुनर्धारणाऽभाव' ?, इत्याह–

काऽणुवओगम्मि धिई पुणोवओगे य सा जओऽवाओ ?। तो नत्थि धिई, भण्णइ इद तदेवेति जा बुद्धी॥१८८॥

नणु साऽवायब्भहिया जओ य सा वासणाविसेसाओ । जा याऽवायाणन्तरमविच्चुई सा धिई नाम ॥१८९॥

अनुपयोगे उपयोगोपरमे सति का धृति'– का नाम धारणा ? न काचिदित्यर्थ., इदमुक्त भवति– इह तावद् निश्चयोपायमुखेन घटादिके वस्तुनि अवग्रहे हा ऽपायरूपतयाऽन्तर्मुहूर्तप्रमाण एवोपयोगो जायते । तत्र चाऽपाये जाते या उपयोगसातत्यलक्षणाऽविच्युतिर्भवताऽभ्युपगम्यते, साऽपाय एवाऽन्तर्भूता, इति न ततो व्यतिरिक्ता। या तु तस्मिन् घटाद्युपयोगे उपरते सति सख्येयमस

१ काऽनुपयोगे धृति पुनरुपयोगे च सा यतोऽपाय ?। ततो नास्ति धृतिर्भण्यते इद तदेवेति या बुद्धि ॥ १८८ ॥
ननु साऽपायाऽभ्यधिका यतश्च सा वासनाविशेषात् । या चाऽपायानन्तरमविच्युति सा धृतिर्नाम ॥ १८९ ॥

रुयेयं वा कालं वासनाऽभ्युपगम्यते, 'इदं तदेव' इतिलक्षणा स्मृतिश्चाङ्गीक्रियते, सा मत्यंशरूपा धारणा न भवति, मत्युपयोगस्य प्रागेवो-परतत्वात् । पुनरपि कालान्तरोपयोगे धारणा भविष्यतीति चेत्, इत्याह–'पुणो इत्यादि' कालान्तरे पुनर्जायमानोपयोगेऽपि याऽन्वयमुखोपजायमानाऽवधारणरूपा धारणा मयेष्यते, सा यतोऽपाय एव भवताऽभ्युपगम्यते 'सव्वो वि य सोऽवाओ' इत्यादिवचनात्; ततस्तत्रापि नास्ति धृतिर्धारणा, पुनरप्युपयोगोपरमेऽपि पूर्वोक्तयुक्त्यैव तदभावः; तस्मादुपयोगकालेऽन्वयमुखाऽवधारणरूपाया धारणायास्त्वयाऽनभ्युपगमात्, उपयोगोपरमे च मत्युपयोगाभावात्, तदंशरूपाया धारणाया अघटमानकत्वात् त्रिधैव भवदभिप्रायेण मतिः प्राप्नोति, न चतुर्धा, इति पूर्वपक्षाभिप्रायः ॥

अत्रोत्तरमाह– 'भण्णईत्यादि' भण्यतेऽत्र प्रतिविधानम् । किम् ?, इत्याह– 'इदं वस्तु तदेव यत् प्रागुपलब्धं मया' इत्येवंभूता कालान्तरे या स्मृतिरूपा बुद्धिरुपजायते; नन्विह सा पूर्वप्रवृत्तादपायाद् निर्विवादमभ्यधिकैव, पूर्वप्रवृत्ताऽपायकाले तस्या अभावात्; सांप्रतापायस्य तु वस्तुनिश्चयमात्रफलत्वेन पूर्वापरदर्शनानुसंधानाऽयोगात् । ततश्च साऽनन्यरूपत्वाद् धृतिर्धारणा नामेति पर्यन्ते संबन्धः । यतश्च यस्माच्च वासनाविशेषात्– पूर्वोपलब्धवस्त्वाहितसंस्कारलक्षणात् तद्विज्ञानावरणक्षयोपशमसान्निध्यादित्यर्थः, सा 'इदं तदेव' इतिलक्षणा स्मृतिर्भवति । साऽपि वासनाऽपायादभ्यधिकेति कृत्वा धृतिर्नाम, इतीहापि संबन्धः । 'जा याऽवायेत्यादि' या चाऽपायादनन्तरमविच्युतिः प्रवर्तते साऽपि धृतिर्नाम । इदमुक्तं भवति– यस्मिन् समये 'स्थाणुरेवाऽयम्' इत्यादिनिश्चयस्वरूपोऽपायः प्रवृत्तः, ततः समयादूर्ध्वमपि 'स्थाणुरेवाऽयम्, स्थाणुरेवाऽयम्' इत्यविच्युता याऽन्तर्मुहूर्तं क्वचिदपायप्रवृत्तिः साऽपायाऽविच्युतिः प्रथमप्रवृत्तापायादभ्यधिकेति धृतिर्धारणा नामेति । एवमविच्युति-वासना-स्मृतिरूपा धारणा त्रिधा सिद्धा भवति ॥

अत्राह कश्चित्– नन्वविच्युति-स्मृतिलक्षणौ ज्ञानभेदौ गृहीतग्राहित्वाद् न प्रमाणम्, द्वितीयादिवारा प्रवृत्ताऽपायसाध्यस्य वस्तुनिश्चयलक्षणस्य कार्यस्य प्रथमवारा प्रवृत्तापायेनैव साधितत्वात् । न च निष्पादितक्रिये कर्मणि तत्साधनायैव प्रवर्तमानं साधनं शोभां बिभर्ति, अतिप्रसङ्गात्– कुठारादिभिः कृतच्छेदनादिक्रियेष्वपि वृक्षादिषु पुनस्तत्साधनाय तेषां प्रवृत्त्यापत्तेः । स्मृतेरपि पूर्वोत्तरकालभाविविज्ञानद्वयगृहीत एव वस्तुनि प्रवर्तमानतया कुतः प्रामाण्यम् ? । न च वक्तव्यं पूर्वोत्तरदर्शनद्वयाऽनधिगतस्य वस्त्वेकत्वस्य ग्रहणात् स्मृतिः प्रमाणम्, पूर्वोत्तरकालदृष्टस्य वस्तुनः कालादिभेदेन भिन्नत्वात्, एकत्वस्यैवाऽसिद्धत्वादिति । वासना तु किंरूपा ? इति वाच्यम् । संस्काररूपेति चेत् । कोऽयं नाम संस्कारः ?– स्मृति-ज्ञानावरणक्षयोपशमो वा, तज्ज्ञानजननशक्तिर्वा, तद्वस्तुविकल्पो वा ? इति

१ गाथा १८७ । २ घ. छ ज 'च्युत्या गा' ।

रयी गतिः। तत्राद्यपक्षद्वयमयुक्तम्, ज्ञानरूपताभावात्, तद्भेदानां चेह विचार्यत्वेन प्रस्तुतत्वात्। तृतीयपक्षोऽप्ययुक्त एव, सङ्ख्येयमसङ्ख्येयं वा कालं वासनाया इष्टत्वात्, एतावन्तं च कालं तद्वस्तुविकल्पाऽयोगात्। तदेवमविच्युति स्मृति वासनारूपायास्त्रिविधाया अपि धारणाया अघटमानत्वात् त्रैविध्यं मतिः प्राप्नोति, न चतुर्धा ॥

अत्रोच्यते–यत् तावद् गृहीतग्राहित्वादविच्युतेरप्रामाण्यमुच्यते, तदयुक्तम्, गृहीतग्राहित्वलक्षणस्य हेतोरसिद्धत्वात्, अन्यकालविशिष्टं हि वस्तु प्रथमप्रवृत्ताऽपायेन गृह्यते, अपरकालविशिष्टं च द्वितीयादिवारा प्रवृत्ताऽपायेन। किञ्च, स्पष्ट स्पष्टतर-स्पष्टतमभिन्नधर्मकवासनाजनकत्वादप्यविच्युतिप्रवृत्तद्वितीयाद्यपायविषयं वस्तु भिन्नधर्मकमेव, इति कथमविच्युतेर्गृहीतग्राहिता? । स्मृतिरपि पूर्वोत्तरदर्शनद्वयानधिगतं वस्त्वेकत्वं गृह्णाना न गृहीतग्राहिणी। न च वक्तव्यं कालादिभेदेन भिन्नत्वाद् वस्तुनो नैकत्वम्, कालादिभिन्नत्वेऽपि सत्त्व प्रमेयत्व सस्थानरूपादिभिरेकत्वात्। वासनापि स्मृति विज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमरूपा, तद्विज्ञानजननशक्तिरूपा चेष्यते। सा च यद्यपि स्वयं ज्ञानरूपा न भवति, तथापि पूर्वप्रवृत्ताऽविच्युतिलक्षणज्ञानकार्यत्वात्, उत्तरकालभाविस्मृतिरूपज्ञानकारणत्वाच्चोपचारतो ज्ञानरूपाऽभ्युपगम्यते। तद्वस्तुविकल्पपक्षस्त्वनभ्युपगमादेव निरस्तः। तस्मादविच्युति स्मृति-वासनारूपाया धारणायाः स्थितत्वाद् न मतेस्त्रैविध्यम्, किन्तु चतुर्धा सेति स्थितम् ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ १८८ ॥ १८९ ॥

अथैतां स्वाभिमतां धारणां व्यवस्थाप्य परं प्रत्याह—

तं इच्छतस्स तुह वत्थूणि य पंच, नेच्छमाणस्स। किं होउ सा अभावो भावो नाणं व तं कयरं? ॥१९०॥

अस्मदभिमतामनन्तरप्रतिष्ठितस्वरूपां तां धारणामिच्छतस्तव पञ्च वस्तूनि– पञ्चाऽऽभिनिबोधिकज्ञानभेदाः प्राप्नुवन्ति, अपायस्यैकस्याऽपि भेदद्वयरूपताभ्युपगमेन भेदचतुष्टयस्य त्वयाऽपि पूरितत्वात्, पञ्चमस्य तु मदुक्तस्य धारणालक्षणस्य प्रसङ्गादिति भावः। अथास्मदभ्युपगता धारणा त्वया नेष्यते, तर्हि 'नेच्छमाणस्स किं होउ इत्यादि' तां मदभ्युपगतां धारणामनिच्छतोऽप्रतिपद्यमानस्य तव सा मदभ्युपगता धारणा किं भवतु अभावो अवस्तु, आहोस्विद् भावो वस्तु? इति विकल्पद्वयम्। किञ्चातः? न तावदभावः, भावत्वेनाऽनुभूयमानत्वात्। न च तथाऽनुभूयमानस्याऽभावत्वमाधातुं शक्यते, अतिप्रसङ्गात्– घटादिष्वपि तथात्वप्रसक्तेः, तेऽपि ह्यनुभववशेनैव भावरूपा व्यवस्थाप्यन्ते। यदि चाऽनुभवोऽप्यप्रमाणम्, तदा घटादिष्वपि भावरूपतायामनाश्वास इति भावः। अथ भावोऽसौ,

१ तामिच्छतस्तव वस्तूनि च पञ्च, नेच्छतः। किं भवतु साऽभावो भावो ज्ञानं वा तत् कतरत्? ॥ १९० ॥

तर्हि वक्तव्यम्– ज्ञानम्, अज्ञानं वा ?। न तावदज्ञानम्, चिद्रूपतयाऽनुभूयमानत्वात्। अथ ज्ञानम्, तदपि मति-श्रुता-ऽवधि-मनःपर्याय-केवलेभ्यो ज्ञानान्तरस्याऽभावात् तेषां मध्ये कतमत् ? इति वाच्यम्। न तावत् श्रुतादिचतुष्टयरूपम्, अनभ्युपगमात्, तल्लक्षणाऽयोगाच्च। मतिज्ञानं चेत्, तदपि नाऽवग्रहे-हा-ऽपायरूपम्, तल्लक्षणासंभवात् 'नणु साऽवायब्भहिया' इत्यादिनाऽपायाभ्यधिकत्वेन साधितत्वाच्च। तस्मादन्वय-व्यतिरेकाभ्यां निश्चयः सर्वोऽप्यपायः, अविच्युति-स्मृति-वासनारूपा तु पारिशेष्यद्वारेणैव, इति स्थितम् ॥ इति गाथार्थः ॥ १९० ॥

तदेवं निरुत्तरीकृतोऽप्यविलक्षिततयाऽन्येन प्रेकारेणाह[2]–

तुज्झं[3] बहुयरभेया भणइ मई होई धिइबहुत्ताओ। भणइ न जाइभेओ इट्ठो मज्झं जहा तुज्झं ॥ १९१॥

अत्र प्रेरको भणति। किम् ?, इत्याह– 'तुज्झमित्यादि' इत्थमाचार्य ! तव बहुतरभेदा मतिर्भवति। कुतः ?, इत्याह– धृतेर्धारणाया बहुत्वाद् बहुभेदत्वादित्यर्थः– धारणाया एकस्या अप्यविच्युति-वासना-स्मृतिलक्षणभेदत्रययुक्तत्वादवग्रहे-हा-ऽपायैः सह षड्भेदा मतिः प्राप्नोतीति भावः। अत्र प्रतिविधानमाह– 'भणईत्यादि' भण्यतेऽत्रोत्तरम्– जातेर्भेदो जातिभेदो व्यक्तिपक्ष इत्यर्थः, स इह धारणाविचारे मम नेष्टो नाभिप्रेतः, किन्तु धारणासामान्यरूपा जातिरेव ममाऽभिप्रेता। कस्य यथा?, इत्याह– यथा तव 'अवग्रहविषये' इति शेषः; इदमुक्तं भवति– यथाऽवग्रहो व्यञ्जना-ऽर्थावग्रहभेदादुभयरूपोऽवग्रहसामान्यादेकस्त्वयाऽपीष्टः, अन्यथा मतेः पञ्चविधत्वप्रसङ्गात्; तथा त्रिरूपाऽपि धारणा तत्सामान्यादेकरूपैव; इति चतुर्विधैव मतिः, न बहुतरभेदा ॥ इति गाथार्थः ॥ १९१ ॥

एतदेव भावयन्नाह–

सा[4] भिन्नलक्खणाऽवि हु धिइसामन्नेण धारणा होइ। जह उग्गहो दुरूवो उग्गहसामन्नओ एक्को ॥१९२॥

सा धारणा, अविच्युति-वासना-स्मृतीनां भिन्नस्वरूपत्वेन भिन्नलक्षणाऽपि सती धारणासामान्याव्यतिरेकादेकैव भवति; यथाऽवग्रहो व्यञ्जना-ऽर्थावग्रहभेदाद् द्विरूपोऽप्यवग्रहसामान्याव्यतिरेकादेकः परस्याऽपि सिद्धः, अन्यथा मतेः पञ्चविधत्वापत्तेः ॥ इति गाथार्थः ॥ १९२ ॥

१ गाथा १८९। २ घ छ ज 'कारणेनाह'। ३ तव बहुतरभेदा भणति मतिर्भवति धृतिबहुत्वात्। भण्यते न जातिभेद इष्टो मम यथा तव ॥१९१॥
४ सा भिन्नलक्षणाऽपि खलु धृतिसामान्येन धारणा भवति। यथाऽवग्रहो द्विरूपोऽवग्रहसामान्यत एकः ॥ १९२ ॥

तदेवमवग्रहादिभेदचतुष्टयविषया निराकृता सर्वा अपि परविप्रतिपत्तय', तन्निराकरणप्रक्रमे चानन्तरमवग्रहो द्विरूप' प्रोक्तः। स च कथं द्विरूपो भवति ? इत्याशङ्क्य तद्द्विरूपताकथनव्याजेन पूर्वं यान्याभिनिबोधिकज्ञानस्याऽवग्रहादीनि चत्वारि भेदवस्तूयुक्तानि, तेष्वेव मध्येऽवग्रह तावद् व्याचिख्यासुराह–

[1]तत्थोग्गहो दुरूवो गहण ज होइ वंजण-त्थाण। वंजणओ य जमत्थो तेणाईए तय वोच्छ ॥ १९३ ॥

तत्राऽवग्रहणमवग्रहो द्विरूपो यथा भवति, तथा प्रोच्यते। कथम् ?, इत्याह– यद् यस्माद् ग्रहण व्यञ्जनाऽर्थयोरेव भवेत्, अन्यस्य ग्राह्यस्याऽभावात्। ततश्च विषयद्वैविध्यादवग्रहो द्विविध इति भाव। अपर च, यद्यस्मात् कारणाद् वक्ष्यमाणन्यायेन प्राप्यकारिष्विन्द्रियेषु व्यञ्जनतो- व्यञ्जनावग्रहादनन्तरमेव, अर्थो अर्थावग्रहो भवति, तेनाऽऽदौ प्रथमतस्तक व्यञ्जनावग्रहमेव वक्ष्ये ॥ इति गाथार्थः ॥ १९३ ॥

तत्र व्यञ्जन तावत् किमुच्यते ?, इत्याह–

[3]वंजिज्जइ जेणत्थो घडो व्व दीवेण वंजण त च। उवगरणिंदियसद्दाइपरिणयद्दव्वसबंधो ॥ १९४ ॥

व्यज्यते प्रकटीक्रियतेऽर्थो येन, दीपेनेव घट, तद् व्यञ्जनम्। किं पुनस्तत् ?, इत्याह– 'त चेत्यादि' तच्च व्यञ्जनमुपकरणेन्द्रियशब्दादिपरिणतद्रव्यसबन्ध'– इन्द्रिय द्विविधम् द्रव्येन्द्रिय, भावेन्द्रिय च। तत्र निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम्, लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम्। निर्वृत्तिश्च द्विधा– अङ्गुलासंख्येयभागादिमानौ कदम्बकुसुमगोलक धान्यमसूर काहला क्षुरप्राकारमांसगोलकरूपा, शरीराकारा च श्रोत्रादीन्द्रियाणां पञ्चानामपि यथासंख्यमन्तर्निर्वृत्ति, कर्णशष्कुलिकादिरूपा तु बहिर्निर्वृत्ति'। तत्र कदम्बकुसुमगोलकाकारमांसखण्डादिरूपाया अन्तर्निर्वृत्ते' शब्दादिविषयपरिच्छेदहेतुर्य शक्तिविशेषः स उपकरणेन्द्रियम्, शब्दादिश्च श्रोत्रादीन्द्रियाणां विषय', आदिशब्दाद् रस गन्ध स्पर्शपरिग्रह, तद्द्वारेण परिणतानि च तानि भाषावर्गणादिसबन्धीनि द्रव्याणि च शब्दादिपरिणतद्रव्याणि, उपकरणेन्द्रिय च शब्दादिपरिणतद्रव्याणि च, तेषां परस्पर सबन्ध उपकरणेन्द्रिय शब्दादिपरिणतद्रव्यसबन्ध', एप तावद् व्यञ्जनमुच्यते। अपर चेन्द्रियेणाऽप्यर्थस्य व्यज्यमानत्वात् तदपि व्यञ्जनमुच्यते। तथा शब्दादिपरिणतद्रव्यनिकुरम्बमपि व्यज्यमानत्वाद् व्यञ्ज-

१ छ कथ द्वि द्वि । २ तत्राऽवग्रहो द्विरूपो ग्रहण यद्भवति व्यञ्जना ऽर्थयो । व्यञ्जनतश्च यदर्थस्तेनादौ तकं वक्ष्ये ॥ १९३ ॥
३ व्यज्यते येनाऽर्थो घट इव दीपेन व्यञ्जन तच्च । उपकरणेन्द्रियशब्दादिपरिणतद्रव्यसबन्ध ॥ १९४ ॥ ४ ज मानव ।

नमभिधीयत इति। एवमुपलक्षणव्याख्यानात् त्रितयमपि यथोक्तं व्यञ्जनमवगन्तव्यम्। ततश्चेन्द्रियलक्षणेन व्यञ्जनेन शब्दादिपरिणतद्रव्यसंबन्धस्वरूपस्य व्यञ्जनस्याऽवग्रहो व्यञ्जनावग्रहः, अथवा तेनैव व्यञ्जनेन शब्दादिपरिणतद्रव्यात्मकानां व्यञ्जनानामवग्रहो व्यञ्जनावग्रहः; इत्युभयत्राऽप्येकस्य व्यञ्जनशब्दस्य लोपं कृत्वा समासः ॥ इति गाथार्थः ॥ १९४ ॥

अत्राऽऽक्षेपं, परिहारं चाभिधित्सुराह–

[1]अण्णाणं सो बहिराइणं व तक्कालमणुवलंभाओ। न तदंते तत्तो च्चिय उवलंभाओ तओ नाणं ॥१९५॥

स व्यञ्जनावग्रहोऽज्ञानं ज्ञानं न भवति, तस्योपकरणेन्द्रिय-शब्दादिपरिणतद्रव्यसंबन्धस्य कालस्तत्कालस्तस्मिन् ज्ञानस्यानुपलम्भात् स्वसंवेदनेनाऽसंवेद्यमानत्वात्; बधिरादीनामिव– यथा हि बधिरादीनामुपकरणेन्द्रियस्य शब्दादिविषयद्रव्यैः सह संबन्धकाले न किमपि ज्ञानमनुभूयते, अननुभूयमानत्वाच्च तन्नास्ति, तथेहाऽपीति भावः ॥ अत्रोत्तरमाह– 'न तदंते इत्यादि' नासौ जडरूपतया ज्ञानरूपेणाऽननुभूयमानत्वादज्ञानम्, किं तर्हि?, सकोऽसौ व्यञ्जनावग्रहो ज्ञानमेव। कुतः?, तदन्ते- तस्य व्यञ्जनावग्रहस्यान्ते, तत एव ज्ञानात्मकस्याऽर्थावग्रहोपलम्भस्य भावात्, तथाहि– यस्य ज्ञानस्यान्ते तज्ज्ञेयवस्तूपादानात् तत एव ज्ञानमुपजायते तज्ज्ञानं दृष्टम्, यथाऽर्थावग्रहपर्यन्ते तज्ज्ञेयवस्तूपादानत ईहासद्भावादर्थावग्रहो ज्ञानम्, जायते च व्यञ्जनावग्रहस्य पर्यन्ते तज्ज्ञेयवस्तूपादानात् तत एवाऽर्थावग्रहज्ञानम्, तस्माद् व्यञ्जनावग्रहो ज्ञानम् ॥ इति गाथार्थः ॥ १९५ ॥

तदेवं व्यञ्जनावग्रहे यद्यपि ज्ञानं नानुभूयते, तथापि ज्ञानकारणत्वादसौ ज्ञानम्, इत्येवं व्यञ्जनावग्रहे ज्ञानाभावमभ्युपगम्योक्तम्। सांप्रतं ज्ञानाभावोऽपि तत्राऽसिद्ध एवेति दर्शयन्नाह—

[2]तक्कालम्मि वि नाणं तत्थत्थि तणुं ति तो तमव्वत्तं। बहिराईणं पुण सो अन्नाणं तदुभयाभावा ॥१९६॥

तत्कालेऽपि तस्य व्यञ्जनसंबन्धस्य कालेऽपि तत्राऽनुपहतेन्द्रियसंबन्धिनि व्यञ्जनावग्रहे ज्ञानमस्ति, केवलमेकतेजोऽवयवप्रकाशवत् तनु– अतीवाऽल्पमिति; अतोऽव्यक्तं स्वसंवेदनेनापि न व्यज्यते। यद्यव्यक्तम्, कथं तदस्तीति ज्ञायते? इति चेत्। मा त्वरिष्ठाः, '[3]जइ वण्णाणमसंखेज्जसमइसदाइदव्वसब्भावे' इत्यादिनाऽनन्तरमेव तदस्तित्वयुक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। दृष्टान्ते तु ज्ञानाभावेऽविप्रतिपत्ति-

१ अज्ञानं स बधिरादीनामिव तत्कालमनुपलम्भात्। न तदन्ते तत एवोपलम्भात् सको ज्ञानम् ॥ १९५ ॥
२ तत्कालेऽपि ज्ञानं तत्राऽस्ति तनु इत्यतस्तदव्यक्तम्। बधिरादीनां पुन. सोऽज्ञान तदुभयाभावात् ॥ १९६ ॥ ३ गाथा २०० ।

रिति दर्शयन्नाह– बधिरादीनाम् , आदिशब्दादुपहतघ्राणादीन्द्रियाणां पुनः स व्यञ्जनावग्रहोऽज्ञान ज्ञान न भवतीत्यत्राऽविमतिपत्तिरेव । कुत ?, इत्याह– तच्च तदुभय च तदुभय तस्याऽभावाज्ज्ञानकारणत्वाभावात् , अव्यक्तस्याऽपि च ज्ञानस्याऽभावात् ॥ इति गाथार्थ' ॥ १९६ ॥

अथ पुनरप्याक्षेप, परिहार चाभिधित्सुराह—

कहमव्वत्त नाण च सुत्त-मत्ताइसुहुमबोहो व्व । सुत्तादओ सय वि य विन्नाण नावबुज्झति ॥ १९७ ॥

पर' सासूयमाह– ननु कथ 'ज्ञानम् , अव्यक्त च' इत्युच्यते ? तम. प्रकाशाद्यभिधानवद् विरुद्धत्वाद् नेद वक्तु युज्यत इति भाव । अत्रोत्तरमनन्तरमेवोक्तम्– एकतेजोऽवयवप्रकाशवत् सूक्ष्मत्वादव्यक्तम् । अथ पुनरप्युच्यते– सुप्त मत्त मूर्च्छितादीनां सूक्ष्मबोधवदव्यक्त ज्ञानमुच्यत इति न दोष । सुप्तादीना तदात्मीयज्ञान स्वसविदित भविष्यतीति चेत् । नैतदेवमित्याह– सुप्तादय स्वयमपि तदात्मीयविज्ञान नाऽवबुध्यन्ते न सवेदयन्ति, अतिसूक्ष्मत्वात् ॥ इति गाथार्थः ॥ १९७ ॥

आह– यदि तैरपि सुप्तादिभिस्तदात्मीयज्ञान न सवेद्यते, तर्हि तत् तेपामस्तीत्येतत् कथ लक्ष्यते ?, इत्याह—

लक्खिज्जइ त सिमिणायमाणवयणदाणाइचिट्ठाहि । ज नामइपुव्वाओ विज्जते वयणचिट्ठाओ ॥ १९८ ॥

तत् सुप्तादीनां ज्ञानमस्तित्वेन लक्ष्यते । कुत' ?, स्वप्नायमानवचनदानादिचेष्टाभ्य , सुप्तादयोऽपि हि स्वप्नायमानाद्यवस्थायां केचित् किमपि भाषमाणा दृश्यन्ते, शब्दिताश्चोद्यतो वाच प्रयच्छन्ति, सकोच विकोचाऽङ्गभङ्ग जृम्भित कूजित कण्डूयनादिचेष्टाश्च कुर्वन्ति, न च तास्ते तदा वेदयन्ते, नापि च प्रबुद्धा स्मरन्ति । तर्हि कथ तच्चेष्टाभ्यस्तेषां ज्ञानमस्तीति लक्ष्यते ?, इत्याह– 'जमित्यादि' यद् यस्मात् कारणाद् नाऽमतिपूर्वास्ता वचनादिचेष्टा विद्यन्ते, किन्तु मतिपूर्विका एव, अन्यथा काष्ठादीनामपि तत्प्रसङ्गात् , अतस्ताभ्यस्तत् तेपामस्तीति लक्ष्यत एव, धूमादग्निरिव ॥ इति गाथार्थः ॥ १९८ ॥

आह– नन्वात्मीयमपि चेष्टितं किं कश्चिद् न जानाति, येन सुप्तादीनां स्वचेष्टिताऽसवेदनमुच्यते ?, इत्याशङ्क्याह–

१ कथमव्यक्त ज्ञान च सुप्त मत्तादिसूक्ष्मबोध इव । सुप्तादय स्वयमपि च विज्ञान नावबुध्यन्ते ॥ १९७ ॥

२ लक्ष्यते तत् स्वप्नायमानवचनदानादिचेष्टाभ्य । यद् नाऽमतिपूर्वा विद्यन्ते वचनचेष्टा ॥ १९८ ॥

जैग्गन्तो वि न जाणइ छउमत्थो हिययगोयरं सव्वं । जं तज्झवसाणाइं जमसंखेज्जाइं दिवसेण ॥१९९॥

हृदयं मनो गोचरः स्थानं यस्य तद् हृदयगोचरं 'अध्यवसायनिकुरम्बं' इति गम्यते, तज्जाग्रदपि च्छद्मस्थः सर्वमपरिशेषं न जानाति- न संवेदयते, आस्तां पुनः सुप्तः । कुतः ?, इत्याह– अध्यवसानानि– अध्यवसायस्थानरूपाणि केवलिगम्यानि सूक्ष्माणि यत एकेनाऽप्यन्तर्मुहूर्तेनाऽसंख्येयानि यान्त्यतिक्रामन्ति, किं पुनः सर्वेणापि दिवसेन ? । न चैतानि च्छद्मस्थः सर्वाण्यपि संवेदयते । ततश्च यथैतानि च्छद्मस्थैरसंवेद्यमानान्यपि केवलिदृष्टत्वात् सत्त्वेनाऽभ्युपगम्यन्ते, तथा व्यञ्जनावग्रहज्ञानमपि[2] ॥ इति गाथार्थः ॥ १९९ ॥

आह– ननु सुप्तादीनां ज्ञानं वचनादिचेष्टाभ्यो गम्यत इत्युक्तम्, तत्तावदभ्युपगच्छामः, व्यञ्जनावग्रहे तु ज्ञानरूपतागमकं लिङ्गं न किञ्चिदुपलभामहे, अतो जडरूपत्वाद् नासौ ज्ञानमिति ब्रूमः, इत्याशङ्क्याह–

जैइ व ण्णाणमसंखेज्जसमइमद्दाइदव्वसब्भावे । किह [4]चरमसमयसद्दाइदव्वविण्णाणसामत्थं ? ॥ २०० ॥

वाशब्दः पातनासूचकः, सा च कृतैव । ततश्च हन्त ! यद्यज्ञानं व्यञ्जनावग्रहः । क्व सति ?, इत्याह– असंख्येयसमयशब्दादिद्रव्यसद्भावेऽपि सति, इत्यपिशब्दो गम्यते । कथं तर्हि चरमसमयशब्दादिद्रव्याणां विज्ञानजननसामर्थ्यम् ? न कथञ्चिदित्यर्थः । इदमुक्तं भवति– व्यञ्जनावग्रहे तावत् प्रतिसमयमसंख्येयान् समयान् यावच्छ्रोत्रादीन्द्रियैः सह शब्दादिविषयद्रव्याणि संबध्यन्ते। ततश्च यद्यसंख्येयसमयान् यावच्छ्रोत्रादीन्द्रियैः सह शब्दादिविषयद्रव्यसंबन्धसद्भावेऽपि सति व्यञ्जनावग्रहरूपं ज्ञानं नाभ्युपगम्यते, कथं तर्हि चरमसमये श्रोत्रादीन्द्रियैः सह संबद्धानां शब्दादिविषयद्रव्याणां परेणाऽप्यर्थावग्रहलक्षणविज्ञानजननसामर्थ्यमिष्यते ?, तदभ्युपगन्तुं न युज्यत इति भावः । यदि हि शब्दादिविषयद्रव्याणां श्रोत्रादीन्द्रियैः सह संबन्धे आद्यसमयादेवाऽऽरभ्य ज्ञानमात्रा काचित् प्रतिसमयमाविर्भवन्ती नाभ्युपगम्यते, तर्हि चरमसमयेऽप्येकस्मादेवैषा न युज्यते, तथा च सत्यर्थावग्रहादिज्ञानानामप्यनुदयप्रसङ्गः ॥ इति गाथार्थः ॥ २०० ॥

---

१ जाग्रदपि न जानाति च्छद्मस्थो हृदयगोचरं सर्वम् । यत् तदध्यवसानानि यदसंख्येयानि दिवसेन ॥ १९९॥

२ एके तु यथा जलकणैर्द्वित्रि सिक्तोऽप्यभिनवः शरावो नार्द्रीभवति, पुनः पुन. सिच्यमानस्तु शनैस्तिम्यति; एवमिन्द्रियैरर्था गृह्यमाणा द्व्यादिसमयेषु न व्यक्तीभवन्ति, पुनः पुनरवग्रहे तु तथा स्यु, इति व्यक्तावग्रहात् प्रागव्यक्तावग्रहः, स एव व्यञ्जनावग्रहः, अव्यक्त वस्तु च व्यञ्जनम्, इति साधयन्ति । एतच्च न युक्तम्, सर्वविषयिविषयाणां व्यक्ता-ऽव्यक्तत्वात्, तथा च दर्शनवत् सर्वेन्द्रियेभ्योऽपि व्यञ्जनावग्रह. स्यात्, न चैतत् साम्प्रतम्, "न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम्" (तत्त्वार्थ० १-१९) इति सूत्रेण तस्य सर्वेन्द्रियाजन्यत्वात्, इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

३ यदि वाऽज्ञानमसंख्येयसमयशब्दादिद्रव्यसद्भावे । कथं चरमसमयशब्दादिद्रव्यविज्ञानसामर्थ्यम् ? ॥ २०० ॥ ४ घ. छ ज. 'चरिम' ।

तथाहि—

जं सव्वहा न वीसुं सव्वेसु वि तं न रेणुतेल्लं व। पत्तेयमणिच्छंतो कहमिच्छसि समुदए नाणं ? ॥२०१॥

यद् वस्तु सर्वथा सर्वप्रकारैर्विष्वक् पृथग् नास्ति तत् समुदायेऽपि नाऽभ्युपगन्तव्यम्, यथा रेणुकणनिकरे प्रतिरेणुकमविद्यमान तैलम्; एवं चेत्, तर्हि त्वमपि प्रत्येकमनिच्छन् कथं समुदये ज्ञानमिच्छसि ?। इदमुक्तं भवति— यदीन्द्रियविषयसंबन्धस्य प्रथमसमयादारभ्य व्यञ्जनावग्रहसंबन्धिनोऽसंख्येयान् समयान् यावत् प्रतिसमयं पुष्टिमाबिभ्रतीं ज्ञानमात्रां काञ्चिदपि नेच्छसि, तर्हि चरमसमयशब्दादिविषयद्रव्यसंबन्धेन संपूर्णे समुदायेऽपि कथं तामिच्छसि ?— चरमसमयशब्दादिविषयद्रव्यसंबन्धे यदर्थावग्रहज्ञानमभ्युपगम्यते, तदपि प्रत्येकमसत्त्वात् सिकताकणे तैलवद् न प्राप्नोतीति भावः। तस्मात् तिलेषु तैलवत् सर्वेष्वपि समयेषु प्रत्येकं पञ्च यावच्च ज्ञानमस्तीति प्रतिपत्तव्यम्॥ इति गाथार्थः॥ २०१॥

किञ्च—

समुदाए जइ णाणं देसूणे समुदए कह नत्थि ?। समुदाए वाऽभूयं कह देसे होज्ज तं सयलं ? ॥२०२॥

समुदायज्ञानवादिन्! यदि विषयद्रव्यसंबन्धसमयानामसंख्येयानां समुदाये ज्ञानमर्थावग्रहलक्षणमभ्युपगम्यते, तर्हि चरमसमयलक्षणो योऽसौ देशस्तेन न्यूने समुदाये— चरमैकसमयोनेष्वसंख्यातेषु समयेष्वित्यर्थः, तत् कथं नास्ति?, समस्त्येव, प्रमाणोपपन्नत्वात्; तथाहि— सर्वेष्वपि शब्दादिद्रव्यसंबन्धसमयेषु ज्ञानमस्तीति प्रतिजानीमहे, ज्ञानोपकारिशब्दादिद्रव्यसंबन्धसमयसमुदायैकदेशत्वादिति हेतुः, अर्थावग्रहसमयवदिति दृष्टान्तः॥ अत्राह— ननु शब्दादिविषयोपादानसमयसमुदाये ज्ञानं केनाऽभ्युपगम्यते, येन समुदायैकदेशत्वात् प्रथमादिसमयेषु सर्वेष्वपि तत् प्रतिज्ञायते ?, मया ह्येकस्मिन्नेव चरमसमये शब्दादिद्रव्योपादाने ज्ञानप्रसवः इष्यते, इत्याशङ्क्याह— 'समुदाए वाऽभूयमित्यादि' चशब्दो वाशब्दो वा पातनायाम्, सा च कृतैव। तत्र यद्येकस्मिन्नेव चरमसमये ज्ञानमभ्युपगम्यते, तदाऽसौ सर्वसमयसमुदायापेक्षया तावदेकदेश एव। ततश्चानेनैकदेशेनोने शेषसमयसमुदाये यदभूतं ज्ञानं तत्कथं हन्त! चरमसमयलक्षणे देशेऽकस्मादेव सकलमखण्डं भवेत्, अप्रमाणोपपन्नत्वात् ?; तथाहि— नैकस्मिंश्चरमशब्दादिद्रव्योपादानसमये ज्ञानमुपजायते, एकसमयमात्र

1 यद् सर्वथा न विष्वक् सर्वेष्वपि तद् न रेणुतैलमिव। प्रत्येकमनिच्छन् कथमिच्छसि समुदये ज्ञानम् ?॥ २०१॥ २ क छ ब्दादिद्र'।

2 समुदाये यदि ज्ञानं देशोने समुदये कथं नास्ति ?। समुदाये वाऽभूतं कथं देशे भवेत् तत् सकलम् ?॥ २०२॥

शब्दादिद्रव्योपादानात्, व्यञ्जनावग्रहाऽऽद्यसमयवदिति। स्यादेतत्, चरमसमयेऽर्थावग्रहज्ञानमनुभवप्रत्यक्षेणाऽप्यनुभूयते, ततः प्रत्यक्षविरोधिनीयं प्रतिज्ञा। तदयुक्तम् , 'चरमसमय एव समग्रं ज्ञानमुत्पद्यते' इतिभवत्प्रतिज्ञातस्यैव प्रत्यक्षविरोधात्, चरमतन्तौ समस्तपटोत्पादवचनवत्। तथा, सर्वेष्वपि शब्दादिद्रव्यसंबन्धसमयेषु ज्ञानमस्तीत्यादिपूर्वोक्तानुमानविरोधश्च भवत्पक्षस्य ॥ इति गाथार्थः ॥ २०२ ॥

तस्मात् किमिह स्थितम् ?, इत्याह—

[1]तंतू पडोवगारी न समत्तपडो य, समुदिया ते उ। सव्वे समत्तपडओ तह नाणं सव्वसमएसु ॥ २०३ ॥

यथैकस्तन्तुः पटोपकारी वर्तते, तमन्तरेणाऽपि समग्रस्य तस्याऽभावात् , न चासौ तन्तुरेतावता समस्तः पटो भवति, पटैकदेशत्वात् तस्य, समुदिताः पुनस्ते तन्तवः [2]सर्वे समस्तपटव्यपदेशभाजो भवन्तिः; तथाऽत्रापि सर्वेष्वपि समुदितेषु समयेषु ज्ञानं भवति, नैकस्मिंश्चरमसमये। ततश्चार्थावग्रहसमयात् पूर्वसमयेषु तदेव ज्ञानमतीवाऽस्फुटं व्यञ्जनावग्रह उच्यते; चरमसमये तु तदेव किञ्चित्स्फुटतरावस्थामापन्नमर्थावग्रह इति व्यपदिश्यते। अतो यद्यपि सुप्त-मत्त-मूर्च्छितादिज्ञानस्येव व्यक्तं तथाविधं व्यञ्जनावग्रहज्ञानसाधकं लिङ्गं नास्ति, तथापि यथोक्तयुक्तितो व्यञ्जनावग्रहे सिद्धं ज्ञानम् ॥ इति गाथार्थः ॥ २०३॥

तत्त्व-भेद-पर्यायैर्व्याख्या, तत्र तत्त्वं व्यञ्जनावग्रहस्य स्वरूपमुक्तम्। अथ तस्य भेदान् निरूपयितुमाह—

[3]नयण-मणोवज्जिंदियभेयाओ वंजणोग्गहो चउहा। उवघाया-णुग्गहओ जं ताइं पत्तकारीणि ॥ २०४ ॥

स च व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्धा भवति। कुतः ?, इत्याह– नयन-मनोवर्जेन्द्रियभेदात्। इदमुक्तं भवति– विषयस्य, इन्द्रियस्य च यः परस्परं संबन्धः प्रथममुपश्लेपमात्रम् ; तद्व्यञ्जनावग्रहस्य विषयः। स च विषयेण सहोपश्लेषः प्राप्यकारिष्वेत्र स्पर्शन-रसन-घ्राण-श्रोत्रलक्षणेषु चतुरिन्द्रियेषु भवति, न तु नयन-मनसोः। अतस्ते वर्जयित्वा शेषस्पर्शनादीन्द्रियचतुष्टयभेदाच्चतुर्विध एव व्यञ्जनावग्रहो भवति। नन्विन्द्रियत्वे [4]तुल्येऽपि केयं मुखपरीक्षिका– यच्चतुर्षु स्पर्शनादीन्द्रियेषु सोऽभ्युपगम्यते,नान्यत्र ?, इत्याह– 'उवघायेत्यादि' यद् यस्मात् तान्येव स्पर्शन-रसन-घ्राण-श्रोत्रलक्षणानि चत्वारीन्द्रियाणि प्राप्तकारीणि, न तु नयन-मनसी। ततो यथोक्तेन्द्रियचतुष्कभेदाच्चतुर्विध एवाऽसौ भवति, इति काऽत्र मुखपरीक्षिका ? इति। तत्र विषयभूतं शब्दादिकं वस्तु प्राप्तं संश्लेषद्वारेणाऽऽसादितं कुर्वन्ति परिच्छिन्द-

१ तन्तुः पटोपकारी न समस्तपटश्च, समुदितास्ते। सर्वे समस्तपटकस्तथा ज्ञानं सर्वसमयेषु ॥ २०३ ॥ २ ज "सर्वेऽपि स'।
३ नयन-मनोवर्जेन्द्रियभेदाद् व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्धा। उपघाता-ऽनुग्रहतो यत् तानि प्राप्तकारीणि ॥ २०४ ॥ ४ घ छ 'यत्वतुल्यत्वेऽपि'।

न्तीति प्राप्तकारीणि प्राप्यकारीणि स्पृष्टार्थग्राहिणीत्यर्थः¹ । कुतः पुनरेतान्येव प्राप्यकारीणि ?, इत्याह– उपघातश्चानुग्रहश्चोपघाताऽनुग्रहौ तयोर्दर्शनात्– कर्कशकम्बलादिस्पर्शने, त्रिकटुकाद्यास्वादने, अशुच्यादिपुद्गलाऽऽघ्राणे, भेर्यादिशब्दश्रवणे, त्वक्क्षणनाद्युपघातदर्शनात्, चन्दना ऽङ्गना हंसतूलादिस्पर्शने, क्षीर शर्कराद्यास्वादने, कर्पूरपुद्गलाद्याघ्राणे, मृदु-मन्दशब्दाद्याकर्णने तु शैत्याद्यनुग्रहदर्शनादित्यर्थ । नयनस्य तु निशितकरपत्र सेल्ल भल्लादिवीक्षणेऽपि पाटनाद्युपघातानवलोकनात्, चन्दना ऽगुरु कर्पूराद्यवलोकनेऽपि शैत्याद्यनुग्रहाननुभवात्; मनसस्तु वह्न्यादिचिन्तनेऽपि दाहाद्युपघाताऽदर्शनात्, जल चन्दनादिचिन्तायामपि च पिपासोपशमाद्यनुग्रहासंभवाच्च ॥ इति गाथार्थः ॥२०४॥

अत्र पर² आह—

जुज्जइ पत्तविसयया फरिसण-रसणे न सोत्त-घाणेसु । गिण्हति सविसयमिओ ज ताइ भिन्नदेसं पि ॥२०५॥

प्राप्त स्पृष्टो विषयो ग्राह्यवस्तुरूपो ययोस्ते प्राप्तविषये तयोर्भावः प्राप्तविषयता सा युज्यते घटते । कस्मिन्?, इत्याह– स्पर्शन च रसन चेति समाहारद्वन्द्वस्तस्मिन्, स्पर्शन रसनेन्द्रियद्वय इत्यर्थः । अनभिमतप्रतिषेधमाह– न श्रोत्र घ्राणयो³ प्राप्तविषयता युज्यते, यद् यस्मात् कारणादितो विवक्षितात् स्वदेशाद् भिन्नदेशमपि स्वविषयमेते गृह्णीत, अस्याऽर्थस्याऽनुभवसिद्धत्वात्, न हि शब्दः कश्चिच्छ्रोत्रेन्द्रिये प्रविशन्नुपलभ्यते, नापि श्रोत्रेन्द्रिय शब्ददेशे गच्छत् समीक्ष्यते । न चाभ्यामन्येनाऽपि प्रकारेण विषयस्पर्शन घटते, 'दूर एव कस्याऽपि शब्द॰ श्रूयते' इत्यादिजनोक्तिश्च श्रूयते । कर्पूर कुसुम-कुङ्कुमादीनां तु दूरस्थानामपि गन्धो निर्विवादमनुभूयते, दृश्यते च । तस्माच्छ्रोत्र घ्राणयो² प्राप्तविषयता न युज्यत एव ॥ इति गाथार्थः ॥ २०५ ॥

अत्रोच्यते—

पावंति सद्द-गन्धा ताइ गतु सय न गिण्हन्ति । ज ते पोग्गलमइया सकिरिया वाउवहणाओ ॥२०६॥

धूमो व्व, सहरणओ दाराणुविहाणओ विसेसेण । तोय व नियबाइसु पडिघायाओ य वाउ व्व ॥२०७॥

व्याख्या– 'पावंति सद्द गन्धा ताइ ति' शब्द गन्धौ कर्तृभूतौ, ते श्रोत्र घ्राणेन्द्रिये कर्मतापन्ने, अन्यत आगत्य प्राप्नुत॰ स्पृशत

1 युज्यते प्राप्तविषयता स्पर्शन रसने न श्रोत्र घ्राणयोः । गृह्णीत स्वविषयमितो यत् ते भिन्नदेशमपि ॥२०५॥ २ प छ ज 'सोय घा'। ३ क ग 'कुङ्कुम-कुसुमादी'।
४ प्राप्नुत शब्द गन्धौ त गत्वा स्वय न गृह्णीत । यत् तौ पुद्गलमयौ सक्रियौ वायुवहनात् ॥ २०६ ॥
धूम इव, संहरणतो द्वारानुविधानतो विशेषेण । तोयमिव नितम्बादिषु प्रतिघाताच्च वायुरिव ॥ २०७ ॥

इति प्रतिज्ञा । अनभिमतप्रकारप्रतिषेधमाह— 'गंतुं सयं न गिण्हंति त्ति' 'ताइं' इत्यत्रापि संबध्यते । ततश्च ते श्रोत्र-घ्राणे कर्तृभूते पुनः स्वयं शब्द-गन्धदेशं गत्वा न गृह्णीतः 'शब्द-गन्धौ' इति विभक्तिव्यत्ययेन संबध्येते, आत्मनोऽबाह्यकरणत्वात् श्रोत्र-घ्राणयोः, स्पर्शन-रसनवदिति । ननु शब्द-गन्धावपि श्रोत्र-घ्राणे कुतः प्राप्नुतः ?, इत्याह— 'जं ते पोग्गलमइया सक्किरिय त्ति' यद् यस्मात्कारणात् तौ शब्द-गन्धौ सक्रियौ गत्यादिक्रियावन्तौ, तस्मादन्यत आगत्य श्रोत्र-घ्राणे प्राप्नुतः । कथम्भूतौ सन्तौ सक्रियौ तौ ?, इत्याह— पुद्गलमयौ । यदि पुनरपौद्गलिकत्वादमूर्तौ स्याताम्, तदा यथा जैनमतेन सक्रियेष्वाकाशादिषु गतिक्रिया नास्ति, तथैतयोरपि न स्यात्, इत्यालोच्य पुद्गलमयत्वविशेषणमकारि, पुद्गलमयत्वे सति सक्रियाविति भावः ; यच्चैवम्भूतम्, तत्र गतिक्रियाऽस्त्येव, यथा पुद्गलस्कन्धेष्विति ॥ आह— ननु पुद्गलमयत्वेऽपि सति शब्द-गन्धयोर्गतिक्रियाऽस्तीति कुतो निश्चीयते ?, इत्याह— 'वाउवहणाओ धूमो व्व त्ति' वायुना वहनं नयनं वायुवहनं तस्मात् । इदमुक्तं भवति— यथा पवनपटलेनोह्यमानत्वाद् धूमो गतिक्रियावान्, एवं शब्द-गन्धावपि तेनोह्यमानत्वात् तद्वन्तौ । तथा, संहरणतो गृहादिषु पिण्डीभवनाद् धूमवदेव क्रियाभाजौ तौ । तथा, विशेषेण द्वारानुविधानतस्तोयवत् तद्वन्तावेतौ । तथा, पर्वतनितम्बादिषु प्रतिघातात् प्रतिस्खलनाद् वायुवदेतौ गतिक्रियाऽऽश्रयौ ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥२०६॥२०७॥

हेत्वन्तरेणाऽपि शब्द-गन्धयोः सयुक्तिकं गतिक्रियावत्त्वं समर्थयन्नाह—

[2]गिण्हंति पत्तमत्थं उवघाया-णुग्गहोवलद्धीओ । बाहिज्ज-पूइ-नासारिसादओ कहमसंबद्धे ? ॥ २०८ ॥

प्राप्तमन्यत आगत्यात्मना सह संबद्धं शब्द-गन्धलक्षणमर्थं गृह्णीतः 'श्रोत्र-घ्राणेन्द्रिये' इति गम्यते । एतेन शब्द-गन्धयोरागमनक्रिया प्रतिज्ञाता भवति । कुतः प्राप्तमेव गृह्णीतः ?, इत्याह— उपघातश्चानुग्रहश्चोपघाता-ऽनुग्रहौ तयोरुपलब्धेः, तथाहि— भेर्यादिमहाशब्दप्रवेशे श्रोत्रस्य बाधिर्यरूप उपघातो दृश्यते, कोमलशब्दश्रवणे त्वनुग्रहः; घ्राणस्याऽप्यशुच्यादिगन्धप्रवेशे पूतिरोगा-ऽर्शोव्याधिरूप उपघातोऽवलोक्यते, कर्पूरादिगन्धप्रवेशे त्वनुग्रहः । शब्द-गन्धासंबन्धेऽपि श्रोत्र-घ्राणयोरेतावनुग्रहो-पघातौ भविष्यत इति चेत्, इत्याह— 'बाहिज्जेत्यादि' बाधिर्यं च पूतिश्च नासाकोथलक्षणो रोगविशेषः, नासार्शांसि च, तानि आदिर्येषां शेषोपघाता-ऽनुग्रहाणां ते तथाभूताः कथं घटामुपगच्छेयुः ? । क्व सति ?, इत्याह— असंबद्धे स्वहेतुभूते शब्द-गन्धलक्षणे 'वस्तुनि' इति गम्यते। इदमुक्तं भवति—श्रोत्र-घ्राणाभ्यां सह संबद्धा एव शब्द-गन्धाः स्वकार्यभूतं बाधिर्याद्युपघातम्, अनुग्रहं वा जनयितुमलम्, नाऽन्यथा, सर्वस्याऽपि तज्जननप्राप्तेरतिप्रसङ्गात् ॥ इति गाथार्थः ॥ २०८ ॥

१ ज. 'था निन' । २ गृह्णीत, प्राप्तमर्थमुपघाता-नुग्रहोपलब्धेः । बाधिर्य-पूति-नासार्शआदयः कथमसबन्धे ? ॥ २०८ ॥

तदेव स्पर्शन रसन घ्राण श्रोत्राणा माप्यकारित्व समर्थितम्, सांप्रत 'नयण-मणोवज्जिदियभेयाओ' इत्यादिना सूचित नयन मनसोरमाप्यकारित्वमभिधित्सुर्नयनस्य तावदाह—

लोयणमपत्तविसय मणो व्व जमणुग्गहाइसुण्ण ति । जल-सूरालोयाइसु दीसति अणुग्गह-निघाया ॥२०९॥

अमाप्तोऽसम्बद्धोऽसाश्लिष्टो विषयो ग्राह्यवस्तुरूपो यस्य तदमाप्तविषय लोचनम्, अप्राप्यकारीत्यर्थ, इति प्रतिज्ञा। कुत'?, इत्याह— यद् यस्मादनुग्रहादिशून्यम्, आदिश दादुपघातपरिग्रह ग्राह्यवस्तुकृतानुग्रहो पघातशून्यत्वादित्यर्थ, अय च हेतु । मनोवदिति दृष्टान्त। यदि हि लोचन ग्राह्यवस्तुना सह सम्बध्य तत्परिच्छेद कुर्यात्, तदाऽन्यादिदर्शने स्पर्शनस्येव दाहाद्युपघात. स्यात्, कोमलतुल्याद्यव-लोकने त्वनुग्रहो भवेत्, न चैवम्, तस्मादप्राप्यकारि लोचनमिति भाव । मनस्यमाप्यकारित्व परस्याऽसिद्धम्, इति कथ तस्य दृष्टान्त त्वेनोपन्यास'? इति चेत् । सत्यम्, किन्तु वक्ष्यमाणयुक्तिभिस्तत्र तत् सिद्धम्, इति निश्चित्य तस्येह दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शनम्, इत्यदोष । अथ परो हेतोरसिद्धतामुद्भावयन्नाह— 'जल सूरेत्यादि' आदिशब्द', आलोकशब्दश्च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ततश्च जलादीनामालोके लोचनस्याऽनुग्रहो दृश्यते, सूरादीनां त्वालोके उपघात इति। अतो 'अनुग्रहादिशून्यत्वात्' इत्यसिद्धो हेतुरित्यर्थ । इदमुक्त भवति— जल घृत नीलवसन वनस्पती न्दुमण्डलाद्यवलोकनेन नयनस्य परमाश्वासलक्षणोऽनुग्रह समीक्ष्यते, सूर सितभित्त्यादिदर्शने तु जलवि गलनादिरूप उपघात सदृश्यत इति । अत किमुच्यते—' जमणुग्गहाइसुण्ण ति '?॥ इति गाथार्थ. ॥ २०९ ॥

अत्रोत्तरमाह—

डेज्जेज्ज पाविउ रविकराइणा फरिसण व को दोसो?। मणेज्ज अणुग्गह पिव उवघायाभावओ सोम्म ॥२१०॥

अयमत्र भावार्थ'— असमदभिप्रायाऽनभिज्ञोऽप्रस्तुताभिधायी पर', न हि वयमेतद् ब्रूमो यदुत— चक्षुष' कुतोऽपि वस्तुन सका-शात् कदाचित् सर्वथैवानुग्रहो पघातौ न भवत । ततो रविकरादिना दाहाद्यात्मकेनोपघातवस्तुना परिच्छेदानन्तर पश्चाच्चिरमवलोकयत. प्रतिपत्तुश्चक्षु प्राप्य समासाद्य स्पर्शनेन्द्रियमिव दह्येत— दाहादिलक्षणस्तस्योपघात क्रियेतेत्यर्थ' । एतावता चाऽप्राप्यकारिचक्षुर्वा-दिनामस्माक को दोष ? न कश्चित्, दृष्टस्य बाधितुमशक्यत्वादिति भाव. । तथा यत् स्वरूपेणैव सौम्य शीतल शीतरश्मि वा जल- ॥१२५॥

१ गाथा २०४ । २ लोचनमप्राप्तविषय मन इव यदनुग्रहादिशून्यमिति । जल सूरालोकादिषु दृश्येते अनुग्रह विघातौ ॥ २०९ ॥

३ दह्येत प्राप्य रविकरादिना स्पर्शनमिव को दोष ? । मन्यतामनुग्रहमिवोपघाताभावत सौम्यम् ॥ २१ ॥

घृत-चन्द्रादिकं वस्तु, तस्मिंश्चिरमवलोकिते उवघाताभावादनुग्रहमिव मन्येत चक्षुः, 'को दोषः ?' इत्यत्राऽपि संबध्यते, न कश्चिदित्यर्थः ॥ इति गाथार्थः ॥ २१० ॥

आह– यद्युक्तन्यायेनोपघातका-ऽनुग्राहकवस्तुन्युपघाता-ऽनुग्रहाभावं चक्षुषो न ब्रूषे, तर्हि यद् ब्रूषे तत् कथय, इत्याशङ्क्याह–

गंतुं न रूवदेसं पासइ पत्तं सयं व नियमोऽयं। पत्तेण उ मुत्तिमया उवघाया-णुग्गहा होज्जा ॥ २११ ॥

अयं नियमः– इदमेवाऽस्माभिर्नियम्यत इत्यर्थः । किं तत् ?, इत्याह– रूपस्य देशो रूपदेश आदित्यमण्डलादिसमाक्रान्तप्रदेशरूपस्तं गत्वोत्प्लवनतस्तं समाश्लिष्य चक्षुर्न पश्यति न परिच्छिनत्ति, अन्यस्याऽश्रुतत्वाद् 'रूपम्' इति गम्यते । 'पत्तं सयं व त्ति' स्वयं वाऽन्यत आगत्य चक्षुर्देशं प्राप्तं समागतं रूपं चक्षुर्न पश्यति, किन्त्वप्राप्तमेव योग्यदेशस्थं विषयं तत् पश्यति ॥ अत्राह परः– नन्वनेन नियमेनाऽप्राप्यकारित्वं चक्षुषः प्रतिज्ञातं भवति। न च प्रतिज्ञामात्रेणैव हेतूपन्यासमन्तरेण समीहितवस्तुसिद्धिः। अतो हेतुरिह वक्तव्यः। 'जेमणुग्गहाइसुण्णं ति' इत्यनेन पूर्वोक्तगाथावयवेन विषयकृतानुग्रहो-पघातशून्यत्वलक्षणोऽयमभिहित एवेति चेत् । अहो ! जराविधुरितस्येवं सूरेर्विस्मरणशीलता, यतो 'जेमणुग्गहाइसुण्णं ति' इत्यनेन विषयादनुग्रहो-पघातौ चक्षुषो निषेधयति, 'डेज्जेज्ज पाविउं रविकराइणा फरिसणं व' इत्यादिना तु पुनरपि ततस्तौ तस्य समनुजानीते, अतो न विद्मः, कोऽप्येष वचनक्रम इति । नैतदेवम्, अभिप्रायाऽपरिज्ञानात्, यतः प्रथमत एव विषयपरिच्छेदमात्रकालेऽनुग्रहो-पघातशून्यता हेतुत्वेनोक्ता, पश्चात्तु चिरमवलोकयतः प्रतिपत्तुः प्राप्तेन रविकरादिना, चन्द्रमरीचि-नीलादिना वा मूर्तिमता निसर्गत एव केनाऽप्युपघातकेन, अनुग्राहकेण च विषयेणोपघाता-ऽनुग्रहौ भवेतामपीति । एतदेवाह– 'पत्तेण उ मुत्तिमयेत्यादि' अनेनाऽभिप्रायेण तौ पुनरपि समनुज्ञायेते, न पुनर्विस्मरणशीलतया । यदि पुनर्विषयपरिच्छित्तिमात्रमपि तमप्राप्य चक्षुर्न करोतीति नियम्यते, तदा वह्नि-विष-जलधि-कण्टक-करवाल-करपत्र-सौवीराञ्जनादिपरिच्छित्तावपि तस्य दाह-स्फोट-क्लेद-पाटन-नीरोगतादिलक्षणोपघाता-ऽनुग्रहप्रसङ्गः । न हि समानायामपि प्राप्तौ रविकरादिना तस्य भवन्ति दाहादयः, न वह्न्यादिभिः। तस्माद् व्यवस्थितमिदम्–विषयमप्राप्यैव चक्षुः परिच्छिनत्ति, अञ्जन-दहनादिकृताऽनुग्रहो-पघातशून्यत्वात्, मनोवत् । परिच्छेदानन्तरं तु पश्चात्प्राप्तेन केनाऽप्युपघातकेन, अनुग्राहकेण वा मूर्तिमता द्रव्येण तस्योपघाता-ऽनुग्रहौ न निषिध्येते, विष शर्करादिभक्षणे मूर्च्छा-स्वास्थ्यादय इव मनस इति ॥

अत्राऽपरः प्राह– नयनाद् नायना रश्मयो निर्गत्य प्राप्य च रविबिम्बरश्मय इव वस्तु प्रकाशयन्तीति नयनस्य प्राप्यकारिता

१ गत्वा न रूपदेशं पश्यति प्राप्तं स्वयं वा नियमोऽयम् । प्राप्तेन तु मूर्तिमतापघाता-ऽनुग्रहौ भवेताम् ॥ २११ ॥ २ गाथा २०९ । ३ प.छ. 'न पुनर्वि'। ४ गाथा २१० ।

प्रोन्यते । सूक्ष्मत्वेन, तैजसत्वेन च तेषां वह्न्यादिभिर्दाहादयो न भवन्ति, रविरश्मिषु तथादर्शनात् ॥ तदेतदयुक्ततरम्, तेषां प्रत्य क्षादिप्रमाणाग्राह्यत्वेन श्रद्धातुमशक्यत्वात्, तथाविधानामप्यस्तित्वकल्पनेऽतिप्रसङ्गात् । वस्तुपरिच्छेदाऽन्यथानुपपत्तेस्ते सन्तीति वि कल्प्यन्त इति चेत् । न, तानन्तरेणाऽपि तत्परिच्छेदोपपत्ते , न हि मनसो रश्मय सन्ति, न च तदप्राप्तवस्तु न परिच्छिनत्ति, वक्ष्य माणयुक्तितस्तस्य तत्सिद्धे । न च रविरश्म्युदाहरणमात्रेणाऽचेतनानां नयनरश्मीनां वस्तुपरिच्छेदो युज्यते, नख दन्त भाल तलादि-गतशरीररश्मीनामपि स्पर्शविषयवस्तुपरिच्छेदप्रसङ्गात् । इत्यल विस्तरेण ॥ इति गाथार्थ ॥ २११ ॥

तदेवमञ्जन ज्वलनादिविषयविहितानुग्रहो पघातशून्यत्वलक्षणहेतोरप्राप्यकारितां चक्षुष प्रसाध्य हेत्वन्तरेणापि तस्य तां प्रसाधयितुमाह–

जेइ पत्त गेण्हेज्ज उ, तग्गयमंजण-रओ-मलाईय । पेच्छेज्ज, ज न पासइ अपत्तकारिं तओ चक्खु ॥[1]२१२॥

यदि तु प्राप्त विषय चक्षुर्गृह्णीयादित्युच्यते, तदा तद्गतमात्मसबद्धमञ्जन रजो मल शलाकादिक पश्येदवगच्छेत्, तस्य निर्वि वादमेव तत्प्राप्तत्वेनोपलब्धे, यस्माच्च तद् न पश्यति, ततोऽप्राप्तकारि चक्षुरिति स्थितम् । यद्यप्राप्यकारि चक्षु, तर्ह्यप्राप्तत्वाविशेषात् सर्वस्याऽप्यर्थस्याऽविशेषेण ग्राहक स्यात्, न प्रतिनियतस्येति चेत् । न, ज्ञान दर्शनावरणादेस्तत्प्रतिबन्धकस्य सद्भावात्, मनसा व्य भिचाराच्च, तथाहि–अप्राप्यकारित्वे सत्यपि नाऽविशेषेण सर्वार्थेषु मन' प्रवर्तत, इन्द्रियाद्यप्रकाशितेषु सर्वथाऽदृष्टा ऽश्रुतार्थेषु तत्प्रवृत्त्य दर्शनात् । इत्यल प्रसङ्गेन ॥ इति गाथार्थ ॥ २१२ ॥

तदेव व्यवस्थापिता चक्षुषोऽप्राप्यकारिता । अथ दृष्टान्तीकृतस्य मनसस्तदसिद्धतां परो मन्येत, इत्यतस्तस्यापि तां सिसाध-यिषुः पूर्वपक्षमुत्थापयन्नाह–

[2]गंतु नेएण मणो सबज्झइ जग्गओ व सिमिणे वा । सिद्धमिद लोयम्मि वि अमुगत्थगओ मणो मे त्ति ॥२१३॥

'गंतु' देहाद् निर्गत्य ज्ञेयेन मेरुशिखरस्थजिनप्रतिमादिना सबध्यते सश्लिष्यते मन' । कस्यामवस्थायाम् ?, इत्याह–जाग्रत , स्वप्ने वा । अनुभवसिद्ध चैतत्, न च ममैव, किन्तु सिद्धमिद लोकेऽपि, यतस्तत्राऽप्येव वक्तारो भवति– अमुत्र मे मनो गतमिति । अतः प्राप्यकारि मन' ॥ इति प्रेरकगाथार्थ. ॥ २१३ ॥

१ यदि प्राप्त गृह्णीयात्, तद्गतमञ्जन रजो-मलादिकम् । पश्येत् यद् न पश्यति अप्राप्तकारि ततश्चक्षु ॥ २१२ ॥
२ गत्वा ज्ञेयेन मन सबध्यते जाग्रतो वा स्वप्ने वा । सिद्धमिद लोकेऽपि अमुकार्थगत मनो मे इति ॥ २१३ ॥

अत्रोत्तरमाह–

[1]नाणुग्गहो-वघायाभावाओ लोयणं व, सो इहरा । तोय-जलणाइचिन्तणकाले जुज्जेज्ज दोहिं पि ॥ २१४ ॥

न 'ज्ञेयेन सह संपृच्यते मनः' इति गम्यते । कुतः ?, इत्याह–'अणुग्गहो-वघायाभावाउ त्ति ' ज्ञेयकृतानुग्रहो-पघाताभावात्, लोचनवत् । यदि तस्य ज्ञेयेन सह संपर्कः स्यात् तदा किं स्यात् ?, इत्याह– 'सो इहर त्ति' तद् मन इतरथा– ज्ञेयसंपर्केऽभ्युपगम्यमाने, तोय-ज्वलनादिविपयचिन्तनकाले द्वाभ्यामप्यनुग्रहो-पघाताभ्यां युज्येत– तोय-चन्दनादिचिन्तनकाले शैत्याद्यनुभवनेन स्पर्शनवदनुगृह्येत, दहन-विप-शस्त्रादिचिन्तनसमये तु तद्वदेवोपहन्येतेति भावः; न चैवम् । तस्माल्लोचनवदप्राप्यकार्येव मनः ॥ इति गाथार्थः ॥२१४॥

किञ्च, मनसः प्राप्यकारितावादिनः प्रष्टव्याः । किम् ?, इत्याह–

[2]दव्वं भावमणो वा वएज्ज जीवो य होइ भावमणो । देहव्वावित्तणओ न देहबाहिं तओ जुत्तो ॥ २१५ ॥

इह मनस्तावद् द्विधा– द्रव्यमनः, भावमनश्चेति । अतः सूरिः परं पृच्छति– ' दव्वं ति ' द्रव्यमनः, भावमनो वा व्रजेद् गच्छेत् 'मेर्वादिविपयसन्निधौ' इति गम्यते । किमनेन पृष्टेन ? इति चेत् । उभयथाऽपि दोपः, तथाहि– भावमनसश्चिन्ताज्ञानपरिणामरूपत्वात्, तस्य च जीवादव्यतिरिक्तत्वाज्जीव एव भावमनो भवति । जीवश्चेति चकारः 'तओ' इत्यस्याऽनन्तरं संवन्धनीयः । ततोऽयमर्थः– सकश्च स च भावमनोरूपो जीवो देहमात्रव्यापित्वाद् न देहाद् वहिर्निःसरन् युक्तः; इह ये देहमात्रवृत्तयः, न तेपां वहिर्निःसरणमुपपद्यते, यथा तद्गतरूपादीनाम्, देहमात्रवृत्तिश्च जीवः ॥ इति गाथार्थः ॥ २१५ ॥

देहमात्रव्यापित्वस्याऽसिद्धिं मन्यमानस्य परस्य मतमाशङ्कमानः सूरिराह–

[3]सव्वगउ त्ति च वुद्धी, कत्ताभावाइदोसओ तण्ण । सव्वा-सव्वग्गहणप्पसंगदोसाइओ वा वि ॥ २१६ ॥

अथ स्याद् वुद्धिः परस्य– सर्वगत आत्मा, न तु देहमात्रव्यापी, अमूर्तत्वात्, आकाशवदिति । अत्र गुरुराह– तदेतन्न । कुतः ?, इत्याह– भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य कर्तृत्वाभावादिदोपत इति– सर्वगतत्वे सत्यात्मनः कर्तृत्वादयो गोपाङ्गनादिप्रतीता अपि

१ न, अनुग्रहो-पघाताभावाद् लोचनमिव, तदितरथा । तोय-ज्वलनादिचिन्तनकाले युज्येत द्वाभ्यामपि ॥ २१४ ॥

२ द्रव्यं भावमनो वा व्रजेद् जीवश्च भवति भावमनः । देहव्यापित्वाद् न देहवहिस्ततो युक्तः ॥ २१५ ॥

३ सर्वगत इति च वुद्धिः, कर्त्रभावादिदोपतस्तन्न । सर्वा-सर्वग्रहणप्रसङ्गदोपादितो वाऽपि ॥ २१६ ॥

धर्मा न घटेरन्निति भाव', तथाहि– न कर्ताऽऽत्मा, सर्वगतत्वात्, आकाशवत् । आदिशब्दादभोक्ता, असंसारी, अज्ञ', न सुखी, न दु खी आत्मा, तत एव हेतो , तद्वदेव, इत्याद्यपि द्रष्टव्यम् ॥ आह पर – नन्वात्मनो निष्क्रियत्वात् कर्तृत्वाद्यभाव. सांख्यानां न बाधायै कल्पते, तथा च तैरुक्तम्–"अकर्ता निर्गुणो भोक्ताऽऽत्मा" इत्यादि । एतदप्ययुक्तम्, तस्य निष्क्रियत्वे प्रत्यक्षादिप्रमाणोपलब्धभोक्तृत्वादिक्रियाविरोधप्रसङ्गात्। प्रकृतेरेव भोगादिकरणक्रिया, न पुरुषस्य, आदर्शप्रतिबिम्बोदयन्यायेनैव तत्र क्रियाणामिष्टत्वादिति चेत्। एतदप्यसङ्गतम्, प्रकृतेरचेतनत्वात् "चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्" इति वचनात्; अचेतनस्य च भोगादिक्रियाऽयोगात्, अन्यथा घटादीनामपि तत्प्रसङ्गादिति । न केवल कर्तृत्वाद्यभावत सर्वगतत्वमात्मनो न युक्तम्, किन्तु सर्वा ऽसर्वग्रहणप्रसङ्गताऽपि च तदसङ्गतम्। इदमुक्त भवति– आत्मनः समग्रत्रिभुवनगतत्वे, प्राप्यकारित्वेनाऽभ्युपगतस्य तदव्यतिरिक्तस्य भावमनसोऽपि सर्वगतत्वात् सर्वार्थप्राप्ति सर्वग्रहणप्रसङ्ग ; तथा च सर्वस्य सर्वज्ञत्वप्रसक्ति । अथोक्तन्यायेन प्राप्तानपि सर्वार्थानभिहितदोषभयाद् न गृह्णातीत्युच्यते। तर्हि सर्वार्थाग्रहणप्रसङ्ग – ग्राह्यत्वेनेष्टानप्यर्थान् मा ग्रहीद् भावमन , प्राप्तत्वाविशेषात्, अग्राह्यत्वेनेष्टार्थवदिति भाव । अथ प्राप्तत्वाविशिष्टत्वेऽपि काश्चिदर्थानेतद् गृह्णाति, काश्चिद् नेत्युच्यते । तर्हि व्यक्तमीश्वरचेष्टितम्, न चैतद् युक्तिविचारे क्वचिदप्युपयुज्यत इति । आदिशब्दात् सर्वगतत्व आत्मनोऽन्यदपि दूषणमभ्यूह्यम्, तथाहि– यथाऽङ्गुष्ठादौ दहनदाहादिवेदनायां मस्तकादिष्वप्यसावनुभूयते, तथा सर्वत्रापि तत्प्रसङ्ग', न च भवति, तथाऽनुभवाभावात्, अननुभूयमानाया अपि भावाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् । किञ्च, सर्वगतत्वे पुरुषस्य नानादेशगतस्रक् चन्दनाङ्गनादिसस्पर्शेऽनवरतसुखासिकाप्रसङ्ग', वह्नि शस्त्र जलादिप्रबन्धे तु निरन्तरदाह पाटन क्लेदनादिप्रसङ्गश्च । यत्रैव शरीर तत्रैव सर्वमिद भवति, नाऽन्यत्रेति चेत् । कुत ?, इति वक्तव्यम् । आज्ञामात्रादेवेति चेत् । न, तस्येहाविषयत्वात् । सहकारिभावेन तस्य तदपेक्षणीयमिति चेत् । न, नित्यस्य सहकार्यपेक्षाऽयोगात्, तथाहि– अपेक्ष्यमाणेन सहकारिणा तस्य कश्चिद् विशेष क्रियते, नवा ?। यदि क्रियते, स किमर्थान्तरभूत., अनर्थान्तरभूतो वा ?। यद्याद्य' पक्ष', तर्हि तस्य न किञ्चित् कृत स्यात् । अथापर', तर्हि तत्करणे तदव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनोऽपि करणप्रसङ्गात्, कृतस्य चाऽनित्यत्वात् तस्याऽनित्यत्वप्रसङ्ग' । अथ मा भूदेष दोष इति 'न क्रियते' इत्यभ्युपगम्यते। हन्त ! न तर्हि स तस्य सहकारी, विशेषाकरणात् । अथ विशेषमकुर्वन्नपि सहकारीष्यते । तर्हि सकलत्रैलोक्यस्यापि सहकारितापत्ति., विशेषाकरणस्य तुल्यत्वात्, इति[1] व्यर्था शरीरमात्रापेक्षा, इत्याद्यत्र बहु वक्तव्यम्, तत्तु नोच्यते, ग्रन्थगहनताप्रसङ्गात् । तस्माच्छरीरमात्रवृत्तिरेवाऽऽत्मा, न सर्वगत इति । अतस्तदव्यतिरिक्तस्य भावमनसो न ॥१२९॥

१ ग 'ति वृथा श' ।

शरीराद् बहिर्निःसरणमुपपद्यत इति स्थितम् ॥ इति गाथार्थः ॥ २१६ ॥

अथ द्रव्यमनो विषयदेशं व्रजतीति ब्रूयात्, तत्राऽप्याह-

[1]दव्वमणो विण्णाया न होइ गंतुं च किं तओ कुणउ ?। अह करणभावओ तस्स, तेण जीवो वियाणेज्जा॥२१७॥

काययोगसहायजीवगृहीत-चिन्ताप्रवर्तकमनोवर्गणान्तःपातिद्रव्यसमूहात्मकं द्रव्यमनः स्वयं विज्ञातृ न भवत्येव, अचेतनत्वात्, उपलशकलवत्, इत्यतो गत्वाऽपि मेर्वादिविषयदेशं किं तद् वराकं करोतु ?, तत्र गतादपि तस्मादर्थावगमाभावादिति भावः ॥ पराभिप्रायमाशङ्कते- 'अह करणेत्यादि' अथ मन्यसे- यद्यपि द्रव्यमनः स्वयं न किञ्चिज्जानाति, तथापि करणभावः करणत्वं तस्य द्रव्यमनसः प्रदीपादेरिव वस्तुनि प्रकाशयितव्ये समस्ति। ततो जीवः कर्ता तेन द्रव्यमनसा करणभूतेन विजानीयादवबुध्येत मेर्वादिकं वस्त्विति। अत्र प्रयोगः- बहिर्निर्गतेन द्रव्यमनसा प्राप्य विषयं जानाति जीवः, करणत्वात्, प्रदीप-मणि-चन्द्र-सूर्यादिप्रभयेव ॥इति गाथार्थः ॥२१७॥

अत्रोत्तरमाह-

[2]करणत्तणओ तणुसंठिएण जाणिज्ज फरिसणेणं व। एत्तो च्चिय हेऊओ न नीइ बाहिं फरिसणं व ॥२१८॥

को वै न मन्यते, यदुत- अर्थपरिच्छेदे कर्तव्ये आत्मनो द्रव्यमनः करणम् ?। किन्तु करणं द्विधा भवति- शरीरगतमन्तःकरणम्, तद्बहिर्भूतं बाह्यकरणं च। तत्रेदं द्रव्यमनोऽन्तःकरणमेवाऽऽत्मनः । ततश्च 'करणत्तणउ त्ति' सूत्रस्य सूचामात्रत्वात्, एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वाच्चान्तःकरणत्वादित्यर्थः; तनुसंस्थितेन शरीराद् बहिरनिर्गतेन जीवस्तेन जानीयाद् मेर्वादिविषयम्, स्पर्शनेन्द्रियेणेव कमलनालादिस्पर्शम् । प्रयोगः- यदन्तःकरणं तेन शरीरस्थेनैव विषयं जीवो गृह्णाति, यथा स्पर्शनेन, अन्तःकरणं च द्रव्यमनः। प्रदीप-मणि-चन्द्र-सूर्यप्रभादिकं तु बाह्यकरणमात्मन इति साधनविकलः परोक्तदृष्टान्तः। आह— ननु शरीरस्थमपि तत् पद्मनालतन्तुन्यायेन बहिर्द्रव्यमनः किं न निःसरति ?, इत्याह- 'एत्तो च्चियेत्यादि' इत एवान्तःकरणत्वलक्षणाद्धेतोर्बहिर्न निर्गच्छति द्रव्यमनः, स्पर्शनवत्। प्रयोगः- यदन्तःकरणं तच्छरीराद् बहिर्न निर्गच्छति, यथा स्पर्शनम् ॥ इति गाथार्थः ॥ २१८ ॥

तदेवं भावमनसो द्रव्यमनसश्च बहिश्चारिताऽभावादप्राप्यकार्येव मन इत्युक्तम्। सांप्रतं '[3]नाणुग्गहो-वघायाभावाओ लोयणं व'

१ द्रव्यमनो विज्ञातृ न भवति गत्वा च किं ततः करोतु ?। अथ करणभावतस्तस्य, तेन जीवो विजानीयात् ॥ २१७ ॥
२ करणत्वतस्तनुसंस्थितेन जानीयात् स्पर्शनेनेव। इत एव हेतोर्न निर्गच्छति बहिः स्पर्शनमिव ॥ २१८ ॥ ३ गाथा २१४।

इत्यादिना मनसोऽप्राप्यकारितायाम् 'अनुग्रहोपघाताभावात्' इति यः पूर्वं हेतुरुक्तः, तस्य परोऽसिद्धिं समुद्भावयन्नाह—

नेज्जइ उवघाओ से दोब्बल्लो-रक्खयाइलिंगेहिं । जमणुग्गहो य हरिसाइएहि तो सो उभयधम्मो ॥२१९॥

इह मृत नष्टादिकं वस्तु चिन्तयत, अत्यार्त-रौद्रध्यानप्रवृत्तस्य च 'से' तस्य मनस उपघातो ज्ञायतेऽनुमीयते । कैः ?, इत्याह— दौर्बल्योरःक्षतादिलिङ्गैः — दौर्बल्यं देहापचयरूपम्, उरःक्षतमुरोविघात, हृदयबाधेति यावत्, आदिशब्दाद् वातप्रकोप वैकल्यादिपरिग्रह । अनुग्रहश्च— यद्यस्मात् तस्येष्टसंगम विभवलाभादिकं वस्तु चिन्तयतो हर्षादिभिरनुमीयते । तत्र वदनविकाश रोमाञ्चोद्गमादिचिह्नगम्यो मानसः प्रीतिविशेषो हर्षः, आदिशब्दाद् देहोपचयो त्साहादिपरिग्रहः । तत् तस्मात्कारणात् तद् मन उपघातानुग्रहलक्षणोभयधर्मकमेव । अयमत्र भावार्थः — यः शोकाद्यतिशयाद् देहोपचयरूप, आर्तादिध्यानातिशयाद् हृद्रोगादिस्वरूपश्चोपघातः, यश्च पुत्रजन्माद्यभीष्टप्राप्तिचिन्तासमुद्भूतहर्षादिरनुग्रह, स जीवस्य भवन्नपि चिन्त्यमानविषयाद् मनसः किल परो मन्यते, तस्य जीवात् कथञ्चिद्व्यतिरिक्तत्वात् । ततश्चैव मनसोऽनुग्रहोपघातयुक्तत्वात् तच्छून्यत्वलक्षणो हेतुरसिद्ध ॥ इति गाथार्थः ॥ २१९ ॥

तदेतत् सर्वं परस्याऽसम्बद्धभाषितमेवेति दर्शयन्नाह—

जइ दव्वमणोऽतिबली पीलिज्जा हिदिनिरुद्धवाउ व्व । तयणुग्गहेण हरिसादउ व्व नेयस्स किं तत्थ ? ॥२२०॥

यदि नाम द्रव्यमनो मनस्त्वपरिणतानिष्टपुद्गलसमूहरूपमतिशयबलिष्ठमिति कृत्वा शोकादिसमुद्भूतपीडया जीव कर्मतापन्न देहदौर्बल्याद्यापादनेन पीडयेत्, हृन्निरुद्धवायुवत्— हृदयदेशाश्रितनिबिडमरुद्ग्रन्थिवदित्यर्थ । यदि च तस्यैव द्रव्यमनसो मनस्त्वपरिणतेष्टपुद्गलसंघातस्वरूपस्याऽनुग्रहेण जीवस्य हर्षादयो भवेयुः, तर्हि ज्ञेयस्य चिन्तनीयमेर्वादेर्मनसोऽनुग्रहोपघातकरणे किमायातम् ? । इदमत्र हृदयम्— मनस्त्वपरिणतानिष्टपुद्गलनिचयरूप द्रव्यमनोऽनिष्टचिन्ताप्रवर्तनेन जीवस्य देहदौर्बल्याद्यापत्त्या हृन्निरुद्धवायुवदुपघात जनयति, तदेव च शुभपुद्गलपिण्डरूप तस्याऽनुकूलचिन्ताजनकत्वेन हर्षाद्यभिनिर्वृत्त्या भेषजवदनुग्रह विधत्त इति । अतो जीवस्यैतावनुग्रहोपघातौ द्रव्यमनः करोति, न तु मन्यमानमेर्वादिकं ज्ञेय मनसः किमप्युपकल्पयति । अतो द्रव्यमनसः सकाशादात्मन एवानुग्रहोपघातसद्भावात्, मनसस्तु ज्ञेयात् तद्द्वयस्याऽप्यभावाद् मस्तकाघातविह्वलीभूतेनेवाऽसम्बद्धभाषिणा परेण हेतोरसिद्धिरुद्भाविता ॥ इति गाथार्थः ॥ २२० ॥

१ ज्ञायते उपघातस्तस्य दौर्बल्योरःक्षतादिलिङ्गैः । यदनुग्रहश्च हर्षादिभिस्ततः स उभयधर्मा ॥ २१९ ॥

२ यदि द्रव्यमनोऽतिबलि पीडयेद् हृन्निरुद्धवायुरिव । तदनुग्रहेण हर्षादय इव ज्ञेयस्य किं तत्र ? ॥ २२० ॥

आह– नन्वलौकिकमिदं, यद्– द्रव्यमनसा जीवस्य देहोपचय-दौर्बल्यादिरूपावनुग्रहो-पघातौ क्रियेते, तथाप्रतीतेरेवाभावात्, इत्याशङ्क्याह–

ईट्ठा-णिट्ठाहारब्भवहारे होन्ति पुट्ठि-हाणीओ। जह, तह मणसो ताओ पोग्गलगुणउ त्ति को दोसो?॥२२१॥

ननु किमिहाऽलौकिकम्?, यतो भवतो लोकस्य च सबालगोपालस्य तावत्प्रतीतमिदं यदुत– इष्टो मनोऽभिरुचितो य आहारस्तस्याऽभ्यवहारे जन्तूनां शरीरस्य पुष्टिर्भवति, यस्त्वनिष्टोऽनभिमत आहारस्तस्याऽभ्यवहारे हानिर्भवतीति। ततश्च 'जह त्ति' यथा इष्टा-ऽनिष्टाहाराभ्यवहारे तत्पुद्गलानुभावात् पुष्टि-हानी भवतः; 'तह त्ति' तथा यदि द्रव्यमनोलक्षणात् मनसोऽपि सकाशात् 'ताउ त्ति' ते पुष्टि-हानी पुद्गलगुणतः पुद्गलानुभावाद् भवतः, तर्हि को दोषः? न कश्चिदित्यर्थः। यथाऽऽहार इष्टा-ऽनिष्टपुद्गलमयत्वात् तदनुभावाज्जन्तुशरीराणां पुष्टि-हानी जनयति, तथा द्रव्यमनोऽपि तन्मयत्वाद् यदि तेषां ते[2] निर्वर्तयति, तदा किं क्षूयते, येन पुद्गलमयत्वे समानेऽपि भवतोऽत्रैवाऽक्षमा? इति भावः। तथा चोक्तम्– "चिन्तया वत्स! ते जातं शरीरकमिदं कृशम्" इति। चिन्तैव तर्हि कार्श्याद्युपघातादिजनिकेति चेत्। न, तस्या अपि द्रव्यमनःप्रभवत्वात्, अन्यथा चिन्ताया ज्ञानरूपत्वात्, ज्ञानस्य चाऽमूर्तत्वात्, अमूर्तस्य च नभस इवोपघातादिहेतुत्वायोगात्, '[3]जमणुग्गहो-वघाया जीवाणं पोग्गलेहिंतो' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च॥ इति गाथार्थः॥२२१॥

अथोपसंहारगर्भं प्रस्तुतार्थविषये स्वाभिप्रायपरमार्थं दर्शयन्नाह—

[4]नीउं आगासिउं वा न नेयमालंबइ त्ति नियमोऽयं। तण्णेयकया जेऽणुग्गहो-वघाया य ते नत्थि ॥२२२॥

इह न शरीराद् 'निगन्तुं' (निर्गत्य) द्रव्यमनो मेर्वादिकं ज्ञेयमर्थमालम्बते गृह्णाति, नापि तच्छरीरस्थमेव 'आगासिउं ति' 'आक्रष्टुं' (आकृष्य) हठात् समाकृष्याऽऽत्मनः समीपमानीय ज्ञेयमालम्बत इति, अयं नियमोऽस्माभिर्भुजमुत्क्षिप्य विधीयते– प्राप्यकारीदं न भवतीति नियम्यत इति तात्पर्यम्। 'तण्णेयकया जेऽणुग्गहो-वघाय त्ति' यौ च तज्ज्ञेयकृतौ– तच्च तज्ज्ञेयं च तज्ज्ञेयं तत्कृतौ, मनसोऽनुग्रहो-पघातौ परैरिष्येते, तौ तस्य न स्त एवेति च नियम्यते॥ इति गाथार्थः॥ २२२॥

किं पुनर्न नियम्यते?, इत्याह–

१ इट्टा-ऽनिट्टाहाराभ्यवहारे भवत पुष्टि-हानी। यथा, तथा मनसस्ते पुद्गलगुणत इति को दोषः?॥ २२१॥ २ पुष्टि-हानी। ३ गाथा २२३।
४ निर्गत्याकृष्य वा न ज्ञेयमालम्बत इति नियमोऽयम्। तज्ज्ञेयकृतौ यावनुग्रहो-पघातौ च तौ न स्तः॥ २२२॥

सो पुण सयमुवघायं मणुग्गहं वा करेज्ज को दोसो ? । जमणुग्गहो-वघाया जीवाण पोग्गलेहिंतो ॥२२३॥

'से' इति प्राकृतत्वात् पुलिङ्गनिर्देशः, एवं पूर्वमुत्तरत्राऽपि च यथासंभवं द्रष्टव्यम् । तद् द्रव्यमनः पुनः स्वयमात्मना शुभा-
ऽशुभकर्मवशत इष्टाऽनिष्टपुद्गलसंघातघटितत्वादनुग्रहोपघातौ मन्तुः कुर्यात्, को दोषः ?– न वयं तत्र निषेद्धारः, ज्ञेयकृतयोरेव तस्य
तयोरस्माभिर्निषिध्यमानत्वादिति भावः । जीवस्याऽपि तौ द्रव्यमनःकृतौ किमिति न निषिध्येते ?, इत्याह– 'जमणुग्गहो इत्यादि'
यद्यस्मात्कारणादनुग्रहोपघातौ जीवानां पुद्गलेभ्य इति युक्तमेव, इष्टाऽनिष्टशब्द रूप रस गन्ध स्पर्शोपभोगादिषु तथादर्शनेनाऽस्यार्थ
स्य निषेद्धुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ आह– ननु शब्दादय इष्टाऽनिष्टपुद्गलात्मका इति प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात् प्रतीमः, द्रव्यमनस्तु यदिद
किमपि भवद्भिरुद्घुष्यते, तन्निष्टाऽनिष्टपुद्गलमयमस्तीति कथं श्रद्दध्मः ? इति । अत्रोच्यते- योगिनस्तावदिदं प्रत्यक्षत एव पश्यन्ति, अर्वा
ग्दर्शिनस्त्वनुमानात्, तथाहि– यदन्तरेण यद् नोपपद्यते तद्दर्शनात् तदस्तीति प्रतिपत्तव्यम्, यथा स्फोटदर्शनाद् दहनस्य दाहिका
शक्तिः, नोपपद्यते चेष्टाऽनिष्टपुद्गलसंघातात्मकद्रव्यमनोव्यतिरेकेण जन्तूनामिष्टाऽनिष्टवस्तुचिन्तने समुपलब्धौ वदनप्रसन्नता देहदौर्व
ल्याद्यनुग्रहोपघातौ, ततस्तदन्यथानुपपत्तेरस्ति यथोक्तरूपं द्रव्यमनः । चिन्तनीयवस्तुकृतावेनौ भविष्यत इति चेत् । न, जल ज्वलनौ
दनादिभिस्तत्र क्लेद दाह बुभुक्षोपशमादिप्रसङ्गादिति । " चिन्तया वत्स ! ते जातं शरीरकमिदं कृशम् " इत्यादिलोकोक्तेश्चिन्ताज्ञानकृतौ
ताविति चेत् । तदप्ययुक्तम्, तस्याऽमूर्तत्वात्, अमूर्तस्य च कर्तृत्वायोगात्, आकाशवत्, इत्युक्तत्वात्, " चिन्तया वत्स ! " इत्या
दिलोकोक्तेश्च कार्ये कारणवस्त्वध्यारोपेणौपचारिकत्वात् । खेदादेस्तदुद्भूतिरिति चेत् । कोऽयं नाम खेदादिः ?। किं तान्येव मनोद्रव्या
णि, चिन्तादिज्ञानं वा ?। आद्यपक्षे, सिद्धसाध्यता । द्वितीयपक्षस्तु विहितोत्तर एव । न च निर्हेतुकावेतौ, सर्वदा भवनाऽभवनप्रसङ्गात्,

" नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् । अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसंभवः " ॥१॥ इति ।

न च जीवादिक एवाऽन्यः कोऽपि तयोर्हेतुः, तस्य सदावस्थितत्वेन तत एव सर्वदा भवनाऽभवनप्रसङ्गात् । एवमन्यदपि
सुधिया स्वबुद्ध्या समाधानमिह वाच्यम्, इत्यलमतिविस्तरेण । तस्मादुक्तयुक्तिसिद्धं पुद्गलमयं द्रव्यमनो मन्तुः स्वयं कुर्यादनुग्रहोपघातौ,
ज्ञेयकृतौ तु तौ मनसो न स्त एव, इति न तत्प्राप्यकारि ॥ इति गाथार्थः ॥ २२३ ॥

आह–ननु जाग्रदवस्थायां मा भूद् मनसो विषयप्राप्तिः, स्वापावस्थायां तु भवत्यसौ, अनुभवसिद्धत्वात्, तथाहि– 'अमुत्र मेरु-
शिखरादिगतजिनायतनादौ मदीयं मनो गतम्' इति सुप्तैः स्वप्नेऽनुभूयत एव, तथा च '[3]गंतुं नेएण मणो संवज्झइ जग्गओ व सिमिणे ॥१२३॥

१ तत्पुनः स्वयमुपघातमनुग्रहं वा कुर्यात् को दोषः ? । यदनुग्रहोपघातौ जीवानां पुद्गलेभ्यः ॥ २२३ ॥ २ चिन्ताज्ञानस्य । ३ गाथा २१३ ।

वा' इति मया प्रागेवोक्तम् , इत्याशङ्क्य स्वप्नेऽपि मनसः प्राप्यकारितामपाकर्तुमाह–

सिमिणो न तहारूवो वभिचाराओ अलायचक्कं व । वभिचारो य सदंसगमुवघाया-णुग्गहाभावा ॥२२४॥

इह 'मदीयं मनोऽमुत्र गतम्' इत्यादिरूपो यः सुप्तैरुपलभ्यते स्वप्नः, स यथोपलभ्यते न तथारूप एव, स्वप्नोपलब्धमोदकस्तथाविधपरमाचार्यैरिव परैर्न सत्य एव मन्तव्य इत्यर्थः । कुतः ?, इत्याह– व्यभिचारात्– अन्यथात्वदर्शनात् । किंवद्– यथा न सत्यम् ?, इत्याह– अलातचक्रमिव- अलातमुल्मुकं तद्वृत्ताकारतया आशु भ्रम्यमाणं भ्रान्तिवशादचक्रमपि चक्रतया प्रतिभासमानं यथा न सत्यम् , अचक्ररूपताया एव तत्राऽवितथत्वात् , भ्रमणोपरमे स्वभावस्थस्य तथैव दर्शनात् ; एवं स्वप्नोऽपि न सत्यः, तदुपलब्धस्य मनोमेरुगमनादिकस्याऽर्थस्याऽसत्यत्वात् । तदसत्यत्वं च प्रबुद्धस्य स्वप्नोपरमे तदभावात् । तदभावश्च तदवस्थायां देहस्थस्यैव मनसोऽनुभूयमानत्वादिति ॥ आह– ननु स्वप्नावस्थायां मेर्वादौ गत्वा जाग्रदवस्थायां निवृत्तं तद् भविष्यति, इति 'व्यभिचारात्' इत्यसिद्धो हेतुः; इत्याशङ्क्याह– 'वभिचारो येत्यादि' यो मया व्यभिचारो हेतुत्वेनोक्तः , स चेत्थं सिद्धः । कथम् ?, इत्याह– 'सदंसणमिति' विभक्तिव्यत्ययात् स्वदर्शनादित्यर्थः, स्वस्याऽऽत्मनो मेर्वादिस्थितजिनगृहादिगतस्य दर्शनं स्वदर्शनं तस्मादिति ; एतदुक्तं भवति– यथा कदाचिदात्मीयं मनः स्वप्ने मेर्वादौ गतं कश्चित् पश्यति, तथा कोऽपि शरीरमात्मानमपि नन्दनतरुकुसुमावचयादि कुर्वन्तं तद्गतं पश्यति, न च तत् तथैव, इहस्थितैः सुप्तस्य तस्याऽत्रैव दर्शनात् , द्वयोश्चात्मनोरसंभवात् , कुसुमपरिमलाद्यध्वजनितपरिश्रमाद्यनुग्रहो-पघाताभावाच्च ॥ इति गाथार्थः ॥ २२४ ॥

एतदेव भावयन्नाह—

इह[2] पासुत्तो पेच्छइ सदेहमन्नत्थ, न य तओ तत्थ । न य तग्गयोवघाया-णुग्गहरूवं विबुद्धस्स ॥२२५॥

इह जगति प्रसुप्तः कश्चित् स्वदेहमन्यत्र नन्दनवनादौ गतं स्वप्ने पश्यति । न च तकोऽसौ देहस्तत्र नन्दनवनादावुपपद्यते, इहस्थितैरन्यैस्तस्याऽत्रैवोपलम्भात् , इत्याद्यनन्तरोक्तयुक्तेः । न च विबुद्धस्य सतस्तद्गतयोरन्यत्र गमनगतयोरन्यत्र गमनविषययोरनुग्रहोपघातयो रूपं कुसुमपरिमल-मार्गपरिश्रमादिकं स्वरूपमुपलभ्यते । तस्मात् स्वापावस्थायामपि नाऽन्यत्र मनसो गमनम् , देहगमनदर्शनेन व्यभिचारात् ॥ इति गाथार्थः ॥ २२५ ॥

१ स्वप्नो न तथारूपो व्यभिचारादलातचक्रमिव । व्यभिचारश्च स्वदर्शनादुपघाता-ऽनुग्रहाभावात् ॥२२४॥ २घ. छ. ज. 'त्वप्रद' ।

३ इह प्रसुप्तः प्रेक्षते स्वदेहमन्यत्र न च सकस्तत्र । न च तद्गतोपघाता-नुग्रहरूप विबुद्धस्य ॥ २२५ ॥

अत्र विबुद्धस्य सतस्तद्गतानुग्रहो पघातानुपलम्भादित्यस्य हेतोरसिद्धतोद्भावनार्थं पर माह—

दीसति कासइ फुड हरिस-विसादादयो विबुद्धस्स । सिमिणाणुभूयसुह-दुक्ख-रागदोसाइलिंगाइ ॥२२६॥

इह कस्यचित् पुरुषस्य स्वप्नोपलम्भानन्तर विबुद्धस्य सत स्फुट व्यक्त दृश्यन्ते हर्ष विषादादय , आदिशब्दादुन्माद माध्यस्थ्यादि-परिग्रह । कथभूता ये हर्ष विषादादय ? इत्याह—'सिमिणेत्यादि' स्वप्ने जिनस्नात्रदर्शनादौ यदनुभूत सुख, समीहितार्थाऽलाभादौ यदनुभूत दु ख, तयोर्विषये यथासख्य यौ राग द्वेषौ तयोर्लिङ्गानि चिह्नानि– हर्ष स्वप्नानुभूतसुख रागस्य लिङ्ग, विषादस्तु तदनुभूत दु खद्वेषस्य लिङ्गमिति भाव । तत्र—

"स्वप्ने दृष्टो मयाद्य त्रिभुवनमहित' पार्श्वनाथ शिशुत्वे द्वात्रिंशद्भिः सुरेन्द्रैरहमहमिकया स्नाप्यमान सुमेरौ ।
तस्माद् मत्तोऽपि धन्य नयनयुगमिद येन साक्षात् स दृष्टो द्रष्टव्यो, यो महीयान् परिहरति भय देहिना सस्मृतोऽपि" ॥ १ ॥

इत्यादिस्वप्नानुभूतसुखरागलिङ्ग हर्ष , तथा—

"प्राकारत्रयतुङ्गतोरणमणिप्रेङ्खत्प्रभाव्याहता नष्टा' क्वापि रवे करा द्रुततर यस्यां प्रचण्डा अपि ।
तां त्रैलोक्यगुरो सुरेश्वरवतीमास्थायिकामेदिनी हा ! यावत् प्रविशामि तावदधमा निद्रा क्षय मे गता" ॥ १ ॥

इत्यादिक' स्वप्नानुभूतदु खद्वेषलिङ्ग विषाद , अत्यन्तकामोद्रेकादिलिङ्गमुन्माद', मुनेस्तु माध्यस्थ्यम्, इति "विबुद्धस्याऽनुग्रहो पघातानुपलम्भात्" इत्यसिद्धो हेतु ॥ इति गाथार्थ ॥२२६॥

अत्रोत्तरमाह—

नै सिमिणविण्णाणाओ हरिस-विसासादयो निरुज्झति। किरियाफल तु तित्ती-मद-त्वह-बधादओ नत्थि ॥२२७॥

स्वप्ने सुखानुभवादिविषय विज्ञान स्वप्नविज्ञान तस्मादुत्पद्यमाना हर्ष विषादादयो न निरुध्यन्ते न तान् वय निवारयाम , जाग्रदवस्थाविज्ञानहर्षादिवत्, तथाहि– दृश्यन्ते जाग्रदवस्थायां केचित् स्वमुत्प्रेक्षितसुखानुभवादिज्ञानाद् हृष्यन्त , द्विषन्तो वा । ततश्च दृष्टस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् स्वप्नविज्ञानादपि नैतन्निषेध ब्रूम' । तर्हि किमुच्यते भवद्भि ?, इत्याह—'किरियेत्यादि' क्रिया भोजनादिका तस्या.

१ दृश्यन्त कस्यचित् स्फुट हर्ष विषादादयो विबुद्धस्य । स्वप्नानुभूतसुख दु ख राग दोषादिलिङ्गानि ॥ २२६ ॥ २ घ छ क यानपह' ।
३ ग न 'भाष्याह' ४ न स्वप्नविज्ञानाद् हर्ष विषादादयो विरुध्यन्ते । क्रियाफल तु तृप्ति मद वध बन्धादयो न सन्ति ॥२२७॥

फलं तृप्त्यादिकं तत् पुनः स्वप्नविज्ञानाद् नास्त्येव, इति ब्रूमः। तदेव क्रियाफलं दर्शयति– 'तित्तीत्यादि' तत्र तृप्तिर्बुभुक्षाद्युपरमलक्षणा, मदः सुरापानादिजनितविक्रियारूपः, वधः शिरश्छेदादिसमुद्भूतपीडास्वरूपः, बन्धो निगडादिनियन्त्रणस्वभावः; आदिशब्दाज्जलज्वलनादिप्रवेशात् क्लेद-दाहादिपरिग्रहः। यदि ह्येतत् तृप्त्यादिकं भोजनादिक्रियाफलं स्वप्नविज्ञानाद् भवेत्, तदा विषयप्राप्तिरूपा प्राप्यकारिता मनसो युज्येत, न चैतदस्ति, तथोपलम्भस्यैवाभावात् ॥ इति गाथार्थः ॥२२७॥

अथ स्वप्नानुभूतक्रियाफलं जाग्रदवस्थायामपि परो दर्शयन्नाह—

[1]सिमिणे वि सुरयसंगमकिरियासंजणियवंजणविसग्गो। पडिबुद्धस्स वि कस्सइ दीसइ सिमिणाणुभूयफलं॥२२८॥

स्वप्नेऽपि सुरतार्था याऽसौ कामिनः कामिनीजनेन, कामिन्या वा कामिजनेन सह संगमक्रिया तत्संजनितो व्यञ्जनस्य शुक्रपुद्गलसंघातस्य विसर्गो निसर्गः स्वप्नानुभूतसुरतसंगमक्रियाफलरूपः प्रतिबुद्धस्याऽपि कस्यचित् प्रत्यक्ष[3] एव दृश्यते, तद्दर्शनाच्च स्वप्ने योपित्संगमक्रियाऽनुमीयते, तथाहि– यत्र व्यञ्जनविसर्गस्तत्र योपित्संगमेनापि भवितव्यम्, यथा वासभवनादौ, तथा च स्वप्ने, ततोऽत्रापि योपित्प्राप्त्या भवितव्यम्; इति कथं न प्राप्तकारिता मनसः? इति भावः॥ इति गाथार्थः॥ २२८ ॥

अथ योपित्संगमे साध्ये व्यञ्जनविसर्गहेतोरनैकान्तिकतामुपदर्शयन्नाह—

[2]सो अज्झवसाणकओ जागरओ वि जह तिव्वमोहस्स। तिव्वज्झवसाणाओ होइ विसग्गो तहा सुमिणे ॥२२९॥

स्वप्ने योऽसौ व्यञ्जनविसर्गः स तत्प्राप्तिमन्तरेणाऽपि– 'तां कामिनीमहं परिपजामि' इत्यादिस्वमत्युत्प्रेक्षिततीव्राध्यवसायकृतो वेदितव्यः। कस्येव?, इत्याह– जाग्रतोऽपि तीव्रमोहस्य प्रबलवेदोदययुक्तस्य कामिनीं स्मरतश्चिन्तयतो दृढं ध्यायतः प्रत्यक्षामिव पश्यतो बुद्ध्या परिपजतः परिभुक्तामिव मन्यमानस्य यत् तीव्राध्यवसानं तस्माद् यथा व्यञ्जनविसर्गो भवति, तथा स्वप्नेऽपि नितम्बिनीप्राप्तिमन्तरेणाऽपि स्वयमुत्प्रेक्षिततीव्राध्यवसानादसौ मन्तव्यः; अन्यथा तत्क्षण एव प्रबुद्धः सन्निहितां प्रियतमामुपलभेत, तत्कृतानि च स्वप्नोपलब्धानि नख-दन्त-पदादीनि पश्येत्, न चैवम्; तस्मादनैकान्तिकता हेतोः॥ इति गाथार्थः॥ २२९ ॥

किञ्च,

1 स्वप्नेऽपि सुरतसंगमक्रियासंजनितव्यञ्जनविसर्ग'। प्रतिबुद्धस्यापि कस्यचिद् दृश्यते स्वप्नानुभूतफलम्॥ २२८॥ 2 घ छ ज 'क्षत ए'।
3 सोऽध्यवसानकृतो जाग्रतोऽपि यथा तीव्रमोहस्य। तीव्राध्यवसानाद् भवति विसर्गस्तथा स्वप्ने॥ २२९॥

सुरयपडिवत्ति रइसुह गब्भाहाणाइ इहरहा होज्जा। सुमिणसमागमजुवईए, न य जओ ताइ तो विफला ॥२३०॥

इतरथा– स्वप्ने सुरतक्रियया योऽसौ व्यञ्जनविसर्गः स यदि योषित्प्राप्त्यव्यभिचारी स्यात्, तदा सुरतोपभुक्तयुवतेरपि 'सुरतक्रियाऽमुकेन सह मयाऽनुभूता' इत्येवरूपा सुरतप्रतिपत्तिः स्यात्, तथा, रतिसुख, गर्भाऽऽधानादिक च भवत्, आदिशब्दादुदरवृद्धिं दोहद पुत्रजन्मादिपरिग्रह। यतश्च नैतानि तस्या समुपलभ्यन्ते, अतो विफलैव सा स्वप्नसुरतक्रिया, विशिष्टस्य परिभुक्तकामिनी गर्भाधानादिफलस्याभावात्। इदमुक्त भवति– न स्वप्ने योषित्प्राप्तिपूर्विका विशिष्टा सुरतक्रिया, नापि विशिष्ट गर्भाऽऽधानादिक तत्फल, या तु तीव्रवेदोदयाविर्भूताऽध्यवसायमात्रकृता निधुवनक्रिया सा व्यञ्जनविसर्गमात्ररूपेणैव फलेन फलवती, न विशिष्टेन, इति तदपेक्षया सा 'विफला' इत्युच्यते। अतो यथोक्तविशिष्टफलाभावात् फलमात्राद् योषित्प्राप्त्यसिद्धेश्च न प्राप्यकारिता मनस इति भावः॥ इति गाथार्थः॥ २३०॥

पुनरप्याह परः–

नणु सिमिणओ वि कोई सच्चफलो फलइ जो जहा दिट्ठो। ननु सिमिणम्मि निसिद्ध किरिया किरियाफलाइ च ॥२३१॥

ननु स्वप्नोऽपि कश्चित् सत्य फल यस्याऽसौ सत्यफलो दृश्यते। कः?, इत्याह– यो यथा येन प्रकारेण राज्यलाभादिना दृष्टस्तेनैव फलति– राज्यादिफलदायको भवतीत्यर्थ, तत् किमिति स्वप्नोपलब्ध मनसो मेरुगमनादिक सत्यतया नेष्यते? इति भावः। अत्रोत्तरमाह– 'नन्वित्यादि' नन्वयुक्तोपालम्भोऽयम्, सर्वथाऽऽस्वप्नसत्यत्वस्याऽस्माभिरनिषिध्यमानत्वात्। तर्हि किं निषिध्यते?, इत्याह– स्वप्ने क्रिया मेरुगमनादिका, अध्वश्रम कुसुमपरिमलादीनि क्रियाफलानि च, इत्येतद्द्वयमस्माभि प्रागुक्तयुक्तेः सत्यतया निषिद्धम्॥ इति गाथार्थः॥ २३१॥

तर्हि कि तत्, यत् स्वप्ने भवाद्भिर्न निषिध्यते?, इत्याह–

जं पुण विण्णाण तप्फल च सिमिणे विबुद्धमेत्तस्स। सिमिणयनिमित्तभाव फल च त को निवारेइ? ॥२३२॥

१ सुरतप्रतिपत्ति रतिसुख-गर्भाधानादीतरथा भवेत्। स्वप्नसमागमयुवते, न च यतस्तानि ततो विफला॥ २३०॥ २ घ छ ज 'द्विदौहद'। ३ ननु स्वप्नकोऽपि कश्चित् सत्यफल फलति यो यथा दृष्ट। ननु स्वप्ने निषिद्ध क्रिया क्रियाफलानि च ॥२३१॥ ४ घ छ 'कुत'। ५ क ग 'तत कि'। ६ क 'स्वप्न या कि ज 'स्वप्नेऽपि कि। ७ यत्पुनर्विज्ञान तत्फल च स्वप्ने विबुद्धमात्रस्य। स्वप्नकनिमित्तभाव फल च तत् को निवारयति? ॥ २३२॥

यत्पुनः स्वप्ने जिनस्नात्रदर्शनादिकं विज्ञानं, यच्च स्वप्ने विबुद्धमात्रस्य च हर्षादिकं तत्फलं, तदनुभवादिसिद्धत्वात्को निवारयति ?, तथा, यो भविष्यत्फलापेक्षया स्वप्नस्य निमित्तभावः स्वप्ननिमित्तभावस्तं च को वा निवारयति ?, यच्च तस्मात् स्वप्ननिमित्तादवश्यंभावि भविष्यत्फलं तदपि को निवारयति ? । यदेव हि मेरुगमनक्रियादिकं युक्त्या नोपपद्यते तदेव निषिध्यते, न त्वेतानि विज्ञानादीनि, युक्त्युपपन्नत्वात् । न चैतैरभ्युपगतैरपि मनसः प्राप्यकारिता काचित् सिध्यतीति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ २३२ ॥

किमिति पुनः स्वप्नस्य निमित्तभावो न निवार्यते ?, इत्याशङ्क्याह–

[1]देहप्फुरणं सहसोइयं च सिमिणो य काइयाईणि । सगयाइं निमित्ताइं सुभा-सुभफलं निवेएंति ॥२३३॥

स्वस्मिन्नात्मनि गतानि स्थितानि स्वगतानि निमित्तानि, एतानि शास्त्रे, लोकेऽपि च प्रसिद्धानि भविष्यच्छुभा-शुभफलं निवेदयन्ति । कानि पुनस्तानि ?, इत्याह– कायिकम्, आदिशब्दाद् वाचिकं, मानसं च । एतान्येव क्रमेण दर्शयति– कायिकं बाह्वादौ देहस्फुरणं भविष्यच्छुभा-ऽशुभफलं निवेदयति, वाचिकं तु सहसोदितं– सहसाऽकस्मादेवोदितं सहसोदितं सहसैव तत् किमपि वदत आगच्छति यत्, भविष्यच्छुभा-ऽशुभफलमावेदयति, मानसं तु निमित्तं स्वप्ने, इत्येतानि को निवारयति ?, लोक-शास्त्रप्रसिद्धस्य, युक्त्युपपन्नस्य च निषेद्धुमशक्यत्वात् ॥ इति गाथार्थः ॥ २३३ ॥

आह– ननु स्त्यानर्द्धिनिद्रोदये वर्तमानस्य द्विरददन्तोत्पाटनादिप्रवृत्तस्य स्वप्ने मनसः प्राप्यकारिता, तत्पूर्वको व्यञ्जनावग्रहश्च सिद्ध्यति, तथाहि– स तस्यामवस्थायां 'द्विरद[3]दन्तोत्पाटनादिकं सर्वमिदमहं स्वप्ने पश्यामि' इति मन्यते, इत्ययं स्वप्नः, मनोविकल्पपूर्विकां च दशनाद्युत्पाटनक्रियामसौ करोति । इति मनसः प्राप्यकारिता, तत्पूर्वकश्च मनसो व्यञ्जनावग्रहो भवत्येव, इत्याशङ्क्याह–

[4]सिमिणमिव मन्नमाणस्स थीणगिद्धिस्स वंजणोग्गहया । होज्ज व, न उ सा मणसो सा खलु सोइंदियाईणं ॥२३४॥

'होज्ज व' इत्यत्र वाशब्दः पुनरर्थे, तस्य च व्यवहितः संवन्धः कार्यः, तद्यथा– अनन्तरोक्तयुक्तिभ्यः स्वप्नावस्थायामपि विषयप्राप्त्यभावाद् मनसो व्यञ्जनावग्रहो नास्ति, स्त्यानगृद्धेः पुनः स्त्यानगृद्धिनिद्रोदये पुनर्वर्तमानस्य जन्तोरित्यर्थः, मांसभक्षण-दशनोत्पाटनादि कुर्वतो गाढनिद्रोदयपरवशीभूतत्वेन स्वप्नमिव मन्यमानस्य भवेद् व्यञ्जनावग्रहता-- स्याद् व्यञ्जनावग्रह इत्यर्थः, न वयं तत्र

१ देहस्फुरणं सहसोदितं च स्वप्नश्च कायिकादीनि । स्वगतानि निमित्तानि शुभा-ऽशुभफलं निवेदयन्ति ॥ २३३ ॥ २ क ग 'ततः किं' ।
३ घ छ. ज. 'दशनोत्पा' ४ स्वप्नमिव मन्यमानस्य स्त्यानगृद्धेर्व्यञ्जनावग्रहता । भवेद् वा, न तु सा मनसः सा खलु श्रोत्रेन्द्रियादीनाम् ॥२३४॥

निषेद्धार'। सिद्ध तर्हि परस्य समीहितम्। सिध्येत्, यदि सा व्यञ्जनावग्रहता मनसो भवेत्, न पुन' सा तस्य। कस्य तर्हि सा ?, इत्याह– सा खलु प्राप्यकारिणां श्रोत्रादीन्द्रियाणां श्रवण रसन घ्राण स्पर्शनानामित्यर्थ., इदमुक्त भवति– स्त्यानर्द्धिनिद्रोदये प्रेक्षणक-रङ्गभूम्यादौ गीतादिक शृण्वत. श्रोत्रेन्द्रियस्य व्यञ्जनावग्रहो भवति, कर्पूरादिक जिघ्रतो घ्राणेन्द्रियस्य, आमिष मोदकादिक भक्षयतो रसनेन्द्रियस्य, कामिनीतनुलतादि स्पृशत स्पर्शनेन्द्रियस्य व्यञ्जनावग्रह' सपद्यते, न तु नयन मनसो:, वह्नि क्षुरिकादिविषयकृतदाहपाटनादिप्रसङ्गेन तयोर्विषयप्राप्त्यभावात्, तामन्तरेण च व्यञ्जनावग्रहासभवादिति भाव' ॥ इति गाथार्थ. ॥ २३४ ॥

आह– ननु स्त्यानर्द्धिनिद्रोदये स्वप्नमिव मन्यमान. किं कोऽपि चेष्टां काञ्चित् करोति, येन तत्करणे व्यञ्जनावग्रह' स्यात् ?, इत्याशङ्कस्य स्त्यानर्द्धिनिद्रोदयोदाहरणान्याह–

[1]पोग्गल-मोयग-दन्ते फरसग-वडसालभजणे चेव। थीणद्धियस्स एए आहारणा होंति नायव्वा ॥ २३५ ॥

स्त्यानर्द्धिनिद्रोदयवर्तिन[2] एतानि पौद्गलादीन्युदाहरणानि ज्ञातव्यानि भवन्ति। तद्यथा– 'पोग्गलेत्यादि' तत्र समयपरिभाषया पौद्गल मांसमुच्यते, तदुदाहरण यथा– एकस्मिन् ग्रामे कुटुम्बिक' कोऽप्यासीत्, स च मांसगृद्ध आमानि, पक्कानि, तलितानि, केवलानि, तीमनादिमध्यप्रक्षिप्तानि च मासानि भक्षयति। अन्यदा च गुणातिशायिभि' स्थविरैः कैश्चित्[3] प्रतिबोधितो दीक्षां कक्षीकृतवान्। तेन च ग्रामानुग्राम विहरता कदाचित् क्वचित् प्रदेशे मासलुब्धै. कैश्चिद् विकृत्यमानो महिष' समीक्षाञ्चक्रे। त चं[4] सवीक्ष्य तदामिषभक्षणे तस्याऽप्यभिलाप' समजायत। स चाऽभिलाषोऽस्य भुञ्जानस्य विचारभूमौ गतस्य चरमां सूत्रपौरुषीं, प्रतिक्रमण क्रियां, प्रादोषिकपौरुषीं च कुर्वतो न निवृत्त, किं बहुना ?, तदभिलाषवर्त्येव प्रसुप्तोऽसौ। तत' स्त्यानर्द्धिनिद्रोदयो जात'। तदुदये चोत्थाय ग्रामाद् बहिर्महिषमण्डलमध्ये गत्वाऽन्य महिषमेक विनिहत्य तदामिष भक्षितवान्। तदुद्धरितशेष च समानीयोपाश्रयोपरि क्षिप्त्वा प्रसुप्त। समुत्थितश्च प्रत्युषसि स 'मयेत्थभूत स्वप्नो दृष्टः' इत्येव गुर्वन्तिक आलोचयामास। साधुभिश्चोपाश्रयोपरि तदामिषमदृश्यत। तत. 'स्त्यानर्द्धिनिद्रोदयोऽस्याऽस्ति' इति ज्ञातम्। तथा च सघेन लिङ्गमपहृत्य विसर्जितोऽसौ ॥ इति स्त्यानर्द्धि-निद्रोदये प्रथममुदाहरणमिति ॥ १ ॥

अथ द्वितीय मोदकोदाहरणमुच्यते, यथा– एक. कोऽपि साधुर्भिक्षां पर्यटन् क्वचिद् गृहे पटलकादिव्यवस्थापितानतिप्रचुरान्[5]

1 पौद्गल मोदक द ताः पुलाल वटशालभञ्जन चैव। स्त्यानर्द्धेरेतान्युदाहरणानि भवन्ति ज्ञातव्यानि ॥ २३५ ॥

2 ज वर्तिनि ए। 3 घ छ न श्चित् कृ'। 4 क ग 'च समीक्ष्य'। 5 घ छ नपि प्र'।

सुरभिस्निग्धमधुरमनोज्ञान् मोदकानद्राक्षीत्। तेन चाऽवस्थितेन ते सुचिरमुद्वीक्षिताः। न च किमपि तन्मध्याल्लब्धम्। ततः सोऽप्यविच्छिन्नतदभिलाप एव सुष्वाप। स्त्यानर्द्धिनिद्रोदये च रजन्यां तद्गृहं गत्वा, स्फोटयित्वा कपाटानि, मोदकान् स्वेच्छया भक्षयित्वा, उद्वरितांस्तु पतद्ग्रहके क्षिप्त्वोपाश्रयमागत्य पतद्ग्रहकं स्थाने मुक्त्वा प्रसुप्तः। उत्थितेन च तथैवाऽऽलोचितं गुरूणाम्। ततः प्रत्युपेक्षणासमये भाजनादि प्रत्युपेक्षमाणेन साधुना पतद्ग्रहके दृष्टास्ते मोदकाः। ततो गुर्वादिभिर्ज्ञातोऽस्य स्त्यानर्द्धिनिद्रोदयः। तथैव च संघेन लिङ्गपाराञ्चिकं दत्त्वाऽयमपि विसर्जितः॥ २॥

दन्तोदाहरणं तृतीयमुच्यते, यथा– एकः साधुर्दिवा द्विरदेन खेदितः कथमपि पलाय्योपाश्रयमागतः। तं च दन्तिनं प्रत्यविच्छिन्नकोप एव निशि प्रसुप्तः। स्त्यानर्द्धिनिद्रोदयश्च जातः। तदुदये च वज्रऋषभनाराचसंहननवतः केशवार्धबलसंपन्नता समये निगद्यते। अतो नगरकपाटानि भङ्क्त्वा मध्ये गत्वा तं हस्तिनं व्यापाद्य दन्तद्वयमुत्पाट्य स्वोपाश्रयद्वारे क्षिप्त्वा सुप्तः। प्रबुद्धेन च 'स्वप्नोऽयम्' इत्यालोचितम्। दन्तदर्शने च ज्ञातः स्त्यानर्द्धिनिद्रोदयः। तथैव च लिङ्गं गृहीत्वा संघेन विसर्जितः॥ ३॥

फरुसगशब्देन समयप्रसिद्ध्या कुम्भकारोऽभिधीयते, तदुदाहरणं चतुर्थमुच्यते– एकः कुम्भकारो महति गच्छे प्रव्रजितः। अन्यदा च सुप्तस्याऽस्य स्त्यानर्द्धिनिद्रोदयो जातः। ततोऽसौ पूर्वं यथा मृत्तिकापिण्डानत्रोटयत्, तथा तदभ्यासादेव साधूनां शिरांसि त्रोटयित्वा कबन्धैः सहैवैकान्ते उज्झाञ्चकार। ततः शेषाः केचन साधवोऽपसृताः। प्रभाते च ज्ञातं सम्यगेव सर्वं तच्चेष्टितम्। संघेन तथैव विसर्जितः॥ ४॥

अथ वटशाखाभञ्जनोदाहरणं पञ्चममुच्यते, यथा– कोऽपि साधुर्ग्रामान्तराद् गोचरचर्यां विधाय प्रतिनिवृत्तः। स चौण्याऽभिहतो भृतभाजनस्तृषितो बुभुक्षितश्छायार्थी मार्गस्थो वटवृक्षस्याऽधस्तादागच्छन्नतिनीचैर्वर्तिन्या तच्छाखया मस्तके घट्टितः, गाढं च परितापितः, अव्यवच्छिन्नकोपश्च प्रसुप्तः। स्त्यानर्द्धिनिद्रोदये रात्रौ गत्वा वटशाखां भङ्क्त्वोपाश्रयद्वारे क्षिप्त्वा पुनः प्रसुप्तः। 'स्वप्नो दृष्टः' इत्यालोचिते, स्त्यानर्ध्युदये च ज्ञाते लिङ्गापनयनतः संघेन विसर्जित इति॥५॥ एतान्युदाहरणानि विशेषतो निशीथादवसेयानि॥ इति गाथार्थः॥ २३५॥

तदेवं 'गंतुं नेएण मणो संवज्जइ जग्गओ व सिमिणे वा' इत्यादिपूर्वपक्षगाथायाः प्रथमार्धमपाकृतम्। सांप्रतं 'सिद्धमियं लोयम्मि वि अप्पुग्गयत्थगओ मणो मे त्ति' एतदुत्तरार्धमपाकुर्वन्नाह––

१ घ. 'नानि प्र'। २ ग. घ. छ. ज. न तेन सा'। ३ ज. 'न प्रसुप्तस्य स्त्या' घ. छ. 'न सुप्तस्य स्त्या'। ४ गाथा २१३।

जहँ देहत्थ चक्खु ज पइ चद गय ति, न य सच्च । रूढ मणसो वि तहा न य रूढी सच्चिया सव्वा ॥२३६॥

यथा देहस्थ देहादनिर्गतमपि चक्षु 'चन्द्र गतम्' इति जल्पति लोक', न च तत् सत्यम्, चक्षुषो वह्न्यादिदर्शनेन तत्कृतदाहादिप्रसङ्गात्, तथा तेनैव प्रकारेण मनसोऽपि निर्निबन्धन रूढमिद यदुत– 'अमुत्र गत मे मन' इति । रूढिरपि सत्या भविष्यति, इत्याह– न च रूढि सर्वाऽपि सत्या,

" वटे वटे वैश्रवणश्चत्वरे चत्वरे शिव । पर्वते पर्वते रामः सर्वगो मधुसूदन " ॥ १ ॥

इत्यादिकाया असत्याया अपि दर्शनात् ॥ इति गाथार्थ. ॥ २३६ ॥

तदेव विषयप्राप्तौ निषिद्धायां मनसोऽसद्ग्रहमुञ्चन् पर' प्रकारान्तरेणाऽपि तस्य व्यञ्जनावग्रह प्रतिपादयन्नाह—

[2]विसयमसपत्तस्स वि सविज्जइ वजणोग्गहो मणसो । जमसखेज्जसमइओ उवओगो ज च सव्वेसु ॥२३७॥

समएसु मणोदव्वाइ गिण्हए वजण च दव्वाइ । भणिय सबधो वा तेण तय जुज्जए मणसो ॥ २३८ ॥

विषय मेरुशिखरादिक, जला-ऽनलादिक वा, असप्राप्तस्याऽपि– अप्राप्य गृह्णतोऽपीत्यर्थ । किम् ?, इत्याह– सविद्यते युज्यते व्यञ्जनावग्रहो मनस' । कुत' ?, इत्याह– 'जमसखेज्जसमइओ उवओगो' यद् यस्मात् कारणात् " च्यवमानो न जानाति" इत्यादिवचनात् सर्वाऽपि च्छद्मस्थोपयोगोऽसख्येयै' समयैर्निर्दिष्ट' सिद्धान्ते, न त्वेक द्व्यादिभिः । 'ज च सव्वेसु समयेसु मणोदव्वाइ गिण्हए त्ति' यस्माच्च तेषूपयोगसम्बन्धिष्वसख्येयेषु समयेषु सर्वेष्वपि प्रत्येकमनन्तानि मनोद्रव्याणि मनोवर्गणाभ्यो गृह्णाति जीव', द्रव्याणि च, तत्सबन्धो वा प्रागेव भवद्भिर्व्यञ्जनमुक्तम्, तेन कारणेन तत् तादृश द्रव्य, तत्सबन्धो वा व्यञ्जन व्यञ्जनावग्रह इति हृदयम्, युज्यते घटते मनसः । यथा हि श्रोत्रादीन्द्रियेणाऽसख्येयान् समयान् यावद् गृह्यमाणानि शब्दादिपरिणतद्रव्याणि, तत्सबन्धो वा व्यञ्जनावग्रह', तथाऽत्राऽप्यसख्येयसमयान् यावद् गृह्यमाणानां मनोद्रव्याणां, तत्सबन्धस्य वा किमिति पक्षपात परित्यज्य मध्यस्थैर्भूत्वाऽसौ नेष्यते ?, इति किल परस्याभिप्रायः ॥ इति गाथाद्वयार्थ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥

तदेव विषयासप्राप्तावपि भङ्ग्यन्तरेण मनसो व्यञ्जनावग्रह' किल परेण समर्थित', सांप्रत विषयसप्राप्त्यापि तस्य त समर्थयन्नाह–

१ यथा देहस्थ चक्षुर्यत् प्रति चन्द्र गतमिति न च सत्यम् । रूढ मनसोऽपि तथा न च रूढि' सत्यिका (सत्या) सर्वा ॥ २३६ ॥ २ क घ छ त 'म इ' ।

२ विषयमसप्राप्तस्यापि सविद्यते व्यञ्जनावग्रहो मनस । यदसख्येयसमयिक उपयोगो यच्च सर्वेषु ॥ २३७ ॥
समयेषु मनोद्रव्याणि गृह्णाति व्यञ्जन च द्रव्याणि । भणित सबन्धो वा तेन तद् युज्यते मनस ॥ २३८ ॥

देहादणिग्गयस्स वि सकायहिययाइयं विचिंतयओ । नेयस्स वि संबंधे वंजणमेवं पि से जुत्तं ॥ २३९ ॥

देहाच्छरीरादनिर्गतस्यापि मेर्वाद्यर्थमगतस्यापि स्वस्थानस्थितस्यापीत्यर्थः, स्वकाये, स्वकायस्य वा हृदयादिकमतीव संनिहितत्वादतिसंबद्धं विचिन्तयतो मनसो योऽसौ ज्ञेयेन स्वकायस्थितहृदयादिना संबन्धस्तत्प्राप्तिलक्षणस्तस्मिन्नपि ज्ञेयसंबन्धे, न केवलं 'विसयमसंपत्तस्स वि संविज्जइ' इत्याद्यनन्तरसमर्थितन्यायेन, इत्यपिशब्दार्थः । किम् ?, इत्याह- व्यञ्जनं व्यञ्जनावग्रहः 'से' तस्य मनसो युक्तं घटमानकं, एवमप्यनयाऽपि प्राप्यकारित्वभङ्ग्या ॥ इति गाथार्थः ॥ २३९ ॥

तदेवं प्रकारद्वयेन मनसः परेण व्यञ्जनावग्रहे समर्थिते, आचार्यः प्रथमपक्षे तावत् प्रतिविधानमाह-

गिज्झस्स[3] वंजणाणं जं गहणं वंजणोग्गहो स मओ । गहणं मणो, न गिज्झं को भागो वंजणे तस्स? ॥ २४० ॥

इह 'विसयमसंपत्तस्स वि संविज्जइ' इत्यादि यत्परेणोक्तम्, तद् निजाऽसत्पक्ष-परकीयसत्पक्षविपयप्रसर्पन्महाराग-द्वेषग्रहग्रस्तचेतोविह्वलतासूचकमेवावगन्तव्यम्, असंबद्धत्वात्, तथाहि- श्रोत्र-घ्राण-रसन-स्पर्शनेन्द्रियचतुष्टयग्राह्यस्य शब्द-गन्धादिविषयस्य संबन्धिनां व्यञ्जनानां तद्रूपपरिणतद्रव्याणां यद् ग्रहणमुपादानं स व्यञ्जनावग्रहोऽस्माकं संमत इति परोऽपि जानात्येव, प्रागसकृत्प्रतिपादितत्वादिति । मनोद्रव्याण्यपि तर्हि मनसो ग्राह्याणि भविष्यन्ति, ततस्तस्याऽपि श्रोत्रादेरिव व्यञ्जनावग्रहो भविष्यति; अतः किमसंबद्धम् ?, इत्याह- 'गहणं मणो न गिज्झं ति' चिन्ताद्रव्यरूपं मनो न ग्राह्यम्, किन्तु ग्रहणं गृह्यतेऽवगम्यते शब्दादिरर्थोऽनेनेति ग्रहणम्- अर्थपरिच्छेदे करणमित्यर्थः । ग्राह्यं तु मेरुशिखरादिकं मनसः सुप्रतीतमेव । अतः को भागः कोऽवसरस्तस्य करणभूतस्य मनोद्रव्यराशेर्व्यञ्जने व्यञ्जनावग्रहेऽधिकृते ?, न कोऽपीत्यर्थः । ग्राह्यवस्तुग्रहणे हि व्यञ्जनावग्रहो भवति । न च मनोद्रव्याणि ग्राह्यरूपतया गृह्यन्ते, किन्तु करणरूपतया, इत्यसंबद्धमेव परोक्तम् ॥ इति गाथार्थः ॥ २४० ॥

या च 'देहादणिग्गयस्स वि सकायहिययाइयं' इत्यादिना मनसः प्राप्यकारिता प्रोक्ता, साऽपि न युक्ता, स्वकायहृदयादिको हि मनसः स्वदेश एव, यच्च यस्मिन् देशेऽवतिष्ठते, तत् तेन संबद्धमेव भवति, कस्तत्र विवादः ?, किं हि नाम तद् वस्त्वस्ति, यदात्मदेशेनाऽसंबद्धम् ? । एवं हि प्राप्यकारितायामिष्यमाणायां सर्वमपि ज्ञानं प्राप्यकार्येव, सर्वस्याऽपि तस्य जीवेन संबद्धत्वात् । तस्मात्

1 देहादनिर्गतस्याऽपि स्वकायहृदयादिकं विचिन्तयतः । ज्ञेयस्याऽपि संबन्धे व्यञ्जनमेवमपि तस्य युक्तम् ॥ २३९ ॥ 2 गाथा २३७ ।
3 ग्राह्यस्य व्यञ्जनानां यद् ग्रहणं व्यञ्जनावग्रहः स मतः । ग्रहणं मनः, न ग्राह्यं को भागो व्यञ्जने तस्य ? ॥२४०॥ 4 घ.छ.'क्षपि'। 5 क.ग.ज.'परेणोक्त'। 6 गाथा २३९।

पारिशेष्याद् नागार्थापेक्षयैव प्राप्यकारिता ऽप्राप्यकारिताचिन्ता युक्ता । स च मनसाऽप्राप्त एव गृह्यते, इति न तत्र व्यभिचार' । भवतु वा मनस स्वकीयहृदयादिचिन्तायां प्राप्यकारिता, तथापि न तस्य व्यञ्जनावग्रहसभव इति दर्शयन्नाह–

तद्देसचिन्तणे होज्ज वजण जइ तओ न समयम्मि । पढमे चेव तमत्थ गेण्हेज्ज न वजण तम्हा ॥२४१॥

स चासौ स्वकायहृदयादिदेशश्च तस्य चिन्तन तस्मिन् सति स्याद् मनसो व्यञ्जन व्यञ्जनावग्रह । यदि किम् ?, इत्याह– 'जइ तओ न समयम्मि पढमे चेव तमत्थ गेण्हेज्ज त्ति' यदि तद् मन प्रथम एव समये त स्वकीयहृदयादिकमर्थ न गृह्णीयाद् नावग-च्छेदिति । एतच्च नास्ति, यस्माद् मनस प्रथमसमय एवार्थाऽवग्रहः समुत्पद्यते, न तु श्रोत्रादीन्द्रियस्येव प्रथम व्यञ्जनावग्रह, तस्य हि क्षयोपशमापाटवेन प्रथममर्थानुपलब्धिकालसभवाद् युक्तो व्यञ्जनावग्रह, मनसस्तु पटुक्षयोपशमत्वाच्चक्षुरिन्द्रियस्येवाऽर्थानुपलम्भ-कालस्यासभवेन प्रथममेवाऽर्थावग्रह एवोपजायते । अत्र प्रयोग – इह यस्य ज्ञेयसबन्धे सत्यप्यनुपलब्धिकालो नास्ति न तस्य व्यञ्जनावग्रहो दृष्ट, यथा चक्षुष', नास्ति चार्थसबन्धे सत्यनुपलब्धिकालो मनस, तस्माद् न तस्य व्यञ्जनावग्रह'; यत्र त्वयमभ्युपगम्यते न तस्य ज्ञेयसबन्धे सत्यनुपलब्धिकालासभव', यथा श्रोत्रस्येति व्यतिरेक । तदेव परोक्तपक्षद्वयेऽपि मनसो व्यञ्जनावग्रह निराकृत्यो पसहरति– 'न वजण तम्ह त्ति' तस्मादुक्तप्रकारेण मनसो न व्यञ्जनावग्रहसभवः ॥ इति गाथार्थ. ॥ २४१ ॥

कस्माद् न मनसो व्यञ्जनावग्रह इत्याशङ्काऽत्रार्थे विशेषवतीमुपपत्तिमाह–

समए समए गिण्हइ दव्वाइ जेण मुणइ य तमत्थ । ज चिदिओपओगे वि वजणावग्गहेऽतीते ॥२४२॥

होइ मणोवावारो पढमाओ चेव तेण समयाओ । होइ तदत्थग्गहण तदण्णहा न प्पवत्तेज्जा ॥ २४३ ॥

'समए समए त्ति' प्रतिसमयमित्यर्थ', इदमुक्त भवति– मनोद्रव्यग्रहणशक्तिसपन्नो जीवः कस्यचिदर्थस्य चिन्तावसरे प्रति-समय मनोद्रव्याणि गृह्णाति, त च चिन्तनीयमर्थ प्रतिसमय 'मुणइ त्ति' जानाति येन कारणेन, तेन प्रथमसमयादेव भवति तस्य चिन्तनीयार्थस्य ग्रहणमिति द्वितीयगाथायां सबन्ध, प्रथमसमयादेवाऽर्थावबोध' प्रवर्तत इत्यर्थ, अर्थानुपलब्धिकालस्त्वेकोऽपि समयो

१ तद्देशचिन्तने भवेद् व्यञ्जन यदि ततो न समये । प्रथम एव तमर्थं गृह्णीयाद् न व्यञ्जन तस्मात् ॥ २४१ ॥

२ समय समये गृह्णाति द्रव्याणि येन जानाति च तदर्थम् । यच्चेन्द्रियोपयोगेऽपि व्यञ्जनावग्रहेऽतीत ॥ २४२ ॥
भवति मनोव्यापार प्रथमादेव तेन समयात् । भवति तदर्थग्रहण तदन्यथा न प्रवर्तत ॥ २४३ ॥

नास्ति, अतो न मनसो व्यञ्जनावग्रहसंभव इति भावः ॥ आह– नन्वपवरकादिव्यवस्थितो यदेन्द्रियव्यापाररहितः केवलेन मनसाऽर्थान् पर्यालोचयति, तदा मा भूद् मनसो व्यञ्जनावग्रहः, यस्तु श्रोत्रादीन्द्रियव्यापारे मनसोऽपि व्यापारस्तत्र प्रथममनुपलब्धिकालस्य भवद्भिरपीष्यमाणत्वात् किमिति[1] व्यञ्जनाद् मनसो व्यञ्जनावग्रहो नेष्यते ?, इत्याशङ्क्याह– 'जं चिंदिओवओगे वि वंजणावग्गहेऽतीते होइ मणोवावारो त्ति' यच्च यस्माच्च कारणादिन्द्रियस्य श्रोत्रादेरुपयोगेऽपि शब्दाद्यर्थग्रहणकालेऽपीत्यर्थः । किम् ?, इत्याह– व्यञ्जनावग्रहेऽतीते सति मनसो व्यापारो भवति । इदमुक्तं भवति– न केवलं मनसः केवलावस्थायां प्रथममर्थावग्रह एव व्यापारः, किन्तु श्रोत्रादीन्द्रियोपयोगकालेऽपि तथैव, तथाहि– श्रोत्रादीन्द्रियोपयोगकाले व्याप्रियते मनः, केवलमर्थावग्रहादेवाऽऽरभ्य, न तु व्यञ्जनावग्रहकाले । अर्थाऽनवबोधस्वरूपो हि व्यञ्जनावग्रहः, तदवबोधकारणमात्रत्वात् तस्य, मनस्त्वर्थाववोधरूपमेव, मनुतेऽर्थान्, मन्यन्तेऽर्था अनेनेति वा मन इति सान्वर्थाभिधानाभिधेयत्वात् । किञ्च, यदि व्यञ्जनावग्रहकाले मनसो व्यापारः स्यात् तदा तस्याऽपि व्यञ्जनावग्रहसद्भावादष्टाविंशतिभेदभिन्नता मतेर्विशीर्येत । तस्मात् प्रथमसमयादेव तस्याऽर्थग्रहणमेष्टव्यम् । अन्यथा किमत्र बाधकम् ?, इत्याह– 'तदण्णहा न प्पवत्तेज्ज त्ति' यदि हि प्रथमसमयादेव मनसो[2]ऽर्थग्रहणं नेष्यते तदा तस्य मनस्त्वेन प्रवृत्तिरेव न स्यादनुत्पत्तिरेव स्यादित्यर्थः । यथा हि स्वाभिधेयानर्थान् भाषमाणैव भाषा भवति, नान्यथा; यथा च स्वविषयभूतानर्थानवबुध्यमानान्येवाऽवध्यादिज्ञानान्यात्मलाभं लभन्ते, अन्यथा तेषामप्रवृत्तिरेव स्यादिति; एवं स्वविषयभूतानर्थान् प्रथमसमयादारभ्य मन्वानमेव मनो भवति, अन्यथाऽवध्यादिवत् तस्य प्रवृत्तिरेव न स्यात् । तस्मा[3]त् तस्याऽनुपलब्धिकालो[4] नास्ति, तथा च न व्यञ्जनावग्रह इति स्थितम् । न चैतत् स्वमनीषिकया युक्तिमात्रमुच्यते, आगमेऽपि व्यञ्जनावग्रहेऽतीत एवेन्द्रियोपयोगे मनसो व्यापाराभिधानात्, तथा चोक्तं कल्पभाष्ये–

" [5]अत्थाणंतरचारी चित्त निययं तिकालविसयं ति । अत्थे उ पडुप्पण्णे विणिओगं इंदियं लहइ " ॥ १ ॥

अत्र व्याख्या– अर्थे शब्दादौ श्रोत्रादीन्द्रियव्यञ्जनावग्रहेण गृहीतेऽनन्तरमर्थावग्रहादारभ्य चरति प्रवर्तते, इत्यर्थानन्तरचारि मनः, न तु व्यञ्जनावग्रहकाले तस्य प्रवृत्तिरिति भावः, त्रिकालविषयं चित्तं, सांप्रतकालविषयं त्विन्द्रियम् । इत्यलं विस्तरेण ॥ इति गाथार्थः ॥ २४२ ॥ २४३ ॥

अमुमेव मनसोऽनुपलब्धिकालासंभवं सयुक्तिकं भावयन्नाह–

---

१ क. ग. 'ति म' । २ क. ग. 'ऽर्थावग्रहो ने' । ३ क. ग 'स्मान्न त' । ४ क. ग. 'लोऽस्ति' ।

५ अर्थानन्तरचारि चित्तं नियतं त्रिकालविषयमिति । अर्थे तु प्रत्युत्पन्ने विनियोगमिन्द्रियं लभते ॥ १ ॥

नेयाउ च्चिय ज सो लहइ सरूव पईव-सद्द व्व । तेणाजुत्तं तस्सासंकप्पियव्वंजणग्गहण ॥२४४॥

प्रतिसमय मनोद्रव्योपादाने ज्ञेयार्थावगमश्च मनसो भवत्येव, न पुनस्तस्यानुपलब्धिकाल सभवति । कुत' ?, इत्याह– यद् यस्मात्

शरणात् 'सो' इति प्राकृतशैल्या नपुसकमपि मनः सम्बध्यते, ज्ञायत इति ज्ञेय चिन्तनीय वस्तु तस्मादेव, स्वरूपमात्मसत्तास्वभाव लभते,

॥२४५॥ नाऽन्यतः । ततो यदि तदेव ज्ञेय नावगच्छेत्, तर्हि तस्मादुत्पत्तिरप्यस्य कथ स्यात् ? । इदमुक्त भवति– सान्वर्थक्रियावाचकशब्दाभि

धेया हि मन प्रभृतय', तद्यथा–मनुते मन्यते वा मन , प्रदीपयतीति प्रदीप., शब्दयति भाषत इति शब्द , दहतीति दहन , तपतीति

तपनः । एतानि च विशिष्टक्रियाकर्तृत्वप्रधानानि मन प्रभृतिवस्तूनि यदि तामेवाऽर्थमनन प्रदीपन भाषणादिकामर्थक्रियां न कुर्यु', तदा

तेषां स्वरूपहानिरेव स्यात् । तस्माद् यथा प्रदीपनीय शब्दनीयवस्त्वपेक्षया प्रदीप शब्दाभिधानप्रवृत्तेः प्रदीप शब्दयोरर्थयोरप्रदीपनमश-

ब्दन चायुक्तम्, तथा मनसोऽपि मननीयवस्तुमननादेव मनोऽभिधानप्रवृत्तेस्तदमनन न युक्तम् । तत' किम् ?, इत्याह–येनैवम्, तेनाऽस-

कल्पितान्यनालोचितानि, अनवगतानीति यावत्, असकल्पितानि च तानि शब्दादिविषयभावेन परिणतद्रव्यरूपाणि व्यञ्जनानि च

तेषा ग्रहणमसकल्पितव्यञ्जनग्रहण तस्य मनसोऽयुक्तम्, किन्तु सकल्पितानामेवाऽर्थावग्रहद्वारेणाऽवगतानामेव तेषां शब्दादिद्रव्याणा

ग्रहणं युक्तम् । तस्माद् न मनसोऽनुपलब्धिकालोऽस्ति, तथा च न व्यञ्जनावग्रहसभव इति स्थितम् ॥ इति गाथार्थ. ॥ २४४ ॥

तदेव नयन मनसोर्विस्तरेणाऽप्राप्यकारितायां साधितायां नयनपक्षेऽद्यापि दूषणशेषमुत्पश्यन् पर' प्राह–

जैइ नयणिन्दियमपत्तकारि सव्व न गिण्हए कम्हा ? । गहणा-गहण किंकयमपत्तविसयत्तसामन्ने? ॥२४५॥

यदुक्तयुक्तिभ्यो नयनेन्द्रियमप्राप्तकारि, तर्हि सर्वमपि त्रिभुवनान्तर्वर्तिवस्तुनिकुरम्ब कस्माद् न गृह्णाति, अप्राप्तत्वाविशेषात् ? ।

एतदेव व्यक्तीकरोति– अप्राप्तो विषयो यस्य तदप्राप्तविषय तद्भावोऽप्राप्तविषयत्व तस्मिन् सामान्येऽविशिष्टेऽपि सति यदिद कस्यचिद

र्थस्य ग्रहण, कस्यचिदग्रहण, तत् किंकृत किंनिबन्धनम् ?, नेह किञ्चिद् निबन्धनमुत्पश्याम इति भाव. ॥ इति गाथार्थ ॥ २४५ ॥

तस्माद् भो आचार्य ! तस्य चक्षुषो विषयपरिमाणाऽनैयत्यमाप्नोति, इत्येतदेवाह–

वि॑सयपरिमाणमनियममपत्तविसय त्ति तस्स मणसो व्व । मणसो वि विसयानियमो न क्कमइ जओ स सव्वत्थ ॥२४६॥

१ ज्ञेयादेव मत् तल्लभते स्वरूप प्रदीप शब्दाविव । तेनाऽयुक्त तस्याऽसकल्पितव्यञ्जनग्रहणम् ॥ २४४ ॥ २ घ छ ज 'ण म'।

३ यदि नयनेन्द्रियमप्राप्तकारि सर्वं न गृह्णाति कस्मात् ? । ग्रहणाऽग्रहण किंकृतमप्राप्तविषयत्वसामान्ये ?॥ २४५ ॥

४ विषयपरिमाणमनियतमप्राप्तविषयमिति तस्य मनस इव । मनसोऽपि विषयनियमो न क्रामति यतः स सर्वत्र ॥ २४६ ॥

विषयस्य ग्राह्यस्य परिमाणमनियतमपरिमितं प्राप्नोति तस्य चक्षुप इति प्रतिज्ञा। हेतुमाह– अप्राप्तविषयमिति कृत्वा। मनस इवेति
दृष्टान्तः। प्रयोगः– यदप्राप्तमपि विषयं परिच्छिनत्ति, न तस्य तत्परिमाणं युक्तं, यथा मनसः, अप्राप्तं च विषयमवगच्छति चक्षुः, तस्माद्
न तस्य तत्परिमाणं युक्तमिति। अथेह प्रयोगे दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं सूरिरुपदर्शयति- मनसो दृष्टान्तीकृतस्याऽप्राप्यकारिणो विषयानियमो
'अस्त्येव' इति शेषः। कुतः ?, इत्याह– यतः 'स त्ति' तदपि मनः सर्वेष्वप्यर्थेषु न क्रामति न प्रसरति ॥ इति गाथार्थः ॥ २४६ ॥

तथाहि—

[1]अत्थग्गहणेसु मुज्झइ सन्तेसु वि केवलाइगम्मेसु। तं किंकयमग्गहणं अपत्तकारित्तसामन्ने ? ॥ २४७ ॥

अर्था एव मतेर्दुष्प्रवेशत्वाद् गहनानि अर्थगहनानि तेष्वनन्तेषु सत्स्वपि विद्यमानेष्वपि। कथंभूतेषु ? इत्याह– केवलं केवल-
ज्ञानमादिर्येषामवधिज्ञाना-ऽऽगमादीनां तानि केवलादीनि तैर्गम्यन्ते ज्ञायन्ते केवलादिगम्यानि तेषु। एवंभूतेष्वर्थगहनेषु सत्स्वपि कस्य-
चिद् मन्दमतेर्जन्तोर्मनो मुह्यति कुण्ठीभवति तदवगमाय न प्रभवति– तान् गहनभूतान् केवलादिगम्यान् सतोऽप्यर्थान् न गृह्णातीति
तात्पर्यम्। तदत्राहमपि भवन्तं पृच्छामि– तदेतद् मनसोऽग्रहणमर्थानां किंकृतं किंनिबन्धनम् ?, अप्राप्तकारित्वसामान्येऽप्राप्तकारित्वे
तुल्येऽपीत्यर्थः। तस्माद् मनसोऽपि विषयपरिमाणसद्भावादनन्तरगाथोक्तः साध्यविकलो दृष्टान्त इति स्थितम् ॥ इति गाथार्थः ॥२४७॥

तत् किंकृतमग्रहणमर्थानाम् ?, इत्यत्र पराभिप्रायमाशङ्कमानः प्राह–

[3]कम्मोदयओ व्व सहावओ व्व नणु लोयणे वि तं तुल्लं। तुल्लो व उवालंभो एसो संपत्तविसए वि ॥२४८॥

यत् केषांचिदर्थानां मनसोऽग्रहणं तत् 'तदावरणकर्मोदयाद् वा, स्वभावाद् वा' इति परो ब्रूयात्। नन्वेतल्लोचनेऽपि तुल्यम्,
यतस्तदप्यप्राप्यकारित्वे तुल्येऽपि कर्मोदयात्, तत्स्वाभाव्याद् वा कांश्चिदेवाऽर्थान् गृह्णाति न सर्वानिति। तदेवं नयनस्याऽप्राप्यकारि-
त्वेऽतिप्रसङ्गलक्षणं प्राप्तकारिवादिना यद् दूषणमुक्तं तत्परिहृतम्। अथवा यो नयन-मनसोः प्राप्यकारित्वमभ्युपगच्छति, तस्याऽप्येतद्
दूषणमापतत्येव, यच्च द्वयोर्दूषणं न तदेकस्य दातुमुचितम्, इत्येतच्चेतसि निधाय प्राह– 'तुल्लो वेत्यादि' वेत्यथवा, एषोऽतिप्रसङ्गल-
क्षण उपालम्भस्तुल्यः समानः। क्व ?, इत्याह– संप्राप्तविषयत्वेऽपि नयन-मनसोरभ्युपगम्यमाने, तथाहि– अत्रापि शक्यते वक्तुम्– यदि ॥१४६॥

१ घ. ज. 'सोऽपि द'। २ अर्थगहनेषु मुह्यति सत्स्वपि केवलादिगम्येषु। तत् किंकृतमग्रहणमप्राप्तकारित्वसामान्ये ? ॥ २४७ ॥
३ कर्मोदयतो वा स्वभावतो वा लोचनेऽपि ननु तत् तुल्यम्। तुल्यो वोपालम्भ एष सम्प्राप्तविषयेऽपि ॥ २४८ ॥

मासमर्थं गृह्णाति न तु', तर्हि अतिसमासानप्यञ्जन रजो मत्र शलाकादीन् कस्माद् न गृह्णाति ?। मनोऽपि माप्तान् सर्वानपि किमिति न गृह्णाति ?। गृह्णात्येवेति चेत्। न, ग्रहणाऽनवस्थानमसङ्गात्– यावद्धि घट गृह्णाति, तावत् पट, शङ्ख, शुक्तिकादीन् वा किमिति न गृह्णातीति ?। घटमाप्तिकाले पटादयो न माप्ता एवेति चेत्। न, तदमाप्तौ हेत्वभावात्, तथाहि– न तावत् कट कुड्यादयस्तेषामावारकाः, तैरन्तरितानामपि मेर्वादीनां मनसा परिच्छेदानुभवात्। कर्मोदयात्, स्वभावाद् वा मतिनियतमेव मनः माप्नोतीति चेत्। नन्वेतद्-माप्यकारिणो नयनस्यापि समानम् ॥ इति गाथार्थ ॥ २४८ ॥

तस्मात् किमिह स्थितम् ?, इत्याह–

सामत्थाभावाओ मणो व्व विसयपरओ न गिण्हेइ। कम्मक्खओवसमओ साणुग्गहओ य सामत्थं ॥२४९॥

चक्षु सिद्धान्तनिर्दिष्टनियतविषयपरिमाणात् परतो न गृह्णातीति मतिज्ञा, चक्षुषश्चेह कर्तृत्व मक्रमाद् गम्यते, सामर्थ्याभावा-दिति हेतु, मनोवदिति दृष्टान्त। सामर्थ्याभावोऽपि नयनस्य कुत ?, इत्याह– 'कम्मक्खओ इत्यादि' तदावरणकर्मक्षयोपशमात्, स्वा-नुग्रहतश्चाऽप्राप्तेष्वपि केषुचिद् योग्यदेशावस्थितेष्वर्थेषु परिच्छेदे कर्तव्ये लोचनस्य सामर्थ्य भवति। इदमुक्त भवति– अमाप्तत्वे समाने-ऽपि येष्वर्थेषु ग्रहणविषये कर्मक्षयोपशमो भवति, तथा, स्वस्याऽऽत्मनो रूपा ऽऽलोक मनस्कारादिसामग्र्या सकाशादनुग्रहो भवति, तेष्व र्थेषु कर्मक्षयोपशमसद्भावात्, शेषसामग्र्यनुग्रहाच्च चक्षुषो ग्रहणसामर्थ्यं भवति। येषु त्वर्थेषु ग्रहणविषये कर्मक्षयोपशम, शेषसामग्र्यनु-ग्रहश्च नास्ति, तेषु तस्य सामर्थ्याभाव इत्यर्थापत्तित एव गम्यते। तस्माद् व्यवस्थितममाप्यकारित्व नयन मनसोः। ततश्च स्पर्शन-रसन घ्राण श्रोत्रभेदाच्चतुर्विध एव व्यञ्जनावग्रह इति स्थितम् ॥ इति गाथार्थ ॥ २४९ ॥

तदेव 'नयण मणोवज्जिंदियभेयाओ वंजणोग्गहो चउहा' इत्येतत् समर्थितम्। अथ मकृतमुच्यते–

'तत्थोग्गहो दुरूवो गहण ज होई वजण त्थाण। वजणओ य जमत्थो तेणाईए तय वोच्छ' ॥ १ ॥

इत्यादिना ग्रन्थेन मतिज्ञातव्यञ्जनावग्रहस्वरूपमतिपादन चेह मकृतम्। तस्य च व्यञ्जनावग्रहस्य स्वरूप नन्द्यध्ययनागमसूत्रे मतिबोधक मल्लकोदाहरणाभ्यां मतिपादितम्, तद्यथा–

१ क ग हणेऽन। २ घ छ ज घट'। ३ सामर्थ्याभावाद् मन इव विषयपरतो न गृह्णाति। कर्मक्षयोपशमत सानुग्रहतश्च सामर्थ्यम् ॥ २४९ ॥ ४ गाथा २०४। ५ गाथा १९३। ६ क ग घ छ ज दुभओ ग' ७ क ग घ छ ज होज व'।

" [1]वंजणोग्गहस्स परूवणं करिस्सामि पडिबोहगदिट्ठंतेणं, मल्लगदिट्ठंतेण य। से किं तं पडिबोहगदिट्ठंतेणं [2]। पडिबोहगदिट्ठंतेणं से– जहानामए
केइ पुरिसे कंचि पुरिसं सुत्तं पडिबोहेज्जा-अमुग! अमुग! त्ति। तत्थ य चोयए पण्णवगं एवं वयासी– किं एगसमयपविट्ठा पोग्गला गहणमागच्छंति, जाव
संखेज्ज-असंखेज्जसमयपविट्ठा पोग्गला गहणमागच्छंति [2]। एवं वयंतं चोयगं पन्नवए एवं वयासी– नो एगसमयपविट्ठा पोग्गला गहणमागच्छंति, जाव
नो संखेज्जसमयपविट्ठा पोग्गणा गहणमागच्छंति, असंखेज्जसमयपविट्ठा पोग्गला गहणमागच्छंति, सेत्तं पडिबोहगदिट्ठंतेणं। से किं तं मल्लगदिट्ठंतेणं [2]।
मल्लगदिट्ठंतेणं से– जहानामए केइ पुरिसे आवागसीसाओ मल्लगं गहाय तत्थेगं उदगबिंदुं पक्खिवेज्जा, से नट्ठे। अन्ने वि पक्खित्ते, से वि नट्ठे। अन्ने
वि पक्खित्ते, से वि नट्ठे। एव पक्खिप्पमाणेसु पक्खिप्पमाणेसु होही से उदगबिंदू जे णं तं मल्लगं रावेहिति। होही से उदगबिंदू जे णं तसि मल्लगंसि ठाइति।
होही से उदगबिंदू जे णं तं मल्लगं भरेहिति। होही से उदगबिन्दू जे णं तासि मल्लगसि न ठाहिहिति। होही से उदगाबिंदू जे णं तं मल्लग पवाहेहिति। एवामेव
पक्खिप्पमाणेहिं अणतेहिं पोग्गलेहिं जाहे तं वंजणं पूरियं होइ, ताहे हु ति करेइ, नो चेव णं जाणइ के वेस सद्दाइ " इत्यादि।

इदं सूत्रं नन्दिविवरण एवेत्थं व्याख्यातम्, तद्यथा–

" प्रतिबोधक-मल्लकदृष्टान्ताभ्यां व्यञ्जनावग्रहस्य प्ररूपणं करिष्यामि। तत्र प्रतिबोधयतीति प्रतिबोधकः स एव दृष्टान्तस्तेन, तद्यथा नाम
कश्चिदनिर्दिष्टस्वरूपः पुरुषः कश्चिदन्यमनिर्दिष्टस्वरूपमेव पुरुषं सुप्त सन्तं प्रतिबोधयेत्। कथम् [2], इत्याह– अमुक! अमुक! इति। तत्र प्रेरकः प्रज्ञा-
पकमेवं[3]मवादीत्– किमेकसमयप्रविष्टा इत्यादि। एवं वदन्तं प्रेरकं प्रज्ञापक एवमुक्तवान्– नो एकसमयप्रविष्टा इत्यादि, प्रकटार्थ, यावद् नोसंख्ये-
यसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति। नवरमयं प्रतिषेधः शब्दविज्ञानग्राह्यतामधिकृत्य वेदितव्यः, शब्दविज्ञानजनकत्वेनेत्यर्थः, अन्यथा संबन्धमा-
त्रमधिकृत्य प्रथमसमयादारभ्य पुद्गला ग्रहणमागच्छन्त्येव। 'असंखेज्ज इत्यादि' प्रतिसमयप्रवेशेनाऽऽदित आरभ्याऽसख्येयसमयैः प्रविष्टा असख्येय-

---

१ व्यञ्जनावग्रहस्य प्ररूपणां करिष्यामि प्रतिबोधकदृष्टान्तेन, मल्लकदृष्टान्तेन च। अथ केय प्रतिबोधकदृष्टान्तेन ?। प्रतिबोधकदृष्टान्तेन सा– यथानामा
कश्चित् पुरुष कश्चित् पुरुषं सुप्तं प्रतिबोधयेत्– अमुक! अमुक! इति। तत्र च चोदकः प्रज्ञापकमेवमवादीत्– किमेकसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति,
यावत्संख्येया-ऽसंख्येयसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति ?। एवं वदन्तं चोदकं प्रज्ञापक पुनरवादीत्– नो एकसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति यावद् नो
संख्येयसमयप्रविष्टा पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति, असख्येयसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति, सेयं प्रतिबोधकदृष्टान्तेन। अथ केयं मल्लकदृष्टान्तेन ?। मल्लगदृष्टान्तेन
सा– यथानामा कश्चित् पुरुष आपाकशिरसो मल्लकं गृहीत्वा तत्रैकमुदकबिन्दु प्रक्षिपेत्, स नष्ट.। अन्योऽपि प्रक्षिप्तः, सोऽपि नष्ट। अन्योऽपि प्रक्षिप्तः सोऽपि नष्टः।
एवं प्रक्षिप्यमाणेषु प्रक्षिप्यमाणेषु भविष्यति स उदकबिन्दुर्यस्तं मल्लकमार्द्रता नेष्यति। भविष्यति स उदकबिन्दुर्यस्तस्मिन् मल्लके स्थास्यति। भविष्यति स उदक-
बिन्दुर्यस्तं मल्लकं भरिष्यति। भविष्यति स उदकबिन्दुर्यस्तस्मिन् मल्लके न स्थास्यति। भविष्यति स उदकबिन्दुर्यस्त मल्लकं प्लावयिष्यति। एवमेव प्रक्षिप्यमाणै-
रनन्तैः पुद्गलैर्यदा तद् व्यञ्जनं पूरितं भवति तदा 'हु' इति करोति, नो चैव जानाति क एष शब्दादिः ?॥ २ वेरगोऽय शब्द आर्द्रीकरणार्थे। ३ क. ग. 'वं सम'।

समयप्रविष्टा पुद्गला शब्दद्रव्यविशेषा ग्रहणमागच्छन्ति– अर्थावग्रहज्ञानहेतवो भवन्तीति भाव । इह च चरमसमयप्रविष्टा एव विज्ञानजनकत्वेन ग्रहणमागच्छन्ति, तदन्ये त्विन्द्रियक्षयोपशमोपकारिण इति सर्वेषां सामान्येन ग्रहणमुक्तम् । सेय प्रतिबोधकदृष्टान्तेन 'व्यञ्जनावग्रहप्ररूपणा' इति वाक्यशेष ॥ अथ केय मल्लकदृष्टान्तेन प्ररूपणा ?। तद्यथा नाम कश्चित् पुरुष आपाकशिरसो मल्लक शराव गृहीत्वा, रूक्षमिद भवतीत्यस्य ग्रहणम् । तत्र मल्लके एकमुदकबिन्दु प्रक्षिपेत् स नष्ट, तत्रैव तद्भावपरिणतिमापन्न इत्यर्थ । शेष सुबोध यावद् 'जेण त मल्लग'। 'रावेहिति' आर्द्रता नेष्यति। शेष सुगमम्। नवर 'पवाहेहिति' प्लावयिष्यतीति। एवामेवेत्यादि। अतिबहुत्वात् प्रतिसमयमनन्तै शब्दपुद्गलैर्यदा तद् व्यञ्जन पूरित भवति, तदा 'हु' इति करोति तमर्थं गृह्णातीत्युक्त भवति। किंविशिष्ट ?, नाम-जात्यादिकल्पनारहितम्। अत एवाऽऽह– 'नो चेव ण जाणइ के वेस सद्दाइ त्ति' न पुनरेव जानाति क एष शब्दादि ? इत्यर्थ । एव च सति सामयिकत्वादर्थावग्रहस्य, अर्थावग्रहात् पूर्वं सर्वो व्यञ्जनावग्रह ” ॥

तदेवमस्य व्यञ्जनावग्रहस्वरूपप्रतिपादकस्य नन्दिसूत्रस्य शेष प्राय सुगममिति मन्यमानो भाष्यकार: "जाहे त वजण पूरिय होइ" इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

तोएण मल्लग पिव वजणमापूरिय ति ज भणिय। त दव्वमिदिय वा तस्सजोगो व न विरुद्ध ॥ २५०॥

'ज भणिय' यदुक्त नन्दिसूत्रकारेण। किं तत् ?, इत्याह– व्यञ्जनमापूरितमिति। केन किंवत् ?, इत्याह– तोयेन जलेन मल्लक शराव तद्वदिति। तस्मिन् सूत्रकारभणिते व्यञ्जन द्रव्य गृह्यते, इन्द्रिय वा, तयोर्वा द्रव्येन्द्रिययो' सयोग सबन्ध', इति सर्वथाऽप्यविरोध। इदमुक्त भवति– व्यञ्जनशब्देन शब्दादिविषयपरिणतपुद्गलसमूहरूप द्रव्य, श्रोत्रादीन्द्रिय वा, द्रव्येन्द्रिययो' सबन्धो वा गृह्यते, न कश्चिद् विरोध', व्यज्यते प्रकटीक्रियते विवक्षितोऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनमित्यस्या व्युत्पत्ते सर्वत्र घटनात् ॥ इति गाथार्थ. ॥ २५० ॥

केवल द्रव्यादिषु त्रिष्वपि व्यञ्जनशब्दवाच्येषु प्रत्येकमापूरितत्वे विशेषो द्रष्टव्य । क' पुनरसौ ?, इत्याह–

दव्व माण पूरियमिदियमापूरिय तहा दोण्ह। अवरोप्परससग्गो जया तया गिण्हइ तमत्थ ॥ २५१ ॥

'दव्व ति' यदा द्रव्य व्यञ्जनमधिक्रियते तदा "जाहे त वजण पूरिय होइ" इति कोऽर्थ. ? इत्याह–'माण पूरिय ति' मान तस्य शब्दादिद्रव्यस्य प्रमाण प्रतिसमयप्रवेशेन प्रभूतीकृतत्वात् स्वप्रमाणमानीत प्रकर्षमुपनीत स्वग्राहकज्ञानजनने समर्थीकृतमिति यावत्। यदा

१ यदा तद्व्यञ्जन पूरित भवति। २ तोयेन मल्लकमिव व्यञ्जनमापूरितमिति यद् भणितम्। तद् द्रव्यमिन्द्रिय वा तत्सयोगो वा न विरुद्धम् ॥२५०॥
३ ज 'यदाचिद्'। ४ द्रव्य मान पूरितमिन्द्रियमापूरित तथा द्वयो । परस्परससर्गो यदा तदा गृह्णाति तमर्थम् ॥ २५१ ॥

त्विन्द्रियमितीन्द्रियं व्यञ्जनमधिक्रियते तदा " जाहे तं वंजणं पूरियं होइ " इति किमुक्तं भवति ?, इत्याह–'आपूरियं ति' आपूरितं व्याप्तं भृतं वासितमित्यर्थः। तथा, 'दोण्हं ति' द्वयोः श्रोत्रादीन्द्रिय-शब्दादिपरिणतद्रव्ययोः संबन्धो यदि व्यञ्जनमधिक्रियते तदा "जाहे तं वंजणं पूरियं होइ", इति किमुक्तं भवति?, इत्याह–'अवरोप्परसंसग्गो त्ति' सम्यक् सर्गो योगः संसर्गः सम्यक् संबन्ध इत्यर्थः, इदमत्र हृदयम्–अस्मिन् पक्षे यदा तयोरिन्द्रिय-द्रव्ययोः परस्परमतीव संयुक्तताऽनुपक्तताऽङ्गाङ्गिभावेन परिणामो भवति, तदा प्रस्तुत-संबन्धलक्षणं व्यञ्जनमापूरितं भवतीत्युच्यत इति। 'जया तया गिण्हइ तमत्थं ति' एवं यदा त्रिविधमपि व्यञ्जनं प्रकारत्रयेणाऽऽपूरितं भवति, तदा तं विवक्षितं शब्दादिकमर्थमव्यक्तं नाम-जात्यादिकल्पनारहितं गृह्णाति। एतच्च "तोहे[1] हुं[2] ति करेइ" इत्यस्य व्याख्यानम्। अर्थावग्रहश्चाऽयमेकसामयिको विज्ञेयः, इतरस्तु पूर्वमन्तर्मुहूर्तं द्रव्यप्रवेशादिरूपो व्यञ्जनावग्रहोऽवसेयः॥ इति गाथार्थः॥ २५१॥

किंविशिष्टं पुनस्तमर्थं गृह्णाति ?, इत्याशङ्क्य स्वत एव भाष्यकारस्तत्स्वरूपमाह–

सामन्नमणिद्देसं[3] सरूव-नामाइकप्पणारहियं। जइ एवं जं तेणं गहिए सद्दे[4] त्ति तं किह णु?॥ २५२॥

ग्राह्यवस्तुनः सामान्य-विशेषात्मकत्वे सत्यप्यर्थावग्रहेण सामान्यरूपमेवाऽर्थं गृह्णाति, न विशेषरूपम्, अर्थावग्रहस्यैकसामयिकत्वात्, समयेन च विशेषग्रहणायोगादिति। सामान्यार्थश्च कश्चिद् ग्राम-नगर-वन-सेनादिशब्देन निर्देश्योऽपि भवति, तद्व्यवच्छेदार्थमाह–अनिर्देश्यं केनापि शब्देनाऽनभिलप्यम्। कुतः पुनरेतत् ?, इत्याह– यतः स्वरूप-नामादिकल्पनारहितम्, आदिशब्दाज्जाति-क्रिया-गुण-द्रव्यपरिग्रहः। तत्र रूप-रसाद्यर्थानां य आत्मीयचक्षुरादीन्द्रियगम्यः प्रतिनियतः स्वभावस्तत् स्वरूपम्। रूप-रसादिकस्तु तदभिधायको ध्वनिर्नाम, रूपत्व-रसत्वादिका तु जातिः। प्रीतिकरमिदं रूपं, पुष्टिकारोऽयं रस इत्यादिकस्तु शब्दः क्रियाप्रधानत्वात् क्रिया। कृष्ण-नीलादिकस्तु गुणः। पृथिव्यादिकं पुनर्द्रव्यम्। एषां स्वरूप-नाम-जात्यादीनां कल्पना अन्तर्जल्पारूपितज्ञानरूपा तया रहितमेवाऽर्थमर्थावग्रहेण गृह्णाति यतो जीवः, तस्मादनिर्देश्योऽयमर्थः प्रोक्तः, तत्कल्पनारहितत्वेन स्वरूप-नाम-जात्यादिप्रकारेण केनापि निर्देष्टुमशक्यत्वादिति। एवमुक्ते सति परः प्राह– 'जइ एवमित्यादि' यदि स्वरूप-नामादिकल्पनारहितोऽर्थोऽर्थावग्रहस्य विषय इत्येवं व्याख्यायते भवद्भिः, तर्हि 'जं ति' यन्नन्द्यध्ययनसूत्रे प्रोक्तं। किम् ?, इत्याह– "तेणं गहिए सद्दे त्ति" उपलक्षणत्वादित्थं संपूर्णं द्रष्टव्यम्– "[5]से जहा नामए केइ पुरिसे अव्वत्तं सद्दं सुणेज्जा, तेणं सद्दे त्ति उग्गहिए, न उण जाणइ के वेस सद्दाइ त्ति। ' तं किह णु त्ति '

1 यदा तद्व्यञ्जनं पूरितं भवति। 2 तदा 'हुं' इति करोति।

3 सामान्यमनिर्देश्यं स्वरूप-नामादिकल्पनारहितम्। यद्येवं यत् 'तेन गृहीतः शब्दः' इति तत् कथं नु?॥ २५२॥ 4 क ग 'सद्दि त्ति'।

5 तद्यथानामा कश्चित् पुरुषोऽव्यक्तं शब्दं शृणुयात्। तेन शब्द इत्यवगृहीतः, न पुनर्जानाति क एष शब्द इति॥

तदेतत् कथमविरोधेन नीयते ?- युष्मद्व्याख्यानेन सह विरुध्यते एवेदमित्यर्थः, तथाहि- अस्मिन्नन्दिसूत्रेऽयमर्थः प्रतीयते- यथा तेन प्रतिपत्त्राऽर्थावग्रहेण शब्दोऽवगृहीत इति। भवन्तस्तु शब्दाद्युल्लेखरहित सर्वथाऽमु प्रतिपादयन्ति, ततः कथं न विरोधः ?, इति भाव इति गाथार्थः ॥ २५२ ॥

अत्रोत्तरमाह-

सद्दे त्ति भणइ वत्ता तम्मत्त वा न सद्दबुद्धीए। जइ होइ सद्दबुद्धी तोऽवाओ चेव सो होज्जा ॥ २५३ ॥

शब्दस्तेनावगृहीत इति यदुक्तं, तत्र 'शब्द' इति वक्ता प्रज्ञापकः, सूत्रकारो वा भणति प्रतिपादयति, अथवा तन्मात्र शब्दमात्र रूप रसादिविशेषव्यावृत्त्या ऽनवधारितत्वाच्छब्दतयाऽनिश्चित गृह्णातीति। एतावतांशेन शब्दस्तेनावगृहीत इत्युच्यते, न पुनः शब्द बुद्ध्या-'शब्दोऽय' इत्यध्यवसायेन तच्छब्दवस्तु तेनाऽवगृहीतम्, शब्दोल्लेखस्याऽऽन्तर्मुहूर्तिकत्वात्, अर्थावग्रहस्य त्वेकसामयिकत्वा दसभव एवाऽयमिति भाव.। यदि पुनस्तत्र शब्दबुद्धि स्यात्, तर्हि को दोषः स्यात् ?, इत्याशङ्क्य सूत्रकारः स्वयमेव दूषणान्तरमाह- 'जईत्यादि' यदि पुनरर्थावग्रहे शब्दबुद्धिः शब्दनिश्चयः स्यात्, तदाऽपाय एवाऽसौ स्यात्, न त्वर्थावग्रहः, निश्चयस्याऽपायरूप त्वात्। ततश्चार्थावग्रहे ह्यभाव एव स्यात्, न चैतद् दृष्टम्, इष्टं च ॥ इति गाथार्थः ॥ २५३ ॥

अत्राह परः- ननु प्रथमसमय एव रूपादिव्यपोहेन 'शब्दोऽयम्' इति प्रत्ययोऽर्थावग्रहत्वेनाऽभ्युपगम्यताम्, शब्दमात्रत्वेन सामान्यत्वात्; उत्तरकाल तु प्रायो माधुर्यादय शङ्खशब्दधर्मा इह घटन्ते, न तु शार्ङ्गधर्माः खर कर्कशत्वादय इति विमर्शबुद्धिरीहा, तस्माच्छाङ्ख एवाऽय शब्द इति तद्विशेषस्त्वपायोऽस्तु। तथा च सति "तेण सद्दे त्ति उग्गहिए" इद यथाश्रुतमेव व्याख्यायते। "नो चेव ण जाणइ के वेस सद्दाइ, तओ ईहं पविसइ" इत्याद्यपि सर्वमविरोधेन गच्छतीति। तदेतत् परोक्त सूरिः प्रत्यनुभाष्य दूषयति, तद्यथा-

जइ सद्दबुद्धिमेत्तयमवग्गहो तव्विसेसणमवाओ। णणु सद्दो नासद्दो न य रूवाइ विसेसोऽय ॥ २५४ ॥

भोः पर ! यदि शब्दबुद्धिमात्र 'शब्दोऽयम्' इति निश्चयज्ञानमपि भवताऽर्थावग्रहोऽभ्युपगम्यते, तद्विशेषण तु तस्य शब्दस्य विशेषण विशेषः 'शाङ्ख एवाऽय शब्द.' इत्यादिविशेषज्ञानमित्यर्थ, अपायो मतिज्ञानतृतीयो भेदोऽङ्गीक्रियते। हन्त ! तर्हि अवग्रहल-

१ शब्द इति भणति वक्ता तन्मात्र वा, न शब्दबुद्ध्या। यदि भवति शब्दबुद्धिस्ततोऽपाय एव स भवेत् ॥ २५३ ॥
२ तेन शब्द इत्यवगृहीत। ३ नो चैव जानाति क एष शब्दादि, तत ईहां प्रविशति।
४ यदि शब्दबुद्धिमात्रमवग्रहस्तद्विशेषणमवाय। ननु शब्दो नाऽशब्दो न च रूपादि विशेषोऽयम् ॥ २५४ ॥

क्षणस्य तदाद्यभेदस्याऽभावप्रसङ्गः, प्रथमत एवाऽवग्रहमतिक्रम्याऽपायाभ्युपगमात् । कथं पुनः शब्दज्ञानमपायः ?, इति चेत् । उच्यते— तस्याऽपि विशेषग्राहकत्वात्, विशेषज्ञानस्य च भवताऽप्यपायत्वेनाऽभ्युपगतत्वात् । ननु 'शाङ्ख एवाऽयं शब्दः' इत्यादिकमेव तदुत्तरकालभावि ज्ञानं विशेषग्राहकं, शब्दज्ञाने तु शब्दसामान्यस्यैव प्रतिभासनात् कथं विशेषप्रतिभासः, येनाऽपायप्रसङ्गः स्यात् ?, इत्याह— 'णणु इत्यादि' नन्वित्यक्षमायां, परामन्त्रणे वा, ननु 'शब्दोऽयं नाशब्दः' इति विशेषोऽयं विशेषप्रतिभास एवाऽयमित्यर्थः । कथं पुनर्नाऽशब्द इति निश्चीयते ?, इत्याह— न च रूपादिरिति, चशब्दो हिशब्दार्थे, आदिशब्दाद् गन्ध-रसस्पर्शपरिग्रहः । ततश्चेदमुक्तं भवति— यस्माद् न रूपादिरयम्, तेभ्यो व्यावृत्तत्वेन गृहीतत्वात्, अतो 'नाऽशब्दोऽयं' इति निश्चीयते ; यदि तु रूपादिभ्योऽपि व्यावृत्तिर्गृहीता न स्यात्, तदा 'शब्दोऽयम्' इति निश्चयोऽपि न स्यादिति भावः । तस्मात् 'शब्दोऽयं नाशब्दः' इति विशेषप्रतिभास एवाऽयम् । तथा च सत्यस्याऽप्यपायप्रसङ्गतोऽवग्रहाभावप्रसङ्ग इति स्थितम् ॥ इति गाथार्थः ॥ २५४ ॥

अथ परोऽवग्रहा-ऽपाययोर्विषयविभागं दर्शयन्नाह—

थोवमियं नाऽवाओ संखाइविसेसणमवाओ त्ति । तब्भेयावेक्खाए णणु थोवमियं पि नावाओ ॥ २५५ ॥

इदं शब्दबुद्धिमात्रकं शब्दमात्रस्तोकविशेषावसायित्वात् स्तोकं स्तोकविशेषग्राहकम्, अतोऽपायो न भवति, किन्त्ववग्रह एवाऽयमिति भावः । कः पुनस्तर्ह्यपायः ?, इत्याह— 'संखाईत्यादि' शाङ्खोऽयं शब्द इत्यादिविशेषणविशिष्टं यज्ज्ञानं तदपायः बृहद्विशेषावसायित्वादिति हृदयम् । हन्त ! यदि यद् यत् स्तोकं तत् तद् नाऽपायः, तर्हि निवृत्ता सांप्रतमपायज्ञानकथा, उत्तरोत्तरार्थविशेषग्रहणापेक्षया पूर्वपूर्वार्थविशेषावसायस्य स्तोकत्वात् । एतदेवाह— 'तब्भेयेत्यादि' तस्य शाङ्खशब्दस्य ये उत्तरोत्तरभेदा मन्द्र-मधुरत्वादयः, तरुण-मध्यम-वृद्ध-स्त्री-पुरुषसमुत्थत्वादयश्च तदपेक्षायां सत्यामिदमपि 'शाङ्खोऽयं शब्दः' इत्यादि ज्ञानं ननु स्तोकं— स्तोकविशेषग्राहकमेव, इति नाऽपायः स्यात् । एवमुत्तरोत्तरविशेषग्राहिणामपि ज्ञानानां तदुत्तरोत्तरभेदापेक्षया स्तोकत्वादपायत्वाभावो भावनीयः ॥ इति गाथार्थः ॥ २५५ ॥

तमेवाऽपायाभावं स्फुटीकुर्वन्नाह—

ईय[3] सुबहुणा वि कालेण सव्वभेयाऽवहारणमसज्झं । जम्मि हवेज्ज अवाओ सव्वो च्चिय उग्गहो नाम ॥२५६॥

१ स्तोकमिदं नाऽपायः शाङ्खादिविशेषणमपाय इति । तद्भेदाऽपेक्षायां ननु स्तोकमिदमपि नाऽपायः ॥ २५५ ॥ २ घ ज. 'श्च तदपेक्षया त' ।
३ इति सुबहुनाऽपि कालेन सर्वभेदाऽवधारणमसाध्यम् । यस्मिन् भवेदपायः सर्व एवाऽवग्रहो नाम ॥ २५६ ॥

इतिशब्द उपप्रदर्शनार्थः, ततश्चेदमुक्तं भवति- यथा 'शाङ्खोऽयं शब्द' इत्यस्यां बुद्धौ शब्दगतभेदाऽवधारणं साम्प्रतमसाध्यम्, किन्त्वर्थावग्रह इत्येव पुनर्बहुनाऽपि कालेन मन्द्र मधुरत्वादितदुत्तरोत्तरभेदव्याकुल्यसम्भवात्। तथाच सति स्तोकत्वाद् नेयं बुद्धिरपाय, किन्त्वर्थावग्रह इत्येव। यस्मिन् भेदावधारणे, सर्वेणाऽपि पुरुषायुषेण शब्दगतमन्द्र मधुरत्वाद्युत्तरोत्तरभेदावधारणमसाध्यं तद्भेदानामनन्तत्वादशक्यमित्यर्थः, यस्मिन् भेदावधारणज्ञानेऽपायत्वं व्यवस्थाप्येतेति भावः। 'तस्मात् किम्?, इत्याह- यस्मिन् अपायो भवेदन्यभेदाकाङ्क्षानिवृत्तेर्यस्मिन् भेदावधारणज्ञानेऽपायत्वं व्यवस्थाप्येतेति भाव.। 'तस्मात् सर्वोऽपि भेदप्रत्यय उत्तरोत्तरापेक्षया त्वदभिप्रायेण स्तोकत्वादर्थावग्रह एव प्राप्नोति, नाऽपाय, शब्दज्ञानवत्॥ इति गाथार्थः॥ २५६ ॥

किञ्च, 'शब्द एवायम्' इति ज्ञानं स्तोकत्वाद् यदर्थावग्रहत्वेन भवताऽभिमतम्। तत् पूर्वमीहामन्तरेण न सम्भवति, तत्पूर्वकत्वे च तस्याऽर्थावग्रहत्वासम्भव इति दर्शयन्नाह-

[4]किं सद्दो किमसद्दो त्ति णीहिए सद्द एव किह जुत्त?। अह पुव्वमीहिऊण सद्दो त्ति मयं, तई पुव्वं ॥२५७॥

'किं शब्दोऽयम्' आहोस्वित् 'अशब्दो रूपादि' इत्येवं पूर्वमनीहिते यत् 'शब्द एव' इति निश्चयज्ञानम्, तदकस्मादेव जायमानं कथं युक्तम्?, विमर्शपूर्वकत्वमन्तरेण नेदं घटत इत्यर्थ.। इदमुक्तं भवति- शब्दगतान्वयधर्मेषु, रूपादिभ्यो व्यावृत्तौ च गृहीतायां 'शब्द एव' इति निश्चयज्ञानं युज्यते, तद्ग्रहणं च विमर्शमन्तरेण नोपपद्यते, विमर्शश्चेहा, तस्मादीहामन्तरेणाऽयुक्तमेव 'शब्द एव' इति निश्चयज्ञानम्। अथ निश्चयकालात् पूर्वमीहित्वा भवतोऽपि 'शब्द एवाऽयम्' इति निश्चयज्ञानमभिमतम्। हन्त! तर्हि निश्चयज्ञानात् पूर्वं 'तई' असावीहा भवद्वचनतोऽपि सिद्धा॥ इति गाथार्थ ॥ २५७ ॥

यदि नाम निश्चयज्ञानात् पूर्वमीहा सिद्धा, ततः किम्?, इत्याह-

[5]किं तं पुव्वं गहियं जमीहओ सद्द एव विण्णाणं। अह पुव्वं सामण्णं जमीहमाणस्स सद्दो त्ति ॥२५८॥

हन्त! यदि निश्चयज्ञानमीहापूर्वकं त्वयाऽभ्युपगम्यते, तर्हि प्रष्टव्योऽसि- नन्वीहायाः पूर्वं किं तद् वस्तु प्रमात्रा गृहीतम्, यदीहमानस्य तस्य 'शब्द एवाऽयम्' इति निश्चयज्ञानमुपजायते?, न हि काचिद् वस्तुन्यगृहीतेऽकस्मात् प्रथमत एवेहां कुरुत इति भावः। क्षुभितस्य परस्योत्तरप्रदानासामर्थ्यमालोक्य स्वयमेव तन्मतमाशङ्कते- अथ ब्रूयात् परः - सामान्यं नाम जात्यादिकल्पनारहितं वस्तुमात्र-

1 ज पद'। 2 क द्ययथों। 3 क ग तत पू'। 4 किं शब्द किमशब्द इत्यनीहिते शब्द एव कथं युक्तम्?। अथ पूर्वमीहित्वा शब्द इति मतं, सा पूर्वम् ॥२५७॥
5 किं तत् पूर्वं गृहीतं यदीहमानस्य शब्द एव विज्ञानम्। अथ पूर्वं सामान्यं यदीहमानस्य शब्द इति ॥ २५८ ॥

मीहायाः पूर्वं गृहीतं, यदीहमानस्य 'शब्दः' इति निश्चयज्ञानमुत्पद्यते ॥ इति गाथार्थः ॥ २५८ ॥

अथेहायाः पूर्वं सामान्यग्रहणे परेणेष्यमाणे सूरिः स्वसमीहितसिद्धिमुपदर्शयन्नाह–

अत्थोग्गहओ पुव्वं होयव्वं तस्स गहणकालेणं । पुव्वं च तस्स वंजणकालो सो अत्थपरिसुण्णो ॥ २५९ ॥

नन्वीहायाः पूर्वं यत् सामान्यं गृह्यते, तस्य तावद् ग्रहणकालेन भवितव्यम् । स चाऽस्मदभ्युपगतसामयिकार्थावग्रहकालरूपो न भवति, अस्मदभ्युपगताङ्गीकारप्रसङ्गात्, किं तर्हि ?, अस्मदभ्युपगतार्थावग्रहात् पूर्वमेव भवदभिप्रायेण तस्य सामान्यस्य ग्रहणकालेन भवितव्यम्, पूर्वं च तस्याऽस्मदभ्युपगतार्थावग्रहस्य व्यञ्जनकाल एव वर्तते, व्यञ्जनानां शब्दादिद्रव्याणामिन्द्रियमात्रेणाऽऽदानकालो मध्यपदलोपाद् व्यञ्जनकालः । भवत्वेवम्, तथापि तत्र सामान्यार्थग्रहणं भविष्यति, इत्याशङ्क्याह– स च व्यञ्जनकालोऽर्थपरिशून्यः, न हि तत्र सामान्यरूपः, विशेषरूपो वा कश्चनाऽप्यर्थः प्रतिभाति, तदा मनोरहितेन्द्रियमात्रव्यापारात्, तत्र चार्थप्रतिभासाऽयोगात् । तस्मात् पारिशेष्यादस्मदभ्युपगतार्थावग्रह एव सामान्यग्रहणमिति गाथायामनुक्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यम् । तदनन्तरं चाऽन्वय-व्यतिरेक-धर्मपर्यालोचनरूपा ईहा, तदनन्तरं च 'शब्द एवाऽयम्' इति निश्चयज्ञानमपायः, इति सर्वं सुस्थं भवति ॥ इति गाथार्थः ॥ २५९ ॥

अथ प्रथममेवाऽर्थावग्रहज्ञानेन शब्दाग्रहणे परः पुनरपि दोषमाह–

जइ सद्दो त्ति न गहियं न उ जाणइ जं क एस सद्दो त्ति । तमजुत्तं सामण्णे गहिए मग्गिज्जइ विसेसो ॥२६०॥

यद्यर्थावबोधसमये प्रथममेव 'शब्दोऽयम्' इत्येवं तद् वस्तु न गृहीतं, तर्हि "नं उर्ण जाणइ के वेस सद्दे त्ति" जं ति' यत् सूत्रे निर्दिष्टम्, तदयुक्तं प्राप्नोति, यस्माच्छब्दसामान्ये रूपादिव्यावृत्ते गृहीते सति पश्चाद् मृग्यतेऽन्विष्यते विशेषः–'किमयं शब्दः शाङ्खः, उत शार्ङ्गः ?' इति । इदमुक्तं भवति– "नं उर्ण जाणइ के वेस सद्दे त्ति" अस्मिन् नन्दिसूत्रे 'न पुनर्जानाति कोऽप्येष शाङ्ख-शार्ङ्गाद्यन्यतरः शब्दः' इति विशेषस्यैवाऽपरिज्ञानमुक्तम्, शब्दसामान्यमात्रग्रहणं त्वनुज्ञातमेव, तदग्रहणे तु 'क एष शब्दः, किं शाङ्खः, शार्ङ्गो वा ?' इत्येवं विशेषमार्गणमसंगतमेव स्यात्, विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात्, शब्दसामान्ये गृहीत एव तद्विशेषमार्गणस्य युज्यमानत्वात् ॥ इति गाथार्थः ॥ २६० ॥

१ अर्थावग्रहतः पूर्वं भवितव्यं तस्य ग्रहणकालेन । पूर्वं च तस्य व्यञ्जनकाल. सोऽर्थपरिशून्य' ॥ २५९ ॥ २ क ग.'तस्मादस्म' । ३ ग.'ने श'। ४ यदि शब्द इति न गृहीत न तु जानाति यत् क एष शब्द इति । तदयुक्त सामान्ये गृहीते मृग्यते विशेषः ॥२६०॥ ५ न पुनर्जानाति क एष शब्द इति । ६ क.ग.घ.छ.ज 'णं जा' ।

अत्रोत्तरमाह–

[1]सव्वत्थ देसयतो सद्दो सद्दो त्ति भासओ भणइ। इहरा न समयमेत्ते सद्दो त्ति विसेसण जुत्त ॥ २६१ ॥

सर्वत्र पूर्वस्मिन्, अत्र च सूत्रावयवे, अवग्रहस्वरूप देशयन् प्ररूपयन् 'शब्दः शब्द' ' इति भापक' प्रज्ञापक एव वदति, न तु तत्र ज्ञाने शब्दप्रतिभासोऽस्ति। इत्थ चैतत्, अन्यथा न समयमात्रेऽर्थावग्रहकाले 'शब्दः' इति विशेषण युक्तम्, आन्तर्मुहूर्तिकत्वाच्छब्दनिश्चयस्येति प्रागेवोक्तम्। सांव्यवहारिकाऽर्थावग्रहापेक्ष वा सूत्रमिद व्याख्यास्यते, इति मा त्वरिष्ठाः॥ इति गाथार्थ.॥ २६१ ॥

अथ सूत्रावष्टम्भवादिन पर दृष्ट्वा सौत्रमेव परिहारमाह–

[2]अहव सुए च्चिय भणिय जह कोइ सुणेज्ज सद्दमव्वत्त । अव्वत्तमणिद्देस सामण्ण कप्पणारहिय ॥ २६२ ॥

अथवा यदि तत्र गाढ' श्रुतावष्टम्भः, तदा तत्राप्येतद् भणित यदुत–प्रथममव्यक्तस्यैव शब्दोल्लेखरहितस्य शब्दमात्रस्य ग्रहणम्। केन पुन सूत्रावयवेनेदमुक्तम्?, इत्याह–'जह कोइ सुणेज्ज सद्दमव्वत्त ति' अय च सूत्रावयवो नन्द्यध्ययने इत्थ द्रष्टव्य'– "[3]से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्त सद्द सुणेज्ज त्ति"। [4]अत्राऽव्यक्तमिति कोऽर्थ.?, इत्याह– अनिर्देश्य 'शब्दोऽय' 'रूपादिर्वा' इत्यादिना प्रकारेणाऽव्यक्तमित्यर्थ'। ननु यदि शब्दादिरूपेणाऽनिर्देश्यम्, तर्हि किं तत्?, इत्याह– सामान्यम्। किमुक्त भवति?, इत्याह– नाम जात्यादिकल्पनारहितम्। न च वक्तव्य– शाङ्ख शार्ङ्गभेदापेक्षया शब्दोल्लेखस्याऽप्यव्यक्तत्वे घटमाने कुत इद व्याख्यान लभ्यते? इति, अवग्रहस्याऽनाकारोपयोगरूपतया सूत्रेऽधीतत्वात्, अनाकारोपयोगस्य च सामान्यमात्रविपयत्वात्, प्रथममेवाऽपायप्रसक्त्याऽवग्रहेहाऽभावप्रसङ्ग इत्याद्युक्तत्वाच ॥ इति गाथार्थ'॥ २६२ ॥

अथ सूरिरेव पराभिप्रायमाशिशङ्कयिपुराह–

[5]अह व मई, पुव्व चिय सो गहिओ वजणोग्गहे तेण । ज वजणोग्गहम्मि नि भणिय विण्णाणमव्वत्त ॥२६३॥

---

१ सवत्र दशयन् शब्द शब्द इति भापको भणति। इतरथा न समयमात्रे शब्द इति विशेषण युक्तम् ॥ २६१ ॥

२ अथवा श्रुत एव भणित यथा कश्चित् शृणुयाच्छब्दमव्यक्तम्। अव्यक्तमनिर्देश्य सामान्य कल्पनारहितम् ॥ २६२ ॥

३ तद्यथानामा कश्चित् पुरुषोऽव्यक्त शब्द शृणुयादिति। ४ घ छ ज 'तत्रा'।

५ अथ वा मति, पूर्वमेव स गृहीतो व्यञ्जनावग्रहे तेन। यद् व्यञ्जनावग्रहेऽपि भणित विज्ञानमव्यक्तम् ॥ २६३ ॥

अथ परस्य मतिः स्यात् । केयम् ?, इत्याह– सोऽव्यक्तोऽनिर्देश्यादिस्वरूपः शब्दोऽर्थावग्रहात् पूर्वमेव व्यञ्जनावग्रहे तेन श्रोत्रा गृहीतः, तत् किमित्यर्थावग्रहेऽपि तद्ग्रहणमुद्घुष्यते ?। कथमिदं पुनर्ज्ञायते यदुत- असौ व्यञ्जनावग्रहे गृहीतः ?, इत्याह– 'जमित्यादि' यद् यस्माद् व्यञ्जनावग्रहेऽपि भवद्भिरव्यक्तं विज्ञानमुक्तम्, अव्यक्तविषयग्रहण एव चाव्यक्तत्वं तस्योपपद्यत इतिभावः ॥इति गाथार्थः॥२६३॥

अत्रोत्तरमाह—

[1]अत्थि तयं अव्वत्तं न उ तं गिण्हइ सयं पि सो भणियं। न [2]उ अग्गाहियम्मि जुज्जइ सद्दो त्ति विसेसणबुद्धी ॥२६४॥

अस्ति तदव्यक्तं श्रोतुर्व्यञ्जनावग्रहे ज्ञानम्, न तस्याऽस्माभिरपलापः क्रियते, न पुनरसौ श्रोताऽतिसौक्ष्म्यात् तत् स्वयमपि गृह्णाति संवेदयते । एतच्च प्रागपि भणितम् । 'सुत्त-मत्ताइसुहुमबोहो व्व' इति वचनात्, तथा, '[3]सुत्तादओ सयं वि य विन्नाणं नावबुज्झन्ति" इति वचनाच्च । तस्माद् व्यञ्जनमात्रस्यैव तत्र ग्रहणम्, न शब्दस्य, व्यञ्जनावग्रहत्वान्यथानुपपत्तेरेवेति । न च सामान्यरूपतयाऽव्यक्ते शब्देऽगृहीतेऽकस्मादेव 'शब्दः' इति विशेषणबुद्धिर्युज्यते, अनुस्वारस्याऽलाक्षणिकत्वाद् विशेषबुद्धिरित्यर्थः । अस्यां च विशेषबुद्धौ प्रथममेवेष्यमाणायामादावेवाऽर्थावग्रहकालेऽप्यपायप्रसङ्गः, इत्यसकृदेवोक्तम् ॥ इति गाथार्थः ॥ २६४ ॥

ननु यदि व्यञ्जनावग्रहेऽप्यव्यक्तशब्दग्रहणं भवेत् तदा को दोषः स्यात् ?, इत्याह—

[4]अत्थो त्ति विसयग्गहणं जइ तम्मिवि सो न वंजणं नाम। अत्थोग्गहो च्चिय तओ अविसेसो संकरो वावि ॥२६५॥

अर्थावग्रहे 'अर्थः' इत्यनेन तावद् विषयग्रहणमभिप्रेतं– रूपादिभेदेनाऽनिर्धारितस्याऽव्यक्तस्य शब्दादेर्विषयस्य ग्रहणं तत्राऽभिप्रेतमित्यर्थः । यदि च तस्मिन्नपि व्यञ्जनावग्रहेऽसावव्यक्तशब्दः प्रतिभासत इत्यभ्युपगम्यते, तदा न व्यञ्जनं नाम व्यञ्जनावग्रहो न प्राप्नोतीत्यर्थः । ततश्चेदानीं निवृत्ता तत्कथा, व्यञ्जनमात्रसंबन्धस्यैव तत्रोक्तत्वात्, भवता च तदतिक्रान्तस्याऽव्यक्तार्थग्रहणस्येहाभिधीयमानत्वादिति । तर्ह्यव्यक्तार्थग्रहणे किमसौ स्यात् ?, इत्याह– अर्थावग्रह एवाऽसौ, अव्यक्तार्थावग्रहणात्, ततश्च नास्ति व्यञ्जनं व्यञ्जनावग्रहः । अथाऽस्याऽपि सूत्रे प्रोक्तत्वादस्तित्वं न परिह्रियते, तर्हि द्वयोर[5]प्यविशेषः– सोऽप्यर्थावग्रहः, सोऽपि व्यञ्जनावग्रहः प्राप्नोतीति भावः; मेचकमणिप्रभावत् संकरो वा स्यादित्थम् ॥ इति गाथार्थः ॥ २६५ ॥

---

१ अस्ति तदव्यक्त न तु तद् गृह्णाति स्वयमप्यसौ भणितम् । न त्वगृहीते युज्यते शब्द इति विशेषणबुद्धिः ॥ २६४ ॥ २ घ छ. ज 'य अ'।
३ गाथा १९७। ४ अर्थ इति विषयग्रहणं यदि तस्मिन्नप्यसौ न व्यञ्जन नाम । अर्थावग्रह एव ततोऽविशेष सकरो वाऽपि ॥ २६५ ॥ ५ घ. छ. ज.'द्वे सोऽप्य'।

तदेव व्यञ्जनावग्रहे व्यञ्जनसम्बन्धमात्रमेव, अर्थावग्रहे त्वव्यक्तशब्दाद्यर्थग्रहण, न व्यक्तशब्दाद्यर्थसवेदनम्, इति प्रतिपादितम् । साम्प्रतमुपपत्त्यन्तरेणाऽप्यर्थावग्रहे व्यक्तशब्दाद्यर्थसवेदन निराचिकीर्षुराह–

[1]जेणत्थोग्गहकाले गहणे हा-वायसभवो नत्थि । तो नत्थि सद्दबुद्धी, अहऽत्थि नावग्गहो नाम ॥ २६६ ॥

पूर्व तावदर्थस्य ग्रहणमात्र, ततश्चेहा, तदनन्तर त्वपाय, इत्येव मतिज्ञानस्योत्पत्तिक्रम । न चैतत्त्रितय प्रथममेव शब्दार्थेऽवगृहीते समस्तीति । एतदेवाह– येनार्थावग्रहकालेऽर्थग्रहणे हा-ऽपायाना सभवो नास्ति, ततोऽर्थावग्रहे नास्ति 'शब्द' इतिविशेषबुद्धि, अर्थग्रहणे हा पूर्वकत्वात् तस्या । अथाऽस्त्यसौ तत्र, तर्हि नाऽयमर्थावग्रह', किन्त्वपाय एव स्यात्, नैतद् युज्यते, तदभ्युपगमेऽर्थावग्रहे द्वयोरभावप्रसङ्गात् ॥ इति गाथार्थ ॥ २६६ ॥

अपि च, अर्थावग्रहे 'शब्द' इति विशेषबुद्धाविष्यमाणायां दोषान्तरमप्यस्ति । किं तत् ?, इत्याह–

[3]सामण्ण-तयण्णविसेसेहा वज्जण-परिग्गहणओ से । अत्थोग्गहेगसमओवओगबाहुल्लमावण्ण ॥ २६७ ॥

इह येयमर्थावग्रहैकसमये 'शब्द.' इति विशेषबुद्धिर्भवताऽभ्युपगम्यते, सा तावद् निश्चयरूपा, निश्चयश्चाकस्मादेव न युज्यते, किन्तु क्रमेण, तथाहि– प्रथम तावद् रूपादिभ्योऽव्यावृत्तमव्यक्त शब्दसामान्य ग्रहीतव्यम्, ततस्तद्विशेषविषया, तदपररूपादिविशेषविषया च । एतेरेवैश्च धम 'किमय शब्द, आहोस्विद् रूपादि' इत्येवरूपेहा, तदनन्तर च गृहीतशब्दसामान्यविशेषाणां ग्रहणम्, अन्येषां तु रूपादिविशेषाणां तत्राऽविद्यमानानां परिवर्जनम्, इत्येवभूतेन क्रमेण निश्चयोत्पत्तिः । तथाच सति श्रोतुरर्थावग्रहैकसमयेऽपि सामान्यग्रहणादिभि प्रकारैरुपयोगबहुत्वमापद्यते, एकस्मिंश्च समये बहव उपयोगाः सिद्धान्ते निषिद्धाः, इति नार्थावग्रहे शब्दादिविशेषबुद्धि. ॥ इति गाथाभावार्थ' ॥

अक्षरार्थस्तूच्यते– सामान्यमिह श्रूयमाणशब्दसामान्य गृह्यते, 'तयण्णविसेसेह त्ति' तच्छब्देनाऽनन्तरोक्त शब्दसामान्यमनुकृष्यते, अन्यशब्देन तु तत्रा ऽविद्यमाना रूपादय परिगृह्यन्ते । ततश्च तच्चाऽन्ये च तदन्ये– शब्दसामान्य, रूपादयश्चेत्यर्थ, तेषां

1 येनाऽर्थावग्रहकाल ग्रहणे हा ऽपायसभवो नास्ति । ततो नास्ति शब्दबुद्धिः, अथास्ति नावग्रहो नाम ॥ २६६ ॥ २ ज °दायर्थे ।

3 सामान्य तदन्यविशेषेहा वर्जन परिग्रहणतस्तस्य । अर्थावग्रहैकसमयोपयोगबाहुल्यमापन्नम् ॥ २६७ ॥

विशेषा धर्माः श्रोत्रग्राह्यत्वादयः, चक्षुरादिवेद्यत्वादयश्च, तद्विषयेहा तदन्यविशेषेहा, किमत्र श्रोत्रग्राह्यत्वादयो धर्मा उपलभ्यन्ते, आहोस्विच्चक्षुरादिवेद्यत्वादयः? इत्येवंरूपो विमर्श इत्यर्थः, तदनन्तरं तु वर्जनं च तत्राऽविद्यमानरूपादिगतानां हेयधर्माणां चक्षुर्वेद्यत्वादीनां, परिग्रहणं च तत्र गृहीतशब्दसामान्यगतानामुपादेयधर्माणां श्रोत्रग्राह्यत्वादीनाम्, इति वर्जन-परिग्रहणे त्यागा-ऽऽदाने; सामान्यं च तदन्यविशेषेहा च वर्जन-परिग्रहणे च सामान्य-तदन्यविशेषेहा-वर्जन-परिग्रहणानि तेभ्यस्ततः। 'से' तस्य श्रोतुः। अर्थावग्रहैकसमयेऽप्युपयोगबाहुल्यमापन्नं प्राप्तम्। तथाहि– प्रथमः सामान्यग्रहणोपयोगः, यथोक्तेहोपयोगस्तु द्वितीयः, हेयधर्मवर्जनोपयोगस्तृतीयः, उपादेयधर्मपरिग्रहणोपयोगश्चतुर्थः, इत्येवमर्थावग्रहैकसमयमात्रेऽपि बहव उपयोगाः प्राप्नुवन्ति। न चैतद् युक्तम्, समयविरुद्धत्वात्। तस्माद् नार्थावग्रहे शब्दविशेषबुद्धिः, किन्तु 'सद्दे त्ति भणइ वत्ता' इत्यादि स्थितम्॥ इति गाथार्थः॥ २६७॥

अथाऽस्मिन्नेवाऽर्थावग्रहेऽपरवाद्यभिप्रायं निराचिकीर्षुराह–

अण्णे[2] सामण्णग्गहणमाहु बालस्स जायमेत्तस्स। समयम्मि चेव परिचियविसयस्स विसेसविन्नाणं॥ २६८॥

अन्ये वादिनः केचिदेवमाहुः– यदेतत्सर्वविशेषविमुखस्याऽव्यक्तस्य सामान्यमात्रस्य वस्तुनो ग्रहणमालोचनं, तद् बालस्य शिशोस्तत्क्षणजातमात्रस्य भवति, नाऽत्र विप्रतिपत्तिः, अव्यक्तो ह्यसौ संकेतादिविकलोऽपरिचितविषयः। यस्तर्हि परिचितविषयः, तस्य किम्?, इत्याह– समय एवाऽऽद्यशब्दश्रवणसमय एव विशेषविज्ञानं जायते, स्पष्टत्वात् तस्य। ततश्चाऽमुमाश्रित्य "[3]तेण सद्दे त्ति उग्गहिए" इत्यादि यथाश्रुतमेव व्याख्यायते, न कश्चिद् दोष इति भावः॥ इति गाथार्थः॥ २६८॥

अत्रोत्तरमाह–

तदवत्थमेव[4] तं पुव्वदोसओ तम्मि चेव वा समये। संख-महुराइसुबहुयविसेसगहणं पसज्जेज्जा॥ २६९॥

'[5]जेणत्थोग्गहकाले' इत्यादिना ग्रन्थेन '[6]सामण्ण-तयण्णविसेसेहा' इत्यादिना च ग्रन्थेन यद् दूषितं या तस्याऽवस्था

१ गाथा २५३। २ अन्ये सामान्यग्रहणमाहुर्बालस्य जातमात्रस्य। समये एव परिचितविषयस्य विशेषविज्ञानम्॥ २६८॥ ३ तेन शब्द इत्यवगृहीत.। ४ तदवस्थमेव तत् पूर्वदोषतस्तस्मिन्नेव वा समये। शङ्ख-मधुरादिसुबहुकविशेषग्रहणं प्रसज्येत॥२६९॥ ५ गाथा २६६। ६ गाथा २६७।

यत् तस्य स्वरूपम्– 'संमयम्मि चेव परिचियविसयस्स विसेसविन्नाण' इति, तदेतत्परोक्तमपि तदवस्थमेव, न पुनः किञ्चिदूनाधिकावस्थम्। कुत ?, इत्याह– 'पुव्वदोसउ त्ति' 'जेणत्थोग्गहकाले' इत्यादिना, 'सामण्ण तयण्ण–' इत्यादिना च य' पूर्वदोषोऽभिहितस्तस्मात् पूर्वदोषात्– पूर्वदोषाऽनतिवृत्ते, तेदतत्परोक्त तदवस्थमेव, इति नान्यदूषणाऽभिधानप्रयासो विधीयत इति भाव। अथ वाऽपूर्वमपि दूषणमुच्यते। किं तत् ?, इत्याह– 'तम्मि चेवेत्यादि' वा इत्यथवा, तस्मिन्नेव स्पष्टविज्ञानस्य व्यक्तस्य जन्तोर्विशेषग्राहिणि समये 'शाङ्ख, शार्ङ्गो वाऽय शब्द', स्निग्ध, मधुर', कर्कशः, स्त्री पुरुषाद्यन्यतरवाद्य'' इत्यादि सुबहुकविशेषग्रहण प्रसज्येत। इदमुक्त भवति– यदि व्यक्तस्य परिचितविषयस्य जन्तोरव्यक्तशब्दज्ञानमुल्लङ्घ्य तस्मिन्नर्थावग्रहैकसमयमात्रे शब्दनिश्चयज्ञान भवति, तदाऽन्यस्य कस्यचित् परिचिततरविषयस्य पटुतरावबोधस्य तस्मिन्नेव समये व्यक्तशब्दज्ञानमप्यतिक्रम्य 'शाङ्खोऽय शब्द'' इत्यादिसख्यातीतविशेषग्राहकमपि ज्ञान भवदभिप्रायेण स्यात्, दृश्यन्ते च पुरुषशक्तीनां तारतम्यविशेषा॰। भवत्येव कस्यचित् प्रथमसमयेऽपि सुबहुविशेषग्राहकमपि ज्ञानमिति चेत्। न, "नै उण जाणइ के वेस सद्दे" इत्यस्य सूत्रावयवस्याऽगमकत्वप्रसङ्गात्। विमध्यमशक्तिपुरुषविषयमेतत् सूत्रमिति चेत्। न, अविशेषेणोक्तत्वात्, सर्वविशेषविषयत्वस्य च युक्त्यनुपपन्नत्वात्, न हि प्रकृष्टमतेरपि शब्दधर्मिणमगृहीत्वोत्तरोत्तरबहुसुधर्मग्रहणसभवोऽस्ति, निराधारधर्माणामनुपपत्ते' ॥ इति गाथार्थ' ॥ २६९ ॥

किञ्च, समयमात्रेऽपि 'शब्दः' इति विशेषविज्ञानमभ्युपगच्छतोऽन्येऽपि समयविरोधादयो दोषा'। के पुनस्ते ?, इत्याह–

अँत्थोग्गहो न समय अहवा समओवओगबाहुल्ल। सव्वविसेसग्गहण सव्वमई वोग्गहो गिज्झो ॥२७०॥

एगो वाऽवाओ च्चिय अहवा सोऽगहिय-णीहिए पत्तो। उक्कम-वइक्कमा वा पत्ता धुवमोग्गहाईण ॥२७१॥

सामण्ण च विसेसो वा सामण्णमुभयमुभय वा। न य जुत्त सव्वमिय वा सामण्णालबन मोत्तु ॥ २७२॥

व्याख्या– " उंग्गहो एक्क समय " इत्यादिवचनादर्थावग्रहः सिद्धान्ते सामयिको निर्दिष्टः, यदि चाऽर्थावग्रहे विशेषविज्ञानमभ्युपगम्यते तदा सामयिकोऽसौ न प्राप्नोति, विशेषज्ञानस्याऽसख्येयसामयिकत्वात्। अथ समयमात्रेऽप्यस्मिन् विशेषज्ञानमिष्यते, तर्हि

१ गाथा २६८। २ गाथा २६६। ३ गाथा २६७। ४ न पुनर्जानाति क एष शब्द।

५ अर्थावग्रहो न समयमथवा समयोपयोगबाहुल्यम्। सर्वविशेषग्रहण सर्वमतिरर्थावग्रहो ग्राह्य ॥ २७० ॥

एको वाऽपाय एवाऽथवा सोऽगृहीता ऽनीहित प्राप्तः। उत्क्रम व्यतिक्रमौ वा प्राप्तौ ध्रुवमवग्रहादीनाम् ॥२७१॥

सामान्य च विशेषो वा सामान्यमुभयमुभय वा। न च युक्त सर्वमिद वा सामान्यालम्बन मुक्त्वा ॥ २७२ ॥ ६ अवग्रह एकं समयम्।

'सामण्ण-तयण्णविसेसेहा' इत्यादिना प्रागुक्तं समयोपयोगबाहुल्यं प्राप्नोति । अथवेत्यग्रतोऽप्यनुवर्तते। ततश्चाऽथवा परिचितविषयस्य विशेषज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने परिचिततरविषयस्य तस्मिन्नेव समये सर्वविशेषग्रहणमनन्तरोक्तं प्राप्नोति । अथवाऽवग्रहमात्रादपि विशेषपरिच्छेदेऽङ्गीक्रियमाणे ईहादीनामनुत्थानमेव। ततश्च सर्वाऽपि मतिरवग्रहो ग्राह्यः— सर्वस्यापि मतेरवग्रहरूपतैव प्राप्नोतीत्यर्थः। अथवा सर्वाऽपि मतिरपाय एवैकः प्राप्नोति, अर्थावग्रहे विशेषज्ञानस्याऽऽश्रयणात्, तस्य च निश्चयरूपत्वात्, निश्चयस्य चाऽपायत्वादिति । समयमात्रे चाऽस्मिन्नपाये सिद्धे "[2]ईहा-वाया मुहुत्तमन्तं तु" इति विरुध्यते। अथवाऽर्थेऽवगृहीते, ईहिते च, अपायः सिद्धान्ते निर्दिश्यते "[3]उग्गहो ईहा अवाओ य" इति क्रमनिर्देशात्, यदि चाऽऽद्यसमयेऽपि विशेषज्ञानाऽभ्युपगमादपाय इष्यते, तर्ह्यनवगृहीतेऽनीहिते च तस्मिन्नसौ प्राप्तः। 'वा' इत्यथवा, यदि तृतीयस्थाननिर्दिष्टोऽप्यपायः '[4]समयम्मि चेव परिचियविसयस्स विण्णाणं' इति वचनात् पटुत्ववैचित्र्येण प्रथममभ्युपगम्यते, तर्हि तस्मादेव पाटववैचित्र्यादवग्रहे-हा-ऽपाय-धारणानां ध्रुवं निश्चितमुत्क्रम-व्यतिक्रमौ स्याताम्। तत्र पश्चानुपूर्वीभवनमुत्क्रमः, अनानुपूर्वीभावस्तु व्यतिक्रमः, तथाहि— यथा शक्तिवैचित्र्यात् कश्चित् प्रथममेवाऽपायो भवताऽभ्युपगम्यते, तथा तत एव कस्याऽपि प्रथमं धारणा स्यात्, ततोऽपायः, ततोऽपीहा, तदनन्तरं त्ववग्रह इत्युत्क्रमः; अन्यस्य कस्यचित्पुनरवग्रहमुल्लङ्घ्य प्रथममेवेहा समुपजायेत, अपरस्य तु तामप्यतिक्रम्याऽपायः, अन्यस्य तु तमप्यतिवृत्त्य धारणा स्यात्, इत्यादिर्व्यतिक्रमः। न चेह वयं युक्तिमापृच्छनीयाः, भवदभ्युपगतस्य शक्तिवैचित्र्यस्यैव पुष्टहेतोः सद्भावात् । न चैतावुत्क्रम-व्यतिक्रमौ युक्तौ "[5]उग्गहो ईहा अवायो य धारणा एव होन्ति चत्तारि" इति [6]परममुनिनिर्दिष्टक्रमस्याऽन्यथाकर्तुमशक्यत्वादिति। तथा, यदि यत् प्रथमसमये गृह्यते स विशेषः, तर्हि 'सामण्णं च विसेसो त्ति' यत् सामान्यं तदपि विशेषः प्राप्तः, प्रथमसमये हि सर्वस्याऽपि वस्तुनोऽव्यक्तं सामान्यमेव रूपं गृह्यते, ततोऽस्मिन्नप्यर्थावग्रहसमये सामान्यमेव गृह्यत इति परमार्थः। यदिवाऽत्र विशेषबुद्धिर्भवताऽभ्युपगम्यते, तर्हि यदिह वस्तुस्थित्या सामान्यं स्थितं तदपि भवदभिप्रायेण विशेषः प्राप्तः। चशब्दो दूषणसमुच्चयार्थः । 'सो वा सामण्णं ति' स वा भवदभिमतो विशेषो वस्तुस्थितिसमायातं सामान्यं प्राप्नोतीति । 'उभयमुभयं व त्ति' अथवा, सामान्य-विशेषलक्षणमुभयमप्येतत्प्रत्येकमुभयं प्राप्नोति— एकैकमुभयरूपं स्यादित्यर्थः; तथाहि— अव-ईषत् सामान्यं गृह्णातीत्यवग्रह इतिव्युत्पत्त्या वस्तुस्थितिसमायातं यत्सामान्यं तत् स्वरूपेण तावत् सामान्यम्, भवदभ्युपगमेन तु विशेषः, इत्येकस्याऽपि सामान्यस्योभयरूपता; तथा योऽपि भवदभ्यु-

१ गाथा २६७। २ ईहाऽपायौ मुहूर्तान्तस्तु। ३ अवग्रहः, ईहा, अपायश्च। ४ गाथा-२६८ । ५ अवग्रह ईहाऽपायश्च धारणा एव भवन्ति चत्वारि।
६ श्रीभद्रबाहुस्वामिभिः।

पगतो विशेष सोऽपि त्वदभिप्रायेण विशेष', वस्तुस्थित्या तु सामान्यम्, इति विशेषस्याऽप्येकस्योभयस्वभावता । भवत्वेवमिति चेत्। इत्याह– न च युक्त सर्वमिदम्। किं कृत्वा ?, इत्याह– सामान्यमालम्बनं ग्राह्यं मुक्त्वा 'अर्थावग्रहस्य' इति शेष.। इदमुक्त भवति– अर्थावग्रहस्याऽव्यक्त सामान्यमात्रमालम्बन परिहृत्य यदन्यद् विशेषरूपमालम्बनमिष्यते, तदभ्युपगमे च 'सामण्ण च विसेसो वा सामण्ण' इत्यादि यदापतति, तत् सर्वमयुक्तम्, अघटमानकत्वात्। इह च गाथात्रये बहुषु दूषणेषु मध्ये यत् प्रागुक्तमपि किञ्चिद् दूषण मुक्त, तत् प्रसङ्गायातत्वात्, इति न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् ॥ इति गाथात्रयार्थ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥

प्रस्तुत एवार्थेऽपरमपि मतान्तरमुपन्यस्य निराकुर्वन्नाह–

[1]केइदिहालोयणपुव्वमोग्गह [2]बेंति तत्थ सामण्ण । गहियमहत्थावग्गहकाले सद्दे त्ति निच्छिण्ण ॥ २७३ ॥

केचिद् वादिन इहाऽस्मिन् प्रक्रमेऽवग्रह ब्रुवतेऽर्थावग्रह व्याचक्षते । किंविशिष्टम् ?, इत्याह– आलोचनपूर्व सामान्यवस्तुग्राहि ज्ञानमालोचन तत् पूर्व प्रथम यत्र स तथा तम्, प्रथममालोचनज्ञान ततोऽर्थावग्रह इत्यर्थ', तथा च तैरुक्तम्–

"अस्ति ह्यालोचनाज्ञान प्रथम निर्विकल्पकम् । बालमूकादिविज्ञानसदृश शुद्धवस्तुजम्" ॥ १ ॥ इति ।

किं पुनस्तत्राऽऽलोचनज्ञाने गृह्यते ?, इत्याह–'तत्थेत्यादि' तत्रालोचनज्ञाने सामान्यमव्यक्त वस्तु गृहीत 'प्रतिपत्त्रा' इति गम्यते, अथाऽनन्तरमर्थावग्रहकाले 'तदेव गृहीतम्' इत्यनुवर्तते । कथंभूत सत् ?, इत्याह– निच्छिन्न पृथक्कृत रूपादिभ्यो व्यावृत्त-मित्यर्थ'। केनोल्लेखेन गृहीतम् ?, इत्याह– 'सद्दे त्ति' शब्दविशेषणविशिष्टमित्यर्थ । ततश्च "से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्त सद्द सुणेज्ज" इत्येतदालोचनज्ञानापेक्षया नीयते, "तेण सद्दे त्ति उग्गहिए" एतच्चार्थावग्रहापेक्षया, इति सर्व सुस्थतामनुभवति । न चात' पर भवतोऽप्याचार्य ! किञ्चिद् वक्तव्यमस्ति, यदि हि युक्त्यनुभवसिद्धेनाऽर्थेन सूत्रे विषयविभागव्यवस्थापितेऽपि वादी जय न प्राप्स्यति, तदा तूष्णीमाश्रयन्तु विपश्चित , विचारचर्यामार्गस्य स्वाग्रहतत्परेण त्वयैव लुप्तत्वात् ॥ इति गाथार्थ. ॥ २७३ ॥

तदत्र सूरि' परस्यैवदुर्गर्वानुविद्धामज्ञतामवलोकयन् मार्गावतारणाय विकल्पयन्नाह–

१ केचिदिहालोचनपूर्वमवग्रह ब्रुवन्ति तत्र सामान्यम् । गृहीतमथाऽर्थावग्रहकाल शब्द इति निच्छिन्नम् ॥ २७३ ॥ २ क ग 'बिंति'। ३ क ग 'यत स ।
४ तद्यथानामा कश्चित् पुरुषोऽव्यक्त शब्द शृणुयादिति । ५ तेन शब्द इत्यवगृहीत । ६ ज मज्ञातता'। ७ घ 'वतर'।

॥१६१॥

[1]तं वंजणोग्गहाओ पुव्वं पच्छा स एव वा होज्जा। पुव्वं तदत्थवंजणसंबंधाभावओ नत्थि ॥ २७४ ॥

यद्यनुपहतस्मरणवासनासन्तानस्तदर्थावग्रहात् पूर्वं व्यञ्जनावग्रहो भवतीति यदुक्तं प्राक्, तद् भवानपि स्मरति। ततः किम्?, इति चेत्। उच्यते- यदेतद् भवदुत्प्रेक्षितं सामान्यग्राहकमालोचनं तत् तस्माद् व्यञ्जनावग्रहात् पूर्वं वा भवेत्, पश्चाद् वा भवेत्, स एव वा व्यञ्जनावग्रहोऽप्यालोचनं भवेत्?, इति त्रयी गतिः, अन्यत्र स्थानाभावात्। किञ्चाऽतः?, इत्याह- पूर्वं तद् नास्तीति संबन्धः। कुतः?, इत्याह- अर्थव्यञ्जनसंबन्धाभावादिति- अर्थः शब्दादिविषयभावेन परिणतद्रव्यसमूहः, व्यञ्जनं तु श्रोत्रादि, अर्थश्च व्यञ्जनं चाऽर्थ-व्यञ्जने तयोः संबन्धस्तस्याऽभावात्, सति ह्यर्थ-व्यञ्जनसंबन्धे सामान्यार्थालोचनं स्यात्, अन्यथा सर्वत्र सर्वदा तद्भावप्रसङ्गात्। व्यञ्ज-नावग्रहाच्च पूर्वमर्थव्यञ्जनसंबन्धो नास्ति, [2]तद्भावे च व्यञ्जनावग्रहस्यैवेष्टत्वात् तत्पूर्वकालता न स्यादिति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥२७४॥

द्वितीयविकल्पं शोधयन्नाह-

पच्छा वि तो न जुत्तं परिसेसं वंजणं होज्जा ॥२७५॥

[3]अत्थोग्गहो वि जं वंजणोग्गहस्सेव चरमसमयम्मि।

तथा, अर्थावग्रहोऽपि यद् यस्माद् व्यञ्जनावग्रहस्यैव चरमसमये भवति, इति प्रागिहापि निर्णीतम्। तस्मात् पश्चादपि व्यञ्ज-नावग्रहादालोचनज्ञानं न युक्तम्, निरवकाशत्वात्। न हि व्यञ्जना-ऽर्थावग्रहयोरन्तरे कालः समस्ति, यत्र तत् त्वदीयमालोचनज्ञानं स्यात्, व्यञ्जनावग्रहचरमसमय एवाऽर्थावग्रहसद्भावात्। तस्मात् पूर्वं पश्चात्कालयोर्निषिद्धत्वात् पारिशेष्याद् मध्यकालवर्ती तृतीय-विकल्पोपन्यस्तो व्यञ्जनं व्यञ्जनावग्रह एव भवताऽऽलोचनाज्ञानत्वेनाऽभ्युपगतो भवेत्। एवं च न कश्चिद् दोषः, नाममात्र एव विवादात् ॥ इति गाथार्थः ॥ २७५ ॥

क्रियतां तर्हि प्रेरकवर्गेण वर्धापनकम्, त्वदभिप्रायाविसंवादलाभात्, इति चेत्। नैवम्, विकल्पद्वयस्येह सद्भावात्, तथाहि-तद्व्यञ्जनावग्रहकालेऽभ्युपगम्यमानमालोचनं किमर्थस्यालोचनं, व्यञ्जनानां वा?, इति विकल्पद्वयम्। तत्र प्रथमविकल्पमनूद्य दूषयन्नाह-

[4]तं च समालोयणमत्थदरिसणं जइ, न वंजणं तो तं। अह वंजणस्स तो कहमालोयणमत्थसुण्णस्स? ॥२७६॥

१ तद् व्यञ्जनावग्रहात्तु पूर्वं पश्चात् स एव वा भवेत्। पूर्वं तदर्थव्यञ्जनसंबन्धाभावतो नास्ति ॥ २७४ ॥ २ क. ग. 'तत्सद्भावे तु व्य' ज. 'तद्भावे तु व्य'।

१ तद् व्यञ्जनावग्रहात्तु पूर्वं पश्चात् स एव वा भवेत्। पूर्वं तदर्थव्यञ्जनसंबन्धाभावतो नास्ति ॥ २७४ ॥

२ पश्चादप्यतो न युक्तं परिशेषं व्यञ्जनं भवेत् ॥ २७५ ॥

३ अर्थावग्रहोऽपि यद् व्यञ्जनावग्रहस्येव चरमसमये।

४ तच्च समालोचनमर्थदर्शनं यदि, न व्यञ्जनं तत्तस्मात्। अथ व्यञ्जनस्य ततः कथमालोचनमर्थशून्यस्य? ॥ २७६ ॥

[illegible] यदि [illegible], [illegible] भाति, [illegible] [illegible], तथा [illegible] 'पुन[illegible] [illegible]' इत्यादि॥ [illegible]। [illegible] भवति ?, [illegible]। अथ [illegible] अथ [illegible] [illegible], यदि [illegible] [illegible] ?, इत्यर्थः। [illegible] ?, इत्याह- [illegible]॥ इति गाथार्थः ॥ २७६ ॥

[illegible] यदि का गति ?, इत्याह-

[illegible] ॥ तत्र [illegible] सामण्ण[illegible] तदवरम्मि ? ॥ २७७ ॥

[illegible] निर्णीते [illegible] द्वितीयं [illegible] भवेत्। न च [illegible] क्रियमाणेषु [illegible]?। [illegible], को दोष ? इति। [illegible], [illegible] इति, [illegible] 'सामान्य' [illegible], तथ न [illegible] [illegible]। तस्मात् [illegible] सामान्यार्थग्राहक, न पुनः [illegible]। [illegible]- " [illegible] " इत्यादि, [illegible], [illegible] ॥ इति गाथा॥ ॥ २७७ ॥

अथ '[illegible]' इति [illegible]-

[illegible] तम्मि। [illegible] [illegible] ? ॥२७८॥

[illegible] सामान्यं गृहीत्वा, तथापि [illegible] ' [illegible] ' इति [illegible], '[illegible]' [illegible], न [illegible], [illegible]। [illegible] '[illegible]' इत्यादि [illegible]॥ इति गाथार्थः ॥ २७८ ॥

[illegible] ? ॥ २७७ ॥

[illegible] इति ? ॥ २७८ ॥

अथाऽर्थावग्रहसमये शब्दाद्यवगमेन सहैवेहा भविष्यतीति मन्यसे, तत्राऽऽह—

अत्थावग्गहसमए वीसुमसंखेज्जसमइया दो वि । तक्का-वगमसहावा ईहा-ऽवाया कहं जुत्ता ? ॥ २७९ ॥

अर्थावग्रहसंबन्धिन्येकस्मिन् समये कथमीहा-ऽपायौ युक्तौ ?, इति संबन्धः । कथंभूतावेतौ ? यतः, इत्याह– तर्का-ऽवगमस्वभावौ, तर्को विमर्शस्तत्स्वभावेहा, अवगमो निश्चयस्तत्स्वभावोऽपायः; द्वावपि चैतौ पृथगसंख्येयसमयनिष्पन्नौ । एतदुक्तं भवति– यदिदमर्थावग्रहे विशेषज्ञानं त्वयेष्यते सोऽपायः, स चाऽवगमस्वभावो निश्चयस्वरूप इत्यर्थः; या च तत्समकालमीहाऽभ्युपेयते सा तर्कस्वभावा, अनिश्चयात्मिकेत्यर्थः । तत एतावीहा-ऽपायावनिश्चयेतरस्वभावौ कथमर्थावग्रहे युगपदेव युक्तौ; निश्चया-ऽनिश्चययोः परस्परपरिहारेण व्यवस्थितत्वात्, एकत्रैकदाऽवस्थानाभावेन सहोदयाऽनुपपत्तेः ? इति । एषा तावद् विशेषावगमे-हयोः सहभावे एकाऽनुपपत्तिः । अपरं च समयमात्रकालोऽर्थावग्रहः , ईहा-ऽपायौ तु "[2]ईहा-वाया मुहुत्तमंतं तु" इति वचनात् प्रत्येकमसंख्येयसमयनिष्पन्नौ कथमेकस्मिन्नर्थावग्रहसमये स्याताम्, अत्यन्तानुपपन्नत्वात् ? । इति द्वितीयाऽनुपपत्तिः । तस्मादत्यन्तासंबद्धत्वाद् यत् किञ्चिदेतत्, इत्युपेक्षणीयम् ॥ इति गाथार्थः ॥ २७९ ॥

तदेवं युक्तिशतैर्निराकृतानामपि प्रेरकाणां निःसंख्यात्वात् केषांचित् प्रेर्यशेषमत्रापि सूरिराशङ्कते—

[3]खिप्पे-यराइभेओ जमोग्गहो तो विसेसविण्णाणं । जुज्जइ विगप्पवसओ सद्दो त्ति सुयम्मि जं केइ ॥ २८० ॥

'केइ त्ति' इहाऽर्थावग्रहे विशेषज्ञानसमर्थनाऽऽग्रहममुमुक्षवोऽत्रापि केचिद् वादिनो मन्यन्ते । किम् ?, इत्याह– क्षिप्रे-तरादिभेदो यस्मादवग्रहो ग्रन्थान्तरे भणितः 'अत्रापि च विस्तरेण भणिष्यते' इति गम्यते । ततः 'शब्दः' इति विशेषविज्ञानं युज्यते घटते 'अर्थावग्रहे' इति प्रस्तावादेव लभ्यते । यत् किम् ?, इत्याह– 'सुयम्मि जं ति' "तेणं सद्दे त्ति उग्गहिए" इत्यादिवचनात् यत् 'सूत्रे निर्दिष्टम्' इति शेषः । कुतः पुनरिदं विशेषविज्ञानं युज्यते ?, इत्याह– विकल्पवशतोऽन्यत्रोक्तनानात्ववशतः, इत्यक्षरघटना ॥

एतच्चाऽत्र हृदयम्– "क्षिप्रमवगृह्णाति, चिरेणाऽवगृह्णाति, बह्ववगृह्णाति, अबह्ववगृह्णाति, बहुविधमवगृह्णाति, अबहुविधमवगृह्णाति, एवमनिश्रितम्, निश्रितं, असंदिग्धं, संदिग्धम्, ध्रुवम्, अध्रुवमवगृह्णाति" इत्यादिना ग्रन्थेनाऽवग्रहादयः शास्त्रान्तरे द्वादशभिर्विशेषणैर्विशेषिताः । अत्राऽपि च पुरस्तादयमर्थो वक्ष्यते । ततः 'क्षिप्रं चिरेण वाऽवगृह्णाति' इतिविशेषणान्यथानुपपत्तेर्ज्ञायते–

1 अर्थावग्रहसमये विष्वगसंख्येयसामयिकौ द्वावपि । तर्का-ऽवगमस्वभावावीहा-ऽपायौ कथं युक्तौ ? ॥ २७९ ॥ 2 ईहा-ऽपायौ मुहूर्तान्तस्तु ।
3 क्षिप्रे-तरादिभेदो यदवग्रहस्ततो विशेषविज्ञानम् । युज्यते विकल्पवशतः शब्द इति सूत्रे यत् केचित् ॥ २८० ॥

क्षिप्र चिरग्रहणविशेषणमुपपद्यत नैकसमयमात्रमान एवाऽर्थावग्रह', किन्तु चिरकालिकोऽपि, न हि समयमात्रमानतयैकरूपे तस्मिन् क्षिप्र चिरग्रहणविशेषणमुपपद्यत
इति भाव'। तस्मादतद्विशेषणबलादसख्येयसमयमानोऽप्यर्थावग्रहो युज्यते । तथा, बहूना श्रोतॄणामविशेषेण प्राप्तिविषयस्थे शङ्ख-
भेर्यादिबहुतूर्यनिर्घोष क्षयोपशमवैचित्र्यात् कोऽप्यबहु अवगृह्णाति, सामान्य समुदिततूर्यशब्दमात्रमवगृह्णातीत्यर्थ' । अन्यस्तु बहवगृ-
ह्णाति, शङ्ख भेर्यादितूर्यशब्दान् भिन्नान् बहून् गृह्णातीत्यर्थ' । अन्यस्तु स्त्री पुरुषादिवाद्यत्व स्निग्ध मधुरत्वादिबहुविधविशेषविशि-
ष्टत्वेन बहुविधमवगृह्णाति, अपरस्त्वबहुविधविशेषविशिष्टत्वादबहुविधमवगृह्णाति । अत एतस्माद् बहु बहुविधाद्यनेकविकल्पनानात्वव
शादवग्रहस्य क्वचित् सामान्यग्रहणम्, क्वचित् तु विशेषग्रहणम्, इत्युभयमप्यविरुद्धम् । अतो यत् सूत्रे "'तेण सद्दे त्ति उग्गहिए"
इति वचनात् 'शब्द'' इति विशेषविज्ञानमुपादिष्टम्, तदप्यर्थावग्रहे युज्यत एव, इति केचित् ॥ इति गाथार्थ' ॥ २८० ॥

अत्रोत्तरमाह—

से किमोग्गहो त्ति भण्णइ गहणे-हा-ऽवायलक्खणत्ते वि ? । अह उवयारो कीरइ तो सुण जह जुज्जए सो वि ॥२८१॥

इह पूर्वमनेकधा प्रतिविहितमप्यर्थ पुन पुन. प्रेरयन्त प्रेरकमवलोक्याऽन्तर्विस्फुरदसूयावशात् साक्षेप कात्वा सूरि' पृच्छति—'किमो
ग्गहो त्ति भण्णइ त्ति' किंशब्द' क्षेपे, यो बहु बहुविधादिविशेषणवशाद् विशेषावगम. स किमबुधचक्रवर्तिन्! अवग्रहोऽर्थावग्रहो भण्यते ?। क
सत्यपि ?, इत्याह—'गहणे हित्यादि' ग्रहण च सामान्यार्थस्य, ईहाऽवगृहीतस्य, अपायश्चेहितार्थस्य ग्रहणे हा ऽपायास्तैर्लक्ष्यते प्रकटी
क्रियते य स तथा तद्भावस्तत्त्व तस्मिन सत्यपि, बहु बहुविधादिग्राहको हि विशेषावगमो निश्चय', स च सामान्याऽर्थग्रहण, ईहा च
विना न भवति, यश्च तदविनाभावी सोऽपाय एव, कथमर्थावग्रह इति भण्यते ? इति । एतत्पूर्वमसकृदेवोक्तमपि हन्त ! विस्मरणशीलतया,
जडतया, बद्धाभिनिवेशतया वा पुन. पुनरस्मान् भाणयसीति किं कुर्म ?, पुनरुक्तमपि ब्रूम', यद् यस्मादायासेनाऽपि कश्चिद् मार्गमासा
दयतीति । ननु ग्रहणम्, ईहा च विशेषावगमस्य लक्षण भवतु, ताभ्यां विना तदभावात्, अपायस्तु कथ तल्लक्षणम्, तत्स्वरूपत्वादेवा-
ऽस्य ?। सत्यम्, किन्तु स्वरूपमपि भेदविवक्षया लक्षण भवत्येव, यदाह—

"विपाऽमृते स्वरूपेण लक्ष्येते कलशादिवत् । एव च स्वस्वभावाभ्या व्यज्येते खल सज्जनौ" ॥ १ ॥

आह— यदि बहु बहुविधादिग्राहकोऽपाय एव भवति, तर्हि कथमन्यत्राऽवग्रहादीनामपि बह्वादिग्रहणमुक्तम् ? । सत्यम्, कि

---

१ तेन शब्द इत्यवगृहीत। । २ स किमवग्रह इति भण्यते ग्रहण हा ऽपायलक्षणत्वऽपि ? । अथोपचार क्रियत तत शृणु यथा युज्यत सोऽपि ॥२८१॥

न्त्वपायस्य कारणमवग्रहादयः, कारणे च योग्यतया कार्यस्वरूपमस्ति, इत्युपचारतस्तेऽपि वह्वादिग्राहकाः प्रोच्यन्ते, इत्यदोषः । यद्येनम्, तर्हि वयमप्यपायगतं विशेषज्ञानमर्थावग्रहेऽप्युपचरिष्याम इति । एतदेवाह– 'अहेत्यादि' अथोक्तन्यायेनोपचारं कृत्वा विशेषग्राहकोऽर्थावग्रहः प्रोच्यते । नैतदेवम्, यतो मुख्याभावे सति प्रयोजने निमित्ते चोपचारः प्रवर्तते । न चैवमुपचारे किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । " [1]तेणं सद्दे त्ति उग्गहिए " इत्यादिसूत्रस्य यथाश्रुतार्थनिगमनं प्रयोजनमिति चेत् । न, 'सद्दे त्ति भणइ वत्ता' इत्यादिप्रकारेणाऽपि तस्य [3]निगमितत्वात् । सामर्थ्यव्याख्यानमिदम्, न यथाश्रुतार्थव्याख्येति चेत् । तर्हि यद्युपचारेणाऽपि श्रौतोऽर्थः सूत्रस्य व्याख्यायत इति तवाभिप्रायः, तर्हि यथा युज्यत उपचारः, तथा कुरु, न चैवं क्रियमाणोऽसौ युज्यते, यतः 'सिंहो माणवकः' "समुद्रस्तडागः' इत्यादाविव किञ्चित्साम्ये सत्ययं विधीयमानः शोभते । न चैतत्सामायिकेऽर्थावग्रहे-ऽसंख्येयसामयिकं विशेषग्रहणं कथमप्युपपद्यते । तर्हि कथमयमुपचारः क्रियमाणो घटते ?, इति चेत् । अहो ! सुचिरादुपसन्नोऽसि । ततः शृणु समाकर्णयाऽवहितेन मनसा, सोऽपि यथा युज्यते तथा कथयामि– 'सद्दे त्ति भणइ वत्ता' इत्यादिप्रकारेण तावद् व्याख्यातं सूत्रम् । यदि चौपचारिकेणाऽप्यर्थेन भवतः प्रयोजनम्, तर्हि सोऽपि यथा घटमानकस्तथा कथ्यत इत्यपिशब्दाभिप्रायः ॥ इति गाथार्थः ॥ २८१ ॥

यथाप्रतिज्ञातमेव संपादयन्नाह–

[4]सामण्णमेत्तग्गहणं नेच्छइओ समयमोग्गहो पढमो । तत्तोऽणंतरमीहियवत्थुविसेसस्स जोऽवाओ ॥ २८२॥

सो पुणरीहा-ऽवायावेक्खाओ वग्गहो त्ति उवयरिओ । एस्सविसेसावेक्खं सामण्णं गेण्हए जेणं ॥ २८३ ॥

तत्तोऽणंतरमीहा तत्तोऽवाओ य तव्विसेसस्स । इय सामण्ण-विसेसावेक्खा जावंतिमो भेओ ॥ २८४ ॥

व्याख्या– इहैकसमयमात्रमानो नैश्चयिको निरुपचरितः प्रथमोऽर्थावग्रहः । कथंभूतः ?, इत्याह– सामान्यमात्रस्याऽव्यक्तानिर्देश्यस्य वस्तुनो ग्रहणं सामान्यवस्तुमात्रग्राहक इत्यर्थः, सामयिकानि हि ज्ञानादिवस्तूनि परमयोगिन एव निश्चयवेदिनोऽवगच्छन्तीति

१ तेन शब्द इत्यवगृहीत' । २ गाथा २५३ । ३ क ग. 'निर्गमि' घ. 'निमित्तत्वा' ।

४ सामान्यमात्रग्रहणं नैश्चयिकः समयमवग्रहः प्रथम' । ततोऽनन्तरमीहितवस्तुविशेषस्य योऽपाय' ॥ २८२ ॥
स पुनरीहा-ऽपायापेक्षातोऽवग्रह इत्युपचरित । एष्यविशेषापेक्ष सामान्यं गृह्यते येन ॥ २८३ ॥
ततोऽनन्तरमीहा ततोऽपायश्च तद्विशेषस्य । इति सामान्य-विशेषापेक्षा यावदन्तिमो भेदः ॥ २८४ ॥

नैश्चयिकोऽयमुच्यते । अथ च्छद्मस्थव्यवहारिभिरपि यो व्यवह्रियते, तं व्यावहारिकमुपचारितमर्थावग्रहं दर्शयति– 'तत्तो इत्यादि' ततो नैश्चयिकार्थावग्रहादनन्तरमीहितस्य वस्तुविशेषस्य योऽपाय. स पुनर्भाविनीहाम्, अपाय चाऽपेक्ष्योपचारिताऽवग्रहोऽर्थावग्रह इति द्वितीयगाथायां सम्बन्धः । उपचारस्यैवाऽस्य निमित्तान्तरमाह– 'एस्सेत्यादि' एष्यो भावी योऽन्यो विशेषस्तदपेक्षया येन कारणेनाऽयमपायोऽपि सन् सामान्य गृह्णाति, यश्च सामान्य गृह्णाति सोऽर्थावग्रहो यथा प्रथमो नैश्चयिक' । एतदिह तात्पर्यम्– प्रथम नैश्चयिकेऽर्थावग्रहे रूपादिभ्योऽव्यावृत्तमव्यक्त शब्दादिवस्तुसामान्यं गृहीत, ततस्तस्मिन्नीहिते सति 'शब्द एवाऽयम्'इत्यादिनिश्चयरूपोऽपायो भवति। तदनन्तर तु 'शब्दोऽयं किं शाङ्ख', शार्ङ्गो वा' इत्यादिशब्दविशेषविषया पुनरीहा प्रवर्तिष्यते, 'शाङ्ख एवाऽयं शब्द''इत्यादिशब्दविशेषविषयो ऽपायश्च यो भविष्यति तदपेक्षया 'शब्द एवाऽयम्' इति निश्चयः प्रथमोऽपायोऽपि सन्नुपचारादर्थावग्रहो भण्यते, ईहा ऽपायापेक्षात इति, अनेन चोपचारस्यैक निमित्त सुचितम् । 'शाङ्खोऽयं शब्द', इत्याद्येष्यविशेषापेक्षया येनाऽसौ सामान्यशब्दरूप सामान्य गृह्णातीति, अनेन तूपचारस्यैव द्वितीय निमित्तमावेदितम्, तथाहि– यदनन्तरमीहा ऽपायौ प्रवर्तेते, यश्च सामान्य गृह्णाति, सोऽर्थावग्रहः, यथाऽऽद्यो नैश्चयिक, प्रवर्तेते च 'शब्द एवाऽयम् इत्याद्यपायाऽनन्तरमीहा-ऽपायौ, गृह्णाति च 'शाङ्खोऽयं' इत्यादिभाविविशेषापेक्षयाऽयं सामान्यम् । तस्मादर्थावग्रह एष्यविशेषापेक्षया सामान्य गृह्णातीत्युक्तम् । ततस्तदनन्तर किं भवति ?, इत्याह तृतीयगाथायाम्– 'तत्तोऽणन्तरमित्यादि' तत. सामान्येन शब्दनिश्चयरूपात् प्रथमापायादनन्तर 'किमयं शब्दः शाङ्ख', शार्ङ्गो वा ?' इत्यादिरूपेहा प्रवर्तते । ततस्तद्विशेषस्य शङ्खप्रभवत्वादे. शब्दविशेषस्य 'शाङ्ख एवाऽयम्' इत्यादिरूपेणाऽपायश्च निश्चयरूपो भवति। अयमपि च भूयो ऽन्यतद्विशेषाकाङ्क्षावत. प्रमातुर्भाविनीमीहामपाय चाऽपेक्ष्य, एष्यविशेषापेक्षया सामान्यालम्बनत्वाच्चाऽर्थावग्रह इत्युपचर्यते । इयं च सामान्य विशेषापेक्षा तावत् कर्तव्या, यावदन्त्यो वस्तुनो भेदो विशेषः । यस्माच्च विशेषात् परतो वस्तुनोऽन्ये विशेषा न सम्भवन्ति सोऽन्त्यः, अथवा सम्भवत्स्वपि अन्यविशेषेषु यतो विशेषात् परत' प्रमातुस्तज्जिज्ञासा निवर्तते सोऽन्त्य', तमन्त्य विशेष यावद् व्यावहारिकाऽर्थावग्रहे हा-ऽपायार्थ सामान्य विशेषाऽपेक्षा कर्तव्या ॥ इति गाथात्रयार्थ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥

इह च गाथात्रयेऽपि यः पर्यवसितोऽर्थो भवति, तमाह–

सैव्वत्थे-हा-वाया निच्छयओ मोत्तुमाइसामण्ण । संववहारत्थं पुण सव्वत्थाऽवग्गहोऽवाओ ॥ २८५ ॥

१ सर्वत्रेहा पायौ निश्चयतो मुक्त्वाऽऽदिसामान्यम् । सव्यवहारार्थं पुन सर्वत्राऽवग्रहोऽपाय ॥ २८५ ॥

सर्वत्र विषयपरिच्छेदे कर्तव्ये निश्चयतः परमार्थत ईहा-ऽपायौ भवतः, 'ईहा, पुनरपायः, पुनरीहा, पुनरप्यपायः' इत्येवं क्रमेण यावदन्त्यो विशेषः, तावदीहा-ऽपायावेव भवतः, नाऽर्थावग्रह इत्यर्थः,। किं सर्वत्रैवमेव ?, न, इत्याह– 'मोत्तुमाइसामण्णं ति' आद्यमव्यक्तं सामान्यमात्रालम्बनमेकं सामयिकं ज्ञानं मुक्त्वाऽन्यत्रेहा-ऽपायौ भवतः, इदं पुनर्नेहा, नाऽप्यपायः, किन्त्वर्थावग्रह एवेति भावः । संव्यवहारार्थं व्यावहारिकजनप्रतीत्यपेक्षं पुनः सर्वत्र यो योऽपायः स स उत्तरोत्तरेहा-ऽपायापेक्षया, एष्यविशेषापेक्षया चोपचारतोऽर्थावग्रहः । एवं च तावद् नेयम्, यावत्तारतम्येनोत्तरोत्तरविशेषाकाङ्क्षा प्रवर्तते ॥ इति गाथार्थः ॥ २८५ ॥

तरतमयोगाभावे तु किं भवति ?, इत्याह–

तरतमजोगाभावेऽवाउ च्चिय धारणा तदंतम्मि । सव्वत्थ वासणा पुण भणिया कालंतरे वि सई ॥२८६॥[1][2]

तरतमयोगाभावे ज्ञातुरग्रेतनविशेषाकाङ्क्षानिवृत्तावपाय एव भवति, न पुनस्तस्याऽवग्रहत्वमिति भावः, तन्निमित्तानां पुनरीहादीनामभावादिति । यत्राग्रत ईहादयो न भवन्ति, तर्हि किं भवति ?, इत्याह– तदन्तेऽपायान्ते धारणा तदर्थोपयोगाऽविच्युतिरूपा भवति । शेषस्य वासना-स्मृतिरूपस्य धारणाभेदद्वयस्य क संभवः ?, इत्याह– 'सव्वत्थ वासणा पुणेत्यादि' वासना वक्ष्यमाणरूपा, तथा कालान्तरे[3] स्मृतिः, सा च सर्वत्र भणिता । अयमर्थः– अविच्युतिरूपा धारणाऽपायपर्यन्त एव भवति, वासना-स्मृती तु सर्वत्र कालान्तरेऽप्यविरुद्धे ॥ इति गाथार्थः ॥ २८६ ॥

एवं चाऽभिहितस्वरूपव्यावहारिकाऽर्थावग्रहाऽपेक्षया यथाश्रुतार्थव्याख्यानमपि सूत्रस्याविरुद्धमेव, इति दर्शयन्नाह–

सद्दो[4] त्ति व सुयभणियं विगप्पओ जइ विसेसविण्णाणं । घेप्पेज्ज तं पि जुज्जइ संववहारोग्गहे सव्वं ॥ २८७ ॥

वाशब्दोऽथवार्थे, ततश्चायमभिप्रायः– 'सद्दे त्ति भणइ वत्ता'[5] इत्यादिप्रकारेण तावद् व्याख्यातं "तेणं[6] सद्दे त्ति उग्गहिए" इत्यादि सूत्रम् । अथवा 'शब्दः' इति यत्सूत्रभणितम्– "शब्दस्तेनाऽवगृहीतः" इति यत् सूत्रे प्रतिपादितम्, तद् यदि विकल्पतो विवक्षावशतो विशेषविज्ञानं गृह्यते, तदपि सर्वं युज्यते । कस्मिन् ?, इत्याह–यथोक्त औपचारिके सांव्यवहारिकाऽर्थावग्रहे गृह्यमाणे

१ तरतमयोगाभावेऽपाय एव धारणा तदन्ते । सर्वत्र वासना पुनर्भणिता कालान्तरेऽपि स्मृतिः ॥ २८६ ॥ २ घ. छ. ज 'तरम्मि स'। ३ घ छ ज 'न्तरे स्मृतिः कालान्तरस्मृ'। ४ शब्द इति वा श्रुतभणितं विकल्पतो यदि विशेषविज्ञानम् । गृह्येत तदपि युज्यते संव्यवहारावग्रहे सर्वम् ॥२८७॥ ५ गाथा २५३ । ६ तेन शब्द इत्यवगृहीतः ।

सति, अत्र हि 'शब्द' इति विशेषविज्ञानं युज्यते, सर्वग्रहणात् तदनन्तरमीहादयश्चोपपद्यन्ते, पूर्वोक्तयुक्तेः । ततश्च "से[1] जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्तं सद्दं सुणेज्जा, तेण सद्दे त्ति उग्गहिए, न उण जाणइ के वेस सद्दे, तओ ईहं पविसइ, तओ अवायं गच्छइ" इत्यादि सर्वं सुस्थं भवति । यद्येवम्, अयमेवाऽर्थावग्रहः कस्माद् न गृह्यते, येन सर्वोऽपि विवादः शाम्यति ? इति चेत् । नैवम्, 'शब्द एवाऽयम्' इत्याद्यपायरूपोऽयमर्थावग्रहः, अपायश्च सामान्यग्रहणेहाभ्[2]यामन्तरेण न संभवति, इत्यादसकृत् पूर्वमभिहितमेव । इति प्राक्तनमेव व्याख्यानं मुख्यम् । इत्यलं विस्तरेण ॥ इति गाथार्थः ॥ २८७ ॥

व्यावहारिकाऽर्थावग्रहाभ्युपगमे यो गुणस्तं सविशेषमुपदर्शयन्नाह-

[3]खिप्पे-यराइभेओपुव्वोइयदोसजालपरिहारो । जुज्जइ संताणेण य सामण्ण-विसेसववहारो ॥ २८८ ॥

क्षिप्रे तरादिभेदं यत् पूर्वोदितदोषजालं तस्य परिहारो युज्यते 'अस्मिन् व्यावहारिकेऽर्थावग्रहे सति' इति प्रक्रमाद् गम्यते । इदमुक्तं भवति- एकसामयिकनैश्चयिकाऽर्थावग्रहव्याख्यातारं प्रति प्राग् यदुक्तम्- यद्यसावेकसामयिकः, तर्हि कथं क्षिप्रं चिरग्रहणविशेषणमस्योपपद्यते, तथा यद्यसौ सामान्यमात्रग्राहकः, तर्हि बहु बहुविधादिविशेषणोक्तं विशेषग्रहणं कथं घटते ?; तथाऽर्थावग्रहस्य विशेषग्राहकत्वे यत् समयोपयोगबाहुल्यमुक्तम्; इत्यादिकस्य दोषजालस्य परिहारो व्यावहारिकेऽर्थावग्रहे सति युज्यते, तथाहि-नैश्चयिकावग्रहणस्य युज्यमानत्वात्, विशेषग्राहकत्वेन बहु बहुविधादिग्रहणस्याऽपि घटमानकत्वादिति । 'सामण्ण तयण्णविसेसेहा' इत्यादिना प्रागभिहितसमयोपयोगबाहुल्यमप्यस्मिन् निरास्पदमेव, सामान्यग्रहणे ह्यपूर्वकत्वेन, असंख्येयसामयिकत्वेन चैकसमयोपयोगबाहुल्यस्याऽत्राऽसंबध्यमानत्वादिति । ननु नैश्चयिकावग्रहे किं क्षिप्रे तरादिविशेषणकलापो न घटते, येन व्यावहारिकावग्रहापेक्षं प्रोच्यते ? । सत्यम्, मुख्यतया व्यवहारावग्रहे एव घटते, कारणे कार्यधर्मोपचारात् पुनर्निश्चयावग्रहेऽपि युज्यते, इति प्रागप्युक्तम्, वक्ष्यते च, विशिष्टादेव हि कारणात् कार्यस्य वैशिष्ट्यं युज्यते, अन्यथा त्रिभुवनस्याऽप्यैश्वर्यादिप्रसङ्गः, काष्ठखण्डादेरपि रत्नादिनिचयाऽवाप्तेः, इत्यलं प्रसङ्गेन । प्रकृतमुच्यते- इत्वरादिनेदानीं शक्यमिदं वक्तुं यदुत क्षिप्रे तरादिविशेषणानि व्यावहारिकावग्रहविषयाण्येतानि, असंख्येयसमयनिष्पन्नत्वेनाऽस्य क्षिप्रं चिरग्र- लोकेऽपि हि यः संतानेन च योऽसौ सामान्यविशेषव्यवहारो लोके रूढः, सोऽपि 'व्यवहारावग्रहे सति युज्यते' इतीहापि संबध्यते ।

1 तद्यथानामा कश्चित् पुरुषोऽव्यक्तं शब्दं शृणुयात्, तेन शब्द इत्यवगृहीतः न पुनर्जानाति क एष शब्दः, तत ईहां प्रविशति, ततोऽपायं गच्छति ।

2 ज 'हाऽधाभ्यु । 3 क्षिप्रे-तरादिभेदपूर्वोदितदोषजालपरिहारः । युज्यते संतानेन च सामान्यविशेषव्यवहारः ॥ २८८ ॥ 4 गाथा २६७ ।

विशेषः सोऽप्यपेक्षया सामान्यम्, यत्सामान्यं तदप्यपेक्षया विशेष इति व्यवह्रियते, तथाहि– 'शब्द एवाऽयम्' इत्येवमध्यवसितो-
ऽर्थः पूर्वसामान्यापेक्षया विशेषः, 'शाङ्खोऽयम्' इत्युत्तरविशेषापेक्षया तु सामान्यम्, इत्येवं यावदन्त्यो विशेष इति प्रागप्युक्तम्।
अयं चोपर्युपरिज्ञानप्रवृत्तिरूपेण संतानेन लोके रूढः सामान्य-विशेषव्यवहार औपचारिकावग्रहे सत्येव घटते, नान्यथा, तदनभ्युपग-
मे हि प्रथमापायानन्तरमीहाऽनुत्थानम्, उत्तरविशेषाग्रहणं चाऽभ्युपगतं भवति, उत्तरविशेषाग्रहणे च प्रथमापायव्यवसितार्थस्य
विशेषत्वमेव, न सामान्यत्वम्; इति पूर्वोक्तरूपो लोकप्रतीतः सामान्य-विशेषव्यवहारः समुच्छिद्येत। अथ प्रथमापायानन्तरमभ्युपगम्यत
ईहोत्थानम्, उत्तरविशेषग्रहणं च; तर्हि सिद्धं तदपेक्षया प्रथमापायव्यवसितार्थस्य सामान्यत्वम्, यश्च सामान्यग्राहकः, यदनन्तरं
चेहादिप्रवृत्तिः सोऽर्थावग्रहः, नैश्चयिकाऽऽद्यर्थावग्रहवत्, इत्युक्तमेव। इति सिद्धो व्यावहारिकार्थावग्रहः, तत्सिद्धौ च सन्तान-
प्रवृत्त्याऽन्त्यविशेषं यावत् सिद्धः सामान्य-विशेषव्यवहारः॥ इति गाथार्थः॥ २८८॥

॥ इति मतिज्ञानाऽऽद्यभेदलक्षणो द्विभेदोऽप्यवग्रहः समाप्त इति॥

अथ तद्द्वितीयभेदलक्षणामीहां व्याचिख्यासुराह–

ईय सामण्णग्गहणाणंतरमीहा सदत्थवीमंसा। किमिदं सद्दोऽसद्दो को होज्ज व संख-संगाणं?[1]॥ २८९॥

इतिशब्द उपप्रदर्शने, इत्येवं प्रागुक्तेन प्रकारेण नैश्चयिकाऽर्थावग्रहे यत् सामान्यग्रहणं रूपाद्यव्यावृत्त्याऽव्यक्तवस्तुमात्रग्रहण-
मुक्तम्, तथा व्यवहारार्थावग्रहेऽपि यदुत्तरविशेषापेक्षया शब्दादिसामान्यग्रहणमभिहितम्। तस्मादनन्तरमीहा प्रवर्तते। कथंभूतेयम्?,
इत्याह– सतस्तत्र विद्यमानस्य गृहीतार्थस्य विशेषविमर्शद्वारेण मीमांसा विचारणा। केनोल्लेखेन?, इत्याह– किमिदं वस्तु मया
गृहीतं– शब्दः, अशब्दो वा रूप-रसादिरूपः?; इदं च निश्चयार्थावग्रहाऽनन्तरभाविन्या ईहायाः स्वरूपमुक्तम्। अथ व्यवहारार्थाव-
ग्रहानन्तरसंभविन्याः स्वरूपमाह–'को होज्ज वेत्यादि' वा इत्यथवा, व्यवहारावग्रहेण शब्दे गृहीत इत्थमीहा प्रवर्तते- शाङ्ख-शार्ङ्गयोर्मध्ये
कोऽयं भवेत् शब्दः– शाङ्खः, शार्ङ्गो वा? इति। ननु 'किं शब्दः, अशब्दो वा?' इत्यादिकं संशयज्ञानमेव कथमीहा भवितुमर्हति?।
सत्यम्, किन्तु दिङ्मात्रमेवेदमिह दर्शितम्, परमार्थतस्तु व्यतिरेकधर्मनिराकरणपरः, अन्वयधर्मघटनप्रवृत्तश्चाऽपायाऽभिमुख एव बोध
ईहा द्रष्टव्या, तद्यथा–

[1] इति सामान्यग्रहणानन्तरमीहा सदर्थमीमांसा। किमिदं शब्दोऽशब्द को भवेद् वा शाङ्ख-शार्ङ्गाणाम्?॥ २८९॥

"अरण्यमेतत् सवितास्तमागतो न चाधुना सम्भवतीह मानवः। प्रायस्तदेतेन खगादिभाजा भाव्यं स्मरारातिसमाननाम्ना" ॥ १ ॥ इति।

एतच्च प्रागुक्तमपि मन्दमतिस्मरणार्थं पुनरप्युक्तम् ॥ इति गाथार्थः ॥२८९॥

अथ मतिज्ञानतृतीयभेदस्याऽपायस्य स्वरूपमाह–

महुराइगुणत्तणओ संखस्सेव त्ति जं न संगस्स। विण्णाणं सोऽवाओ अणुगम-वइरेगभावाओ ॥ २९० ॥

'मधुर स्निग्धादिगुणत्वात् शङ्खस्यैवाऽयं शब्दः, न शृङ्गस्य' इत्यादि यद् विशेषविज्ञानम्, सोऽपायो निश्चयज्ञानरूपः। कुतः?, इत्याह– पुरोवर्त्यर्थधर्माणामनुगमभावादस्तित्वनिश्चयसद्भावात्, तत्राऽविद्यमानार्थधर्माणां तु व्यतिरेकभावाद् नास्तित्वनिश्चयसत्त्वात्। अत्र च व्यवहारार्थावग्रहानन्तरभावी अपाय उक्तः, निश्चयावग्रहानन्तरभावी तु स्वयमपि द्रष्टव्यः, तद्यथा– श्रोत्रग्राह्यत्वादिगुणतः 'शब्द एवाऽयं, न रूपादिः' इति। ईहा ऽपायविषयाश्च विप्रतिपत्तयः प्रागपि निराकृताः, इति नेहोक्ताः ॥ इति गाथार्थः ॥ २९० ॥

अथ चतुर्थो मतिज्ञानभेदो धारणा, इयं चाऽविच्युति वासना स्मृतिभेदात् त्रिधा भवति, अतः सभेदामपि तामाह–

तयणंतरं तयत्थाविच्चवणं जो य वासणाजोगो। कालंतरे य जं पुणरणुसरणं धारणा सा उ ॥ २९१ ॥

तस्मादपायादनन्तरं तदनन्तरं यत्, तदर्थादविच्यवनम्– उपयोगमाश्रित्याऽभ्रंशः, यश्च वासनाया जीवेन सह योगः सम्बन्धः, यच्च तस्याऽर्थस्य कालान्तरे पुनरिन्द्रियैरुपलब्धस्य, अनुपलब्धस्य वा, एवमेव मनसाऽनुस्मरणं स्मृतिर्भवति, सेयं पुनस्त्रिविधाऽप्यर्थस्याऽवधारणरूपा धारणा विज्ञेया ॥ इति गाथाक्षरघटना ॥

भावार्थस्त्वयम्– अपायेन निश्चितेऽर्थे तदनन्तरं यावदद्यापि तदर्थोपयोगसातत्येन वर्तते, न तु तस्माद् निवर्तते, तावत् तदर्थोपयोगादविच्युतिर्नाम सा धारणायाः प्रथमभेदो भवति। ततस्तस्याऽर्थोपयोगस्य यदावरणं कर्म तस्य क्षयोपशमेन जीवो युज्यते, येन कालान्तरे इन्द्रियव्यापारादिसामग्रीवशात् पुनरपि तदर्थोपयोगः स्मृतिरूपेण समुन्मीलति। सा चेयं तदावरणक्षयोपशमरूपा वासना नाम द्वितीयस्तद्भेदो भवति। कालान्तरे च वासनावशात् तदर्थस्येन्द्रियैरुपलब्धस्य, अथवा तैरनुपलब्धस्याऽपि मनसि या स्मृतिराविर्भवति, सा तृतीयस्तद्भेद इति। एवं त्रिभेदा धारणा विज्ञेया। तुशब्दोऽवग्रहादिभ्यो विशेषद्योतनार्थः। विप्रतिपत्तयस्त्वेतद्विषया

१ क ग घ छ ज 'रविरस्तमाविश'। २ मधुरादिगुणत्वात् शङ्खस्यैवेति यन् न शृङ्गस्य। विज्ञानं सोऽपायोऽनुगम व्यतिरेकभावात् ॥ २९० ॥
३ तदनन्तरं तदर्थाऽविच्यवनं यश्च वासनायोगः। कालान्तरे च यत् पुनरनुसरणं धारणा सा तु ॥ २९१ ॥ ४ ज तद्वार'।

अपि प्रागेव निराकृताः ॥ इति गाथार्थः ॥ २९१ ॥

तदेवं "[1]से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्तं सद्दं सुणेज्ज" इत्यादिसूत्रानुरोधेन शब्दमाश्रित्याऽवग्रहादयो भाविताः। अथ सूत्रकारेणैव यदुक्तम्– "[2]एवं एएणं अभिलावेणं अव्वत्तं रूवं रसं गंधं फासं" इत्यादि, तच्चेतसि निधाय भाष्यकारोऽप्यतिदेशमाह–

[3]सेसेसु वि रूवाइसु विसएसु होंति रूवलक्खाइं। पायं पच्चासन्नत्तणेणमीहाइवत्थूणि ॥२९२॥

यथा शब्दे, एवं शेषेष्वपि रूपादिविषयेषु साक्षादनुक्तान्यपि रूपलक्षाणि कथितानुसारप्रसरत्प्रज्ञानां चतुरचेतसां सुज्ञेयानि भवन्ति। कानि ?, इत्याह–ईहादीन्याभिनिवोधिकज्ञानस्य भेदवस्तूनि। केन रूपल[4]क्षाणि ?, इत्याह– प्रायः प्रत्यासन्नत्वेन चक्षुरादिना गृह्यमाणस्य स्थाण्वादेः, तत्राऽगृह्यमाणेन पुरुषादिना सह प्रायो बहुभिर्धर्मैर्यत् प्रत्यासन्नत्वं या प्रत्यासत्तिः सादृश्यमिति यावत्, तेनेहादीनि ज्ञेयानि, न पुनरत्यन्तवैलक्षण्ये स्थाण्वादेरुष्ट्रादिना सहेत्यर्थः, इदमुक्तं भवति– अवग्रहे तावत् सामान्यमात्रग्राहकत्वाद् द्वितीयवस्त्वपेक्षाऽपि न विद्यते, ईहा पुनरुभयवस्त्ववलम्बिनी, तत्र पुरोदृश्यमानस्य वस्तुनो यत् प्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रायो बहुभिर्धर्मैः प्रत्यासन्नं ग्राह्यम्, न पुनरत्यन्तविलक्षणम्; पुरो हि मन्दमन्दप्रकाशे दूराद् दृश्यमाने स्थाण्वादौ 'किमयं स्थाणुः, पुरुषो वा' इत्येवमेवेहा प्रवर्तते, ऊर्ध्वस्थानारोह-परिणाहतुल्यतादिभिः प्रायो बहुभिर्धर्मैः पुरुषस्य स्थाणुप्रत्यासन्नत्वादिति। 'किमयं स्थाणुः, उष्ट्रो वा ?' इत्येवं तु न प्रवर्तते, उष्ट्रस्य स्थाण्वपेक्षया प्रायोऽत्यन्तविलक्षणत्वात्। अत एव सामान्यमात्रग्राह्यवग्रहोऽत्रादौ न कृतः, किन्तु 'ईहादीनि' इत्येवमेवोक्तम्, उभयवस्त्ववलम्बित्वेनेहाया एव 'पायं पच्चासन्नत्तणेण' इतिविशेषणस्य सफलत्वात्। अपायस्याऽपि 'स्थाणुरेवाऽयं, न पुरुषः' इत्यादिरूपेण प्रवृत्तेः किञ्चिद् विशेषणस्य सफलत्वादादिशब्दोऽप्यविरुद्धः॥ इति गाथार्थः ॥ ॥ २९२ ॥

इह 'किं शब्दः, अशब्दो वा ?' इति श्रोत्रेन्द्रियस्य प्रत्यासन्नवस्तूपदर्शनं कृतमेव। अथाऽशेषचक्षुरादीन्द्रियाणां विषयभूतानि प्रत्यासन्नवस्तूनि क्रमेण प्रदर्शयति–

[5]थाणु-पुरिसाइ-कुट्ठु-प्पलाइ-संभियकरिल्ल-मंसाई। सप्पु-प्पलनालाइव समाणरूवाइविसयाइं ॥ २९३ ॥

'ईहादिवस्तूनि रूपलक्षाणि' इत्युक्तम्। कथंभूतानि सन्ति पुनस्तानि रूपलक्षाणि ?, इत्याह– समानः समानधर्मा रूप-

---

१ तद्यथानामा कश्चित् पुरुषोऽव्यक्तं शब्द श्रृणुयात्। २ एवमेतेनाऽभिलापेनाऽव्यक्तं रूपं रसं गन्धं स्पर्शम्।
३ शेषेष्वपि रूपादिषु विषयेषु भवन्ति रूपलक्षाणि। प्राय. प्रत्यासन्नत्वेनेहादिवस्तूनि ॥ २९२ ॥ ४ ग 'लक्ष्याणि'।
५ स्थाणु पुरुषादि कुष्ठो-त्पलादि-सम्भृतकरील मांसादि। सर्पो त्पलनालादिवत् समानरूपादिविषयाणि ॥ २९३ ॥

रसादिविषयो येषामीहादीनां तानि समानरूपादिविषयाणीति पूर्वगाथायां सबन्ध' । क' पुनरमीषां समानधर्मा रूपादिविषय' ?, इत्याह– स्थाणु पुरुषादिवदिति पर्यन्ते निर्दिष्टोऽपि विषयोपदर्शनाभिद्योतको वच्छब्द सर्वत्र योज्यते । ततश्चक्षुरिन्द्रियप्रभवस्येहादे स्थाणु पुरुषादिवत् समानधर्मा रूपविषयो द्रष्टव्य. ; आदिशब्दात् 'किमिय शुक्तिका, रजतखण्ड वा ?' 'मृगतृष्णिका, पय'पूरो वा ?' 'रज्जु', विषधरो वा ?' इत्यादिपरिग्रह. । घ्राणेन्द्रियप्रभवस्येहादेः कुष्ठो त्पलादिवत् समानगन्धो विषय', तत्र कुष्ठ गन्धिकहट्टविक्रेयो वस्तुविशेष , उत्पल पद्मम् ; अनयोः किल समानो गन्धो भवति । तत ईदृशेन गन्धेन 'किमिद कुष्ठम्, उत्पल वा ?' इत्येवमीहाप्रवृत्तिः, आदिशब्दात् 'किमत्र सप्तच्छदा , मत्तकरिणो वा ?' 'कस्तूरिका, वनगजमदो वा ?' इत्यादिपरिग्रह । रसनेन्द्रियप्रभवस्येहादे' सभृतकरील मासादिवत् समानरसो विषय' । तत्र सभृतानि सस्कृतानि सधानीकृतान्युद्धृतानि यानि वशजालिसवन्धीनि करीलानि, तथा मांसम् , अनयो' किलाऽऽस्वाद समानो भवति । ततोऽन्धकारादावन्यतरस्मिन् जिह्वाग्रमदत्ते भवत्येवम्–'किमिद सभृतवश करीलम् ,आमिष वा ?' इति , आदिशब्दाद् 'गुड', खण्ड वा ?' 'मृद्वीका, शुष्कराजादन वा ?' इत्यादिपरिग्रहः । स्पर्शनेन्द्रियप्रभवस्येहादे सर्पो त्पलनालादिवत् समानस्पर्शो विषय', सर्पो त्पलनालयोश्च तुल्यस्पर्शत्वेनेहाप्रवृत्तिः सुगमैव, आदिशब्दात् स्त्री-पुरुष-लेष्टु पलादिसमानस्पर्शवस्तुपरिग्रह' ॥ इति गाथार्थ' ॥ २९३ ॥

अथ यदुक्त सूत्रे– "से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्त सुमिण पासेज्जा" इत्यादि, तदनुसृत्य स्वप्ने मनसोऽप्यवग्रहादीन् दर्शयन्नाह–

एवं चिय सुमिणाइसु मणसो सद्दाइएसु विसएसु । होंतिंदियवावाराभावे वि अवग्गहाईया ॥ २९४ ॥

एवमेवोक्तानुसारेणेन्द्रियव्यापाराभावेऽपि स्वप्नादिषु, आदिशब्दाद् दत्तकपाट सान्धकाराऽपवरकादीनीन्द्रियव्यापाराभाववन्ति स्थानानि गृह्यन्ते, तेषु केवलस्यैव मनसो मन्यमानेषु शब्दादिविषयेष्ववग्रहादयोऽवग्रहे हा ऽपाय धारणा भवन्तीति स्वयमभ्यूह्याः, तथाहि– स्वप्नादौ चित्तोत्प्रेक्षामात्रेण श्रूयमाणे गीतादिशब्दे प्रथम सामान्यमात्रोत्प्रेक्षायामवग्रह', 'किमय शब्द', अशब्दो वा?' इत्यादु त्प्रेक्षायां त्वीहा, शब्दनिश्चये पुनरपाय , तदनन्तर तु धारणा । एव देवतादिरूपे, कर्पूरादिगन्धे, मोदकादिरसे, कामिनीकुचकलशादिस्पर्श चोत्प्रेक्ष्यमाणेऽवग्रहादयो मनस' केवलस्य भावनीया ॥ इति गाथार्थ. ॥ २९४ ॥

१ ज 'सुथिता' । २ तद्यथानामा कश्चित् पुरुषाऽव्यक्त स्वप्न पश्यत् ।
३ एवमेव स्वप्नादिषु मनस शब्दादिषु विषयेषु । भवन्तीन्द्रियव्यापाराभावेऽप्यवग्रहादय ॥ २९४ ॥

आह– नन्वेतेऽवग्रहादय उत्क्रमेण, व्यतिक्रमेण वा किमिति न भवन्ति, यद्वा, ईहादयस्त्रयः, द्वौ, एको वा किं नाऽभ्युपगम्यन्ते, यावत् सर्वेऽप्यभ्युपगम्यन्ते ?, इत्याशङ्क्याह—

[1]उक्कमओऽइक्कमओ एगाभावे वि वा न वत्थुस्स । जं सब्भावाहिगमो, तो सव्वे नियमियक्कमा य ॥ २९५ ॥

एषामवग्रहादीनामुत्क्रमेणोत्क्रमतः, अतिक्रमेणाऽतिक्रमतः, अपिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वादेकस्याऽप्यभावे वा यस्माद् न वस्तुनः सद्भावाऽधिगमः, तस्मात् सर्वे चत्वारोऽप्येष्टव्याः, तथा नियमितक्रमाश्च– सूत्रनिर्दिष्टपरिपाट्यन्विताश्च 'भवन्त्येतेऽवग्रहादयः' इति प्रक्रमाल्लभ्यते ॥ इत्यक्षरयोजना ॥

भावार्थस्तूच्यते— तत्र पश्चानुपूर्वीभवनमुत्क्रमः, अनानुपूर्वीभवनं त्वतिक्रमः, कदाचिदवग्रहमतिक्रम्येहा, तामप्यतिलङ्घ्याऽपायः, तमप्यतिवृत्य धारणेति, एवमनानुपूर्वीरूपोऽतिक्रम इत्यर्थः। एताभ्यामुत्क्रम-व्यतिक्रमाभ्यां तावदवग्रहादिभिर्वस्तुस्वरूपं नावगम्यते । तथा, एषां मध्ये एकस्याऽप्यन्यतरस्याऽभावे वैकल्येन वस्तुस्वभावावबोध इत्यसकृदुक्तमायमेव । ततः सर्वेऽप्यमी एष्टव्याः, न त्वेकः, द्वौ, त्रयो वेत्यर्थः । तथा ' उग्गहो ईह अवाओ य धारणा एव होंति चत्तारि ' इत्यस्यां गाथायां यथैवकारेण पूर्वमेतेषां नियमितः क्रमः, तथैवैते नियमितक्रमा भवन्ति, नोत्क्रमा-ऽतिक्रमाभ्यामिति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ २९५ ॥

अथोत्क्रमा-ऽतिक्रमयोः, एकादिवैकल्ये चावग्रहादीनां वस्त्वधिगमाभावे युक्तिमाह–

[3]ईहिज्जइ नाऽगाहियं नज्जइ नाणीहियं न याऽनायं । धारिज्जइ जं वत्थुं तेण कमोऽवग्गहाई उ ॥२९६ ॥

यस्मादवग्रहेणाऽगृहीतं वस्तु नेह्यते– न तत्रेहा प्रवर्तते, ईहाया विचाररूपत्वात् , अगृहीते च वस्तुनि निरास्पदत्वेन विचाराऽयोगादिति भावः। तदनेन कारणेनाऽऽदाववग्रहं निर्दिश्य पश्चादीहा निर्दिष्टा । न चाऽनीहितमविचारितं ज्ञायते– अपायविषयतां याति, अपायस्य निश्चयरूपत्वात् , निश्चयस्य च विचारपूर्वकत्वादिति हृदयम् । एतदभिप्रायवता चाऽपायस्याऽऽदावीहा निर्दिष्टेति । न चाऽज्ञातम्– अपायेनाऽनिश्चितं, धार्यते धारणाविषयीभवति, वस्तुधारणाया अर्थावधारणरूपत्वात् , अवधारणस्य च निश्चयमन्तरेणाऽयोगादित्यभिप्रायः। ततश्च धारणादावपायः । ततः किम् ?, इत्याह– तेनाऽवग्रहादिरेव क्रमो न्याय्यः, नोत्क्रमा-ऽतिक्रमौ, यथोक्तन्यायेन वस्त्ववगमाभावप्रसङ्गात् ॥ इति गाथार्थः ॥ २९६ ॥

१ उत्क्रमतोऽतिक्रमत एकाभावेऽपि वा न वस्तुन । यत् स्वभावाधिगम., तत सर्वे नियमितक्रमाश्च ॥२९५॥ २ अवग्रह ईहाऽपायश्च धारणैव भवन्ति चत्वारि । ३ ईह्यते नाऽगृहीत ज्ञायते नाऽनीहितं न चाऽज्ञातम् । धार्यते यद् वस्तु तेन क्रमोऽवग्रहादिस्तु ॥ २९६ ॥ ४ क. ग. 'स्त्वधिग' ।

तदेव निराकृतो सयुक्तिकमुत्क्रमा ऽतिक्रमौ । अथ यदुक्तम्- 'एगाभावे वि वा न वत्थुस्स ज सब्भावाहिगमो तो सव्वे' त्ति, तत्रापीयमेव युक्तिरिति दर्शयन्नाह-

ऐंतो च्चिय ते सव्वे भवति भिन्ना य णेव समकाल । न वइक्कमो य तेसि न अन्नहा नेयसब्भावो ॥२९७॥

यत एव 'नाऽगृहीतमीह्यते' इत्याद्युक्तम्, एतस्मादेव च तेऽवग्रहादय सर्वे चत्वारोऽप्येष्टव्या भवन्ति, उक्तन्यायाद् नैकवैकल्येऽपि मतिज्ञान सपद्यत इत्यर्थः । 'पूर्वमवगृहीतमीह्यते' इत्याद्युक्तेरेव च ते भिन्ना'- परस्परमसकीर्णा', उत्तरोत्तराऽपूर्वभिन्नवस्तुपर्यायग्रहणादिति । 'नाऽगृहीतमीह्यते' इत्याद्युक्तेरेव च न ते समकाल, भिन्ना. सिद्धास्तेऽवग्रहादयः समकालमपि नैव भवन्ति, युगपन्न जायन्त इत्यर्थ', 'पूर्वमवगृहीतमेवोत्तरकालमीह्यते, ईहोत्तरकालमेव च निश्चीयते' इत्याद्युक्तन्यायेनैवाऽवग्रहादीनामुत्पत्तिकालस्य भिन्नत्वाद् न युगपत् सभव इति भाव' । उक्तयुक्तेरेव च तेषां न व्यतिक्रमः, उपलक्षणत्वाद् 'नाऽप्युत्क्रम ' इत्यपि द्रष्टव्यम् । एतच्च '[3]तेण कमो ऽवग्गहाई उ' इत्यनन्तरगाथाचरमपादेन सामर्थ्यादुक्तमपि प्रस्तावात् पुनरपि साक्षादुक्तम् , इत्यदोषः । तदेव ' [4]ईहिज्जइ नागहिय ' इत्यादियुक्तेर्यथोक्तधर्मका एवाऽवग्रहादयः, न विपर्ययधर्माण इति साधितम् । अथ ज्ञेयवशेनाऽप्येषां यथोक्तधर्मकत्व सिसाधयिषुरिदमाह- 'न अन्नहा नेयसब्भावो त्ति' ज्ञेयस्याऽप्यवग्रहादिग्राह्यस्य शब्द रूपादेर्नान्यथा स्वभावोऽस्ति, येनाऽवग्रहादयस्तद्ग्राहका यथोक्तरूपतां परित्यज्याऽन्यथा भवेयुरित्यर्थ' । इदमुक्त भवति- ज्ञेयस्याऽपि शब्दादेः स स्वभावो नास्ति, य एतैरवग्रहादिभिरेकादिविकलैरभिन्नै , समकालभाविभि , उत्क्रमाऽतिक्रमवद्भिश्चाऽवगम्येत, किन्तु शब्दादिज्ञेयस्वभावोऽपि तथैव व्यवस्थितो यथाऽमीभि' सर्वैर्भिन्नै , असमकालै , उत्क्रमा ऽतिक्रमरहितैश्च सपूर्णो यथावस्थितश्चाऽवगम्यते, अतो ज्ञेयवशेनाऽप्येते यथोक्तरूपा एव भवन्ति । तदेव '[1]उक्कमओऽइक्कमओ एगाभावे वि वा' इत्यादिगाथोक्त प्रसङ्गतोऽन्यदपि भिन्नत्वम्, असमकालत्व च समर्थितम् ॥ इति गाथार्थ ॥२९७॥

अत्र पर. प्राह-

अँब्भत्थेऽवाओ च्चिय कत्थइ लक्खिज्जई इमो पुरिसो । अन्नत्थ धारण च्चिय पुरोवलद्धे इम त त्ति ॥ २९८ ॥

स्वभ्यस्तेऽनवरत दृष्टपूर्वे, विकल्पिते, भावित च विषये पुन कचित् कदाचिदनालोकितेऽवग्रहे हाद्वयमतिक्रम्य प्रथमतो

१ गाथा २९५ । २ एतस्मादेव ते सर्वे भवन्ति भिन्नाश्च नैव समकालम् । न व्यतिक्रमश्च तेषां नान्यथा ज्ञेयसद्भाव ॥ २९७ ॥ ३ क ग प छ 'नाऽगृ' । ४ गाथा २९६ । ५ अभ्यस्तेऽपाय एव प्रविलक्ष्यतेऽसौ पुरुष । अन्यत्र धारणैव पुरोपलब्धे इद तदिति ॥ २९८ ॥

ऽप्यपाय एव लक्ष्यतेऽनुभूयते निर्विवादमशेषैरपि जन्तुभिः, यथा 'असौ पुरुषः' इति । अन्यत्र पुनः कचित् पूर्वोपलब्धे सुनिश्चिते दृढवासने विषयेऽवग्रहे-हा-ऽपायानतिलङ्घ्य स्मृतिरूपा धारणैव लक्ष्यते, यथा 'इदं तद् वस्तु यदस्माभिः पूर्वमुपलब्धम्' इति । तत् कथमुच्यते- उत्क्रमा ऽतिक्रमाभ्याम्, एकादिवैकल्ये च न वस्तुसद्भावाधिगमः ?– इदं च कथमभिधीयते–'ईहिज्जइ नागहियं' इत्यादि ? इति प्रेरकाऽभिप्रायः ॥ इति गाथार्थः ॥ २९८ ॥

भ्रान्तोऽयमनुभव इति दर्शयन्नाह–

[2]उप्पलदलसयवेहे व्व दुव्विभावत्तणेण पडिहाइ । समयं व सुक्कसक्कुलिदसणे विसयाणमुवलद्धी ॥ २९९॥

'कचित् प्रथममेवाऽपायः, कचित्तु धारणैव' इति यत् त्वया प्रेर्यते, तत् 'प्रतिभाति' इत्यनन्तरगाथोक्तेन संबन्धः । केनैतत् प्रतिभाति ?, इत्याह– दुःखेन विभाव्यते दुर्विभावो दुर्लक्षस्तद्भावस्तत्त्वं तेन दुर्विभावत्वेन- दुर्लक्षत्वेन 'अवग्रहादिकालस्य' इति गम्यते। कस्मिन्निव ?, इत्याह– उत्पलं पद्मं तस्य दलानि पत्राणि तेषां शतं तस्य सूच्यादिना वेधनं वेधस्तस्मिन्निव । इदमुक्तं भवति– यथा तरुणः समर्थपुरुषः पद्मपत्रशतस्य सूच्यादिना वेधं कुर्वाण एवं मन्यते– मयैतानि युगपद् विद्धानि, अथ च प्रतिपत्रं तानि कालभेदेनैव भिद्यन्ते, न चाऽसौ तं कालमतिसौक्ष्म्याद् भेदेनाऽवबुध्यते, एवमत्राऽप्यवग्रहादिकालस्याऽतिसूक्ष्मतया दुर्विभावनीयत्वेनाऽप्रतिभासः, न पुनरसत्त्वेन, ईहादयो ह्यन्यत्र कचित् तावत् स्फुटमेवाऽनुभूयन्ते, यत्राऽपि स्वसंवेदनेन नाऽनुभूयन्ते, तत्राऽपि "[1]ईहिज्जइ नागहियं नज्जइ नाणीहियं' इत्यादि प्रागसकृदभिहितयुक्तिकलापादवसेयाः । तस्मादुत्पलदलशतवेधोदाहरणेन भ्रान्त एवाऽयं प्रथमत एवाऽपायादिप्रतिभासः । अथोदाहरणान्तरेणाऽप्यस्य भ्रान्ततामुपदर्शयति– 'समयं वेत्यादि' 'वा' इत्यथवा, यथा शुष्कशष्कुलीदशने समयं युगपदेव सर्वेन्द्रियविषयाणां शब्द-रूप-रस-गन्ध-स्पर्शानामुपलब्धिः प्रतिभाति, तथैषोऽपि प्राथम्येनाऽपायादिप्रतिभासः। एतदुक्तं भवति– यथा कस्यचिच्छुष्कां दीर्घां शष्कुलिकां भक्षयतः, तच्छब्दोत्थानाच्छब्दविज्ञानमुपजायते, अत एव शुष्कत्वविशेषणम्, मृद्वीमेतस्यां शब्दानुत्थानादिति । शब्दश्रवणसमकालमेव च दीर्घत्वात् तस्या दृष्ट्वा तद्रूपदर्शनं चाऽयमनुभवति, अत एव च दीर्घत्वविशेषणम्, अतिह्रस्वत्वे मुखमविष्टायास्तस्याः शब्दश्रवणसमकालं रूपदर्शनानुभवाभावादिति । रूपदर्शनसमकालं च तद्गन्धज्ञानमनुभवति, अत एव शष्कुलीग्रहणं, गन्धोत्कटत्वात् तस्याः, इक्षुखण्डादिषु तु दीर्घेष्वपि तथाविधगन्धाभावादिति । गन्धादिज्ञानसमकालं च तद्रस-स्पर्शज्ञाने अनुभवति । तदेवं पञ्चानामपीन्द्रियविषयाणामुपलब्धिर्युगपदेवाऽस्य प्रतिभाति । न चेयं सत्या, इन्द्रियज्ञा-

१ गाथा २९६ । २ उत्पलदलशतवेध इव दुर्विभावत्वेन प्रतिभाति । समय वा शुष्कशष्कुलीदशने विषयाणामुपलब्धिः ॥ २९९ ॥

नानां युगपदुत्पादायोगात्, तथाहि– मनसा सह सयुक्तमेवेन्द्रिय स्वविषयज्ञानमुत्पादयति, नान्यथा, अन्यमनस्कस्य रूपादिज्ञानानुपलम्भात् । न च सर्वेन्द्रिये सह मनो युगपत् सयुज्यते, तस्यैकोपयोगरूपत्वात्, एकत्र ज्ञातरि एककालेऽनेकै[2] सयुज्यमानत्वाऽयोगात् । तस्माद् मनसोऽत्यन्ताऽऽशुसचारित्वेन कालभेदस्य दुर्लक्षत्वाद् युगपत् सर्वेन्द्रियविषयोपलब्धिरस्य प्रतिभाति । परमार्थतस्त्वस्यामपि कालभेदोऽस्त्येव । ततो यथाऽसौ भ्रान्तैर्नोपलक्ष्यते, तथाऽवग्रहादिकालेऽपीति प्रकृतम् । दीर्घत्वविशेषण च शष्कुलिकाया गाथायामनुक्तमप्युपलक्षणत्वाद् विहितमिति परिभावनीयम् । तदेवमवग्रहादीनां नैकादिविकल्पम्, नाऽप्युत्क्रमातिक्रमौ, इति स्थितम् ॥ इति गाथार्थ ॥ २९९ ॥

'उग्गहो ईहअवाओ य' इत्यादिगाथायाम् 'आभिनिबोधिकज्ञानस्य चत्वारि भेदवस्तूनि समासत' इत्युक्तम्, तत् किं व्यासतो बहुभेदमप्याभिनिबोधिकज्ञान भवति ?, इत्याशङ्क्य तद्भेदबहुविधत्वदर्शनात् 'समासेन' इति विशेषणस्य सफलत्वमाह—

सोइंदियाइभेएण छव्विहा वग्गहादओऽभिहिआ । ते होंति चउव्वीस चउव्विह वजणोग्गहण ॥ ३०० ॥

अट्ठावीसइभेय एय सुयनिस्सिय समासेण । केइ त्तु वजणोग्गहवज्जे च्छोढूणमेयम्मि ॥ ३०१ ॥

अस्सुयनिस्सियमेव अट्ठावीसइविह ति भासति । जमवग्गहो दुभेओऽवग्गहसामण्णओ गहिओ ॥३०२॥

श्रोत्रेन्द्रियादीनां पञ्चानामिन्द्रियाणां मन षष्ठानां यो भेदस्तेनाऽवग्रहादय' प्रत्येक षड्विधाश्चत्वारोऽप्यभिहिताः । ततस्तै' षड्भिश्चत्वारो गुणिताश्चतुर्विशतिर्भवन्ति । अन्यच्च स्पर्शन रसन घ्राण श्रोत्रेन्द्रियचतुष्टयभेदाद् व्यञ्जनावग्रहण व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्विधो भवति । एवमेतच्छ्रुतनिश्रितमाभिनिबोधिकज्ञान सर्वमप्यष्टाविंशतिविध सपद्यते । एतदपि भेदाभिधान वक्ष्यमाणबहुतरभेदकलापापेक्षयाऽद्यापि समासेन सक्षेपेण द्रष्टव्यम् ॥

---

१ ग ज 'स्य सह' । २ ज के सह यु' । ३ गाथा १७८ ।

४ श्रोत्रेन्द्रियादिभेदेन षड्विधा अवग्रहादयोऽभिहिता । ते भवन्ति चतुर्विंशतिश्चतुर्विध व्यञ्जनावग्रहणम् ॥ ३०० ॥

अष्टाविंशतिभेदमतत् श्रुतनिश्रित समासेन । केचित्तु व्यञ्जनावग्रहवर्ज क्षिप्त्वैतस्मिन् ॥ ३०१ ॥

अश्रुतनिश्रितमेवमष्टाविंशतिविधमिति भाषन्ते । यदवग्रहो द्विभेदोऽवग्रहसामान्यतो गृहीत ॥ ३०२ ॥ ५ घ छ ज 'श्रवणेन्द्रि' ।

अन्ये त्वेतानष्टाविंशतिभेदानन्यथा पूरयन्ति, तन्मतमुपदर्शयति– 'केइ त्तिल्यादि' केचित् पुनराचार्या एतस्मिन्नेव श्रुतनिश्रिते मतिज्ञानभेदसमुदाये व्यञ्जनावग्रहभेदचतुष्टयवर्जे " उप्पत्तिया, वेणईया, कम्मिया, पारिणामिया " इत्यादिनाऽन्यत्र, प्रागत्रापि च प्रतिपादितस्वरूपमश्रुतनिश्रितमौत्पत्तिक्यादि बुद्धिचतुष्टयं क्षिप्त्वा मीलयित्वा, एवमष्टाविंशतिविधं सर्वमपि मतिज्ञानमिति भाषन्ते । अयं हि तेषामभिप्रायः– मतिज्ञानस्य संपूर्णस्येह भेदाः प्रतिपादयितुं प्रक्रान्ताः, यदि चाऽश्रुतनिश्रितं बुद्धिचतुष्टयं न गण्यते तदा श्रुतनिश्रितरूपस्य मतिज्ञानदेशस्यैवैतेऽष्टाविंशतिभेदाः प्रोक्ता भवन्ति, न तु सर्वस्यापि; यदा तूक्तन्यायेन श्रुतनिश्रितम्, अश्रुतनिश्रितं च मील्यते तदा सर्वस्याऽपि तस्य भेदाः सिद्धा भवन्ति । ननु साधूक्तं तैः, केवलमेवं सति व्यञ्जनावग्रहचतुष्टयं क्व क्रियताम् ?, न ह्येतदपि विक्रीयमाणं खलखण्डमात्रेण क्रीतम्, किन्त्विदमपि मतिज्ञानान्तर्गतमेव । ततोऽस्माद् निष्काश्यमानं वराकमिदं काऽवस्थितिं बध्नातु ?, इत्याशङ्क्याह- 'जमवग्गहो इत्यादि' यद् यस्माद् व्यञ्जना-ऽर्थावग्रहभेदतो योऽयमवग्रहो द्विभेदः प्रागुक्तः सोऽवग्रहसामान्येन गृहीतोऽवग्रहसामान्येऽन्तर्भावितः, भवति च विशेषाणां सामान्येऽन्तर्भावः, यथा सेनायां गजादीनाम्, वनादौ च धव-खदिरादीनाम् । अतोऽवग्रहस्य सामान्यरूपतयैकत्वादवग्रहे-हा-ऽपाय-धारणानामिन्द्रिय-मनोभेदेन प्रत्येकं षड्विधत्वाच्छ्रुतनिश्रितमतिज्ञानस्य चतुर्विंशतिरेव भेदाः, अश्रुतनिश्रितस्य तु बुद्धिचतुष्टयलक्षणाश्चत्वारः, इत्येवं सर्वं मतिज्ञानमष्टाविंशतिभेदं सिध्यति । इति केषांचिद् मतम् ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥

एतच्च तन्मतमयुक्तम् । कुतः ?, इत्याह–

[4]चउवइरित्ताभावा जम्हा न तमोग्गहाईओ । भिन्नं तेणोग्गहाइसामण्णओ [5]तयं तग्गयं चेव ॥ ३०३ ॥

चतुर्भ्योऽवग्रहे-हा-ऽपाय-धारणावस्तुभ्यो व्यतिरिक्तं चतुर्व्यतिरिक्तं तस्य चतुर्व्यतिरिक्तस्याश्रुतनिश्रितस्याभावात् कारणाद् यस्माद् यतो न तदश्रुतनिश्रितमवग्रहादिभ्यो भिन्नम् । ततः किम् ?, इत्याह– तेन कारणेनावग्रहादिसामान्यादवग्रहादिसामान्यमाश्रित्य 'तयं तग्गयं चेव त्ति' तेष्ववग्रहादिसंबन्धिष्वष्टाविंशतिभेदेष्वन्तर्गतं प्रविष्टमन्तर्भूतं तदन्तर्गतमेवाऽश्रुतनिश्रितं बुद्धिचतुष्टयम् । अतः किमिति व्यञ्जनावग्रहचतुष्टयं पातयित्वाऽश्रुतनिश्रितं बुद्धिचतुष्टयं पुनरपि प्रक्षिप्यते ?, इत्यभिप्रायः । इदमुक्तं भवति–'सोइंदियाइभेएण छव्विहा

१ घ छ ज 'दये' । २ औत्पत्तिकी, वैनयिकी, कार्मिकी, पारिणामिकी । ३ नन्द्यध्ययनसूत्रे ।
४ चतुर्व्यतिरिक्ताभावाद् यस्माद् न तदवग्रहादय । भिन्न तेनाऽवग्रहादिसामान्यतस्तद् तद्गतमेव ॥३०३॥ ५ क ग. 'य तं त' घ. 'गगं त' । ६ गाथा ३०० ।

वग्गहाद आ' इत्यादिना प्रतिपादितैरवग्रहादिसम्बन्धिभिरष्टाविंशतिभेदैः किलासगृहीतत्वाद् व्यञ्जनावग्रहचतुष्टयापगमं कृत्वाऽश्रुतनिश्रितं बुद्धिचतुष्टयं मतान्तरवादिभिः प्रक्षिप्यते, एतच्चाऽयुक्तम्, यतः 'सोइंदियाइभेएण' इत्यादिनाऽवग्रहादीनामेवाऽष्टाविंशतिर्भेदाः प्रोक्ताः, अवग्रहादयश्च बुद्धिचतुष्टयेऽपि सन्ति, अतोऽवग्रहादिभणनद्वारेण तदप्यश्रुतनिश्रितं बुद्धिचतुष्टयमेतेष्वष्टाविंशतिभेदेषु संगृहीतमेव, इति किमिति तत् पुनरपि प्रक्षिप्यते ? ॥ इति गाथार्थः ॥ ३०३ ॥

तत्रैतत् स्यात् प्रष्टव्यः परस्य– 'कथमौत्पत्तिक्यादिबुद्धिचतुष्टयेऽवग्रहादयः संभवन्ति ? । तदत्र यथा ते भवन्ति, तथा दर्शयन्नाह–

[2]किह पडिकुक्कुडहीणो जुज्झे बिंबेण वग्गहो, ईहा । किं सुसिलिट्ठमवाओ दप्पणसंकंतबिंब ति ॥ ३०४ ॥

इह किलाऽऽगमे–

"भरह सिल मिंढ कुक्कुड तिल वालुय हत्थि अगड वणसंडे । पायस अइआ पत्ते खाडहिला पंच पियरो य" ॥ १ ॥

इत्यादिनौत्पत्तिक्यादिबुद्धीनां बहून्युदाहरणान्युक्तानि, तन्मध्याच्छेषोपलक्षणार्थं कुर्कुटोदाहरणमाश्रित्यौत्पत्तिक्यां बुद्धाववग्रहादयो भाव्यन्ते– राज्ञा नटकुमारकस्य भरतस्य किल बुद्धिपरीक्षणार्थमादिष्टं यदुत– अयं मदीयकुर्कुटो द्वितीयकुर्कुटमन्तरेणैकक एव योधनीयः। ततस्तेन जिज्ञासितं मनसि 'कथमयं प्रतिकुर्कुटहीनः प्रतिपक्षभूतद्वितीयकुर्कुटवर्जितो युध्येत ?। एतच्च जिज्ञासमानस्य तस्य झगित्येव स्फुरितं चेतसि । किम् ?, इत्याह– बिम्बेनेति आत्मीयेन प्रतिबिम्बेन पुरो वीक्षितेन दर्पाध्मातत्वादयं युध्यत इत्यवगृहीतमित्यर्थः। एतच्च किम् ?, इत्याह– अवग्रहसामान्येनैव बिम्बमात्रावग्रहणादवग्रहो मतिप्रथमभेद इत्यर्थः । ईहा तर्हि का ?, इत्याह– 'ईहा किं सुसिलिट्ठमिति' किं पुनस्तत् प्रतिबिम्बमस्य योधनाय सुश्लिष्टं सुष्ठु युज्यमानकं भवेत्– किं तडागपयःपूरादिगतम्, आहोस्विद् दर्पणगतम् ?, इत्यादिबिम्बविशेषान्वेषणमीहेत्यर्थः । अपायमुपदर्शयति– 'अवाओ दप्पणसंकतबिंब ति' कल्लोलादिभिः प्रतिक्षणमपनीयमानत्वात्, अस्पष्टत्वाच्च जलादिगतबिम्बमिह न युक्तम्, ततः स्थिरत्वेन, स्पष्टादित्वेन च चरणाऽऽघातादिविषयत्वाद् दर्पणसंक्रान्तमेव तदत्र युज्यते, इत्येवं बिम्बविशेषनिश्चयोऽपाय इत्यर्थः । एवमन्येष्वपि बुद्ध्युदाहरणेष्ववग्रहादयो भावनीयाः। तस्माद् बुद्धिचतुष्टयेऽप्येषां सद्भावाच्छ्रुत-

१ गाथा ३० । २ कथं प्रतिकुर्कुटहीनो युध्यते बिम्बेनाऽवग्रहः, ईहा । किं सुश्लिष्टमपायो दर्पणसंक्रान्तबिम्बमिति ॥ ३०४ ॥ ३ घ 'क्त' । ४ श्रान्दीसूत्रे । ५ भरत शिला मेढ़ कुर्कुट तिल वालुका हस्ति अवट वनखण्डानि । पायसा ऽऽगमाः पत्राणि तरमर्कटिका (खीसकोली इति भाषायाम्) पञ्च पितरश्च ॥१॥ ६ घ 'ढि' ।

निश्रितमतिज्ञानसंबन्धिष्ववग्रहादिगताऽष्टाविंशतिभेदेष्ववग्रहादिसाम्येन बुद्धिचतुष्टयस्याऽन्तर्भावो भावनीयः । ततो न युक्तं व्यञ्जनावग्रहचतुष्टयाऽपगमेन पुनर्बुद्धिचतुष्टयप्रक्षेपणम्, इति स्थितम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३०४ ॥

आह– ननु यद्यवग्रहादिसाम्येनाऽश्रुतनिश्रितं श्रुतनिश्रिताऽवग्रहादिष्वन्तर्भवति, तर्हि "[2]आभिणिबोहियनाणं दुविहं पन्नत्तं, तं जहा– सुयनिस्सियं, अस्सुयनिस्सियं च" इत्येवमागमे[3] यः श्रुतनिश्रितादश्रुतनिश्रितस्य भेद उक्तः, स विशीर्यत एव, इत्याशङ्क्याह–

[4]जह उग्गहाइसामण्णउ वि सोइंदियाइणा भेओ । तह उग्गहाइसामण्णओ वि तमणिस्सिया भिन्नं ॥३०५॥

यथेहाऽवग्रहादीनामवग्रहादिसामान्ये सत्यपि, अवग्रहादित्वे तुल्येऽपि सतीत्यर्थः । किम् ?, इत्याह– श्रोत्रेन्द्रियादिना भेदः, [5]तथाहि– एके श्रोत्रेन्द्रियसंबन्धिनोऽवग्रहादयः, यावदन्ये स्पर्शनेन्द्रियसंबन्धिनः, अपरे तु मनःसंबन्धिनः; तथा तेनैव प्रकारेणावग्रहादिसामान्ये सत्यपि तदश्रुतनिश्रितं भिन्नं, 'श्रुतनिश्रितात्' इति शेषः । कस्माद्धेतोर्भिन्नम् ?, इत्याह– ' अणिस्सिय त्ति ' भावप्रधानोऽयं निर्देशः, अनिश्रितत्वात्– श्रुतानिश्रितत्वादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति– अष्टाविंशतिभेदविचारप्रक्रमेऽवग्रहादिमत्त्वं सामान्यं धर्ममाश्रित्याऽश्रुतनिश्रितस्य श्रुतनिश्रित एवाऽन्तर्भावो विवक्ष्यते, [6]श्रुता-ऽश्रुतनिश्रितविचारप्रस्तावे त्वश्रुतनिश्रितत्वं विशिष्टं धर्ममुररीकृत्य श्रुतनिश्रितादश्रुतनिश्रितं पृथगेवेष्यते, इत्यागमोक्तस्तयोर्भेदोऽपि न किञ्चिद् विशीर्यते । न च वक्तव्यम्– कथमेकस्यैवैकस्मादेव भेदश्चाऽभेदश्च, विरोधात् ? इति; यतो यदि तेनैव धर्मेण भेदः, अभेदश्चेष्येत, स्यात् तदा विरोधः, धर्मान्तरनिबन्धनौ तु भेदा-ऽभेदौ न विरुध्येते । किं हि नाम तद् वस्त्वस्ति, यस्य वस्त्वन्तराद् भेदा-ऽभेदौ न स्तः ? । घटादयोऽपि हि घटादित्वसामान्येन परस्परमभेदिनोऽपि स्वद्रव्य-क्षेत्र-कालादिमत्त्वेन भिन्ना इति । अत्र बहु वक्तव्यम् , तत्तु नोच्यते, ग्रन्थगहनताप्रसङ्गात् , अनेकान्तजयपताकादिषु विस्तरेणोक्तत्वाच्च ॥ इति गाथार्थः ॥ ३०५ ॥

स्यादेतत् , किमेतावता कष्टेन ?, मदीयव्याख्यापक्ष एव सुखावहः, [6]श्रुता-ऽश्रुतनिश्रितयोरभेदापत्तेरभावात् , समस्तमतिज्ञानभेदभणनाच्चेति । तदेतदयुक्तम् , सिद्धान्ताभिप्रायबहिर्भूतत्वात् । एतदेवोपसंहारपूर्वकमाह—

[7]अट्ठावीसइभेयं सुयनिस्सियमेव केवलं तम्हा । जम्हा तम्मि समत्ते पुणरस्सुयनिस्सियं भणियं ॥ ३०६ ॥

१ घ 'सामान्येन' २ आभिनिबोधिकज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तम् , तद्यथा– श्रुतनिश्रितम् , अश्रुतनिश्रितं च । ३ श्रीनन्दीसूत्रे ।
४ यथाऽवग्रहादिसामान्यतोऽपि श्रोत्रेन्द्रियादिना भेदः । तथाऽवग्रहादिसामान्यतोऽपि तदनश्रिता(तत्वा)द् भिन्नम् ॥३०५॥ ५ घ छ ज 'तद्यथा' ।
६ क ग 'श्रुतनिश्रिता' । ७ अष्टाविंशतिभेदं श्रुतनिश्रितमेव केवलं तस्मात् । यस्मात् तस्मिन् समाप्ते पुनरश्रुतनिश्रितं भणितम् ॥ ३०६ ॥

तस्मादवग्रहादिसाम्यादश्रुतनिश्रितस्य श्रुतनिश्रितेऽन्तर्भावं कृत्वा केवलं श्रुतनिश्रितमेव मतिज्ञानमष्टाविंशतिभेदं व्याख्यातुमुचितम्, न तु परोक्तनीत्या व्यञ्जनावग्रहापगमेन श्रुताऽश्रुतनिश्रितमिति । कुत ?, इत्याह– 'जम्हा इत्यादि' यत "से किं तं सुयनिस्सियं ?" इत्येवमागमे तस्मिन् श्रुतनिश्रिते समाप्ते निष्ठां नीते सति पुनः पश्चात् "से किं तं अस्सुयनिस्सियं ?" इत्यादिना ग्रन्थेनाऽश्रुतनिश्रितं भणितम् । अयमभिप्राय – श्रुतनिश्रितं सभेदमप्यभिधाय पश्चादेवाऽश्रुतनिश्रितमुक्तम् । अत कथं तत्तत्र प्रक्षिप्यते ? । तस्मात् समयाभिप्रायेण श्रुतनिश्रितस्यैवाऽष्टाविंशतिभेदा इति । अतो न भवद्व्याख्यानं श्रेय इति । तदेवं 'चउवइरित्ताभावा' इत्यादिगाथा मूलटीकाभिप्रायेण व्याख्याता । अन्ये त्वन्यथाऽपि व्याख्यानयन्ति, तदभिप्रायं त्वतिगम्भीरत्वाद् न विद्म' ॥ इति गाथार्थ ॥ ३०६ ॥

तदेवमष्टाविंशतिविधत्वं मतिज्ञानस्योपदर्श्य विवक्षान्तरेण बहुतरभेदमप्येतद् भवतीति दर्शयन्नाह–

"जं बहु-बहुविह खिप्पा-ऽनिस्सिय-निच्छिय-धुवे यरविभिन्ना । पुणरुग्गहादओ तो तं छत्तीसतिसयभेयं ॥३०७॥

यद् यस्माद् बहु-बहुविध क्षिप्रा ऽनिश्रित निश्चित ध्रुवै सेतरै' सप्रतिपक्षैरेकैकशो विभिन्ना भेदभाजः पुनरप्यवग्रहादय इष्यन्ते । ततस्तदेवाऽष्टाविंशतिविधमाभिनिबोधिकज्ञानमेतैर्द्वादशभिर्भेदै प्रत्येकं भिद्यमानत्वात् षट्त्रिंशदधिकत्रिशतभेदं भवति । इदमुक्तं भवति– अनन्तरवक्ष्यमाणन्यायेन, संक्षेपत प्रागभिहितयुक्त्या च श्रोत्रादिभि' कश्चिद् बह्ववगृह्णाति, कश्चित्त्वबहु, अपरस्तु बहुविधम्, अन्यस्त्वबहुविधम्, एवं यावदन्यो ध्रुवम्, अपरस्त्वध्रुवमवगृह्णातीति । एवमीहा ऽपाय-धारणास्वपि सप्रभेदासु प्रत्येकममी द्वादश भेदा योजनीया' । नवरमीहते, निश्चिनोति, धारयति, इत्याद्यभिलाप· कार्यः । ततश्चाऽष्टाविंशतौ द्वादशभिर्गुणितायां षट्त्रिंशदधिकानि त्रीणि शतानि भेदानां भवन्ति ॥ इति गाथार्थ ॥ ३०७ ॥

अथ शब्दलक्षणं विषयमाश्रित्य तावद् बह्वादीनामर्थं व्याख्यातुमाह–

"नाणासद्दसमूहं बहु पिहं मुणइ भिन्नजाईयम् । बहुविहमणेगभेयं एक्केक्कं निद्ध-महुराइ ॥ ३०८ ॥

---

१ अथ किं तत् श्रुतनिश्रितम् ? । २ श्रोत्रादीनुप्रन्थे । ३ अथ किं तदश्रुतनिश्रितम् ? । ४ गाथा ३०३ ।
५ यद् बहु बहुविधं क्षिप्रा ऽनिश्रित निश्चित ध्रुव तरविभिन्नाः । पुनरवग्रहादयस्ततस्तत् षट्त्रिंशत्त्रिशतभेदम् ॥ ३०७ ॥ ६ ज 'क त्रि' ।
७ नानाशब्दसमूहं बहु पृथग् जानाति भिन्नजातीयम् । बहुविधमनेकभेदमेकैकं स्निग्ध मधुरादिम् ॥ ३०८ ॥ ८ क ग 'मुण' ।

खिप्पमचिरेण तं चिय सरूवओ जं अणिस्सियमलिङ्गं । निच्छियमसंसयं जं धुवमच्चंतं न उ कयाई ॥३०९॥

इह श्रवणयोग्यदेशस्थे तूर्यसमुदाये युगपद् वाद्यमाने कोऽपि श्रोता तस्य तूर्यसंघातस्य संबन्धिनं पटह-ढक्का-शङ्ख-भेरि-भाणकादिनानाशब्दसमूहमाकर्णितं सन्तं क्षयोपशमविशेषाद् बहुमवग्रहादिना 'मुणति' जानाति । कोऽर्थः ?, इत्याह– पृथग् भिन्नजातीयम्, एतावन्तोऽत्र भेरिशब्दाः, एतावन्तो भाणकशब्दाः, एतावन्तस्तु शङ्ख-पटहादिशब्दाः, इत्येवं पृथगेकैकशो भिन्नजातीयत्वेन तं नानाशब्दसमूहं बुध्यत इत्यर्थः । अन्यस्त्वल्पक्षयोपशमत्वात् तत्समानदेशोऽप्यबहुं 'मुणति'– सामान्येन ' नानातूर्यशब्दोऽयम् ' इत्यादिमात्रकमेव जानातीति प्रतिपक्षः । एवमुत्तरगाथायामतिदेक्ष्यमाणा प्रतिपक्षभावना सर्वत्राऽवबोद्धव्या । अन्यस्तु क्षयोपशमवैचित्र्याद् बहुविधं 'मुणति'। कोऽर्थः ?, इत्याह– अनेकभेदम्, इदमपि व्याचष्टे– एकैकं शङ्ख-भेर्यादिशब्दं स्निग्धत्व-मधुरत्व-तरुण मध्यम-वृद्धपुरुषवाद्यत्वादिबहुविधधर्मोपेतं जानातीत्यर्थः । अन्यस्त्वबहुविधं स्निग्ध-मधुरत्वादिस्वल्पधर्मान्वितमेव पृथग् भिन्नजातीयं नानाशब्दसमूहं जानाति । अन्यस्तु क्षिप्रम् । कोऽर्थः ?, इत्याह– अचिरेण शीघ्रमेव परिच्छिनत्ति, न तु चिरेण विमृश्येत्यर्थः । अन्यस्त्वक्षिप्रं चिरविमर्शितं जानाति । तथा 'तं चिय सरूवओ जं अणिस्सियमिति' तमेव नानाशब्दसमूहं कोऽप्यनिश्रितं 'मुणति' इति संबन्धः । यं किम् ?, इत्याह– यं स्वरूपतो जानाति । कोऽर्थः ?, इत्याह– अलिङ्गं पताकादिलिङ्गाऽनिश्रितमित्यर्थः । इदमुक्तं भवति– तमेव शब्दसमूहं 'देवकुलमत्र, तथाविधपताकादर्शनात्' इत्येवं लिङ्गनिश्रामकृत्वा स्वरूपत एव यमवगच्छति, तमनिश्रितं 'मुणति' इत्युच्यत इति । तमेव लिङ्गनिश्रया जानानो निश्रितं 'मुणति' इत्युच्यते । तथा 'निच्छियमसंसयं जं ति' यमसंशयमवच्छिनत्ति तं निश्रितं 'मुणति' । निश्रितं तावदित्थमेतद् मया, परं न जाने, तथा वा स्यात्, अन्यथा वा, इत्येवं संदेहानुविद्धं तु जानन्ननिश्रितं 'मुणति' । 'धुवमित्यादि' ध्रुवम्, कोऽर्थः ?– अत्यन्तं, न तु कदाचिदिति । इदमुक्तं भवति– यथैकदा बह्वादिरूपेणाऽवगतं सर्वदैव तथाऽवबुध्यमानो ध्रुवं 'मुणति' इत्युच्यते । यस्तु कदाचिद् बह्वादिरूपेण, कदाचित् त्वबह्वादिरूपेण, सोऽध्रुवं 'मुणति' ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥

इतरशब्दं व्याचिख्यासुराह–

ऍत्तो चिय पडिवक्खं साहिज्जा, निस्सिए विसेसो वा । परधम्मेहिं विमिस्सं निस्सियमविणिस्सियं इयरं॥३१०॥

---

१ क्षिप्रमचिरेण तमेव स्वरूपतो यमनिश्रितमलिङ्गम् । निश्चितमसंशयं य ध्रुवमत्यन्तं न तु कदाचित् ॥ ३०९ ॥ २ क ग 'मुणे' ।
३ क. ग. 'देश्यमाना प्र' । ४ एतस्मादेव प्रतिपक्षं कथयेद् निश्रिते विशेषो वा । परधर्मैर्मिश्रं निश्रितमविनिश्रितमितरत् ॥ ३१० ॥

एतस्मादेवोक्तस्वरूपाद् बह्वादिपदषट्कसमूहात् प्रतिपक्षमेतद्विपर्ययमवद् बहुविधा ऽक्षिप्र निश्रिता ऽनिश्रिता ऽध्रुवपदषट्कलक्षण साधयेत् स्वयमेव ब्रूयाद् मेधावी । स च लाघवार्थं बह्वादिविचार एव साधित । तदेव व्याख्याता द्वादशापि बह्वादयो भेदा । अथवा निश्रिते सप्रतिपक्षेऽपि व्याख्यानान्तरलक्षणो विशेषो वक्तव्य । क ?, इत्याह– परधर्मरश्वादिवस्तुधर्मविमिश्र युक्त गवादिवस्तु गृह्णानस्य निश्रित भवति– गामश्वादिरूपेण गृह्णतो येय विपर्ययोपलब्धि', तन्निश्रितमित्यर्थ । इतरत्तु यत्परधर्मैर्विमिश्र वस्तु न गृह्णाति, किन्तु यथावस्थितमेव तत्सद्भूतोपलब्धिरूपमनिश्रित गवादिक वस्तु गवादिरूपेणैव गृह्णतो येयमविपर्ययोपलब्धिस्तदनिश्रितमित्यर्थः ॥

अत्राह– ननु बहु बहुविधपरिज्ञानादीनि विशेषणानि स्पष्टार्थग्राहकेष्वपायादिषु भवन्तु, व्यञ्जनावग्रह निश्चयार्थावग्रहयोस्तु कथ तत्सभव ?, तथाहि– 'सामन्नमणिद्देस सरूव नामाइकप्पणारहिय इत्यादिवचनान्निश्चयार्थावग्रहे शब्दादिविशेषमात्रग्रहणमपि नास्ति, कुतो यथोक्तबह्वादिपरिज्ञानसभव: ? । अथ व्याख्यानाद् व्यवहारार्थावग्रहोऽत्र गृह्यते, तस्मिंश्च विशेषग्राहित्वाद् बहुपरिज्ञानादिविशेषणान्युपपद्यन्त एव । भवत्वेवम्, तथाऽप्यष्टाविंशतिभेदमध्यसगृहीतस्य व्यञ्जनावग्रहस्य कथमेतद्विशेषणसभव ? । तत्र हि सामान्यार्थग्रहणमात्रमपाकृतम्, बह्वादिपरिज्ञान तु दूरोत्सारितमेवेति ॥

सत्यमेतत्, किन्तु व्यञ्जनावग्रहादय कारणमपायादीनाम्, तानन्तरेणाऽपायाद्यभावात् । ततश्चाऽपायादिगत बह्वादिपरिज्ञान तत्कारणभूतेषु व्यञ्जनावग्रहादिष्वपि योग्यतयाऽभ्युपगन्तव्यम् । न हि सर्वथाऽविशिष्टात् कारणाद् विशिष्ट कार्यमुत्पत्तुमर्हति, कोद्रवबीजादेरपि शालिफलादिप्रसवप्रसङ्गात्, इति प्रागप्युक्तप्रायम् । इत्यलमतिचर्चितेन ॥ इति गाथार्थः ॥ ३१० ॥

ननु कथमेकस्याऽपि मतिज्ञानस्यैतावन्तो भेदा' ?, इत्याशङ्क्य निर्दिष्टभेदानां कारणम्, अन्येषामपि बहुतरभेदाना सहेतुक सभव चोपसहारगर्भमाह–

एँव बज्झ-ब्भतरनिमित्तवइचित्तओ मइबहुत्त । किंचिम्मेत्तविसेसेण भिज्जमाण पुणोऽणत ॥ ३११ ॥

एव तावद् बाह्या ऽऽभ्यन्तरनिमित्तवैचित्र्याद् मतिबहुत्वमुक्तम् । तत्र बाह्य निमित्त मतिज्ञानस्य कारणमालोक-विषयादिकम् । तस्य च स्पष्टा ऽव्यक्त मध्यमा ऽल्प महत्त्व सनिकर्ष विप्रकर्षभेदाद् वैचित्र्यम् ?। आभ्यन्तरनिमित्त पुनरावरणक्षयोपशमो पयोगो पकरणेन्द्रियाणि । अस्याऽपि वैचित्र्य शुद्धा ऽशुद्ध मध्यमभेदात । ततश्चैतस्माद् बाह्या ऽऽभ्यन्तरनिमित्तवैचित्र्याद् मतिज्ञानस्य यथोक्तभेदबहुत्वम-

१ गाथा २५२ । २ एव बाह्या ऽऽभ्यन्तरनिमित्तवैचित्र्यतो मतिबहुत्वम् । किञ्चिन्मात्रविशेषण भिद्यमान पुनरनन्तम् ॥ ३११ ॥

भिहितमवगन्तव्यम् । एतदेव च मतिज्ञानं यथोक्तनिमित्तद्वयस्य किञ्चिन्मात्रभेदाद् भिद्यमानं पुनरनन्तमपि भवतीति प्रतिपत्तव्यम्, सामान्येन मतिज्ञानमात्रवतां जीवानामनन्तत्वात्, तेषां च क्षयोपशमादिभेदेन मतेर्भिन्नत्वादिति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ ३११ ॥

अत्राह कश्चित्– नन्ववग्रहादयो ज्ञानमेव न भवन्ति, स्पष्टार्थनिर्भासाद्यभावात्, संशयादिवत्, इति कथममी मतिज्ञानभेदाः ?, इत्याशङ्क्यैतेषां ज्ञानत्वसाधनायाह–

ईह[1] संसयादणंतभावाउ वग्गहादयो नाणं । अणुमाणमिवाह न संसयाइसब्भावउ तेसुं ॥ ३१२ ॥

अवग्रहादयो ज्ञानमिति प्रतिज्ञा, संशयादिष्वनन्तर्भावादिति हेतुः, आदिशब्दाद् विपर्यया-ऽनध्यवसायपरिग्रहः; अनुमानवदिति दृष्टान्तः । इह संशयाद्यनन्तर्भूतैर्वर्ण-गन्धादिभिः पुद्गलैर्द्रव्यै[2]र्व्यभिचारसंभवात्, सूत्रस्य च सूचकत्वात् 'आत्मधर्मत्वे सति संशयाद्यनन्तर्भावात्' इति सविशेषणो हेतुर्द्रष्टव्यः । अत्राह परः– ननु सविशेषणे हेतावनैकान्तिकता मा भूत्, असिद्धता त्वनिवार्यैवेति । एतदेवाह– 'न संसयाईत्यादि' सूरे ! न तद् भवदीयं वचः । कुतः ?, इत्याह– संशयादिसद्भावतस्तेष्ववग्रहादिषु, तेषां संशयादिरूपत्वात् संशयाद्यनन्तर्भावात्, इत्यसिद्धो हेतुरिति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ ३१२ ॥

कथं पुनस्तेषु संशयादिसद्भावः ?, इत्याह–

नंनु[3] संदिद्धे संसय-विवज्जया संसओ ह चेहा वि । वच्चासो वा निस्सियमवग्गहोऽणज्झवसियं तु ॥ ३१३ ॥

ननु 'खिप्पमचिरेण[4] 'इत्यादिगाथायां तु यदुक्तम्- 'निच्छियमसंसयं जं ति' तत्प्रतिपक्षे यदुच्यते– 'कोऽपि संदिग्धं मुणति' इति, तत्र संदिग्धे ज्ञायमाने संशयस्तावद् व्यक्त एव, यत्र च संशयस्तत्र संदिहानस्य कदाचिद् विपर्ययोऽपि स्यात्; इत्येवं संदिग्धे संशय-विपर्ययौ तावदनिवारितावेव । अथवा, किमनेनोत्तरभेदरूपे संदिग्धे दूषणप्रदानेन ?, हन्त ! येयं मूलभेदरूपेहा साऽपि संशय एव, निश्चयत्वे तस्या अपायत्वप्रसङ्गादिति । अथवा '[6]परधम्मेहि विमिस्सं निस्सियं' इत्यत्र यद् निश्रितमुक्तं, तदपि गवादिकमश्वादिरूपेण गृह्णद् विपर्यास एव । न हि नृत्यन् विपर्यासो भवति, किन्त्वन्यस्यान्यरूपेण ग्रहणमेवेति भावः । नैश्चयिकार्थावग्रहरूपोऽवग्रहः पुनरनध्यवसितमनध्यवसाय एव, अनिर्देश्यसामान्यमात्रग्राहित्वात्, न ह्यत्र कस्याऽप्यर्थस्य संबन्ध्यध्यवसायोऽस्तीति कृत्वा ।

१ इह संशयाद्यनन्तर्भावादवग्रहादयो ज्ञानम् । अनुमानमिवाऽऽह– न, संशयादिसद्भावतस्तेषु ॥ ३१२ ॥ २ क ग घ छ 'लधर्मैर्व्य' ।
३ ननु संदिग्धे संशय विपर्ययौ संशय इह चेहाऽपि । व्यत्यासो वा निश्रितमवग्रहोऽनध्यवसित तु ॥ ३१३ ॥ ४ गाथा ३०९ ।
५ घ. ज 'कस्यचि' । ६ गाथा ३१० ।

तदेव संशयादिरूपत्वाद् नाऽवग्रहादयो ज्ञानमिति । अतो न ते मतिज्ञानभेदा' । तद्भेदत्वे वा मतिज्ञानमपि न किञ्चित्, दोषशतजर्जरावग्रहाद्यात्मकत्वात् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३१३ ॥

अत्राऽऽचार्य प्राह–

ईह सज्झमोग्गहाईण संसयाइत्तण तहवि नाम । अब्भुवगंतु भण्णइ नाणं चिय संसयाईया ॥ ३१४ ॥

इह यदवग्रहादीनां संशयादित्वं त्वयोद्भावितं तदद्यापि साध्यं साधनीयं वर्तते, त्वदुक्तनिर्युक्तिकत्वाद्मात्रेणैव मदुक्तहेतोरसिद्धत्वाभावादिति मन्तव्यम्, न पुनरेतावतैव जाता त्वत्समीहितसिद्धिः, इति समुदितेन न भाव्यमिति भावः । तथाहि– यदुक्तम् 'संदिग्धे संशयविपर्ययौ' इति । तदयुक्तम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, न ह्यस्माभिस्तथाविधं वस्त्वप्रापकं संदिग्धत्वं विवक्षितम्, येन वस्त्वप्रापणात्, विपर्ययप्रापणाद् वा तत्र संशयविपर्ययौ स्याताम्; किन्तु कृतेऽपि वस्तुप्रापकेऽवितथे निश्चये यत्र तथाविधक्षयोपशमवैचित्र्याद् मनसि किञ्चिदल्पं शङ्कामात्रं न निवर्तते 'सम्यग् न जाने, तथैव स्यादन्यथा वा' इति, तच्चेह संदिग्धत्वं विवक्षितम् । न चैतावन्मात्रेणैवाऽज्ञानता युक्ता, व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । न खलु धूमबलाकादेः सकाशात् सम्यग् दहनजलादौ निश्चितेऽपि सुखेन तन्निश्चयं ब्रुवतामपि सर्वेषां प्रमातॄणां चेतसि शङ्कामात्रं विनिवर्तते । न च ते सर्वेऽपि निश्चितं वस्तु न प्राप्नुवन्ति । न च क्वापि संशयविपर्ययत्वेनाऽज्ञानता तेषां दृष्टा । यदप्युच्यते– 'ईहाऽपि संशय एव' । तदप्यसंगतम्, न हि 'किमयं स्थाणुः, पुरुषो वा' इत्यादिरूपः संशय ईहाऽभ्युपगम्यते, किन्तु यदनन्तरमेव निश्चयोऽवश्यं भवति, स एवान्वयधर्मघटनव्यतिरेकधर्मनिराकरणाभ्यां निश्चयाभिमुखो बोध ईहा, इत्यसकृदेव पूर्वमावेदितम् । न चायं संशयः, निश्चयाभिमुखत्वात् । नापि निश्चयः, तत्प्रत्यासत्तिमात्रप्राप्तत्वात् । न च वक्तव्यम्– निश्चयादन्यस्य सर्वस्य संशयत्वादज्ञानतैवेति, निश्चयोपादानक्षणस्याऽपि सर्वथाऽज्ञानत्वप्रसङ्गात् । तथा च सति निश्चयस्याऽप्यज्ञानताप्राप्तिः । "न ह्यविशिष्टात् कारणाद् विशिष्टकार्योत्पत्तिः" इत्युक्तत्वादिति । यदप्युक्तम्– 'निश्चितं विपर्यासः' इति । तदप्ययुक्तम्, 'लिङ्गाश्रितं निश्चितम्' इत्यस्मिन् व्याख्यानेऽस्य दोषस्य सर्वथैवाऽसंबध्यमानत्वात्, 'परधम्मेहि विमिस्सं निस्सियं' इत्यस्य च व्याख्यानान्तरमात्रत्वात् । भवतु तदपि व्याख्यानम्, तथापि व्याख्यानात् परधर्मास्तस्मिन्नाशङ्किता एव द्रष्टव्याः, न तु निश्चिताः, यथा 'गौरिवाऽत्र,

१ च छ ज 'न म' । २ इह साध्यमवग्रहादीनां संशयादित्वं तथापि नाम । अभ्युपगम्य भण्यते ज्ञानमेव संशयादयः ॥ ३१४ ॥ ३ क ग 'त्वादि' ।
४ गाथा ३१ । ५ घ छ ज 'तु च त' ।

केवलमश्व इव प्रतिभाति' इति। एतावन्मात्रेणैव चेयं विपर्ययोपलब्धिरवगन्तव्या; न तु सर्वथा विपर्ययधर्मनिश्चयात्, सर्वथा विपर्यये तत्राऽश्वादिसत्त्वप्रसङ्गात्। न च वक्तव्यम्– एवं सतीदमनिश्चिताद् न भिद्येत; तत्र परधर्मनिश्रितत्वाभावात्, विवक्षितवस्त्वभावशङ्कामात्रस्यैव सद्भावादिति। न च विपर्ययधर्मशङ्कामात्रेणाऽप्यज्ञानता, वस्तुप्राप्तिविघाताभावादिति। यदप्युक्तम्– 'अवग्रहोऽनध्यवसायः' इति। तदप्ययुक्तम्, तत्र ह्यध्यवसायः साक्षादेव नास्ति, योग्यतया पुनरस्त्येव, अन्यथा तत्कार्येष्वपायादिष्वपि तदभावप्रसङ्गात्, इत्युक्तमेव। अतिमत्त-मूर्च्छितानामेव हि ज्ञानमनध्यवसाय उच्यते, तत्र योग्यतयाऽप्यध्यवसायस्य वक्तुमशक्यत्वात्, तत्कार्यभूतस्याऽपायाद्यध्यवसायस्याऽप्यलक्षणत्वात्। तदेवमवग्रहादीनामसिद्धं संशयादित्वम्। तथापि 'अभ्युपगन्तुं'अङ्गीकृत्याऽपि तेषां संशयादिरूपतां ब्रूमः– ज्ञानमेव संशयादयः संशय-विपर्यया-ऽनध्यवसायाः। ततश्च संशयादिरूपत्वेऽपि नावग्रहादीनां मतिज्ञानभेदत्वं विरुध्यत इति भावः। इदमुक्तं भवति– नास्माभिः 'समीहितवस्तुप्रापकं ज्ञानम्, इतरदज्ञानम्' इत्येवं व्यवहारिणां प्रमाणा-ऽप्रमाणभूते ज्ञाना-ऽज्ञाने विचारयितुमुपक्रान्ते, किन्तु 'ज्ञायते येन किमपि, तत् सम्यग्दृष्टिसंबन्धि ज्ञानम्' इत्येतावन्मात्रकमेव व्याख्यातुमभिप्रेतम्; वस्तुपरिज्ञानमात्रं तु संशयादिष्वपि विद्यते, इति न तेषामपि सम्यग्दृष्टिसंबन्धिनां ज्ञानत्वहानिः॥ इति गाथार्थः॥ ३१४॥

कथं पुनः संशयादयो ज्ञानम्?, इत्याह–

वत्थुस्स[2] देसगमगत्तभावओ परमयप्पमाणं व। किह वत्थुदेसवि[3]ण्णाणहेयवो, सुणसु तं वोच्छं॥ ३१५॥

ज्ञानमेव संशयादयः, इति प्राक्तनी प्रतिज्ञा; वस्तुनो गवादेः स्व-परपर्यायैरनन्तधर्माध्यासितस्य यो देश एकदेशस्तस्य गमकत्वभावात्, इति हेतुः; पराभिमतं प्रमाणं निश्चयज्ञानरूपं तद्वदिति दृष्टान्तः। इह यद् वस्त्वेकदेशस्य गमकं तज् ज्ञानं दृष्टं, यथा परमतं निश्चयरूपं प्रमाणम्, वस्त्वेकदेशगमकाश्च संशयादयः, ततस्ते ज्ञानम्, इति। अत्र हेतोरसिद्धतां मन्यमानः परः पृच्छति– कथं वस्त्वेकदेशविज्ञानहेतवः संशयादयः?, वस्तुनो निरंशत्वेन देशस्यैवाऽभावाद् न त एकदेशग्राहिणो घटन्त इति परस्याऽभिप्रायः। आचार्यः प्राह– यत् त्वया पृष्टं तद् वक्ष्ये भणिष्याम्यहम्, शृणु समवहितः समाकर्णय त्वम्॥ इति गाथार्थः॥ ३१५॥

यथाप्रतिज्ञातमेवाह–

[4]इह वत्थुमत्थ-वयणाइपज्जयाणंतसत्तिसंपन्नं। तस्सेगदेसविच्छेयकारिणो संसयाईया॥ ३१६॥

१ क ग 'नम्'। २ वस्तुनो देशगमकत्वभावत' परमतप्रमाणमिव। कथं वस्तुदेशविज्ञानहेतव, शृणु तद् वक्ष्ये॥ ३१५॥ ३ घ छ ज. 'न्ना'।
४ इह वस्त्वर्थ-वचनादिपर्यायाऽनन्तशक्तिसंपन्नम्। तस्यैकदेशविच्छेदकारिण. संशयादय.॥ ३१६॥

इह वस्तुनो घटादेर्मृन्मयत्व पृथुबुध्नत्व वृत्तत्व कुण्डलायतग्रीवायुक्तत्वादयोऽर्थरूपा' पर्याया अर्थपर्याया अनन्ता भवन्ति । घट कुट कुम्भ कलशादयस्तु वचनरूपा पर्याया वचनपर्यायास्तेऽप्यनन्ता भवन्तिः आदिशब्दात् परव्यावृत्तिरूपा अप्यनन्ता गृह्यन्ते । ततश्चेत्थ समास कर्तव्य – अर्थश्च, वचनानि च, आदिशब्दात् परव्यावृत्तयश्च तद्रूपा. पर्याया अर्थ वचनादिपर्याया', ते च तेऽनन्ताश्च त एव नक्तय, ताभि सपन्न युक्त यतो वस्तु भवति, अतस्तस्यैकदेशविच्छेदकारिण सशयादयो ज्ञेया । इदमुक्त भवति– न खलु वय निरशवस्तुवादिन, किन्तु यथोक्तानन्तधर्मलक्षणवस्तुनोऽनन्ता एव देशाः सन्तीति वय मन्यामहे, तन्मध्याच्चैकैकदेशग्राहिण. सशयादयोऽपि भवन्त्येव, इति कथ न ते ज्ञानम् ?। यदि पुनस्ते किमपि न गृह्णीयु, तदा तेषामनुत्थानमेव स्यात्, सर्वथा निर्विषयज्ञानस्य प्रसवायोगात्, गगननलिनज्ञानवत् । ततश्च 'ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानम्' इति व्युत्पत्त्यर्थात् सशयादीनामपि ज्ञानता न विरुध्यते ॥ इति गाथार्थ' ॥ ३१६ ॥

अथ समस्तवस्तुरूपग्राह्येव ज्ञान, नैकदेशग्राहकम्, इत्येतदाशङ्क्य निराकुर्वन्नाह–

अहवा न सव्वधम्मावभासया तो न नाणमिट्ठ ते । णणु निन्नओ वि तद्देसमेत्तगाहि त्ति अन्नाण ॥ ३१७ ॥

अथवा– अथ चेदेव ब्रूयात् पर । किम् ?, इत्याह– न सर्वधर्मावभासका न कात्स्न्र्येन गवादिवस्तुसमग्रधर्मग्राहिण', ततो न ज्ञानमिष्ट ते सशयादय', सपूर्णवस्तुस्वरूपग्राहिण एव ज्ञानत्वात् । अत्रोत्तरमाह– ननु भवता ज्ञानत्वेनाऽङ्गीकृतस्तर्हि निर्णयोऽप्यज्ञानमेव प्राप्नोति । कुत ?, इत्याह–तस्य गवादिवस्तुन एकदेशमात्रग्राहीति कृत्वा, तथाहि– 'गौरय, घटोऽय, पटोऽयम्' इत्यादिभिर्निर्णयैरपि गोत्व घटत्वादिको वस्त्वेकदेश एव गृह्यते, अतस्तेऽपि कथ ज्ञानरूपतां भजेयु' ?। अथ देशस्य देशिनमन्तरेण कदाचिदप्यभावात् तद्ग्रहणद्वारेण सर्वमपि वस्तु निर्णयेन गृहीतम्, इत्यतो ज्ञानमेवाऽसौ । तदेतत् सशयादिष्वपि समानम्, तथाहि– 'किमय स्थाणु', पुरुषो वा' इत्यादिरूप. सशयोऽपि स्थाणुत्वादिक वस्त्वेकदेश जानाति, विपर्यासोऽपि विपर्ययवस्त्वेकदेशमवबुध्यते, अनध्यवसायोऽपि सामान्यमात्ररूप वस्त्वेकदेशमवगृह्णाति । ततश्च सशयादयोऽप्येकदेशपरिज्ञानद्वारेण समग्रमपि वस्तु जानन्त्येव, इति तेषामपि ज्ञानता केन वार्यते ?। अथ गृह्यते सशयादिभिर्वस्त्वेकदेश, केवल सशयेन सदिग्ध, विपर्यासेन विपर्यस्त, अनध्यवसायेन त्वविशिष्ट इति चेत् । ननु प्रतिविहितमप्यद' किं विस्मरसि ?, यतो 'ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानम्, मतिरूप

१ अथवा न सवधर्मावभासकास्ततो न ज्ञानमिष्ट ते । ननु निर्णयोऽपि तद्देशमात्रग्राहीत्यज्ञानम् ॥ ३१७ ॥

ज्ञानं मतिज्ञानम्' इत्येवं सामान्येनैव सम्यग्दृष्टिसंबन्धि मतिज्ञानमिह विचार्यते। तस्य च संशयादिरूपस्य, निर्णयरूपस्य वा सम्यग्दृष्टिसंबन्धिनो ज्ञानता न विरुध्यते, 'ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानम्' इत्यस्यार्थस्य सर्वत्रोपपद्यमानत्वादिति। ननु यदि संशयादयोऽपि मतिज्ञानम्, तर्हि चतुर्भेदत्वमतिक्रम्य सप्तभेदत्वं तस्य प्रसज्यते, इति चेत्। नैतदेवम्, यतोऽनध्यवसायस्तावत्सामान्यमात्रग्राहित्वेनाऽवग्रहेऽन्तर्भवति, संशयोऽपि पूर्वोक्तस्वरूपेहाप्रकारत्वात्, तत्कारणत्वाच्च तस्यामेवाऽन्तर्विशति, यदपि संशयस्य पूर्वमीहात्वमपाकृतं तदपि व्यवहारिजनानुवृत्त्या, न तु सर्वथेति; विपर्यासस्तु निश्चयरूपत्वात् साक्षादपाय एव, इति कुतश्चतुर्भेदातिक्रमः?। इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा सम्यग्दृष्टिसंबन्धिनः संशयादयो मतिज्ञानादतिरिच्यमानाः क्वाऽन्तर्भवेयुः?। अज्ञान इति चेत्। नैवम्, "सम्मदिट्ठी णं भंते! किं नाणी अन्नाणी? गोयमा! नाणी, नो अन्नाणी"[1] इत्याद्यागमवचनात्[2] सम्यग्दृष्टेः सदैव ज्ञानित्वादिति। भवत्वेवम्, तथापि सम्यग्दृष्टिसंबन्ध्येव मतिज्ञानमिह विचार्यत इति कुतो लभ्यते? इति चेत्। उच्यते- ज्ञानपञ्चकमेवेह विचारयितुमुपक्रान्तम्, ज्ञानं च सम्यग्दृष्टेरेव भवति, अतस्तत्संबन्ध्येव मतिज्ञानमिह विचार्यते, सम्यग्दृष्टिसंबन्धिनां च संशयादीनां ज्ञानता साध्यते। इत्यलं विस्तरेण॥ इति गाथार्थः॥३१७॥

अत्राऽतिप्रसक्तिं मन्यमानः परः प्राह-

[3]जइ एवं तेण तुहं अन्नाणी को वि नत्थि संसारी[4]। मिच्छद्दिट्ठीणं ते अन्नाणं नाणमियरेसिं॥ ३१८॥

यद्येवमुक्तप्रकारेण संशयादयोऽपि ज्ञानम्, तेन तव 'अज्ञानी नास्ति कोऽपि संसारी जीवः' इति प्राप्तम्; मोक्षे सर्वस्याऽपि ज्ञानं परेणाऽभ्युपगम्यत इति संसारिणामेवाऽयमतिप्रसङ्गलक्षणो दोषः, इत्यभिप्रायवता 'संसारी' इति विशेषणमकारि। एतदुक्तं भवति- 'संशयादयोऽज्ञानम्, निर्णयस्त्वबाधितो ज्ञानम्' इति तावल्लोकव्यवहारस्थितिः। यदि च भवता संशयादीनामपि ज्ञानरूपता व्यवस्थाप्यते, तर्हि समुच्छन्नोऽयमज्ञानव्यवहारः, ततः कथं नाऽतिप्रसङ्गः?। दृश्यते च लोकेऽज्ञानव्यवहारः; स कथं नीयते? इति। अत्रोत्तरमाह- 'मिच्छद्दिट्ठीणमित्यादि' मिथ्यादृष्टीनां संबन्धिनस्ते संशय-विपर्यया-ऽनध्यवसायाः, निर्णयश्चाज्ञानम्, इतरेषां तु सम्यग्दृष्टीनां संबन्धिनस्ते ज्ञानम्, इति नाऽज्ञानव्यवहारोच्छेदः। अयमभिप्रायः- लोकव्यवहाररूढो ज्ञाना-ऽज्ञानव्यवहारोऽत्र न विवक्षितः, किन्त्वागमाभिप्रायरूढो

१ सम्यग्दृष्टयो भगवन्! किं ज्ञानिनः, अज्ञानाः?, गोयमा! ज्ञानिनः, नो अज्ञानाः। २ 'भगवती' इतिनाम्ना प्रसिद्धे व्याख्याप्रज्ञप्तिसूत्रे।
३ यद्येवं तेन तवाऽज्ञानः कोऽपि नास्ति संसारी। मिथ्यादृष्टीनां तेऽज्ञानं ज्ञानमितरेषाम्॥ ३१८॥ ४ क ग छ ज. 'री आमि'।

नैश्चयिक । आगमे च संशयादिरूपं, निश्चयरूपं वा मिथ्यादृष्टेः सर्वमप्यज्ञानम्, सम्यग्दृष्टेस्तु तदेव सर्वं ज्ञानम्; इत्येवं ज्ञानाऽज्ञान-व्यवहारो रूढ । ततश्च यदादौ संशयादित्वेनाऽवग्रहादीनामज्ञानत्वं प्रेरितम्, तदयुक्तम्, न हि संशयादित्वमज्ञानभावस्य निमित्तमागम-विचार, किन्तु मिथ्यादृष्टिसंबन्धित्वम्, तच्चेह नास्ति, सम्यग्दृष्टिसंबन्धिनामेवाऽवग्रहादीनामिह विचारयितुमुपक्रान्तत्वात्, इति भाव ॥ इति गाथार्थ ॥ ३१८ ॥

क पुनर्मिथ्यादृष्टिनाऽपराध कृत, येन तत्संबन्धि सर्वमप्यज्ञानम् ?, इत्याह–

सदसदविसेसणाओ भवहेउजहिच्छिओवलम्भाओ । नाणफलाभावाओ मिच्छद्दिट्ठिस्स अण्णाण ॥ ३१९ ॥

एषा पूर्वमिहाऽपि व्याख्यातैवेति ॥ ३१९ ॥

सम्यग्दृष्टेस्तर्हि को विशेष, येन तस्य सर्वमपि ज्ञानम् ?, इत्याह–

ऐगं जाणं सव्वं जाणइ सव्वं च जाणमेगं ति । इय सव्वमयं सव्वं सम्मद्दिट्ठिस्स जं वत्थु ॥ ३२० ॥

इह परमाण्वादिकमेकैकं वस्तु स्वपरपर्यायैः समस्तत्रिभुवनगतवस्तुमयम्, तथाहि– परमाणौ तावदेकगुणकालत्वादयोऽनन्ता वर्ण गन्ध रसादिकाः स्वपर्याया भवन्ति । अपरं च, असौ विवक्षित परमाणुरन्येभ्य परमाणु द्व्यणुक त्र्यणुकादिसमस्तवस्तुभ्यः क्षेत्र कालादिभिर्व्यावृत्तः, इत्यतस्तद्व्यावृत्तिलक्षणा अनन्ता परपर्याया भवन्ति । एवं च सति येभ्योऽन्यवस्तुभ्योऽसौ परमाणुर्व्यावृत्त, तेषां सर्वेषामपि तत्र परमाणौ प्रत्येकमभावो वर्तते, इति सामर्थ्यात् सिद्धम्, अन्यथा तस्य तेभ्यो व्यावृत्त्यसिद्धे, अभावश्चाऽभाववतो धर्म, यश्च धर्म, तत्र धर्मिणा कथञ्चिद् भवितव्यमेव, अन्यथा तस्य तद्धर्मत्वायोगात्, ततश्च सर्वाण्यप्यन्यवस्तूनि तत्र परमाणौ स्वाभाववृत्तिद्वारेण वर्तन्त इति पर्यवसितम् । ततश्च परमाणु सर्ववस्तुमय सिद्ध । एवं द्व्यणुकादिष्वपि भावनीयम्, तेषामपि प्रत्येक परेभ्यो व्यावृत्तत्वात् । ततश्च सर्वमपि वस्तु सर्वमयमिति स्थितम् । इह च य एक विवक्षित वस्तु जानाति, स शेषाण्यपि सर्ववस्तूनि जानाति, समस्तवस्तुपरिज्ञाननान्तरीयकत्वादेकवस्तुपरिज्ञानस्य । येभ्योऽपि हि शेषवस्तुभ्यो व्यावृत्त तद् विवक्षित वस्तु, तानि सर्वाण्यपि ज्ञातव्यानि, तत्परिज्ञानाभावे तेभ्यो व्यावृत्ततयाऽस्याऽवगन्तुमशक्यत्वादिति । यश्च सर्ववस्तूनि जानाति स विवक्षितमप्येक किमपि वस्तु जानाति, तत्परिज्ञानाविनाभावात् समस्तवस्तुज्ञानस्य । तानि हि सर्ववस्तूनि विवक्षितैकवस्तुनो व्यावृत्तान्यवबोद्धव्यानि । न च

१ गाथा ११५ । २ एकं जानन् सर्वं जानाति सर्वं च जानन्नेकमिति । इति सर्वमयं सर्वं सम्यग्दृष्टेर्यद् वस्तु ॥ ३२० ॥ ३ क ख ग 'सकला'।

तदपरिज्ञाने तज्ज्ञाप्तत्वमेव बोद्धुं शक्यत इति । नन्वेवंविधपरिज्ञानं तर्हि केवलिन एव भवति, नाऽन्यस्य, तस्य सूक्ष्माऽतीत-व्यवहिता-ऽमूर्तादिसमस्तवस्तुग्रहणासमर्थत्वात् । सत्यम्, साक्षादित्थं केवल्येव जानाति, तद्वचनश्रद्धानद्वारेण पुनर्भावतोऽन्योऽपि सम्यग्दृष्टिः सर्व एकैकं वस्तु सर्वमयं जानाति । आगमे हि केवलिनैतत् प्रणीतम्, तद्यथा– "[1]जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ त्ति"। सम्यग्दृष्टेश्च सर्वस्याऽप्ययमागमः प्रमाणमेव, अन्यथा सम्यग्दृष्टित्वायोगात् । ततश्च यद्यपि सर्वः सम्यग्दृष्टिरित्थं सर्वं सर्वमयं वस्तु न जानाति, तथापि यथोक्तागमश्रद्धानद्वारेण भावतो ज्ञानात्येवेति । अतः सर्वदैवाऽयं ज्ञानी भण्यते, केवलिदृष्टयथावस्थितवस्तुस्वरूपस्य प्रमाणताभ्युपगमद्वारेण सर्वदैव तेन ज्ञायमानत्वात् ॥ इति गाथाभावार्थः ॥

अक्षरार्थस्तूच्यते– एकं वस्तु जानन् सर्वं वस्तु जानाति, सर्वं च वस्तु जानन्नेकं जानातीति 'एवंभूतमागमं सम्यग्दृष्टिस्तावत् सर्वदैव प्रमाणतयाऽभ्युपगच्छति' इति शेषः । इत्यतः परमाण्वादिकं यत् किमपि वस्त्वस्ति, तत्सर्वमप्युक्तन्यायेन स्व-परपर्यायैः सर्वमयं सम्यग्दृष्टिज्ञानगोचरः । अतः सर्वदैवाऽयं ज्ञानी भण्यते, जाग्रतः, स्वपतः, तिष्ठतः, चलतश्चाऽस्य परमगुरुप्रणीतयथोक्तवस्तुस्वरूपाभ्युपगमस्य चेतसि सर्वदैवाऽविचलनात् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२० ॥

ननु यद्येवं, तर्हि निश्चयरूपं सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानमस्तु, संशयादयस्तु बालानामप्यज्ञानत्वेन लोके रूढाः, तस्याऽपि कथमिव ज्ञानं स्युः ?, इत्याह–

[2]जे संसयादिगम्मा धम्मा वत्थुस्स ते वि पज्जाया । तदहिगमत्तणओ ते नाणं चिय संसयाईया ॥ ३२१ ॥

इह ये संशयादिगम्या धर्मास्तेऽपि वस्तुनस्तावत् पर्याया एव । ततस्तदधिगमहेतुत्वात् ते सम्यग्दृष्टिसंबन्धिनः संशयादयो ज्ञानमेव । एतदुक्तं भवति– इह लोकव्यवहाररूढं संशयादित्वमज्ञानभावस्य निबन्धनत्वेन तावन्नाधिकृतमेव, किन्तु मिथ्यादृष्टिसंबन्धित्वमित्युक्तमेव, तच्च सम्यग्दृष्टिसंबन्धिनां संशयादीनां नास्ति, तत्कथं न ते ज्ञानं भवेयुः ? । ज्ञायते येन किञ्चित् तज्ज्ञानं भवति, न च संशयादिभिः किमपि ज्ञायते, इति चेत् । नैवम्, तेषामपि वस्तुपर्यायगमकत्वात्, तथाहि– पुरतः स्थाणौ व्यवस्थिते योऽसौ 'किमयं स्थाणुः, पुरुषो वा ?' इति संशय उदेति, तत्र यत् स्थाणुत्वं, पुरुषत्वं च प्रतिभाति, तदुभयमपि स्थाणौ पर्यायरूपतया

१ य एकं जानाति स सर्वं जानाति, य सर्वं जानाति स एकं जानातीति ।

२ ये संशयादिगम्या धर्मा वस्तुनस्तेऽपि पर्याया. । तदधिगमत्वतस्ते ज्ञानमेव संशयादयः ॥ ३२१ ॥

प्राप्यते, स्थाणुत्वस्याऽनुगतत्वेन सत्त्वात्, पुरुषत्वस्य त्वभावरूपतयाऽसद्भावात् । अथवा, स्थाणुत्वं स्थाणोः पर्यायः, पुरुषत्वं तु पुरुषस्येति । यथ स्थाणौ 'पुरुष एवाऽयम्' इति विपर्यासः प्रादुरस्ति, तत्रापि पुरुषत्वं व्यावृत्तिरूपतया स्थाणोरपि पर्यायः, अनुगतत्वेन तु पुरुषस्येति, अनध्यवसायप्रतिभासि तु सामान्यमविवादेन स्थाण्वादिवस्तुपर्याय एव । तदेवं संशयादिभिर्वस्तुपर्यायाणां ज्ञायमानत्वात्, सम्यग्दृष्टिसंबन्धिनां च तेषामिहाऽधिकृतत्वेन मिथ्यादृष्टिसंबन्धित्वस्याऽभावात्, लोकरूढस्य च संशयादित्वस्याऽज्ञाननिबन्धनत्वेनेहाऽनधिकृतत्वाज्ज्ञानमेव ते सम्यग्दृष्टिसंबन्धिनः संशयादयः ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२१ ॥

नन्वनन्तपर्यायं सर्वमपि वस्तु, इति भवद्भिरुक्तम् । तस्य च घटादिवस्तुन एकस्मिन् काल एकमेव कञ्चिद् घटत्वादिपर्यायं सम्यग्दृष्टिरपि गृह्णाति । अतोऽनन्तपर्यायमपि वस्त्वेकपर्यायतया गृह्णतस्तस्याऽपि कथं ज्ञानं स्यात्, अन्यथास्थितस्याऽन्यथा ग्रहणात्[1], इत्याशङ्क्याह–

पज्जायमासयंतो एक्कं पि तओ पओयणवसाओ । तत्तियपज्जायं चिय तं गिण्हइ भावओ वत्थुं ॥३२२ ॥

'तउ त्ति' तकोऽसौ सम्यग्दृष्टिरेकमपि घटादिवस्तुनो घटत्वादिपर्यायं प्रयोजनवशादाश्रयन् गृह्णंस्तावन्तः प्रागुक्तप्रकारेणाऽनन्ता पर्याया यस्य तत् तावत्पर्यायमेव भावतः परमार्थतो वस्तु घटादिकं गृह्णाति । एतदुक्तं भवति– भावत आगमप्रामाण्याभ्युपगमाभिप्रायतः सम्यग्दृष्टिना यथाऽवस्थितमनन्तपर्यायं वस्तु सदैव गृहीतमेवाऽऽस्ते, केवलं प्रयोजनवशादेकं पर्यायमाश्रयति, तथाहि– सौवर्णे घटे दृष्टे यस्य घटमात्रेण प्रयोजनं भवति स 'घटोऽयम्' इति घटत्वमध्यवस्यति। यस्य तु सुवर्णेन, स 'सुवर्णमिदम्' इति सुवर्णत्वं व्यवस्यति । यस्य तु जलक्षेपादिना, स 'जलादिभाजनमिदम्' इति जलादिभाजनत्वमध्यवस्यति । उपलक्षणं च प्रयोजनम्, अन्येऽप्यभ्यासपाटवप्रत्यासत्त्यादयो गृह्यन्ते, तथाहि– ब्राह्मणे द्वारि दृष्टे कोऽप्यभ्यासवशाद् 'भिक्षुकोऽयम्' इत्याचष्टे, अन्यस्तु पाटववशाद् 'ब्राह्मणोऽयम्' इति, अपरस्तु यस्तत्समीपेऽधीतः स प्रत्यासत्तिवशाद् 'मदीयोपाध्यायोऽसौ' इत्याद्यनया दिशा भावनीयम् । ततश्च प्रयोजनादिवशादेकपर्यायतया वस्तु गृह्णानोऽप्यसौ भावतः परिपूर्णाऽनन्तपर्यायमेव गृह्णाति । अतः सर्वदैव भावतः प्रतिपन्नयथावस्थितवस्तुस्वरूपस्य संशयादिकालेऽपि सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानमेव ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२२ ॥

१ क ग 'घटादित्वप'। २ पर्यायमाश्रयन्नेकमपि सकं प्रयोजनवशात् । तावत्पर्यायमेव तद् गृह्णाति भावतो वस्तु ॥ ३२२ ॥

मिथ्यादृष्टेरप्येवं भविष्यति, इति चेत् । न, इत्याह–

[1]निण्णयकाले वि जओ न तहारूवं विदंति ते वत्थुं । मिच्छद्दिट्ठी, तम्हा सव्वं चिय तेसिमण्णाणं ॥ ३२३ ॥

आस्तां संशयादिकाले, निर्णयो निश्चयस्तत्कालेऽपि यतस्ते मिथ्यादृष्टयो न यथा परमगुरुभिर्दृष्टं तथारूपमनन्तपर्यायं वस्तु विदन्ति, केवलिदृष्टयथावस्थितवस्त्वभ्युपगमस्य तेषां कदाचिदप्यभावात्; अन्यथा मिथ्यादृष्टित्वायोगात् । अतस्तेषां निश्चयरूपं, संशयादिरूपं च सर्वमज्ञानमेव, ज्ञाननिबन्धनस्य भुवनगुरुनिर्णीतयथावस्थितवस्त्वभ्युपगमस्य कदाचिदप्यसत्त्वात् ॥ इति गाथार्थः ॥३२३॥

अथवा नाज्ञानमात्रमेव तेषाम्, किन्त्वद्याप्याधिक्यं किञ्चित्, इति दर्शयन्नाह–

[2]कट्ठयरं वन्नाणं विवज्जओ चेव मिच्छादिट्ठीणं । मिच्छाभिणिवेसाओ सव्वत्थ घडे व्व पडबुद्धी ॥ ३२४ ॥

संशया-ऽनध्यवसाय-विपर्ययान् किलाऽज्ञानत्वेन सामान्यतो वदति भवान्, मिथ्यादृष्टेस्त्वतिदुःसहमहादुःखहेतुत्वात् कष्टतरं विशेषिततरमज्ञानम् । कुतः ?, इत्याह– यस्माद् विपर्ययो विपर्यास एव तस्य सर्वज्ञोक्ते यथावस्थिते वस्तुनि, न तु संशया-ऽनध्यवसायाविति भावः । अतः संशया-ऽनध्यवसायवद्भ्यो विशेषिततरमस्याऽज्ञानम् । कुतः पुनरस्य विपर्यय एव ?, इत्याह–मिथ्याभिनिवेशात्, सर्वत्रेति– सर्वत्र मोक्षे, तत्साधने संसारे, तत्साधने च नारकादिवस्तुनि वा, तस्य मिथ्याभिनिवेशात् सर्वज्ञोक्तविपरीताध्यवसायात्, घटे पटबुद्धिवत् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२४ ॥

तदेवं सर्वज्ञोक्तयथावस्थितानन्तपर्यायवस्त्वभ्युपगमस्य सर्वदैव भावात् सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानं समर्थितम् । अथ प्रकारान्तरेणाऽपि तत् तस्य समर्थयन्नाह–

[3]अहवा जहिंदनाणोवओगओ तम्मयत्तणं होइ । तह संसयाइभावे नाणं नाणोवओगाओ ॥ ३२५ ॥

अथवा यथेन्द्रज्ञानोपयोगात् तदुपयोगवतो ज्ञातुर्देवदत्तादेः परमैश्वर्याद्यभावेऽपि तन्मयत्वमिन्द्रमयत्वं भवति, भावेन्द्र एवाऽयं व्यपदिश्यत इत्यर्थः; तथा सम्यग्दृष्टेरपि सम्यग्दर्शनलाभकाल एव मत्यादिज्ञानलाभाज्ज्ञानपरिणामरूपस्य ज्ञानोपयोगमात्रस्य सर्वदैव भावात्, अन्यथा मिथ्यादृष्टित्वप्रसङ्गात्, स[4]दैव ज्ञानमभ्युगन्तव्यम्, तदुपयुक्तस्य तन्मयत्वात्, इन्द्रोपयुक्तदेवदत्तेन्द्रवदिति । इदमुक्तं

१ निर्णयकालेऽपि यतो न तथारूपं विदन्ति ते वस्तु । मिथ्यादृष्टय', तस्मात् सर्वमेव तेषामज्ञानम् ॥ ३२३ ॥
२ कष्टतरं वाऽज्ञान विपर्यय एव मिथ्यादृष्टीनाम् । मिथ्याभिनिवेशात् सर्वत्र घट इव पटबुद्धि' ॥ ३२४ ॥
३ अथवा यथेन्द्रज्ञानोपयोगतस्तन्मयत्व भवति । तथा सशयादिभावे ज्ञानं ज्ञानोपयोगात् ॥ ३२५ ॥ ४ ज 'सर्वदै' ।

भवति– सम्यग्दर्शनसद्भावेऽस्य सर्वदैव ज्ञानोपयोगमात्रं तावदस्ति । ततश्च संशयादिकालेऽपि मौलज्ञानोपयोगतो ज्ञान्येवाऽसौ, यथा दारिद्र्यादिसद्भावेऽपी-द्रज्ञानोपयोगतो ज्ञाता इन्द्र एव, यथा वा रसकूपिकायां महारसे निपतितं तृणादिकमपि तद्रूपतामेवोपगच्छति ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२५ ॥

अथ मिथ्यादृष्टेरप्येवं भविष्यति, इत्याशङ्क्य निराकुर्वन्नाह–

[1]तुल्लमिय मिच्छस्स वि सो सम्मत्ताइभावसुन्नो त्ति । उवओगम्मि वि तो तस्स निच्चमन्नाणपरिणामो ॥ ३२६ ॥

ननु यत्सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानोपयोगतो ज्ञानमुक्तम्, तदिदं मिथ्यादृष्टेरपि तुल्यं समानम्, तस्याऽपि ज्ञानोपयोगसद्भावात् । तदयुक्तम् । कुतः ?, इत्याह– यतः स मिथ्यादृष्टिः सम्यक्त्वादिभावशून्यः– सम्यक्त्वादयो ये भावाः पदार्थाः, आदिशब्दाद् मति श्रुतज्ञानादिपरिग्रहः, तैः शून्यो विरहित इत्यर्थः, इति कुतोऽस्य ज्ञानोपयोगः ?, सम्यक्त्वादिभावमन्तरेण तस्याऽभावात्, तद्भावे च मिथ्यादृष्टित्वायोगात् । ततस्तस्य मिथ्यादृष्टेरुपयोगेऽपि नित्यमज्ञानपरिणाम एव, महाविषादृष्यतिक्रान्तरूपमज्ञानपरिणामं विहाय नान्यः कोऽप्यस्योपयोगोऽस्तीति भावः । अतोऽस्य सदैवाऽज्ञानपरिणामः, सम्यग्दृष्टेस्तु ज्ञानपरिणामः, इति कुत उभयोस्तुल्यता ? ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२६ ॥

एतदेव भावयति–

[2]जं निन्नओवओगे वि तस्स विवरीअवत्थुपडिवत्ती । तो ससयाइकाले कत्तो नाणोवओगो से ? ॥ ३२७ ॥

यतो निर्णयोपयोगकालेऽपि तस्य मिथ्यादृष्टेः सर्वज्ञोक्तविपरीतवस्तुप्रतिपत्तिरेवोपजायते । ततो निर्णयकालेऽप्यनुपजातो ज्ञानपरिणामः संशयादिकाले कुतस्तस्य वराकस्य भविष्यति ? । अतो मुधैव सम्यग्दृष्टेरिव मिथ्यादृष्टेरपि संशयादीनां ज्ञानत्वापादनाय खिद्यसे त्वमिति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२७ ॥

तदेव सम्यग्दृष्टिसंबन्ध्येव मतिज्ञानमिह विचार्यत इति चेतसि निधाय 'अब्भुवगतु भण्णइ नाणं चिय ससयाईया' इत्यादिना ग्रन्थेन साधितं संशयादीनां ज्ञानत्वम् । ततश्च संशयादिभावेऽपि नाऽवग्रहादीनामज्ञानतेति स्थितम् । यदि वा संशयादिभावेनाऽवग्रहादीनां यदज्ञानत्वं परेण प्रेर्यते, तदभिप्रायापरिज्ञानादाकाशरोमन्थनमेव, न ह्यस्माभिर्ज्ञानमेवेह विचारयितुमारब्धं, येनाऽज्ञानत्वापादन

1 तुल्यमिदं मिथ्या(दृष्टे)रपि स सम्यक्त्वादिभावशून्य इति । उपयोगेऽपि ततस्तस्य नित्यमज्ञानपरिणामः ॥ ३२६ ॥

2 यन्निर्णयोपयोगेऽपि तस्य विपरीतवस्तुप्रतिपत्तिः । ततः संशयादिकाले कुतो ज्ञानोपयोगस्तस्य ? ॥ ३२७ ॥ 3 प छ ज रीयव । 4 गाथा ३१४ ।

वाधकं भवेत्; किन्तु ज्ञाना-ऽज्ञानादिरूपा सामान्येन मतिरेव विचार्यते, इति दर्शयन्नाह–

[1]अहवा जह सुयनाणावसरे सामण्णदेसणं भणियं । तह मइनाणावसरे सव्वमइनिरूवणं कुणति ॥ ३२८ ॥

अथवा यथा श्रुतज्ञानविचारावसरे ज्ञानरूपस्य, अज्ञानरूपस्य च श्रुतस्य सामान्यदेशनं भणितम्, तथा मतिज्ञानावसरे सर्वस्या अपि निर्णयरूपायाः, संशय-विपर्यासा-ऽनध्यवसायात्मिकायाश्च; ज्ञानरूपायाः, अज्ञानरूपायाश्च मतेर्निरूपणं करोत्याचार्यः॥ इति गाथाक्षरार्थः ॥

भावार्थस्त्वयम्– इहादौ '[2]आभिणिवोहियनाणं सुयनाणं' इत्यादिगाथायां श्रुतज्ञानं तावज्ज्ञाना-ज्ञानोभयरूपमपि भणितम्, न पुनः सम्यक्श्रुतमेव । कथं पुनरिदं ज्ञायते ?, इति चेत् । उच्यते– '[3]अक्खर सन्नी सम्मं' इत्यादिगाथयाऽभिधास्यमानानां चतुर्दशानां श्रुतभेदानामिह संग्रहात्, तेषु च मध्ये मिथ्याश्रुतस्याऽपि पठनात् । ततश्च यथा लाघवार्थमिह ज्ञाना-ऽज्ञानोभयरूपमपि श्रुतज्ञानमुक्तम्, तथेहापि मतिज्ञानप्रतिपादनावसरे संशय-विपर्यासा-ऽनध्यवसाय-निर्णय-ज्ञाना-ऽज्ञानात्मिकायाः सर्वस्या अपि मतेः सामान्येनैव निरूपणं क्रियते, न तु ज्ञानपञ्चकाधिकारात् सम्यग्दृष्टिसंबन्धिन्या एव, व्यवहारिजनप्रमाणा-ऽप्रमाणचिन्तया निर्णयरूपाया एव वा, इति भावः। ततश्चाऽवग्रहादयः संशयादिरूपा वा भवन्तु, निर्णयरूपा वा, ज्ञानं वा[4] भवन्तु, अज्ञानं वा, न नः किञ्चित् क्षूयते; श्रुतवल्लाघवार्थं 'मननं मतिः' इति मतिमात्रस्यैवेह विचारयितुमिष्टत्वात्, तस्य च संशयादिष्वपि घटनात् । ततश्च '[5]ननु[6] संदिद्धे संसय-विवज्जया' इत्यादि यदुक्तं तत्सर्वमस्माकमबाधकमेवेति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२८ ॥

ननु भवतु सामान्येन सर्वस्या अपि मतेर्निरूपणमिदम्, किन्तु ज्ञाना-ऽज्ञानचिन्तायां किमिह ज्ञानम् ?, किं चाऽज्ञानम् ?, इति निवेद्यताम्, इत्याशङ्क्याह–

[7]एसा सम्माणुगया सव्वा नाणं विवज्जए इयरं । अविसेसिआ मइ च्चिय जम्हा निद्दिट्ठमाईए ॥ ३२९ ॥

एषा सामान्येन निर्दिष्टा मतिः सम्यक्त्वानुगता सम्यग्दृष्टेः संबन्धिनी सर्वाऽपि संशयादिरूपा, निश्चयरूपा वा ज्ञानमेव । विपर्यये त्वज्ञानम्– मिथ्यादृष्टिसंबन्धिनी सर्वाऽप्यज्ञानमित्यर्थः । कुतः पुनरिदं ज्ञायते ?, इत्याह– 'जम्हा निद्दिट्ठमाईए त्ति' यस्मादादावव-

१ अथवा यथा श्रुतज्ञानावसरे सामान्यदेशनं भणितम् । तथा मतिज्ञानावसरे सर्वमतिनिरूपणं करोति ॥३२८॥ २ गाथा ७९ । ३ अक्षर संज्ञि सम्यक् । ४ क. ग. 'वा अ' । ५ गाथा ३१३ । ६ घ.छ.ज.'णु' । ७ एषा सम्यगनुगता सर्वा ज्ञानं विपर्यय इतरत् । अविशेषिता मतिरेव यस्माद् निर्दिष्टमादौ ॥ ३२९ ॥

ग्रहादिभेदनिरूपणात् पूर्वमेव निर्दिष्टं नन्द्यध्ययनसूत्रकारेण । किं निर्दिष्टम् ?, इत्याह– 'अविसेसिया मइ च्चिय त्ति' सूचकत्वात् सूत्रस्य, अनेनाऽऽलापक' सर्वोऽपि सूचितो द्रष्टव्य , तद्यथा–" अविसेसिंआ मई मइनाण च, मइअन्नाण च, विसेसिंआ मई– सम्मदिट्ठिस्स मई मइनाण, मिच्छदिट्ठिस्स मई मइअन्नाण " इति । ततो यस्मादागम एवमुक्तम्, तस्मात् सम्यग्दृष्टे सर्वोपि मतिज्ञान, मिथ्यादृष्टेस्त्वज्ञानम् ॥ इति गाथार्थ ॥ ३२९ ॥

अथ 'सदसद ' इत्यादिना प्रागुक्तामपि सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानत्वे, मिथ्यादृष्टेरज्ञानत्वे पुनरपि युक्तिमाह–

[4]विवरीअवत्थुगहणे ज सो साहणविवज्जय कुणइ । तो तस्स अन्नाणफल सम्मादिट्ठिस्स [5]नाणफल ॥३३०॥

इह मिथ्यादृष्टिस्तावद् मिथ्यात्वोदयविपर्यस्तत्वात् त्रिभुवनगुरुप्रणीतवस्तु विपरीत सर्वमेव गृह्णाति । ततोऽसौ विपरीतवस्तुग्रहणे विपरीतवस्तुग्रहणशीलतयेत्यर्थ', यस्मात् साधनविपर्यय करोति– साध्यन्ते मोक्षादयोऽनेनेति साधन ज्ञान दर्शन चारित्रादि तस्य विपर्यय व्यत्यय करोति, अज्ञान मिथ्यात्वा ऽविरत्यादीन्यपि मोक्षादिसाधकत्वेनेच्छतीत्यर्थ । ततस्तस्य ज्ञानमज्ञानफलमेव, अज्ञानस्यैव फल नरकप्राप्त्यादिक यस्मात् तदज्ञानफलम् , अज्ञानवद् वा फलति नरकादिदु'ख प्रसूत इत्यज्ञानफलम् , तत्फलत्वाच्चाज्ञानमेवेति भाव । सम्यग्दृष्टेस्तु ज्ञान ज्ञानफलमेव, ज्ञानस्यैव फल यस्मात् , ज्ञानवद् वा फलति स्वर्गादिसुखमिति ज्ञानफल, तत्फलत्वाच्च ज्ञानमेवेति हृदयम् । इदमुक्त भवति– विपरीतवस्तुग्राही मिथ्यादृष्टिर्मोक्षादे' साधन सम्यग्ज्ञान क्रियारूप विपरीत मन्यते– "वेदविहिता हिंसा न दोषाय "

" षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूना मध्यमेऽहानि । अश्वमेधस्य वचनाद् न्यूनानि पशुभिस्त्रिभि " ॥ १ ॥

" हत्वा भूतसहस्राणि कृत्वा पापशतानि च । स्नात्वा गङ्गाजले पूते याति जीवा शिवालयम् " ॥ १ ॥

इत्यादिभूतघातनिबन्धनत्वेन ससारहेतोर्मिथ्याज्ञानस्य मोक्षादिसाधकत्वेनाऽभ्युपगमात् , जलस्नान पशुवध पुत्रसन्ततिनिबन्धनमैथुनादिक्रियायां च तत्साधकत्वेन प्रवर्तनात् । अतस्तस्य ज्ञानमप्यज्ञानफलत्वेनाऽज्ञानमेव । सम्यग्दृष्टेस्तु सम्यग्ज्ञान क्रियासयोगेन मोक्षादौ प्रवृत्तेर्ज्ञानफलत्वेन ज्ञानमेव ॥ इति गाथार्थ ॥ ३३० ॥

1 अविशेषिता मतिर्मतिज्ञान च, मत्यज्ञान च, विशेषिता मति – सम्यग्दृष्टेर्मतिर्मतिज्ञानम् , मिथ्यादृष्टेर्मतिर्मत्यज्ञानम् । 2 प छ ज 'सिया म' ।
3 गाथा ३१९ । 4 विपरीतवस्तुग्रहणे यत् स साधनविपर्यय करोति । ततस्तस्याऽज्ञानफल सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानफलम् ॥ ३३० ॥ 5 घ ज 'रीयव' । 6 क ग 'णाण' ।

अथ पुनरपि मिथ्यादृष्टेः सम्यग्दृष्टितुल्यतामाशङ्क्य निराकुर्वन्नाह—

जइ[1] सो वि तस्स धम्मो किं विवरीयत्तणं ति, तं न भवे। धम्मो वि जओ सव्वो न साहणं किंतु जो जोग्गो॥३२१॥

यो मिथ्याज्ञान-विपरीतक्रियालक्षणो धर्मो मिथ्यादृष्टिना मोक्षसाधकत्वेनाऽभ्युपगतः, यदि सोऽपि तस्य सम्यग्ज्ञानादिरूपस्य सम्यग्दृष्ट्यभ्युपगतस्य मोक्षसाधनस्य धर्मः, तर्हि मिथ्यादृष्टेः किं विपरीतत्वम्? न किञ्चिदित्यर्थः। अयमत्र भावार्थः— 'इय सव्वमयं सव्वं समद्दिट्ठिस्स जं वत्थुं'[2] इति वचनात् 'सर्वमयं सर्वमेव वस्तु' इति भवतां सिद्धान्तः। ततश्च सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चारित्रसमुदायरूपस्य साधनस्य यथा सम्यग्ज्ञानादिको धर्मः, तथा मिथ्याज्ञानादिकोऽपि, अन्यथा सर्वस्य सर्वमयत्वत्यागमसङ्गात्। अतः सम्यग्दृष्टिना मोक्षसंसिद्धये यस्य साधनस्य धर्मोऽङ्गीकृतः, मिथ्यादृष्टिनाऽपि तत्सिद्धये तस्यैव धर्मः स्वीकृतः, धर्मग्रहणद्वारेण च कथञ्चित् तस्य धर्मिणो ग्रहणम्। अतः किं नाम मिथ्यादृष्टेर्विपरीतत्वम्?। इति परेणोक्ते आचार्यः प्राह— 'तं न भवे त्ति' तदेतत् त्वदुक्तं न भवेद् न युज्यते। कुतः?, इत्याह— 'धम्मो वि जओ इत्यादि' इदमुक्तं भवति— अनन्तधर्माध्यासितस्यापि वस्तुनो न सर्वेऽपि धर्मा एकमर्थं साधयन्ति, किन्तु योग्यतानुरूपेण कोऽपि कश्चिदेवेति। यथा हि कलश-मल्लक-कपाल-धुम्भलकादीनां साधारणेऽपि मृद्धर्मत्वे न कलशवद् धुम्भलकादयोऽपि[3] मङ्गल-जलधारणादिकार्येषु व्याप्रियन्ते, नापि सुवर्णधर्मत्वे समानेऽपि कुण्डलवद् नूपुरमपि कर्णालङ्करणाय नियुज्यते, न चापि शालि-दालि-घृतादिधर्मत्वे तुल्येऽपि रसवद् गन्धादयोऽपि तृप्ति-देहपुष्ट्यादीनि साधयन्ति। एवं यद्यपि मोक्षादिसाधनस्य मिथ्याज्ञानादिकोऽपि व्यावृत्तिरूपतया धर्मः, तथापि नासौ मोक्षं साधयति, किन्तु तद्विपक्षभूतं संसारादिकमेव, मोक्षादिकं तु यत्साधनयोग्यः सम्यग्ज्ञानादिको धर्मः स एव साधयति। ततः सम्यग्दृष्टिगृहीतेऽप्यनन्तधर्माध्यासिते मोक्षादिसाधने[4] वस्तुनि योग्यमेव सम्यग्ज्ञानादिकं धर्मं तत्साधनाय व्यापारयति, नाऽयोग्यं मिथ्याज्ञानादिकम्। मिथ्यादृष्टिस्तु मिथ्यात्वोदयतिमिरतिरस्कृतभावदृष्टित्वेन तत्र तस्याऽयोग्यतामपश्यंस्तमेव व्यापारयतीति। अतः साधनविपर्ययं करोति, इत्यज्ञानमेव तस्य ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२१ ॥

एतदेव भावयन्नाह—

जोग्गा-जोग्गाविसेसं[5] अमुणंतो सो विवज्जयं कुणइ। सम्मद्दिट्ठी उण कुणइ तस्स सट्ठाणविणिओगं ॥ ३२२ ॥

१ यदि सोऽपि तस्य धर्मः किं विपरीतत्वमिति, तद् न भवेत्। धर्मोऽपि यतः सर्वो न साधनं किन्तु यो योग्य. ॥ ३२१ ॥ २ गाथा ३२०। ३ घ.ज. 'भुम्भुल'। ४ क.ग. 'धनव'। ५ योग्यायोग्यविशेषमजानन् स (मिथ्यादृष्टिः) विपर्ययं करोति। सम्यग्दृष्टि. पुनः करोति तस्य सस्थानविनियोगम् ॥३२२॥

व्याख्यातार्थः, नवर सम्यग्दृष्टिर्योग्यमयोग्य च साधनधर्म जानाति, ज्ञात्वा च स्थाने व्यापारयति । तथा च सम्यगाराधको भूत्वा समीहितफलभाग् भवति । उक्त च–

"काले सिक्खइ नाण जिणभणिअ परमभत्तिराएणं । दसणपभावगाणि अ सिक्खइ सत्थाइ कालम्मि ॥ १ ॥
काले य भत्तपाण गवेसए सयलदोसपरिसुद्ध । आयरियाईणट्ठा पवयणमायासु उवउत्तो ॥ २ ॥
एव समायरतो काले काल विसुद्धपरिणामो । असव तजोगकारी सलाहणिज्जो य भुवणम्मि ॥ ३ ॥
सयलसुरा सुरपणमिअजिण गणहरभणियकिरियविहिकुसलो । आराहिऊण सम्मत्त नाण चरणाइ परमाइ ॥ ४ ॥
सत्तट्ठभवग्गहणब्भतंरकालम्मि केवलन्नाण । उप्पाडिऊण गच्छइ विहुयमलो सासय मोक्ख ॥ ५ ॥
तत्थ य जर जम्मण मरण रोग तण्हा छुहा भय विमुक्को । साइ अपज्जवसाण कालमणत सुह लहइ" ॥ ६ ॥

इत्येवमादि ॥ इति गाथार्थ ॥ ३३२ ॥

तदेव चालना प्रत्यवस्थानादिभिर्व्याख्याता अवग्रहादयः । अथ तेषामेव कालनिरूपणार्थमाह निर्युक्तिकार'–

उग्गहो एक्क समय ईहा-वाया मुहुत्तमत तु । कालमसख सख च धारणा होइ नायव्वा ॥ ३३३ ॥

अवग्रह इति व्याख्यानाद् नैश्चयिकोऽर्थावग्रहो द्रष्टव्य' । स किम् ?, इत्याह– सर्वजघन्य कालविशेष. समय., तमेक समय भवति, न परत' । ईहा ऽपायौ प्राग्निर्णीतस्वरूपौ 'मुहुत्तमत त्विति' अन्त शब्दो मध्यवचन , ततश्च जघन्यत', उत्कृष्टतश्च मुहूर्तान्तर्भिन्न मुहूर्त ज्ञातव्यौ भवत'– अन्तर्मुहूर्तमित्यर्थ । तुश्चकारार्थ । चकारश्चानुक्तसमुच्चये । ततश्च व्यञ्जनावग्रह व्यावहारिकार्थावग्रहौ

१ काले शिक्षत ज्ञान जिनभणित परमभक्तिरागेण । दर्शनप्रभावकाणि च शिक्षते शास्त्राणि काले ॥ १ ॥
काले च भक्तपान गवेषते सकलदोषपरिशुद्धम् । आचार्यादीनामर्थाय प्रवचनमातृषूपयुक्त ॥ २ ॥
एव समाचरन् काले काले विशुद्धपरिणाम । आश्रवान्तयागकारी श्लाघनीयश्च भुवने ॥ ३ ॥
सकलसुरा ऽसुरप्रणतजिन-गणधरभणितक्रियाविधिकुशल । आराध्य सम्यक्त्व ज्ञान चरणानि परमाणि ॥ ४ ॥
सप्ता-ऽष्टभवग्रहणाभ्यन्तरकाले केवलज्ञानम् । उत्पाद्य गच्छति विधुतमल शाश्वत मोक्षम् ॥ ५ ॥
तत्र च जरा जन्म मरण रोग-तृष्णा क्षुद् भय विमुक्त । साद्यपर्यवसान कालमनन्त सुख लभते ॥ ६ ॥
२ क ग ण' । ३ प तरे वा । ४ क ग 'ल नाण ।
५ अवग्रह एक समयमीहा ऽपायौ मुहूर्तान्तस्तु । कालमसख्य सख्य च धारणा भवति ज्ञातव्या ॥ ३३३ ॥

च प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तं भवत इति द्रष्टव्यम् । क्वचित् 'मुहुत्तमद्धं तु' इति पाठः, तत्राऽपि मुहूर्तार्धशब्देनाऽन्तर्मुहूर्तमेव मन्तव्यम् । तुशब्दोऽपि तथैव । कलनं कालः, न विद्यते संख्या पक्ष-मास-ऋतु-अयन-संवत्सरादिका यस्याऽसावसंख्यः पल्योपमादिलक्षणस्तं कालमसंख्यम्, तथा संख्यायत इति संख्यः- पक्ष-मास-ऋतु-अयनादिप्रमित इत्यर्थः, तं संख्यम्, चशब्दादन्तर्मुहूर्तं च धारणा प्रागभिहितस्वरूपा भवति ज्ञातव्या । इदमुक्तं भवति- अविच्युति-स्मृति-वासनाभेदाद् धारणा त्रिविधा । तत्राऽविच्युतिरूपा, स्मृतिरूपा च प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तं भवति । या तु तदर्थज्ञानावरणक्षयोपशमरूपा स्मृतिबीजरूपा वासनाख्या धारणा, सा संख्येयवर्षायुषां सत्त्वानां संख्येयं कालम्, असंख्येयवर्षायुषां तु पल्योपमादिजीविनामसंख्येयं कालं भवति ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ३३३ ॥

अथैनां भाष्यकारो व्याख्यानयति-

[३]अत्थोग्गहो जहन्नो समयं सेसोग्गहादओ वीसुं । अंतोमुहुत्तमेगं तु वासनाधारणं मोत्तुं ॥ ३३४ ॥

अवग्रह इत्यस्य व्याख्यानमर्थावग्रह इति, अयमपि निश्चय-व्यवहारभेदतो द्विधा, ततो व्यवहारार्थावग्रहव्यवच्छेदार्थमाह- 'जहन्न इति' अतिस्तोककालत्वेन जघन्यो नैश्चयिकोऽर्थावग्रहो नेतर इत्यर्थः, अयमेकसमयं भवति । शेषास्त्वेकां वासनारूपां धारणां मुक्त्वा येऽवग्रहादयो व्यञ्जनावग्रह-व्यावहारिकार्थावग्रहे-हा-ऽपाया-ऽविच्युति-स्मृतिरूपा मतिभेदास्ते सर्वेऽपि विष्वक् पृथगेकमेवाऽन्तर्मुहूर्तं भवन्ति । वासनाधारणायास्तु निर्युक्तिगाथोक्तमेव कालमानमवगन्तव्यम्, इत्यभिप्रायः ॥ इति गाथार्थः ॥ ३३४ ॥

अथ 'पुट्ठं सुणेइ सद्दं' इत्यादिनिर्युक्तिगाथाया भाष्यकारः संबन्धमुपदर्शयन् परां गाथामाह-

[५]सोत्ताईणं पत्ताइविसयया पुव्वमत्थओ भणिया । इह कंठा सट्ठाणे भण्णइ, विसयप्पमाणं च ॥ ३३५ ॥

श्रोत्रादीनां प्राप्ता-ऽप्राप्तविषयता पूर्वमर्थतोऽर्थव्याख्यानद्वारेणाऽऽयाता मया विस्तरेणाऽभिहिता । इह तु स्वस्थाने स्वस्थानत्वाद् निर्युक्तिकारेण कण्ठाद् गाथासूत्रेण स्वयमेवासौ भण्यते । एतदुक्तं भवति- '[६]उग्गहो ईह अवाओ य' इत्यादिनिर्युक्तिगाथाया व्याख्यानं कुर्वता मया '[७]नयण-मणोवज्जिंदियभेयाओ वंजणोग्गहो चउहा' इत्यादिना भाष्येण व्यञ्जनावग्रहव्याख्याप्रस्तावे श्रोत्रादीनां प्राप्ता-प्राप्तविषयता प्रोक्ता । इह तु कण्ठाद् निर्युक्तिगाथायाः स्वस्थानत्वाद् निर्युक्तिकारस्तां वक्ति । नन्वत्र कथं तस्याः स्वस्थानत्वम् ?,

१ घ. ज. 'स्मृतेर्वी' । २ घ ज. 'जभूला वा' । ३ अर्थावग्रहो जघन्यः समयं शेषाऽवग्रहादयो विष्वक् । अन्तर्मुहूर्तमेकं तु वासनाधारणा मुक्त्वा ॥३३४॥ ४ गाथा ३३६ । ५ श्रोत्रादीनां प्राप्तादिविषयता पूर्वमर्थतो भणिता । इह कण्ठात् स्वस्थाने भण्यते, विषयप्रमाणं च ॥३३५॥ ६ गाथा १७८ । ७ गाथा २०४ ।

इति चेत्। उच्यते- नन्द्यध्ययनागमेऽन्तरे तस्या' प्रतिपादितत्वादिह स्वस्थानत्वमिति। न केवलमसावेवाभिधास्यते, किन्तु प्रसङ्गतः सर्वेन्द्रियाणां विषयप्रमाणं चाह भणिष्यामि ॥ इति गाथार्थ ॥ ३३५ ॥

कया पुनर्गाथया निर्युक्तिकृताऽसौ भण्यते ?, इत्याह-

पुट्ठं सुणेइ सद्दं रूवं पुण पासइ अपुट्ठं तु । गंधं रसं च फासं च बद्धपुट्ठं वियागरे ॥ ३३६ ॥

श्रोत्रेन्द्रियं कर्तृ, शब्दं कर्मतापन्नं शृणोति। कथंभूतम् ?, इत्याह- स्पृश्यत इति स्पृष्टस्तं स्पृष्टं तनौ रेणुवदालिङ्गितमात्रमेवेत्यर्थः। इदमुक्तं भवति- स्पृष्टमात्राण्येव शब्दद्रव्याणि श्रोत्रमुपलभते, यतो घ्राणेन्द्रियविषयभूतद्रव्येभ्यस्तानि सूक्ष्माणि, बहूनि, भावुकानि च, पटुतरं च श्रोत्रेन्द्रियं विषयपरिच्छेदे घ्राणेन्द्रियादिगणादिति। श्रोत्रेन्द्रियस्य चेह कर्तृत्वं शब्दश्रवणान्यथानुपपत्तेर्लभ्यते। एवं घ्राणेन्द्रियादिष्वपि वाच्यम्। तानि पुनः कथं गन्धादिकं गृह्णन्ति ?, इत्याह- गन्ध्यत इति गन्धस्तमुपलभते घ्राणेन्द्रियम्, रस्यत इति रसस्तं च गृह्णाति रसनेन्द्रियम्, स्पृश्यत इति स्पर्शस्तं च जानाति स्पर्शनेन्द्रियम्। कथम्भूतं गन्धादिकम् ?, इत्याह- बद्धस्पृष्टम्। तत्र स्पृष्टमिति पूर्ववदेव, बद्धं तु गाढतरमाश्लिष्टमात्मप्रदेशैस्तोयवदात्मीकृतमित्यर्थः। ततश्च गन्धादिद्रव्यसमूहं प्रथमं स्पृष्टमालिङ्गितम्, ततश्च स्पर्शनानन्तरं बद्धमात्मप्रदेशैर्गाढतरमागृहीतमेवोपलभते घ्राणेन्द्रियादिकमिति। एवं व्यागृणीयात् प्ररूपयेत् प्रज्ञापकः, यतो घ्राणेन्द्रियादिविषयभूतानि गन्धादिद्रव्याणि शब्दद्रव्यापेक्षया स्तोकानि, बादराणि, अभावुकानि च, विषयपरिच्छेदे श्रोत्रापेक्षयाऽपटूनि च घ्राणादीनि, अतो बद्धस्पृष्टमेव गन्धादिद्रव्यसमूहं गृह्णन्ति, न पुनः स्पृष्टमात्रमिति भावः। ननु यदि स्पर्शानन्तरं बद्धं गृह्णाति, तर्हि 'पुट्ठबद्धं' इति पाठो युक्तः, इति चेत्। उच्यते- विचित्रत्वात् सूत्रगतेरित्थं निर्देशः, अर्थतस्तु यथा त्वयोक्तं तथैव द्रष्टव्यम्। अपरस्त्वाह- यद् बद्धं तत् स्पृष्टं भवत्येव, विशेषबन्धे सामान्यबन्धस्याऽन्तर्भावात्, ततः किं स्पृष्टग्रहणेन ? इति। तदयुक्तम्, सकलश्रोतृसाधारणत्वाच्छास्त्रारम्भस्य, प्रपञ्चितज्ञाऽनुग्रहार्थमर्थापत्तिगम्यार्थाभिधानेऽप्यदोषादिति ॥

चक्षुरिन्द्रियं त्वप्राप्तमेव विषयं गृह्णाति, इत्याह- 'रूवं पुण पासई अपुट्ठं त्विति' रूपं कर्मतापन्नं चक्षुरस्पृष्टमप्राप्तमेव पश्यति। पुनःशब्दस्य विशेषणार्थत्वादस्पृष्टमपि योग्यदेशस्थमेव पश्यति, नाऽयोग्यदेशस्थं सौधर्मादि, कटकुड्यादिव्यवहितं वा घटादि ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ३३६ ॥

१ स्पृष्टं शृणोति शब्दं रूपं पुनः पश्यत्यस्पृष्टं तु। गन्धं रसं च स्पर्शं च बद्धस्पृष्टं व्यागृणीयात् ॥ ३३६ ॥

अथैतद्व्याख्यानाय भाष्यम्–

पुट्ठं रेणुं व तणुम्मि बद्धमप्पीकयं पएसेहिं । छिक्काइं चिय गिण्हइ सद्दद्व्वाइं जं ताइं ॥ ३३७ ॥

बहु-सुहुम-भावुगाइं जं पडुयरं च सोत्तविण्णाणं । गंधाईदव्वाइं विवरीयाइं जओ ताइं ॥ ३३८ ॥

फरिसाणंतरमत्तप्पएसमीसीकयाइं घेप्पंति । पडुयरविण्णाणाइं जं च न घाणाइकरणाइं ॥ ३३९ ॥

'स्पृष्टं' इत्यस्य व्याख्यानं 'पुट्ठं रेणुं व तणुम्मि त्ति' यथा रेणोस्तनौ संबन्ध इत्येतावन्मात्रेण यद् वस्तु संबद्धं तदिह स्पृष्टमुच्यत इति भावः । 'बद्धमित्यादि' यदात्मीकृतमात्मना गाढतरमागृहीतम्, आत्मप्रदेशैस्तनुत्व्यतोयवद् मिश्रीभूतं तद् बद्धमुच्यत इत्यर्थः । तत्र 'छिक्काइं चिय त्ति' स्पृष्टान्येव शब्दद्रव्याणि गृह्णाति श्रोत्रम्, यतस्तानि बहूनि, सूक्ष्माणि, भावुकानि च वासकानि चेत्यर्थः । पटुतरं च श्रोत्रविज्ञानम् । गन्धादिद्रव्याणि तु विपरीतानि स्तोक-बादरा-ऽभावुकानि यतः, अतस्तानि स्पर्शनान्तरमात्मप्रदेशैर्मिश्रीकृतानि स्पृष्ट-बद्धानि गृह्यन्ते घ्राणादिभिः; पटुतरविज्ञानानि च न भवन्ति यतो घ्राणादिकरणानि ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥

अथ 'रूवं पुण पासइ अपुट्ठं तु' इत्यत्रोपपत्तिमाह–

अप्पत्तकारि नयणं मणो य नयणस्स विसयपरिमाणं । आयंगुलेण लक्खं अइरित्तं जोयणाणं तु ॥ ३४० ॥

प्रागुक्तयुक्त्या अप्राप्तकारि– अप्राप्तस्यैव वस्तुनः परिच्छेदकारि यतो नयनं, मनश्च; ततोऽस्पृष्टमेव रूपं पश्यति नयनेन्द्रियम् । ननु यद्यप्राप्तं रूपमेतत् पश्यति, तर्हि लोकान्तादर्वाग् यदस्ति तत् सर्वं पश्यतु, अप्राप्तत्वाविशेषात्, इत्याशङ्क्य, यदिन्द्रियाणां विषयपरिमाणं भणनीयत्वेन प्राक् प्रतिज्ञातं, तत्र चक्षुषस्तावत् तदाह– 'नयणस्सेत्यादि' नयनेन्द्रियस्याऽऽत्मीये आत्माङ्गुलेन सातिरेकं योजनलक्षमुत्कृष्टतोऽपि विषयपरिमाणमभिहितम्, तेनाऽप्राप्तकारित्वाविशेषेऽपि परतो न पश्यतीति भावः । इह च 'आत्माङ्गुलेन' इति वदतः कोऽभिप्रायः ? । उच्यते– अङ्गुलमिह तावत् त्रिविधं भवति– आत्माङ्गुलम्, उत्सेधाङ्गुलं, प्रमाणाङ्गुलं चेति । तत्राऽऽत्म–

---

१ स्पृष्टं रेणुरिव तनौ बद्धमात्मीकृतं प्रदेशैः । स्पृष्टान्येव गृह्णाति शब्दद्रव्याणि यत् तानि ॥ ३३७ ॥
बहु-सूक्ष्म-भावुकानि यत् पटुतरं च श्रोत्रविज्ञानम् । गन्धादिद्रव्याणि विपरीतानि यतस्तानि ॥ ३३८ ॥
स्पर्शानन्तरमात्मप्रदेशमिश्रीकृतानि गृह्यन्ते । पटुतरविज्ञानानि यच्च न घ्राणादिकरणानि ॥ ३३९ ॥ २ गाथा ३३६ ।

३ अप्राप्तकारि नयनं मनश्च नयनस्य विषयपरिमाणम् । आत्माङ्गुलेन लक्षमतिरिक्तं योजनानां तु ॥ ३४० ॥